

KORKYT ATA
UNIVERSITY

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ
ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
ҚОРҚЫТ АТА АТЫНДАҒЫ
ҚЫЗЫЛОРДА УНИВЕРСИТЕТІ

ҚЫЗЫЛОРДА ОБЛЫСЫНАН ШЫҚҚАН ТҰҢҒЫШ ҒАЛЫМ - ФИЛОСОФ, ҚР
БІЛІМ БЕРУ ІСІНІҢ ҚҰРМЕТТІ ҚЫЗМЕТКЕРІ, ҚР ӘЛЕУМЕТТІК ҒЫЛЫМДАР
АКАДЕМИЯСЫНЫҢ ҚҰРМЕТТІ АКАДЕМИГІ,
ФИЛОСОФИЯ ҒЫЛЫМДАРЫНЫҢ КАНДИДАТЫ, ПРОФЕССОР
МАТАЕВ МҰСТАФА МАТАЙҰЛЫНЫҢ 90 ЖЫЛДЫҒЫНААРНАЛҒАН
«ТРАНСФОРМАЦИЯ КЕЗЕҢІНДЕГІ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ҚОҒАМ
ДАМУЫНЫҢ ГУМАНИТАРЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ»
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-ТӘЖІРИБЕЛІК КОНФЕРЕНЦИЯНЫҢ
МАТЕРИАЛДАРЫ

ҚЫЗЫЛОРДА, 2023

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ
ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
ҚОРҚЫТ АТА АТЫНДАҒЫ ҚЫЗЫЛОРДА УНИВЕРСИТЕТІ**

Қызылорда облысынан шыққан тұңғыш ғалым – философ, ҚР Білім беру ісінің құрметті қызметкері, ҚР Әлеуметтік ғылымдар академиясының құрметті академигі, философия ғылымдарының кандидаты, профессор
Матаев Мұстафа Матайұлының 90 жылдығына арналған
«ТРАНСФОРМАЦИЯ КЕЗЕҢІНДЕГІ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ҚОҒАМ ДАМУЫНЫҢ
ГУМАНИТАРЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ»
халықаралық ғылыми–тәжірибелік конференцияның
МАТЕРИАЛДАРЫ

ҚЫЗЫЛОРДА, 2023

Редакциялық алқа төрайымы:

Бөрібаева Майнұр Әбілтайқызы - Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінің Басқарма мүшесі – ғылыми жұмыстар және халықаралық байланыстар жөніндегі проректоры

Редакциялық алқа:

Омаров Қали Әбдіұлы Алтаев Ерлан Амангелдіұлы Матаев Талғат Мұстафаұлы Жусупбекова Мадина Қойшыбайқызы Исаева Жанат Амандыққызы Муйденова Әлия Қалжанқызы - Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінің бас редакторы, география ғылымдарының кандидаты, доцент
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті «Құқықтану» кафедрасының меңгерушісі, заң ғылымдарының кандидаты

- Қызылорда облысының Даму орталығының директоры, экономика ғылымдарының докторы, ДВА

- Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті «Құқықтану» кафедрасының доценті, заң ғылымдарының кандидаты

- Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті «Құқықтану» кафедрасының доценті, заң ғылымдарының кандидаты

- Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті «Құқықтану» кафедрасының аға оқытушысы, заң ғылымдарының магистрі

ISBN978-601-302-277-2(574)

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінің «Құқықтану» кафедрасының ұйымдастыруымен өткізілген Қызылорда облысының тұңғыш ғалым – философы, ҚР Білім беру ісінің құрметті қызметкері, ҚР әлеуметтік ғылымдар академиясының құрметті академигі, философия ғылымдарының кандидаты, профессор Матаев Мұстафа Матайұлының 90 жылдығына арналған «Трансформация кезеңіндегі Қазақстандық қоғам дамуының гуманитарлық аспектілері» халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының жинағына университет және әріптес жоғарғы оқу орындары студенттерінің, магистранттарының, жас ғалымдарының, профессор-оқытушылар құрамының конференция тақырыбы аясындағы мақалалары топтастырылған.

АЛҒЫ СӨЗ

КАРИМОВА Б.С.

*Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінің Басқарма төрағасы-ректоры,
филология ғылымдарының кандидаты*

Құрметті конференцияға қатысушылар, қадірлі конференция қонақтары!

Сыр өңірі ұлтының ұлылығын бойына сіңірген, халқына қадірлі азаматтарға кенде еместігі баршаға аян. Мұстафа Матайұлын Сыр жұртшылығы сондай тұлғалардың қатарында атап келеді. Солай бола береді де.

Мұстафа Матайұлының өмір және еңбек жолы бүгінгі жастарымызға, келешек ұрпаққа нағыз үлгі-өнеге. Ол Сыр өңірінен шыққан алғашқы философия ғылымдарының кандидаты. Өткен ғасырдың ортасында Мәскеуде диссертация қорғаудың, әсіресе, философиядан диссертация қорғаудың қазақ баласына қол жетпейтін арман болғанын, шыны керек, бүгінгі биіктен біреуіміз білсек, біреуіміз біле де бермейміз.

Көрнекті ғалым - таным теориясындағы субъекті мен объекті проблемасы туралы, әлемдік философияда маңызы зор, ауқымы кең ғылыми проблеманың шешімін, сол кездегі қоғамның әлеуметтік-мәдени және тарихи жағдайларына сүйене отырып тұжырымдаған тұңғыш қазақ философы ретінде өзін халықаралық философтар қауымына мойындатқан болатын.

Тағы бір олжа салған ғылыми бағыты - қазақтың әдеп-ғұрып заңдары. Бұл тақырыптағы ғылыми ойларын айналасымен бөлісуді өзіне парыз санаған. Тұтас түркі жұртының данагөйі Қорқыт бабаның нақыл сөздерін жатқа біліп, құнды тұжырымдарын студенттерге үйретуден жалықпаған.

Мұстафа Матайұлы артында 200-ден астам ғылыми еңбек, 15 оқулық пен оқу-әдістемелік құралын және бірнеше құнды кітаптарын қалдырды. Ойшыл ғалымның рухани мұрасының өзегіне айналған өмірлік философиялық тұжырымдарының, терең таным мен тағылымға толы ой-пікірлерінің құндылығы - уақыт өткен сайын артпаса, төмендеген емес.

Ұлттың қуаты рухында десек, ұлттық рухты ұрпақ игілігіне асыратын ұстаздар қауымы. Мұстафа Матайұлы осы қауымның көрнекті өкілі. Әлемнің екінші ұстазы саналатын Әл-Фараби: «Ұстаз...аса қанағатшыл, жаны асқақ және ар-намысын ардақтайтын, жақындарына да, жат адамдарға да әділ, жұрттың бәріне жақсылықпен ізгілік көрсететін, қорқыныш пен жасқану дегенді білмейтін батыл, ер-жүрек адам болу керек», - деп, ұстаз деген ұлы ұғымға өз бағасын берген.

Ұлы бабамыз жіктемелеп көрсеткен қасиеттер жиынтығы тұла бойына дарыған тұлғалардың бірегейіне Мұстафа Матайұлын жатқызсақ, әділін айтқанымыз. Өйткені, ол саналы ғұмырының жарты ғасырдан астам уақытын ұстаздық етуге арнаған. Сонымен қатар, Мұстафа Матайұлы өңірдегі жоғары білім саласын білікті ұйымдастырушының бірі болды. Ұзақ жылдар Қорқыт Ата университетінде (бұрынғы Н.В. Гоголь атындағы Қызылорда педагогикалық институтында) кафедрда меңгерушісі, факультет деканы болып жемісті еңбек етті.

Мұстафа Матайұлы Тәуелсіздікті алғашқы жылдары мемлекетіміздің басты бағыты құқықтық мемлекет орнату екенін, осының аясында өңірге жоғары білімді заңгер кадрлар көптеп керек екенін, ондай кадрлардың жоғары оқу орны базасында даярлануы қажеттігін құзырлы органдар алдында дәлелдеп берді. Көп ұзамай, университетте аталған мамандық бойынша кадр даярлау жұмысы қолға алынып, 1992 жылы ашылған тұңғыш «Құқықтану» кафедрасын басқару талантты ғалым, білікті ұстаз Мұстафа Матайұлына сеніп тапсырылғаны заңды еді. Бұл орайда да өмір талабының зәрулігін, заңтанушылар қазынасын көбейтуде аянбай еңбек етумен болды.

Мұстафа Матайұлы заң мамандарын оқытатын, білікті ұстаздарды да еліміздің әр түкпірінен жинады, сонымен бірге заң мамандарына қажетті оқу-әдістемелік базаны қалыптастырды. Оның ұсынысымен білікті жастар Мәскеуге, Санкт-Петербургке,

Алматыға, Астанаға заң мамандығы бойынша аспирантураға, тәжірибе алмасуға жіберілді. Осының нәтижесінде университеттегі заң ғылымдарының кандидаттарының саны оннанасты.

Бүгінде университетте заңгер кадрлар даярлайтын арнайы кафедра, білімді, тәжірибелі заңгерлер мен ғалымдар еңбек етіп, ұстазының ұстанымын әрі қарай жалғастыруда.

Мұстафа Матайұлы кезінде негізін қалаған Криминалистика лабораториясында ауқымды жобалар қолға алынуда. Студенттердің «Заң клиникасы» тұрғындарға сапалы құқықтық қызмет көрсетумен жүйелі айналысса, «Жас заңгер» үйірмесі де нақты зерттеу жұмыстарын жүргізуде. Бес жыл бұрын ашылған «М.Матаев» атындағы аудитория құқықтық мәдениеті жоғары азаматтар қалыптастыру, сапалы кадрлар даярлау мұратына қызмет етіп келеді.

Қазіргі уақытта Сыр өңіріндегі заңгер кадрлардың көпшілігі Қорқыт Ата университетінің түлектері болып табылатынын мақтанышпен айтамыз.

Құрметті қауым!

Мұстафа Матайұлының ұстаз-ғалым, әрі талантты ұйымдастырушы ретінде ең алдыменен ақиқат пен әділдікті айқын қоятындығы, ұлт болашағына қызмет етуге деген құштар құлшынысы, азаматтығы, парасаттылығы, профессор-оқытушыларға көрсеткен үлгі-өнегесі бүкіл университет ұжымын тек жетістіктерге жетелейтін жасампаздықтың қайнар көзі.

Мұстафа Матайұлының ғұмыры мәуелі бәйтерекке айналды. Білімді, заманына сай іскерде, қабілетті ұл-қыздары мен немерелерібұған дәлел.

Бір салада өмір бойы қызмет ету - адамдардың өмірдегі тұрақтылығының, кәсіппен мұратқа адалдығының бірден-бір шынайы көрсеткіші. «Мінез тұрақтылығы, өмірдегі тұрақтылық - адал пейілді, нәзік талғамды адамдарға ғана даритын қасиет» дейді бұрын өткен ғұлмалар. Мұстафа Матайұлының тұлғасын биіктеткен осындай қасиеттері деп білеміз.

Мұстафа Матайұлы туған елінің алдында перзенттік парызын адал атқарды. Ағалық ақылымен жастарды мәпелейтін, ізгілігі телегей теңіз, бүгінгі ұрпақтардың жарқын өмірінің баяндылығына тер төгіп өткен тұғырлы тұлға біздің жадымызда сақталып қала береді.

Бүгінгі конференция жұмысына сәттілік тілеймін, шығармашылық табыстар мол болсын!

Назар қойып тыңдағандарыңызға рақмет!

ҚҰҚЫҚ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚТАНУ БАҒЫТЫ БОЙЫНША

МРНТИ 10.85.31

АКТУАЛИЗАЦИЯ НЕКОТОРЫХ ВОПРОСОВ КРИМИНАЛИСТИКИ И ПУТИ ИХ РЕШЕНИЯ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ НОВЕЙШИХ НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКИХ СРЕДСТВ

САДЫКОВ М.А.

заведующий криминалистической лабораторией Кызылординского университета имени КоркытАта, полковник полиции, г. Кызылорда, Казахстан

САКУПОВА М.О.

главный эксперт института судебных экспертиз по Кызылординской области филиала РГКП «Центр судебных экспертиз МЮ РК», г. Кызылорда, Казахстан

АЛТАЕВ Е.А.

кандидат юридических наук, заведующий кафедры «Право» Кызылординского университета имени КоркытАта, г. Кызылорда, Казахстан

Андатпа. Жоғарыда аталған тақырыптың өзектілігі көрсетілген, ол жазу құралдарының қасиеттері мен соққылардағы бояғыш заттардың химиялық құрамы өзгерген сайын артады. Ғылыми ортада осы тақырып бойынша пікірталастың немесе пікірталастың болмауы теориялы ережелердің дамуына теріс әсер етіп қана қоймайды, сонымен қатар, сарапшыларға сараптамаға немесе зерттеуге түсетін құжаттардың деректемелерін орындаудың хронологиялық реттілігі мәселелерін іс жүзінде шешуге мүмкіндік бермейді. Бұрын жасалған және көпжылдық сот практикасында сыналған әдістер мен әдістер көрсетілген. Сарапшының жұмысының қадамдық нұсқаулығы ұсынылады: қиылысатын соққылардың болуын көрсететін құжатты тексеру, материалдардың химиялық құрамын анықтау үшін жұқа қабатты хроматография жүргізу, микроскоптың көмегімен соққылардың қасиеттерін зерттеу, спектрдің көрінбейтін аймақтарында зерттеу мақсатында спектрлік микроскопты қолдану, соққыларды сумен немесе еріткіштермен ылғалданған адсорбентке көшіру және дайындау.

Эксперименттік көшіру кезеңін жүргізу кезінде адсорбентті, ылғалдандырғыштарды (су, еріткіштер) және жанасу уақытын дұрыс тандау сияқты маңызды аспектке назар аударылды.

Кілт сөздер. тонер, люминесценция, дымқыл көшіру, диффузиялық көшіру әдісі, микроскопия.

Annotation. The relevance of the above topic is shown, which increases as the properties of writing instruments and the chemical composition of coloring substances in strokes change. It is noted that the absence of a dispute or discussion on this topic in scientific circles has a negative impact not only on the development of theoretical positions, but also does not allow experts to solve in practice the issues of the chronological sequence of the execution of the requisites of documents submitted for examination or research. The methods and methods developed earlier and tested in long-term forensic practice are indicated. Step-by-step instructions for the expert's work are recommended: inspection of a document indicating the presence of intersecting strokes, conducting thin-layer chromatography to establish the chemical composition of materials, studying the properties of strokes using a microscope, using a spectral microscope to study in invisible spectral zones, preparing and copying strokes on an adsorbent moistened with water or solvents. Attention is drawn to such an important aspect during the experimental stage of copying as the correct selection of adsorbent, humidifiers (water, solvents) and contact time.

Keywords. toner, luminescence, wet copying, diffuse copying method, microscopy.

Введение. Перед экспертами нередко ставится вопрос о давности документа, последовательности выполнения реквизитов, в одно или разное время были внесены какие-либо записи или изменения в данный документ.

Установление абсолютной давности документа – практически не решаемая задача, ввиду отсутствия методики, которую приняло бы экспертное сообщество. В отношении относительной давности вопрос стоит не так категорично, хотя эта задача является одной из сложных, так как решение зависит от физико-химических свойств штрихов этих

реквизитов (способность копирования, морфология, люминесценция, компонентный состав, цвет, поглощение или отражения светового потока).

Для решения этого вопроса имеются два подхода: 1. установление и сопоставление времени выполнения каждого реквизита в документе; 2. установление хронологической последовательности выполнения реквизитов в документе [1].

Ученые-криминалисты с начала 20-го века стали заниматься этой проблематикой, накоплен большой опыт, созданы методы исследования штрихов всевозможных пишущих приборов. Но орудия письма совершенствуются, появляются красящие вещества с иным химическим составом, улучшается качество бумаги – все это заставляет выявлять новые способы, разрабатывать методическую базу, структурно менять концепцию подхода к этой проблеме. К этому же необходимо добавить, что порядок составления ряда документов строго регламентируется: основной текст – подпись – оттиск печати и другие по необходимости реквизиты [2]. Все эти перечисленные моменты и влияют на постоянно возрастающую *актуальность* предлагаемой темы.

К сожалению, отечественные ученые обходят указанный вопрос и за это время появилась только одна методика по исследованию штрихов рукописных записей [3]. Отсутствие методики, методических рекомендаций и широкого научного обсуждения в виде публикаций и статей негативно сказывается на качестве экспертиз и исследований пересекающихся штрихов. Эксперты, загруженные «рутиной», в большинстве случаев просто отказываются давать какой-либо категорический вывод и не решают вопрос по существу. Самым популярным ответом на проведенное исследование становится «не представляется возможным» (НПВ). И одной из целей написания нашей статьи является пробудить интерес наших коллег к названной проблеме, организовать дискуссию, поделиться опытом и практическими навыками.

Среди многочисленных зарубежных ученых нам импонирует комплексный подход Даниловича В.Б. по поиску новых методов и способов установления хронологической последовательности выполнения реквизитов документа [4]. Особо ценным, на наш взгляд является то, что Владимир Борисович в отличие от других исследователей, не просто предложил новые способы исследования, но и составил алгоритм действий эксперта, акцентировал внимание на проведение эксперимента, как важнейший этап перед проведением влажного копирования.

Правда, ряд специалистов подвергают критике его работы в части наглядности иллюстрационного материала [5], но это никак не умаляет достоинства его методик.

Опросом экспертов было установлено, что во многих случаях при назначении экспертиз по пересекающим штрихам поступают документы, в которых реквизиты выполнены на лазерном принтере, чернилами шариковых ручек и штемпельной краской оттистка печати.

Поэтому, в своей статье мы попытаемся, основываясь на схеме, предложенной Даниловичем В.Б. [6] и учитывая замечания коллег, показать пошаговый ход работы эксперта при решении интересующего нас вопроса на примере одного документа.

Методы исследования: При проведении исследования авторами применялись общенаучные и специальные методы: физические, фотографические, химические, визуальный осмотр документа, осмотр штрихов реквизитов с помощью микроскопа, тонкослойная хроматография, люминесцентное исследование штрихов, влажное копирование и адсорбционно-люминесцентное изучение штрихов в месте пересечения.

Обсуждение. Перед началом исследования с целью решения вопроса о последовательности нанесения реквизитов документа, экспертами тщательно изучается документ и ранее решенные предыдущими экспертизами задачи и выводы. Если по данному объекту уже проводились исследования, то они должны быть в распоряжении эксперта.

Так как, некоторые методы экспертного исследования бывают сопряжены с повреждением объекта или даже полным его уничтожением *видоизменяющие* методы

исследования применяются с разрешения органа или лица, назначившего экспертизу. Указанное разрешение должно содержаться в постановлении (определении) о назначении экспертизы [7] либо по ходатайству эксперта, в соответствующем письме [8].

На начальном этапе указанного исследования применяются *невидоизменяющие* методы, а также методы не вызывающие необратимых изменений состава исследуемых материалов письма. К ним относятся методы, основанные на визуальном исследовании штрихов при различных режимах освещения, без использования и с использованием увеличительных приборов и микроспектрофотометрия.

В обязательном порядке необходимо провести описание и измерение, сделать фотокопии или ксерокопии представленного документа (фото №№1,2). После исследования эти фотокопии или ксерокопии с отметками должны быть вложены в конверт и прикреплены к заключению. Эта информация необходима эксперту в случае назначении дополнительной экспертизы.

Фото №1. Общий вид документа, представленного на исследование	Фото №2. Фрагмент документа с оттиском печати, подписи и печатного текста.
--	---

Во всех случаях исследования записей необходимо строго придерживаться последовательности применения экспертных методик и использования средств, позволяющих осуществлять дифференциацию штрихов. Изучение штрихов материалов письма начинают с определения цвета, его оттенка и морфологических признаков.

После осмотра документ рекомендуем передать в руки эксперта-химика для проведения тонкослойной хроматографии. На этом этапе определяется состав материалов письма, способность их к растворению водой или химическими реактивами.

Микроскопическое исследование

Технические характеристики микроскопа МБС-10 позволяют существенно повысить степень различимости деталей объекта, следы давления, изучить микроструктуру штрихов, определить пишущий прибор и род материалов письма.

Также микроскопическим исследованием можно выявить ряд признаков, позволяющих определить последовательность нанесения штрихов исследуемых реквизитов документа. Одним из таких признаков является наблюдаемая непрерывность верхележащего штриха и прерывистость нижележащего штриха. Для изучения данного признака выбираются оптимальные условия освещения: варьируют угол падения света и его направление по отношению к исследуемому участку, стереоскопический эффект и

используют различные отражательные свойства «красителя» штрихов. При данном исследовании не исключается «ложная» и неопределенная картина участка пересечения обусловленная отсутствием четких границ штрихов, доминированием более темного цвета над более светлым и диффузией [9].

По этой причине, результаты микроскопического исследования стоит считать лишь предварительными. В дальнейшем они могут быть или подтверждены, или опровергнуты.

Совокупность результатов хроматографии и микроскопии позволяют установить не только морфологию штрихов в представленном документе, но и каким пишущим прибором они образованы.

Штрихи подписи, выполненные ручкой-роллером, характеризуются следующими признаками (фото №3):

Фото №3. Микроструктура штрихов подписи, выполненной чернилами роллерной ручки. (увел. 32х)

- красящее вещество проникает в толщу бумаги;
- имеются следы давления пишущего прибора в виде углублений или бороздок с пологими краями;
- штрихи окрашены неравномерно, лежащие выше волокна основы (бумаги) документа окрашены более интенсивно;
- наличие блеска красящего вещества в местах его скопления;
- красящее вещество расплывается по волокнам, величина расплывов зависит от степени проклейки бумаги (основы документа)
- вещество растворяется в воде.

Штрихи, оттиска печати выполненные штемпельной краской, характеризуются следующими признаками (фото №4):

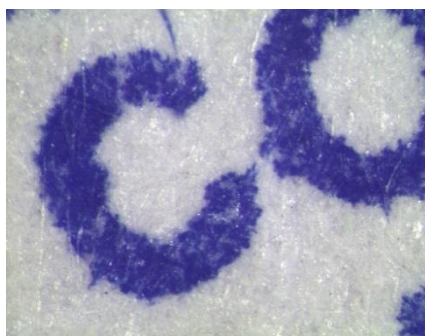

Фото №4. Микроструктура штрихов оттиска печати, выполненного штемпельной краской. (увел. 32х)

- хорошее проникновение красящего вещества в бумагу;
- поверхность штрихов матовая;
- отсутствие рельефа в штрихах;
- расплывы красящего вещества по волокнам бумаги;
- отсутствие деформации бумаги в месте нанесения оттиска;
- отсутствие люминесценции красящего вещества в месте нанесения оттиска в ультрафиолетовых лучах;
- вещество растворяется в воде.

Штрихи, печатного текста, выполненные лазерным принтером, характеризуются следующими признаками (фото №5):

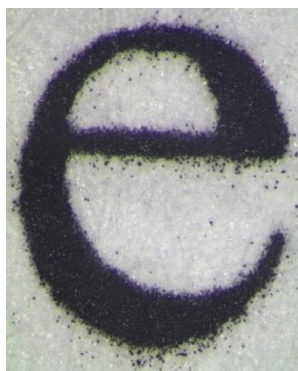

Фото №5. Микроструктура штрихов печатного текста, выполненного на лазерном принтере. (увел. 32х)

- наложение красящего вещества поверхностное, отсутствует рельеф штрихов, выполненных красящим веществом;
- наличие точек-марашек черного цвета на чистых (незапечатанных) местах бумаги;
- наличие непропечатанных мест;
- дискретное в виде мелких частиц наложение красителя;
- наличие блеска красящего вещества в штрихах;
- при воздействии на штрихи заостренным предметом удаляется красящее вещество;
- неравномерное распределение красящего вещества на поверхности бумаги;
- в штрихах отсутствуют следы давления;
- красящее вещество не растворяется в воде;
- штрихи не люминесцируют в ультрафиолетовых лучах.

Исследование люминесцирующей способности материалов письма пересекающихся реквизитов.

Исследование люминесценции позволяет достигнуть более высокого цветового и яркостного контраста, чем при наблюдении в отраженном свете. За счет люминесцентных свойств штрихов возможно обнаружить непрерывность верхнего и прерывистость нижнего штрихов. Это особенно важно при изучении пересекающихся штрихов, близких по цветовому оттенку. Известно, что одноцветные штрихи, выполненные однородными материалами письма, могут иметь разные химические свойства. Эти различия обнаруживаются при изучении люминесценции.

Люминесценцию исследуют в видимой, в дальней, красной и ближней инфракрасной областях. Для этого в дальнейшей работе был использован люминесцентный микроскоп «Регула 5001. МК01», с помощью которого мы не просто можем наблюдать, но и фиксировать картину свечения люминесценции исследуемых штрихов.

Картина свечения люминесценции может быть разной: равномерной по всей длине штриха, на его границах или вовсе не люминесцировать, может сразу наблюдаться непрерывная люминесценция или отсутствие люминесценции верхнего непрерывного

штриха. Следует учитывать также интенсивность люминесценции исследуемых пересекающихся штрихов. Также картина может быть неясной (фото №№6,7). Чаще всего это происходит в тех случаях, если нечетко выражены границы штрихов либо «перебиваются» свечением люминесценции бумаги.

Благоприятными условиями образования истинной картины пересечения являются следующие:

- ярко светящиеся контуры штрихов;
- если один из штрихов не люминесцирует, другой должен интенсивно люминесцировать;
- примерно одинаковая интенсивность свечения обоих штрихов, однако, свечение не слишком яркое.

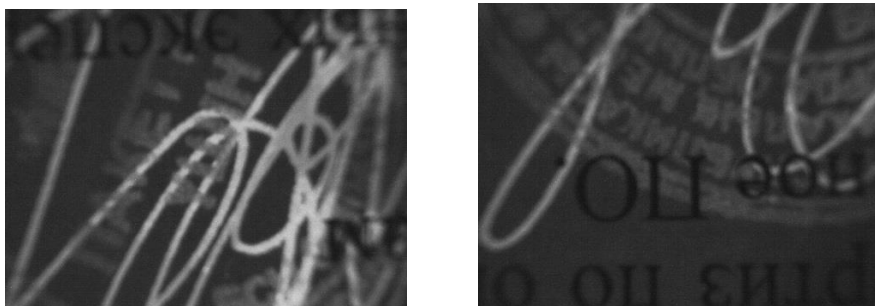

Фото № 6, 7. Картина люминесценции мест пересечения исследуемых штрихов. Зеленый люминесцентный осветитель длина волны 530 н/м, светофильтр КС-19 длина волны 700-1100 н/м.

Исследование копировальной способности материалов письма.

Одним из видов видоизменяющих методов является копирование пересекающихся штрихов на адсорбент, смоченный системой растворителей. Существует общее правило подготовки и проведения копирования, которое подразумевает пошаговое выполнение определенных мероприятий.

Шаг №1. По полученным результатам хроматографического и микроскопического исследований эксперту необходимо подобрать аналогичные материалы письма по цвету, качественному и количественному составу красителей. Обязательно нужно обращать внимание на то, что интенсивность красящих веществ в штрихах-аналогах была близка к интенсивности красящих веществ в исследуемых штрихах.

Для проведения эксперимента берется лист чистой бумаги, схожей с бумагой исследуемого документа, на котором эксперт наносит экспериментальные пересечения в двух заведомо известных вариантах их взаиморасположения.

Шагом №2 является подбор условий копирования в ходе проведения эксперимента и является основным, поскольку от этого зависит решение задачи, поставленной перед экспертом. Этот этап включает в себя:

- подбор растворителей или системы растворителей;
- подбор адсорбента;
- установления времени контакта.

При подборе системы растворителей нужно принимать во внимание степень растворимости материалов письма в растворителях любых типов. Время контакта зависит от силы давления, рода материала письма, структуры штриха. Если пренебречь указанными факторами, то при длительном контакте, вероятно взаимопроникновение красящих веществ штрихов в местах пересечения, что может повлечь за собой искажение реальной картины хронологической последовательности их выполнения.

Условия копирования проверяются на обоих заведомо известных вариантах пересечения. Лучшие результаты достигаются при таких условиях, при которых

верхнележащий штрих воспринимается непрерывным, с четкими краями, одинаковой интенсивностью, а нижний штрих или прерывается или отображается со значительной меньшей интенсивностью цвета в месте пересечения.

Выбор адсорбента зависит от материала письма, системы растворителей и времени контакта. В методической литературе довольно подробно описаны виды адсорбента, рекомендуемые при копировании пересекающихся штрихов - отфиксированная глянцевая фотобумага и поливинилхлоридная (ПВХ) пленка, которые будут нами использованы в данной работе.

Экспериментальное копирование продолжается до тех пор, пока на поверхности адсорбента не отобразятся оба откопированных штриха и последовательность их взаиморасположения не будет соответствовать их реальной хронологии выполнения пересечения.

И только после этого эксперт может перейти к следующему *шагу №3* – копирование исследуемых штрихов пересечения. Здесь надо отметить, что при правильном подборе условий копирования на исследуемых участках пересечений должна получиться четкая картина взаиморасположения штрихов, соответствующая одному из двух заведомо известных вариантов их выполнения.

Наглядные примеры применения методов копирования с фотобумагой и ПВХ-пленкой. Исследуемый участок пересечения штрихов оттиска печати и «роллера»:

1) копирование с применением фотобумаги. Для копирования штрихов оттиска печати и «роллера» отрезок предварительно отфиксированной фотобумаги поддержали в «чашке Петри» с водой определенное время (в течении одной-двух минут, время зависит от температуры воды, «давности» исполнения штрихов, времени хранения и эксплуатации, экспертом применяется метод моделирования). Затем с поверхности фотобумаги удалили избыточное количество влаги, после чего наложили на место пересечения штрихов оттиска печати и роллера на 5 секунд. После при изучении полученной «контактограммы» с помощью микроскопа МБС-10 было установлено, что на адсорбенте зеркально отобразились нижние штрихи оттиска печати и верхние штрихи роллерной ручки (фото №№8,9,10).

2) копирование с применением ПВХ. С целью откопирования штрихов печатного текста, оттиска печати и «роллера» отрезок ПВХ-пленки размачивали в циклогексаноне в течении 5 секунд, затем с поверхности ПВХ-пленки удалили избыточное количество растворителя. Отрезок пленки приложили к участку пересечения исследуемых штрихов на 2 секунды. После при изучении полученной «контактограммы» с помощью микроскопа МБС-10 было установлено, что на ее поверхности зеркально отобразились нижние штрихи оттиска печати и роллерной ручки и верхние штрихи печатного текста (фото №№11.12.13).

Фото №8. Места пересечения штрихов оттиска печати и чернил роллерной ручки

Фото №9. То же, что и на фото №8 после копирования на увлажненную фотобумагу, контакт 5 секунд.

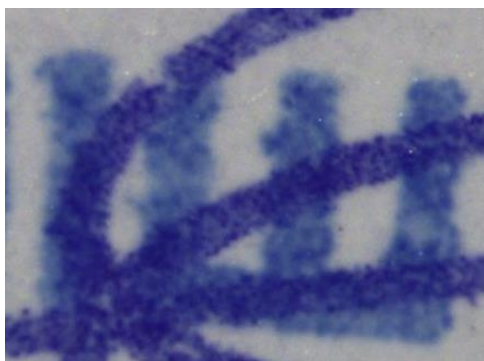

Фото №9. Хорошо видны нижележащие штрихи оттиска печати и верхние штрихи чернил роллерной ручки.

Фото №10. Увеличенный фрагмент участка

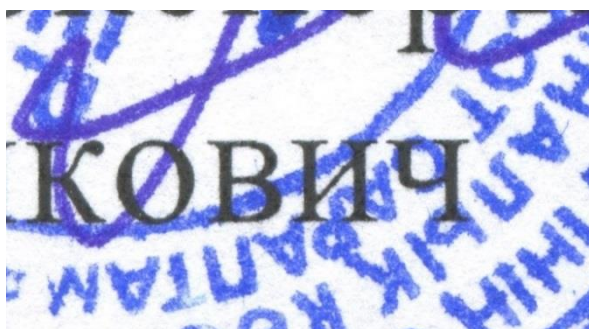

Фото №11. Места пересечения оттиска печати, чернил роллерной ручки и печатного текста.

Фото №12. То же, что и на фото №11 после копирования на ПВХ-пленку, размягченную в циклогексаноне, контакт 2 секунды.

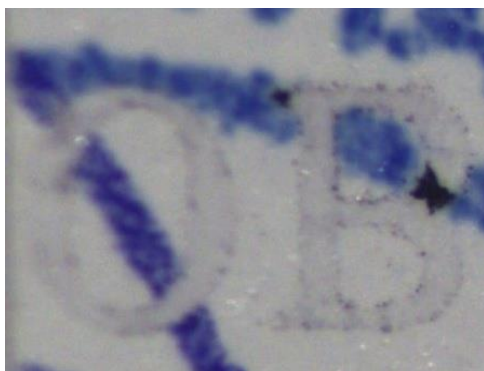

Фото №13. Увеличенный фрагмент участка.

Фото №12. Штрихи оттиска печати и чернил роллерной ручки находятся под штрихами печатного текста.

Изучение люминесценции отпечатков следует проводить в день их получения, так как со временем четкость картины уменьшается. Если отпечаток какого-либо из штрихов люминесцирует слишком ярко, более отчетливо признаки проявляются при пониженной освещенности.

Откопированные участки исследовали на люминесцентном микроскопе «Регула 5001. МК01». На отпечатке наблюдается непрерывная люминесцирующая полоса верхнего штриха роллерной ручки, экранирующая в месте пересечения люминесценцию нижнего штриха оттиска печати (фото №№ 14,15,16).

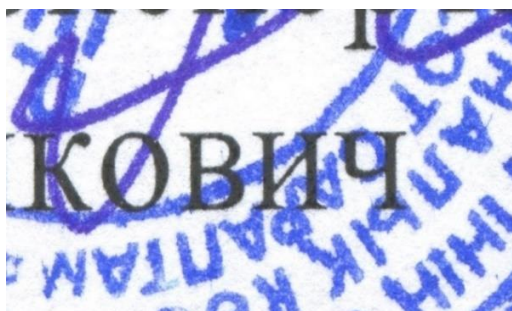

<p>Фото № 14. Места пересечения штрихов оттиска печати и чернил роллерной ручки.</p>	<p>Фото №15. То же, что и на фото №14 после копирования на увлажненную фотобумагу, контакт 5 секунд.</p>
---	---

Фото №16 – То же, что и на фото №15. Сине-зеленый люминесцентный осветитель, длина волны 505н/м, светофильтр КС-19, длина волны 700-1100 н/м. Непрерывистые штрихи чернил роллерной ручки расположены на штрихах оттиска печати.

В другом случае видны люминесцирующие полосы нижних штрихов оттиска печати и роллерной ручки, прерывающиеся нелюминесцирующими верхними штрихами печатного текста (фото №№. 17,18,19).

<p>Фото №17. Места пересечения оттиска печати, чернил роллерной ручки и печатного текста.</p>	<p>Фото №18. То же, что и на фото №17 после копирования на ПВХ-пленку, размягченную в циклогексаноне, контакт 2 секунды.</p>
--	---

Видны прерывистые нижние люминесцирующие штрихи оттиска печати и чернил роллерной ручки и нелюминесцирующие верхние штрихи печатного текста.

Результаты: 1. Следует подчеркнуть, что применение метода копирования требует большого практического навыка, как при получении отпечатков, так и при оценке признаков. Поэтому, до производства рассматриваемых экспертных исследований специалист должен изучить достаточное количество экспериментальных образцов и соответствующую литературу.

Фото №19. То же, что и на фото № 18. Зеленый люминесцентный осветитель, длина волны 530н/м, светофильтр КС-19 длина волны 700-1100 н/м.

2. Обоснованность вывода эксперта становится более весомой и убедительной при использовании комплекса методов. В таких случаях они как бы дополняют друг друга, а количество выявляемых признаков значительно увеличивается.

Заключение. Для эффективной работы эксперта по представленной теме необходимо создать систематизированные и регулярно пополняемые коллекции материалов письма, как в виде штрихов, нанесенных на бумагу, так и в емкостях. Без этого эксперт, заваленный работой просто не в состоянии подбирать аналоги, а значит или может ошибиться с выводом или не сможет прийти к определенному выводу. Эта коллекция, как и атлас хроматографии должны быть централизованными и доступны каждому эксперту.

Литература:

[1] **Ляпичев, В.Е.,** Шведова Н.Н. Техничко-криминалистическая экспертиза документов: учебник/ под редакцией В.Е.Ляпичева, Н.Н.Шведовой – Волгоград: Волгоградская академия МВД России, 2005. – С. 221.

[2] Правила документирования, управления документацией и использование систем электронного документооборота в государственных и негосударственных организациях: Постановление Правительства Республики Казахстан от 31 октября 2018 г. № 703 (с изменениями и дополнениями по состоянию на 31 августа 2022). [Электронный ресурс] –[URL:https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=39928491](https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=39928491) (дата обращения 08.02.2023).

[3] **Бурков, А.И.** Методика судебно-экспертного исследования штрихов рукописных реквизитов. Астана, 2010г.

[4] **Данилович, В.Б.,** Онищенко А.А. Исследование пересекающихся штрихов (ч. 1): Общая схема, методы и частные методики исследования: методические рекомендации – М.: РФЦСЭ Минюста России, 2002. С. 7.

[5] **Фокина, А.А.,** Головастикова Г.Ю., Лютов В.П. Анализ методики установления последовательности выполнения пересекающихся реквизитов с применением математической статистики// «Энциклопедия судебной экспертизы»; Научно-практический журнал – 2016г. - №1 (8)[Электронный ресурс] – [URL:https://www.elibrary.ru/item.asp?id=44342645](https://www.elibrary.ru/item.asp?id=44342645) (дата обращения 17.05.2022).

[6] **Данилович, В.Б.,** Пахомов А.В. Исследование пересекающихся штрихов, выполненных чернилами. / под редакцией Дильдина Ю.М. – Методические рекомендации – М, 2010г. С. 13.

[7] Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан от 04 июля 2014 года № 231- V ЗРК (с изменениями и дополнениями по состоянию на 12.01.2023). [Электронный ресурс] – [URL:https://online.zakon.kz/document/?doc_id=31575852](https://online.zakon.kz/document/?doc_id=31575852) (дата обращения 20.06.2022).

[8] Правила организации и производства судебных экспертиз и исследований в органах судебной экспертизы: Приказ Министра юстиции Республики Казахстан от 27 апреля 2017 года N 484. [Электронный ресурс] -<https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1700015180> (дата обращения 28.03.2023).

[9] **Викторова, Л.Н.,** Сафроненко Т.И., Юрков И.С. Исследование пересекающихся штрихов; учебное пособие – М. ВНИИ МВД СССР –1978г. – С. 11-12.

КОДИФИКАЦИЯ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА В СФЕРЕ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ КАК ФАКТОР, СПОСОБСТВУЮЩИЙ УЛУЧШЕНИЮ ОРГАНИЗАЦИИ СИСТЕМЫ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

СМИРНОВА О.М.

*Доцент Казанского государственного медицинского университета,
кандидат юридических наук, г. Казань, Россия*

Андатпа. Мақалада Қазақстан Республикасының денсаулық сақтау саласындағы заңнаманың сапасы оны жүйелеу тұрғысынан талданады, медицина саласындағы заңнаманы сапалық жағынан жетілдіру қоғамның әлеуметтік маңызды саласын құқықтық реттеуге қалай әсер ететіні қарастырылады.

Кілт сөздер. әлеуметтік мемлекет, денсаулық сақтау жүйесі, медициналық көмекті ұйымдастыру, заңнама, медициналық көмектің түрлері.

Annotation. The article analyzes the quality of legislation in the field of health care of the Republic of Kazakhstan from the point of view of its systematization, considers how the qualitative improvement of legislation in the field of medicine affects the legal regulation of a socially significant sphere of public life.

Keywords. social state, healthcare system, organization of medical care, legislation, types of medical care.

Конституция Республики Казахстан, принятая 30 августа 1995г., провозглашает в статье 1 социальную направленность государственного устройства. Согласно статье 29 Основного закона государства «граждане Республики Казахстан имеют право на охрану здоровья, вправе получать бесплатно гарантированный объём медицинской помощи, установленный законом» [1].

Охрана здоровья граждан является основой благополучия каждого человека, её доступность и качество определяют, насколько эффективно социально-экономическое устройство государства.

В начале 21 века происходит смена технологического уклада, в котором достижения медицины, биологии и генетики являются стратегическим направлением, формирующим новую, биотехнологическую, отрасль экономики.

В Стратегии «Казахстан-2050» подчеркивается социальная направленность системы здравоохранения в условиях приоритетов развития государства и надвигающихся вызовов и угроз [2].

В этих условиях важным фактором организации здравоохранения, его управлением является система законодательства.

Ещё в середине 2010-х годов учёные-юристы отмечали необходимость своевременных изменений в законодательстве в сфере медицины: к сожалению, оно не всегда успевает за стремительным изменением технологий. Кодекс Республики Казахстан «О здоровье народа и системе здравоохранения» стал важным этапом в систематизации большого количества нормативных актов, регулирующих отдельные виды медицинской деятельности.

Глава 1 очень чётко определяет общую цель и задачи в области здравоохранения – тем самым устанавливается единообразие приоритетов: «целью законодательства Республики Казахстан в области здравоохранения является обеспечение реализации гражданами права на охрану здоровья, включая доступную и качественную медицинскую помощь для сохранения и укрепления здоровья населения Республики Казахстан; задачей законодательства Республики Казахстан в области здравоохранения является создание правовых условий, направленных на улучшение здоровья граждан Республики Казахстан» [3].

Глава 2 предельно ясно устанавливает в условиях рыночного экономического

механизма государственное регулирование и управление в области здравоохранения: нормы, содержащиеся в данной главе, определяют круг полномочий органов государственной власти, которые обеспечивают конституционные гарантии в сфере оказания медицинской помощи.

Кодекс объединяет нормы законодательства в сфере трансплантологии, санитарно-эпидемиологического благополучия, образовательной и научной деятельности, фармацевтической деятельности и обращения лекарственных средств и медицинских изделий, при этом обращает на себя внимание глава 7 «Цифровое здравоохранение». В статье 58 даны основные понятия, регулирующие сферу телемедицины, а в статьях 59 – 62 законодателю удалось сформулировать в столь сложной области направления деятельности и ответственность субъектов цифрового здравоохранения.

Среди общих положений медицинской помощи (глава 16) устанавливаются и нормы, регулирующие сестринскую деятельность (статья 127): «Сестринская деятельность включает сестринский уход, осуществляемый медицинскими сестрами и медицинскими сестрами расширенной практики самостоятельно или в рамках мультидисциплинарных команд».

В условиях трансформации социальной жизни конца 90-х годов 20 века, общего недофинансирования во многих постсоветских государствах мониторинг состояния здоровья детей оказался за пределами внимания органов государственной власти. В этой связи одним из важнейших положений данного Кодекса является формулирование особенностей организации дошкольной и школьной медицины (статья 91).

Таким образом, опыт кодификации законодательства в сфере здравоохранения Республики Казахстан может служить ориентиром для государств, входящих в Евразийский экономический союз.

Литература:

[1] Конституция Республики Казахстан Конституция принята на республиканском референдуме 30 августа 1995 года – [Электронный ресурс]. – URL: https://www.akorda.kz/ru/official_documents/constitution

[2] Стратегия «Казахстан-2050». – [Электронный ресурс]. – URL: https://www.akorda.kz/ru/official_documents/strategies_and_programs

[3] Кодекс Республики Казахстан от 7 июля 2020 года №360-VI «О здоровье народа и системе здравоохранения» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 01.05.2023 г.). – [Электронный ресурс]. – URL: <https://portal.ksu.edu.kz/storage/app/media/docs/laws/resolutions/code-360-vi-7-7-20-ru.pdf>

КАЗАХСТАН – ЦЕНТР МЕЖДУНАРОДНОГО МЕЖКОНФЕССИОНАЛЬНОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ

АМИРОВА Р.Р.

*Доцент кафедры конституционного и административного права
Казанского (Приволжского) федерального университета,
кандидат юридических наук, г. Казань, Россия*

Андатпа. Мақалада Қазақстан Республикасының Конституциясында жарияланған, Республиканың сипаты бойынша конфессия аралық бейбітшілік пен зайырлы келісімнің ірге тасы болып табылатын нормалардың іске асырылуы талданады.

Кілт сөздер. зайырлы мемлекет; дәстүрлі құндылықтар; конституциялық құндылықтар; діни ұйымдар; әлемдік қоғамдастық.

Annotation. The article analyzes the implementation of the norms proclaimed in the Constitution of the Republic of Kazakhstan, which are the foundation of inter-confessional peace and consent of the Republic, which is secular in nature.

Keywords. secular state; traditional values; constitutional values; religious organizations; world community.

Конституция Республики Казахстан, принятая 30 августа 1995 года, учреждает в статье 1 не только форму политического и правового устройства, но и утверждает Республику Казахстан как светское государство, в котором высшей ценностью является человек, его права и свободы. Эту цель можно достигнуть, реализуя основополагающие принципы деятельности Республики – политическую стабильность и общественное согласие [1]. Эти конституционно-правовые нормы, являясь фундаментом общественно-политической жизни Казахстана создали для него и возможность консолидировать в общественном пространстве своей новой государственности лучшие нравственные ценности, накопленные человечеством в своей истории. Это выразилось в проведении на территории Республики Казахстан съездов традиционных мировых религий.

В сентябре 2022 г. в столице Казахстана прошёл VII Съезд лидеров мировых и традиционных религий. В приветственной речи Президент Республики Казахстан Касым-Жомарт Кемелевич Токаев подчеркнул, что рост мировых кризисов требует нового подхода и роль единства религиозных лидеров особо важна: «Казахстан всегда выступал за то, чтобы разногласия урегулировать за столом переговоров в духе устава Организации Объединенных Наций» [2].

В Стратегии «Казахстан-2050» (далее – Стратегия) – новый политический курс состоявшегося государства одним из направлений развития является «согласие и мир различных социальных, этнических и религиозных групп».

За последние тридцать лет казахский народ, несмотря на этническое, культурное, религиозное многообразие, сохранил в стране политическую стабильность, благодаря тому, что страна стала родным домом для 17 конфессий и представителей 140 этносов.

Стратегия утверждает, что гражданский мир и межнациональное согласие – это главная ценность казахского государства.

Ассамблея народа Казахстана стала уникальной евразийской платформой для развития межкультурного диалога на основе межконфессионального взаимодействия [3].

В условиях вызовов и угроз политического и иного характера, система традиционных взглядов способствует и устойчивому экономическому развитию Республики, которое также является одной из конституционно-правовых ценностей, лежащей в основе благополучия казахского народа [1].

Являясь центром межконфессионального взаимодействия мирового уровня, Казахстан расширяет своё сотрудничество на международном уровне. Так, например, сходство традиций и культур Республики Татарстан, одного из субъектов Российской Федерации, является примером эффективного и успешного сотрудничества по целому спектру гуманитарных направлений.

Сотрудничество Республики Татарстан с Республикой Казахстан основано на Соглашении между Правительством Республики Татарстан и Правительством Республики Казахстан о принципах торгово-экономического, научно-технического и культурного сотрудничества от 25 августа 1997 г. [4].

Соглашение между Правительством Республики Татарстан и Акиматом Кызылординской области (Республика Казахстан) о торгово-экономическом, научно-техническом и культурном сотрудничестве (подписано в г. Атырау 30 сентября 2014г.).

Соглашение между Правительством Республики Татарстан и Акиматом Атырауской области (Республика Казахстан) о торгово-экономическом, научно-техническом и культурном сотрудничестве (подписано в г. Атырау 30 сентября 2014г.)

В соответствии с Указом Президента Республики Татарстан от 10.09.1997 г. № УП-464 создано Полномочное представительство Республики Татарстан в Республике Казахстан.

В 2016 году с рабочей поездкой Казахстан посетила делегация из Татарстана, которую возглавлял Президент Республики Татарстан Рустам Миннеханов. В ходе встречи с руководителями татарских общественных организаций Республики Казахстан Президент РТ отметил, что татары Казахстана вносят достойный вклад в сохранение татарского языка и культуры, и преумножение духовных ценностей. Казахский и татарский народы объединяют родственные связи, сказал Президент РТ, у нас схожи языки и традиции, одна религия [5].

Реализуя положения Соглашения между Правительством Республики Татарстан Российской Федерации и Акиматом Актыубинской области о торгово-экономическом научно-техническом и гуманитарном сотрудничестве (2017 г.), а также соглашения между Правительством Республики Татарстан и Правительством Республики Казахстан о принципах торгово-экономического, научно-технического и культурного сотрудничества (1996 г.) стороны способствуют углублению связей в области культуры, свободному пользованию историческим наследием, опираясь на традиции. Примером данного сотрудничества является неоднократное участие представителей религиозных конфессий Республики Татарстан в Съездах духовных лидеров в Нур-Султане: в сентябре 2022 года муфтий Духовного управления мусульман Республики Татарстан Камиль Хазрат Самигуллин и митрополит Казанский и Татарстанский Кирилл в составе официальной делегации приняли участие в работе Съезда.

Литература:

[1] Конституция Республики Казахстан Конституция принята на республиканском референдуме 30 августа 1995 года – [Электронный ресурс]. – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000>

[2] О чем говорили участники VII съезда лидеров мировых религий в Казахстане. – [Электронный ресурс]. – URL: <https://ru.sputnik.kz/20220914/o-chem-govorili-uchastniki-vii-sezda-liderov-mirovykh-religiyy-v-kazakhstane-27572465.html>

[3] Стратегия «Казахстан-2050». – [Электронный ресурс]. – URL: https://www.akorda.kz/ru/official_documents/strategies_and_programs

[4] Полномочное представительство Республики Татарстан в Республике Казахстан – [Электронный ресурс]. – URL: <https://kz.tatarstan.ru/normativno-pravovaya-baza.htm>

[5] Агентство инвестиционного развития Республики Татарстан [Электронный ресурс]. – URL: <https://tida.tatarstan.ru/index.htm/news/747069.htm?ysclid=li0om26q8c679264172>

МОЛОДЕЖЬ КАЗАХСТАНА – ПРОТИВ КОРРУПЦИИ**ТУЛТАБАЕВ З.Ч.***старший преподаватель кафедры «Экономики и права» Ж. Ташенев университета,
кандидат юридических наук, г. Шымкент, Казахстан***Кожаметова Ж.Т.***преподаватель университета дружбы народов имени академика А. Куатбекова, магистр
юридических наук, г.Шымкент, Казахстан*

Андатпа. Сыбайлас жемқорлық көріністеріне бей-жай қарамау – маңызды қоғамдық мәселе болып қала береді. Сыбайлас-жемқорлық – бұл материалдық құндылықтардың рухани құндылықтардан басым болуы арқылы қоғамдық санада көрінетін құндылықтардың дағдарысы. Кейбір азаматтардың санасында сыбайлас-жемқорлық әдеттегідей болды, ал кейбіреулер үшін бұл заңды айналып өту үшін өзекті мәселелерді шешу болды. Сыбайлас-жемқорлыққа қарсы шаралар көбінесе үстірт жұмыс ретінде қабылданбауы керек. Халықтың пікірінше, сыбайлас-жемқорлыққа қарсы күрес – мемлекеттің міндеті. Мұндай көзқарас, қоғамда қалыптасқан сенімсіздік пен стереотиптер сыбайлас-жемқорлыққа қарсы іс-қимылды айтарлықтай әлсіретеді. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетті, білім беру мен тәрбиелеуді қалыптастыру – әрбір азаматтың міндеті.

Кілт сөздер. сыбайлас жемқорлық, квазимемлекет, саяси мемлекет, ұзақ мерзімді шаралар, сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет.

Annotation. indifference to corruption remains an important public issue. Corruption is a crisis of values that manifests itself in the public consciousness through the predominance of material values over spiritual ones. In the minds of some citizens, corruption was commonplace, and for some it was the solution of pressing problems in order to circumvent the law. Anti-corruption measures should often not be perceived as superficial work. According to the people, the fight against corruption is the task of the state. Such an attitude, distrust and stereotypes prevailing in society significantly weaken the fight against corruption. The formation of an anti – corruption culture, education and upbringing is the task of every citizen.

Keywords. corruption, quasi-state, political state, long-term measures, anti-corruption culture.

С первых дней Независимости борьба с коррупцией является одним из ключевых приоритетов государственной политики Республики Казахстан. Казахстан первым из стран СНГ принял законы «О борьбе с коррупцией» (1998 год), создал специальный государственный орган по борьбе с коррупцией. Последовательно повышается эффективность и прозрачность работы государственного аппарата, оказания государственных услуг, кардинально снижается административная нагрузка на бизнес, совершенствуется антикоррупционное законодательство, расширяется поле общественного контроля. В рамках законодательства решены основные задачи по созданию общественной инфраструктуры противодействия коррупции и защиты прав граждан, привлечению к ответственности лиц, невзирая на их должности, открытому обсуждению проблем с коррупцией. В рамках деятельности Республиканского общественного совета по противодействию коррупции, региональных и территориальных общественных советов, а также с участием депутатов всех уровней, НПО, СМИ значительно расширен охват общественным контролем наиболее коррупциогенных сфер [1, с. 17].

Общественные приемные, заслужив доверие у граждан, стали значимым каналом обратной связи и действенным инструментом защиты прав населения. Положительная динамика прослеживается по результатам социологических опросов, проведенных по заказу политической партии страны «Аманат». Так, за последние 4 года число казахстанцев, положительно оценивающих борьбу с коррупцией, выросло почти в два раза. Однако, несмотря на предпринимаемые меры, уровень коррупции в стране продолжает оставаться серьезной проблемой. В условиях реализации масштабных задач Стратегии «Казахстан -

2050» и цели вхождения Казахстана в 30-ку самых развитых стран мира необходимо качественно повысить эффективность противодействия коррупции в стране. В этой связи требуется выработка новых системных и долгосрочных мер противодействия коррупции не только со стороны государства, но и общества. Для реализации данной задачи разработана партийная Программа противодействия коррупции на 2015–2025 годы. Цель данной Программы – это вовлечение в антикоррупционное движение всего общества путем создания атмосферы «нулевой» терпимости к любым проявлениям коррупции.

Достижение указанной цели требует решения следующих задач: - формирование антикоррупционной культуры, образования и воспитания; - снижение предпосылок возникновения коррупции; - усиление партийного и общественного контроля деятельности органов государственного управления, квазигосударственного сектора и субъектов монополий; - расширение полномочий местного самоуправления; - совершенствование антикоррупционного законодательства [2, с. 35]. Если сказать о принципах данной Программы, то необходимо отметить, что в политической Доктрине политической партии «Аманат» определено, что «Борьба с коррупцией является задачей всех и каждого. Коррупция подрывает основы государственности и демократии. Поэтому будут создаваться системные условия для противодействия коррупции и формирования в обществе нетерпимости к любым ее проявлениям».

В этой связи Программа построена на пяти базовых принципах: - Принцип системности. Противодействие коррупции не должно сводиться только к выявлению отдельных фактов. Преследование отдельных коррупционеров, в том числе за счет «громких дел», не может дать устойчивого результата. Главный акцент переносится на формирование антикоррупционной культуры и поведения, усиление общественного контроля, а также устранение причин и условий, порождающих коррупцию.

- Принцип равенства всех перед законом и судом. Конституция Республики Казахстан гарантирует равенство всех перед законом и судом. Это должно проявляться в равной степени для всех, подчиняться закону и нести равную ответственность за его нарушение.

- Наказание за коррупцию должно быть неотвратимо вне зависимости от социального, имущественного и должностного положения. - Неукоснительное соблюдение закона является условием предотвращения коррупции на всех уровнях власти.

- Принцип прозрачности, открытости и подотчетности государства обществу. Конституция закрепляет, что единственным источником государственной власти является народ, делегирующий осуществление своей власти государственным органам.

Каждый гражданин имеет право свободно получать информацию любым, не запрещенным законом способом, а государственные органы обязаны предоставлять такую информацию, обеспечив свободный доступ. Эффективность борьбы с коррупцией напрямую зависит от ориентированности государства на служение законным интересам граждан. Работа органов государственного управления должна быть понятной и доступной обществу. - Принцип партнерства государства и общества. Эффективная реализация антикоррупционных мер невозможна без активного участия общества, массового антикоррупционного движения. Ответственность за успешное противодействие коррупции лежит не только на государстве, но и на обществе, каждом отдельном гражданине. Только единство и взаимное доверие государства и общества позволят успешно противостоять коррупции.

Принцип консолидации общества в формировании нетерпимости к коррупции. Политическая партия «Аманат» как ведущая политическая партия страны, представляющая интересы большинства населения, должна стать главной консолидирующей силой казахстанского общества в формировании атмосферы «нулевой» терпимости к коррупции [3, с. 69].

Формирование антикоррупционной культуры, образования и воспитания. Серьезной общественной проблемой остается равнодушие к проявлениям коррупции. Коррупция – это кризис ценностей, выражающийся в общественном сознании через превалирование

материальных благ над духовными ценностями. В сознании части граждан коррупция стала обыденным делом, а для некоторых – это решением насущных вопросов в обход закона. Антикоррупционные меры зачастую воспринимаются как бессистемная, поверхностная работа с низким результатом. По мнению населения, борьба с коррупцией – это задача государства. Подобное отношение, укоренившиеся в обществе недоверие и стереотипы значительно ослабляют противодействие коррупции.

Между тем, без наличия у граждан антикоррупционной культуры, стойкого иммунитета к коррупции, ее публичного порицания невозможно достижение желаемого результата. Каждый казахстанец, каждая семья должны понимать, что борьба с коррупцией – это дело всего общества, каждого гражданина. Поэтому с раннего детства надо прививать любовь к Родине, уважение к окружающим и традициям, стремление к знаниям и труду, порядочность и честность. Испокон веков эти чувства в крови у нашего народа. Необходимо воспитать поколение казахстанцев, для которого вышеперечисленные ценности будут подлинными ориентирами в жизни. Поэтому именно процесс воспитания и образования является основой формирования антикоррупционной культуры человека. Главная роль здесь отведена семье и сфере образования. Каждый родитель, каждый учитель должны быть достойным примером для детей, помогать в выборе истинных ценностей. Модель антикоррупционного образования и воспитания должна быть выстроена вокруг таких фундаментальных понятий, как «Закон», «Справедливость», «Равноправие». Антикоррупционное поведение должно формироваться на всех уровнях образования. В построении данной модели следует задействовать лучших специалистов в области педагогики, психологии, юриспруденции, политологии, экономики, культурологии, а также социологии [4, с. 93]

Для подрастающего поколения только честный и добросовестный труд должен стать главным мерилом успешности, высоких достижений, знаний и материального благополучия. Без наличия у граждан антикоррупционной культуры, стойкого иммунитета к коррупции, ее публичного порицания невозможно достижение желаемого результата. Каждый казахстанец, каждая семья должны понимать, что борьба с коррупцией – это дело всего общества, каждого гражданина. Принципиально важную роль в формировании антикоррупционной культуры играет работа с подрастающим поколением. Только внедрение с самого раннего возраста антикоррупционных стандартов поведения позволит искоренить это социальное зло. Поэтому молодежные организации займут особое место в пропаганде «нулевой» терпимости к коррупции. В авангарде этих сил должно быть молодежное крыло партии «Жас Отан», объединяющее усилия всех молодежных объединений и Неправительственных организаций (НПО) в противодействии коррупции.

Политическая партия «Жас Отан» намерена добиваться:

- культивирования в семье и обществе традиционных народных ценностей самодостаточности, приоритета духовного богатства над материальным;
- кардинального повышения уровня правовой грамотности населения, искоренения правового нигилизма в обществе;
- продвижения идеологического партийного проекта «Страна без коррупции – процветающая страна»;
- совместно с Гражданским Альянсом Казахстана и другими общественными объединениями - содействия гражданским инициативам по формированию атмосферы «нулевой» терпимости к коррупции и выработке конкретных предложений по ее противодействию;
- совместно с Национальной палатой предпринимателей и другими саморегулируемыми организациями принимать меры по противодействию коррупции в корпоративном секторе;
- включения с 2016 года в учебную дисциплину «Основы права» на всех уровнях образования антикоррупционной тематики;
- составления с 2015 года ежегодного публичного рейтинга высших учебных

заведений по уровню коррупции на основе комплексных социологических исследований;

- обеспечения прозрачности работы высших учебных заведений через создание онлайн-портала, формирования атмосферы нетерпимости к коррупции в вузах;
- повсеместной пропаганды культа честного труда и трудовых династий;
- широкой пропаганды неприятия коррупции, в том числе за счет создания специальных проектов в СМИ.

Результатом формирования антикоррупционной культуры и поведения станет:

- восприятие гражданами угрозы коррупции для общества и государства;
- негативное отношение к коррупционерам и отторжение коррупционного поведения;
- кардинальное снижение доли населения, которое приемлет дачу взятки как способ решения своих вопросов.

Снижение предпосылок возникновения коррупции. Принципиально важный подход Программы «Жас Отан» – это акцент на устранение причин и условий коррупции, а не на борьбу с ее последствиями. Поэтому партия «Жас Отан» будет на системной основе добиваться снижения административной нагрузки на бизнес, передачи государственных функций саморегулируемым организациям и в конкурентную среду, автоматизации и прозрачности предоставления государственных услуг, их актуализации, повышения эффективности работы государственного аппарата и квазигосударственного сектора [5, с. 87].

Снижение административных барьеров для бизнеса. Партия через свою фракцию в Мажилисе Парламента РК будет добиваться принятия пакета законов по кардинальному снижению административных барьеров для бизнеса, в том числе предусматривающих следующее:

- отмену всех плановых проверок малого и среднего бизнеса, а также внедрение новой системы управления рисками в сфере предпринимательства, объективно отражающей необходимость внепланового контроля;
- упрощение процедур ликвидации субъектов малого и среднего предпринимательства; – сокращение количества разрешений на 50% путем перевода на уведомительный порядок и саморегулирование;
- законодательное сокращение участия государства в предпринимательской деятельности.

Партия будет на системной основе проводить анализ законодательства, в том числе с привлечением Неправительственных организаций (НПО), экспертного сообщества на предмет устранения противоречий, пробелов, коллизий, создающих предпосылки для коррупции.

Всемирного Банка «Легкость ведения бизнеса». Повышение качества оказания государственных услуг. Как показывает международный опыт, доверие населения к власти во многом определяется уровнем бытовой коррупции. Это то, с чем граждане и бизнес сталкиваются повседневно при получении государственных услуг [6, с. 49] Здесь необходимо отметить, что миссия политической партии «Жас Отан», это:

— поддерживать и представлять интересы каждого молодого Казахстана — патриота, бойца за коррупцию, заинтересованного в получении качественного образования, осознающего ответственность за свое будущее и будущее страны и на этой основе разделяющего наши ценности и принципы. Основная задача молодежного крыла «Жас Отан», — это поддержка молодежи, отстаивание ее интересов перед государством, привлечение молодежи в политическую жизнь страны и другие задачи. Руководящим органом «Жас Отан» является Центральный совет, куда входят депутаты Мажилиса и маслихатов всех уровней, лидеры молодежных НПО и деятели культуры. Совет курирует всю работу организации и занимается молодежной политикой. В своем выступлении Председатель комиссии по работе среди молодежи «Федерации профсоюзов Республики Казахстан» Кайрат Жанабеков подчеркнул, что молодежь Казахстана не должна оставаться

в стороне в деле борьбы с коррупцией. Построить свободное от коррупции общество, где нет места взяткам и взяточникам, возможно только сообща и начинать эту работу нужно с раннего возраста. Здесь же с молодежью был обсужден проект Программы противодействия коррупции на 2015-2025 гг

Литература:

[1] **Алауханов, Е.О.** Антикоррупционная правовая политика. Алматы: Заң әдебиеті, 2019. – 256 с.

[2] **Асадова, А.** Противодействия коррупции // Саран газеті. – 2018. – С. 2.

[3] **Байгужина, А.** На страже бюджета: [искоренение коррупции в сферах государственного управления] Казахстанская правда. – 2019. - (№ 293). – С. 9. Innovative Proces

ФОРМИРОВАНИЕ ПРАВОВОЙ ГРАМОТНОСТИ

КУРБАНБАЕВА С.А.
АБЫЛОВА К.А.

Преподаватель сектора «Право» университета «Мирас», г.Шымкент, Казахстан

Аңдатпа. Мақалада азаматтардың құқықтық сауаттылығының өзекті тақырыбы бойынша мемлекеттің құқықтық негіздерімен, құқық түрлерімен және заң негізінде адамдардың қарым-қатынасын реттейтін нормалармен жалпы танысу ретінде баяндалған. Құқықтық сауаттылық азаматтық және құқықтық санамен органикалық өзара іс-қимыл жасаған кезде ғана пәрменді күшке айналады. Азаматтық саналық демократиялық қоғам азаматтардың мүдделерін қорғауға бағытталған құқықтық нормалардың мәні мен қоғамдық маңызын түсінуге көмектеседі. Сонымен бірге адамгершілік сана құқықтық норманы терең меңгеруге ықпал ете отырып адамгершілік мінез-құлық шекарасын көруге және түсінуге мүмкіндік береді.

Кілт сөздер. құқықтық мемлекет, құқықтық сауаттылық, құқық санасы, мәдениет, құқық, қоғам, заңды тәрбие

Annotation. The article reveals the current topic of legal literacy of citizens as a common acquaintance with the legal foundations of the state, types of law and norms governing the relations of people on the basis of the law. Legal literacy becomes an effective force only when it organically interacts with civil and legal consciousness. Civic consciousness helps to understand the essence and public importance of legal norms aimed at protecting the interests of a democratic society and its citizens. Moral consciousness contributes to a deep absorption of the legal norm. It allows you to see and understand the boundary of moral behavior beyond which immoral and illegal actions begin.

Keywords. legal state, legal literacy, legal consciousness, culture, rights, society, legal education

Формирование правового государства неотделимо от процесса развития правовой культуры населения. Повышение правовой культуры, развитие правового сознания населения - важные критерии формирования гражданского общества, которые способствуют построению независимого, демократического и правового государства.

Правовое воспитание - сложная и многоаспектная система деятельности, которая предусматривает целенаправленную и систематическую деятельность государства и общества по формированию и повышению правового сознания и правовой культуры в целях противодействия правовому нигилизму и обеспечения процесса формирования личности. В процессе построения в Республике Казахстан правового государства вопросы правового воспитания имеют важнейшее значение.

Правовое воспитание обусловлено усилением роли права, осознанием обществом его значения как самостоятельного фактора объективной действительности и отвечает возросшим потребностям совершенствования демократии, укрепления законности и правопорядка.

Содержание правового воспитания как процесса формирования правовой культуры личности включает в себя следующие структурные компоненты:

- информирование о праве;
- формирование отношения к праву;
- воспитание установки на правомерное поведение;
- воспитание чувства необходимости правомерного поведения;
- организацию деятельности субъектов правового воспитания в рамках государственных и общественных институтов.

В условиях правового государства возрастает роль закона в системе социальных регуляторов, происходит усиление правовых начал в поведении людей, в жизни общества и государства. Недостаточный уровень правовой культуры и правосознания, правовой нигилизм граждан Казахстана являются серьезной проблемой обеспечения реализации

принципов верховенства права.

Рассмотрим понятие «Правовая грамотность». Под правовой грамотностью понимается общее знакомство граждан с правовыми основами государства, видами права и нормами, регулирующими отношения людей на основе закона.

Правовая грамотность гражданина включает:

1. Знание гражданином основных законов своей страны;
2. Знание гражданином основных принципов, на которых строится государственная система;
3. Осведомлённость гражданина о своих правах и обязанностях;
4. Сформированность у гражданина понятия ответственности за свои поступки перед законом и обществом.

Авторы отмечают, что правовая грамотность предполагает осведомлённость гражданина о своих правах и обязанностях, основных нормативно-правовых актах, умение проводить сравнительно-сопоставительный анализ различных документов, знакомство с сущностью понятий законодательных документов, умение применять свои правовые знания при анализе конфликтных ситуаций, владение навыками защиты своих прав [1, с. 95]. Правовая грамотность необходима каждому гражданину вне зависимости от возраста и социального статуса.

Возникает вопрос, с чем связана правовая грамотность? Правовая грамотность предполагает знание своих прав, обязанностей и способов их защиты, основных нормативно-правовых актов, регулирующих отношения между людьми. Помимо теоретического овладения в правовую грамотность также включают применение знаний на практике. Вот как выглядит это разграничение:

-правовые знания – степень соответствия между законом и представлениями людей о правильном в правовом смысле поведении;

-правовые навыки – степень фактического участия людей в ситуациях, регулируемых законодательством;

-правовые установки – представления о допустимости выхода за пределы правового поля, личной ответственности за соблюдение прав, необходимости защиты прав, возможности нарушения закона, доверии к юристам.

Правовая грамотность населения также включает понятие «правовая культура», т.е. осознанное исполнение предписания права. Правовая культура функционирует во взаимодействии с другими областями или сферами культуры: политической, нравственной, религиозной и т.д.

В «Антикоррупционной стратегии Республики Казахстан на 2015-2025 годы» отмечается, что перед Казахстаном стоит задача построения гражданского общества с высокой правовой культурой.

Понятие «принципы правовой культуры» вошло в научный оборот сравнительно недавно, что создает известные сложности при изучении данного вопроса. Их можно определить как исходные, определяющие идеи, установки, составляющие нравственную и организационную основу возникновения, развития и функционирования правовой культуры страны. К системе принципов правовой культуры РК можно отнести только те положения, в которых раскрывается главное в ее содержании. Например, определение приоритетных направлений перспектив развития казахстанского законодательства, оснований, характера, объемов и пределов применения мер правового воздействия и т.д.

В связи с этим следует сказать, что к общим принципам правовой культуры Республики Казахстан можно отнести: научную обоснованность, реалистичность, объективность, предсказуемость, легитимность, демократический характер, справедливость, социальную направленность, гуманизм, гласность, сочетание интересов личности и государства, приоритетность прав человека, соответствие международным стандартам. Думается, что в этих принципах достаточно четко сформулированы требования казахстанского общества к правовой культуре [2].

В связи с тем, что правовой культурой также считается совокупность норм, ценностей и форм, она может охватывать все стороны правовой жизни, в том числе и отрицательные. Каждому из нас присуща правовая культура, но она может быть как высокой, так и низкой. Соответственно, от этого зависит и правовая культура общества - общий уровень знаний и отношение общества к праву.

Все эти понятия можно объединить в одном - в понятии «правосознание». Это форма общественного и индивидуального сознания, выражающая представления и чувства людей о праве и регулируемом им поведении.

Правосознанию присущи следующие черты:

- является одной из форм общественного сознания;
- состоит из идей, теорий, чувств, эмоций, настроений и других компонентов;
- носителями компонентов правосознания являются различные субъекты права;
- обращено не только к настоящему, но и к прошлому, и к будущему;
- в отдельные периоды развития общества является формой права;
- ориентирует субъекты права в социально-правовых ситуациях, позволяет им делать соответствующий (не всегда правомерный) выбор и принимать юридически значимые решения.

Соответственно, мы можем сделать вывод, что правосознание выступает некоторым внутренним регулятором деятельности людей. Логично предположить, что отдельные люди могут полностью отрицать существование права и игнорировать требования законов и их роль в обществе. Такое явление называется правовым нигилизмом [3, с. 35].

Думаем, с такими словами вы сталкивались не раз: «Я не хочу это соблюдать, потому что все так делают и не всех за это наказывают». Да вы и сами наверняка были в ситуации, когда ваши права нарушали (например, отказывая в бесплатном лечении или льготе) но вы не обращались в правоохранительные органы (хотя они даже в своем названии несут вашу защиту!). Ведь многие считают, что это требует больших вложений, временных так уж точно.

Человек - существо общественное, и мы уже разобрались, что каждый отдельный гражданин с его высоким или низким уровнем правосознания влияет на общую культуру. Также мы упоминали о взаимосвязи правовой культуры с другими сферами. Но мы еще не затрагивали вопрос влияния уровня правосознания на другие части жизни общества.

Правовая грамотность поможет:

- защитить себя от мошенников;
- уменьшить число правонарушений;
- отстаивать собственные интересы в судебном порядке;
- организовать и вести бизнес;
- решать проблемы ЖКХ;
- защищать права потребителей;
- обращаться за помощью в органы государственной власти и местного самоуправления;
- получать льготы и полагающиеся выплаты;
- участвовать в законотворческих процессах [4, с. 125].

Таким образом, помимо личной выгоды гражданин с высокой правовой грамотностью также получает возможность влиять на общее состояние страны - сокращает количество правонарушений и проявляет инициативы по корректировке и созданию законов. А если сказать грубо, ему всего лишь нужно выучить новый язык - язык права - чтобы говорить с регулятором (государством) на его языке.

Выходит, что правосознание - это в каком-то смысле активная жизненная позиция, которая помогает предотвращать ситуации нарушения прав в отношении себя или других людей.

Литература:

- [1] **Комаров, С.А.** Общая теория государства и права. Учебник. 4-е изд., переработанное и дополненное. – М, изд-во: Юрайт, 2014, 416 с.
- [2] Интернет-источник: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=32355046
- [3] **Землин, А.И.** Правовая культура. Учебник для вузов. – М, изд-во: Юрайт, 2023, 522 с.
- [4] **Бирюков, С.В.** Правовая культура. Учебное пособие для вузов. – М, изд-во: Юрайт, 2023, 126 с.

ЖҰМЫСКЕРЛЕРДІҢ ЕҢБЕК ҚҰҚЫҚТАРЫН ҚОРҒАУДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІ

ЖУНИСПАЕВА А.Б.

Оқытушы-дәріскер, құқық және экономика магистрі, І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ., Қазақстан

Аннотация. В статье рассмотрен вопрос защиты трудовых прав работников. Выделено понятие защиты трудовых прав работников в широком и узком смысле, определены способы защиты трудовых прав работников.

Проблема защиты трудовых прав работников является одной из научных проблем, которая не теряет своей актуальности. Согласно Конституции Казахстана, человек, его права и свободы являются высшей ценностью. Признание, сохранение и защита прав и свобод человека является обязанностью государства. Каждый имеет право на защиту своих прав и свобод в судебном порядке. Каждый имеет право на квалифицированную юридическую помощь.

Ключевые слова. работник, трудовой спор, работодатель, защита трудовых прав работников, согласительная комиссия, медиация, суд.

Annotation. The article considers the issue of protection of workers' labor rights. The concept of protection of workers' labor rights in a broad and narrow sense is highlighted, ways of protecting workers' labor rights are defined. The problem of protecting the labor rights of employees is one of the scientific problems that does not lose its relevance. According to the Constitution of Kazakhstan, a person, his rights and freedoms are the highest value. The recognition, preservation and protection of human rights and freedoms is the responsibility of the State. Everyone has the right to defend their rights and freedoms in court. Everyone has the right to qualified legal assistance.

Keywords. employee, labor dispute, employer, protection of labor rights of employees, conciliation commission, mediation, court.

Адам өмір бойы заңмен реттелетін белгілі бір қоғамдық, құқықтық қатынастарға түседі, мұндай қатынастарға қатысушыларға, әдетте, белгілі бір құқықтар беріледі және міндеттер жүктеледі. Бұл жағдайда, әрине, біздің Отанымыздың Конституциясы адамның құқықтары мен бостандықтарын, оларды қорғауды басты назарда ұстайды.

Жұмыскерлердің еңбек құқықтарын қорғау мәселесі өзектілігін жоғалтпайтын ғылыми мәселелердің бірі болып табылады. Жұмыс беруші мен жұмыскер жұмыс беруші басым тарап болып табылатын еңбек қатынастарына түскен кезде, бұл теңсіздік жұмыскердің құқықтары мен бостандықтарына нұқсан келтіретіндей пайдалану қаупі бар. Осыған орай, жұмыскерлердің құқықтарын қорғаудың ұлттық құқықтық тетіктерінің тиімділігін арттыруға елеулі алаңдаушылық білдіре отырып, Халықаралық еңбек ұйымы (ХЕҰ) 15.06.2006 жылғы еңбек қатынастары жөніндегі ұсынымында мүше мемлекеттер әзірлеп, жүзеге асыруы тиіс ұлттық саясат дәрежесі еңбек құқықтарын қорғау деңгейін жоғарылатты. ХЕҰ өзінің қызмет ету кезеңінде еңбек саласындағы барлық мәселелерді қамтитын конвенциялар мен ұсынымдар қабылдады [1].

Көбінесе қазіргі әлемде өз еңбек құқықтарын қорғауға тура келеді, өйткені еңбек заңнамасын бұзу жағдайлары жиілеп кетті, ал жұмыс берушілер әдетте жұмысшыларға қарағанда құқық бұзушы болып табылады. Еңбек кодексіне сәйкес, әркім қауіпсіздік пен гигиена талаптарына сәйкес келетін жағдайларда еңбекке, қандай да бір кемсітушіліксіз еңбегі үшін сыйақы алуға құқылы [2].

Мемлекетіміздің Конституциясы негізгі қоғамдық қатынастарды бекітеді, негізгі мемлекеттік органдардың, азаматтық қоғам институттарының қызметін ұйымдастырудың құқықтық негіздерін белгілейді.

Қазақстан Республикасы Конституциясының бірінші бабында Қазақстан өзін

демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады, оның ең қымбат қазынасы – адам және оның өмірі, құқықтары мен бостандықтары делінген. Конституцияның 24-бабында еңбек бостандығына, қызмет пен кәсіпті еркін таңдауға, сондай-ақ жұмыссыздықтан әлеуметтік қорғалу құқығының кепілі көрсетілген.

Қазақстан Республикасының Конституциясы республикамыздың барлық заңнамасын дамыту мен жетілдірудің негізі болып табылады, адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын бекітеді. Ал адамның еңбек ету құқығы – ең іргелі құқықтардың бірі, оны жүзеге асыру жолдары қоғамның да, жалпы мемлекеттің де даму деңгейін барынша сипаттайды.

Қазақстан Конституциясы бойынша адам, оның құқықтары мен бостандықтары ең жоғары құндылық болып табылады. Адам құқықтары мен бостандықтарын тану, сақтау және қорғау – мемлекеттің міндеті. Әркімнің өз құқықтары мен бостандықтарын сот арқылы қорғауға құқығы бар. Әркімнің білікті заң көмегін алуға құқығы бар [3].

Бірақ белгілі болғандай, біздің еліміздің барлық азаматтары өз құқықтарын, тіпті оларды қалай қорғау керектігін білмейді.

Қазіргі уақытта елде жұмыскерлердің еңбек құқықтары мен бостандықтарын қорғау мәселесі өзекті болып отыр, өйткені нарықтық қатынастарға көшумен жалдамалы жұмыскерлердің қауіпсіздігі айтарлықтай төмендеді. Бұл әсіресе жеке ұйымдармен еңбек қатынастарында тұрған жұмыскерлерге тән. Өркениетті еңбек қатынастарын құру саясатына қарамастан, қазіргі жағдайда еңбек құқығының нормаларында қарастырылған еңбек құқықтары мен бостандықтарының ең төменгі деңгейлері сақталмайды. Соңғы жылдары азаматтардың әлеуметтік- еңбек құқықтары мен бостандықтарын бұзу саны едәуір өсті: жұмыскерлердің еңбек шартын жасасу ережелерін сақтамауы, еңбекті қорғау ережелерін сақтамауы, негізсіз жұмыстан шығарудың көптеген жағдайлары, жалақыны уақтылы төлемеу жаппай сипатқа ие, кезекті ақылы демалысты уақтылы бермеу жағдайлары жиі кездеседі.

Жалпы, жұмыскерлердің еңбек құқықтарын қорғау ұғымын кең және тар мағынада ажырату керек. Тар мағынада -бұл еңбек құқықтарының сақталуын қамтамасыз ету, оларды бұзушылықтардан қорғау, оның ішінде бұзылған құқықтардың алдын алу, қалпына келтіру. Кең мағынада, еңбек құқықтарын қорғау деп еңбек құқығын қорғау функциясының өзін іске асыруды түсіну керек, бұл өз кезегінде бүкіл елдің қорғаныс функциясын көрсетеді

Мемлекеттің құқықтық саясатының басым бағыттарының бірі азаматтардың еңбек құқықтарын қорғау болып табылады. Жұмыскерлердің еңбек құқықтарын қорғау институтының белсенді жұмыс істеуі ел халқының әлеуметтік және экономикалық әл-ауқаты үшін үлкен маңызға ие. Азаматтардың еңбек құқықтарын қорғау мемлекеттің конституциялық міндеті деп танылады. Қазақстан Республикасының Конституциясында адам құқықтарын қорғаудың тиімді тетігі айқындалған. Бұл заңдық нормалар 1948 жылғы Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясының және экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар туралы халықаралық пактінің талаптарына сәйкес келеді: «Еңбек заңнамасы әрбір адамның өзі еркін жұмыс істейтін жерде өмір сүру мүмкіндігіне құқығын қамтиды» (6.1-бап). Сонымен қатар, бұл факт әркімнің әділетті және қолайлы еңбек жағдайына құқығын белгілейді, соның ішінде: әділ жалақы және теңгерімді кемсітусіз жұмыс үшін тең сыйақы; қауіпсіздік және гигиена талаптарына сәйкес келетін еңбек жағдайларын қамтамасыз етеді [4].

Мемлекеттік деңгейде азаматтардың әлеуметтік-экономикалық құқықтары арасында еңбек саласындағы құқықтар мен бостандықтар маңызды орын алады. Жұмысшылардың еңбек құқықтарын қорғау мәселесіне еңбек заңнамасының қалыптасуы мен дамуы процесінде ерекше көңіл бөлінеді, өйткені жұмыскер әлеуметтік-экономикалық тұрғыдан әлсіз жақ ретінде қарастырылады. Қазіргі кезеңде жұмыскерлердің еңбек құқықтарын қорғаудың мақсаты еңбек қатынастарын заңнамалық және шарттық реттеу тәртібімен белгіленген барлық еңбек құқықтары мен міндеттерін іске асыруды қамтамасыз ету болып табылады.

Жұмыскерлердің еңбек құқықтарын қорғау тәсілі деп – заңда көзделген рәсімдерді айтады олардың шеңберінде заңнамалық нормалармен жол берілетін жұмыскерлердің бұзылған немесе даулы құқықтарын қорғаудың құқықтық шараларын қолдану жүзеге асырылады

Жұмыскерлердің еңбек құқықтарын қорғау мемлекеттің барлық жұмыскерлерге олардың құқықтарын құқықтық қорғауға кең мүмкіндіктер беруінен, жұмыскерлердің құқықтарын жоятын және төмендететін заңдар шығаруға тыйым салудан, жұмыскерлерге өз құқықтары мен мүдделерін заңды түрде жеке қорғауға құқықтар беруден тұрады. Осыған байланысты Қазақстан Республикасының Еңбек кодексінде жұмыскерлердің еңбек құқықтарын қорғау тәсілдері ретінде еңбек заңнамасының сақталуын мемлекеттік қадағалау және бақылау, кәсіподақ қызметкерлердің еңбек құқықтарын қорғауы, жұмыскерлердің еңбек құқықтарын, өзін-өзі қорғауы және еңбек құқықтарын сот арқылы қорғау көзделген. Жоғарыда көрсетілген әдістер жұмыскерлердің бұзылған еңбек құқықтарын қалпына келтірмеуі де мүмкін. Міне, жұмыскерлердің еңбек құқықтарын қорғау механизмін іске қосу үшін белгілі бір қорғау әдісін қолдануға мүмкіндік беретін негіздер пайда болуы керек. Іс жүзінде жұмыскерлердің бұзылған құқықтарын қалпына келтіру үшін қорғаудың бірнеше тәсілдерін қолдану мүмкіндігі және қажеттілігі болған жағдайлар бар.

Жұмыскердің еңбек құқықтарын өзін-өзі қорғауы – бұл еңбек заңнамасының сақталуын мемлекеттік бақылау (қадағалау) органдарына не жеке еңбек дауларын қарау жөніндегі органдарға немесе олармен қатар жүгінбестен, жұмыскердің өз құқықтары мен бостандықтарын қорғау жөніндегі белсенді дербес іс-әрекеттері. Осыған орай, өзін-өзі қорғау әдістеріне мыналарды жатқызуға болады:

- Еңбек кодексінде көзделген жағдайларды қоспағанда, жұмыскердің өмірі мен денсаулығына қауіп төндіретін жұмысты орындаудан бас тарту;

- Жұмыс берушіні жазбаша хабардар ету арқылы еңбек шартында көзделмеген жұмысты орындаудан бас тарту;

- Жалақы төлеу 15 тәуліктен астам мерзімге кешіктірілген жағдайда, бірақ бұл туралы жұмыс берушіні жазбаша хабардар еткен жағдайда жұмысты тоқтата тұру [2].

Еңбек құқықтарын өзін-өзі қорғауды жұмыскер толығымен еркін жүзеге асырады. Жұмыскерді жұмысқа мәжбүрлеуге, психологиялық немесе физикалық әсеретуге ешкімнің құқығы жоқ. Бұдан басқа, өзін-өзі қорғау құқығын жүзеге асыратын жұмыскерді тәртіптік жауаптылыққа тартуға жол берілмейді. Жұмыс берушінің заңсыз әрекеттеріне сотқа шағым жасалуы мүмкін. Еңбек құқығын қорғаудың бұл әдісікез-келген органның қатысуынсыз жүреді және жұмыскер жасаған әрекеттер ешқандай жолмен жасалмайды. Бұл жерде заңмен бір уақытта қорғаудың бірнеше әдісін қолдануға тыйым салынбайтынын білу маңызды.

Бүгінгі таңда қорғаудың ең көп таралған әдісі – сот арқылы қорғау. «Соттардың еңбек дауларын шешу кезінде заңнаманы қолдануының кейбір мәселелері туралы» Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2017 жылғы 6 қазандағы № 9 нормативтік қаулысына сәйкес, ҚР Еңбек кодексінің 159-бабына сәйкес жұмыскерлердің немесе бұрын еңбек қатынастарында болған адамдардың не жұмыс берушінің келісу комиссиясына жүгінуі олардың арасында туындаған жеке еңбек дауын реттеудің сотқа дейінгі тәртібінің міндетті сатысы болып табылады. Егер жеке еңбек дауының тарапы келісу комиссиясының шешімімен толық немесе ішінара келіспесе, дау реттелмеген болып есептеледі және келісу комиссиясының шешімімен келіспейтін тарап келісу комиссиясының шешімі орындалмаған жағдайдағыдай еңбек дауын шешу үшін сотқа жүгінуге құқылы [5].

Сот арқылы қорғау тәсілдеріне, атап айтқанда, жұмыс берушінің жұмыскерлердің еңбек құқықтарын бұзатын әрекеттері мен шешімдеріне сотқа шағымдануды, сондай-ақ медиация институтын қолдана отырып, еңбек дауын реттеуді жатқызуға болады. Медиация сияқты қорғау тәсілі таяу болашақта соттардың, атап айтқанда, еңбек даулары туралы істер бойынша жүктемені азайтуға және олардың арасында еңбек даулары туындаған кезде

жұмыскерлерді ғана емес, жұмыс берушілерді де қорғауға мүмкіндік береді.

Қазақстан Республикасының заңнамасында бекітілген жұмыскерлердің еңбек құқықтарын қорғаудың нысандары мен тәсілдері формальды түрде бекітіліп қана қоймай, сонымен қатар жұмыскерлер тәжірибеде кеңінен қолданып, жеткілікті тиімділікке ие болғаны маңызды болып отыр. Осыған байланысты медиатордың (соттан тыс медиация) көмегімен реттелген даулар саны баяу және біртіндеп өсіп келе жатқаны кездейсоқ емес. Сонымен қатар, бүгінде медиация рәсімін қолдану негізінен сот процесі аясында жүзеге асырылады. Еңбек даулары бойынша сот тәжірибесіне жүгінсек, еңбек дауларының ең көп таралған түрлері: жалақыны өндіріп алу, жұмысты қалпына келтіру деп қорытынды жасауға болады. Еңбек дауларының себептері арасында – жалақының төмендігі; шетелдік және отандық жұмыскерлер арасындағы еңбекақының сәйкессіздігі; жұмыс берушілердің жұмыскерлердің өтініштерін елемеуі, ынтымақтастықтан және өзара қолайлы шешімдерді іздеуден жалтаруы; еңбек және кәсіподақ қызметі саласындағы қолданыстағы заңнаманың жетілмегендігі; кәсіподақ қозғалысымен қамтамасыз етілудің төмендігі болып табылады.

Бұзылған еңбек құқықтарын сот арқылы қорғау еңбек құқықтарын қорғаудың ең тиімді және кең таралған әдісі болып табылады. Жұмыскерлердің еңбек құқықтарын қорғау жөніндегі заңмен бекітілген ережелерді іске асырудың негізгі функциясын мемлекет орындауы керек. Осыған байланысты мемлекет тарапынан еңбек саласындағы бұзушылықтарды ұдайы мониторингтеу және еңбек заңнамасы саласындағы бақылау және қадағалау органдарының пәрменді жұмысын бақылау, сондай-ақ еңбек заңнамасын бұзушыға тиімді әсер ету мақсатында сот органдарының өкілеттіктерін кеңейту қажет.

Әдебиеттер:

[1] **Бекяшев, Д.К.** Международное трудовое право (публично-правовые аспекты.) Учебник. - Москва: «Проспект», 2015 г. – 280 с.

[2] Қазақстан Республикасының Еңбек Кодексі. 2015 жылғы 23 қарашадағы № 414-V ҚРЗ. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000414>

[3] Қазақстан Республикасының Конституциясы. 1995 жылы 30 тамыз. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000_

[4] Статъя «Методы и формы защиты прав работников». Электронный ресурс (<https://kadry.mcfr.kz/article/429-metody-i-formy-zashchity-prav-rabotnikov>)

[5] Қазақстан Республикасы Жоғарғы сотының 2017 жылғы 6 қазандағы № 9 «Соттардың еңбек дауларын шешу кезінде заңнаманы қолдануының кейбір мәселелері туралы» Нормативтік қаулысы [Электрондық ресурс]. <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P170000009S>

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ДЕНСАУЛЫҚ САҚТАУ САЛАСЫНДАҒЫ СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚТЫҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ АЛДЫН-АЛУ ШАРАЛАРЫ

УТЕГЕНОВА Г.А.

*Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінің оқытушысы, заңтану магистрі,
Қызылорда қ., Қазақстан*

Аннотация. В статье отмечается, что коррупция в сфере здравоохранения представляет общественную опасность, поэтому государству необходимо сконцентрировать основные усилия в противодействии коррупции. Делается вывод, что коррупция негативно влияет на развитие экономики и социальной инфраструктуры. Рассматриваются конкретные примеры коррупционных проявлений.

Ключевые слова. коррупция, здравоохранение, борьба, государство, противодействие, закон, ответственность.

Annotation. The article notes that corruption in the field of healthcare poses a threat to society, therefore, the state needs to concentrate the main efforts in combating corruption. It is concluded that corruption negatively affects the development of the economy and social infrastructure. Specific examples of corruption manifestations are being considered.

Keywords. corruption, healthcare, struggle, state, counteraction, law, responsibility.

Қазақстан Республикасы Конституциясының 29-бабына сәйкес мемлекеттік денсаулық сақтау мекемелеріндегі медициналық көмек азаматтарға тиісті бюджет, сақтандыру жарналары және басқа да түсімдер есебінен тегін көрсетіледі [1]. Жуырда Мемлекет басшысы «2022-2024 жылдарға арналған республикалық бюджет туралы» Заңға қол қойды, онда Денсаулық сақтау министрлігінің үш жылдық республикалық бюджетінің параметрлері бекітілді. Бюджет 5 671 млрд теңгені құрады, оның ішінде: 2022 жылы - 1 773 млрд теңге, 2023 жылы - 1 934,2 млрд теңге; 2024 жылы - 1 963,8 млрд теңге.

Денсаулық сақтау вице-министрі Әсем Нүсіпова түсіндіргендей, шығыстардың жалпы сомасының 90%-дан астамын Әлеуметтік медициналық сақтандыру қорына республикалық бюджеттен берілетін трансферттер алады. Бірінші кезекте, 1 трлн 211,3 млрд теңге есебінен тегін медициналық көмектің кепілдік берілген барлық көлемі қаржыландырылатын болады [2]. Алайда, азаматтарға тиімді медициналық көмек алу көбінесе осы саладағы сыбайлас жемқорлыққа байланысты қиын болып отыр немесе мүмкін емес.

Соңғы бірнеше жыл ішінде денсаулық сақтау саласы жемқорлық бойынша алғашқы ондыққа кірді. 2020 жылдың 12 айдың қорытындысы бойынша пара алған мемлекеттік қызметкерлердің көрсеткіші бойынша, 7 денсаулық қызметкерінің үстінен сыбайлас жемқорлық бойынша қылмыстық іс қозғалған [3].

«Халық денсаулығы және денсаулық сақтау жүйесі» туралы Кодекстің 34-бап 1-тармағы бойынша тегін медициналық көмектің кепілдік берілген көлемі Қазақстан Республикасының азаматтарына, оралмандарға, Қазақстан Республикасының аумағында тұрақты тұратын шетелдіктер мен азаматтығы жоқ адамдарға бюджет қаражаты есебінен ұсынылады, барынша дәлелденген тиімділігі бар профилактикалық, диагностикалық және емдік медициналық көрсетілетін қызметтерді, сондай-ақ дәрілік көмекті қамтиды. Денсаулық сақтау және әлеуметтік салада көптеген адам жұмыс істейді және олардың көпшілігі өз функцияларын адал орындайды.

Дегенмен, денсаулық сақтау саласындағы сыбайлас жемқорлықтың ерекшелігі - адамдардың денсаулығы мен өмірін қорғауға шақырылған медицина қызметкерлері өздерінің қызметтік жағдайын пайдаланып, қылмыс жасайды, көбінесе адамға таңдау

құқығын қалдырмайды. 2016-2019 жылдар аралығындағы денсаулық сақтау саласында 443 коррупциялық құқық бұзушылық байқалды оның 191-і істі болды

Денсаулық сақтау министрлігінің және оның ведомстволық бағынысты ұйымдарының 226 қызметкері, 209-тауарлар мен қызметтердің сапасы мен қауіпсіздігін бақылау комитеті қызметкерлері (қоғамдық денсаулық сақтау комитеті, медициналық қызметтер мен фармацевтикаларға ақы төлеу комитеті) сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық жасаған.

Соттар заңсыз әрекеттерді жасағаны және қылмыс құрамын құрайтын осындай әрекеттерді жасағаны үшін пара алу жиынтық бойынша да, заңсыз әрекеттер үшін пара алу үшін деп саралайды.

Қарап отырсақ, медицина қызметкерлеріне арналған үстемеақы мен өтемақыны заңсыз иемденген біраз басшы анықталды. *Мәселен, Алматы облысында әскери соттың үкімімен Талдықорған госпиталінің башысы Қолбаевқа 11 миллион теңгенің айыппұл салынды. Ол бас медбике Әзімханованың көмегімен Қасанғалиев деген қызметкерге түскен үстемеақының жартысын – 1 миллион теңгені пара ретінде алған. Сол үшін еңбек шартын ұзартуға уәде берінті.*

Денсаулық сақтау саласындағы сыбайлас жемқорлықтың қоғамдық қауіпі өте жоғары, өйткені пара ретінде төленген ақша дәрі – дәрмектерге, медициналық жабдықтарға, сайып келгенде, адамдардың өмірін емдеуге және сақтауға жұмсалуды керек еді.

Денсаулық сақтау саласындағы бейресми төлемдер, шын мәнінде, парақорлықтың бір түрі болып табылады, өйткені бұл Қазақстан Республикасының қолданыстағы заңнамасына сәйкес ақшалай немесе заттай нысанда белгіленген кез келген басқа төлемдерге қосымша немесе тікелей төлемдер, пациенттер немесе олардың атынан әрекет ететін басқа адамдар, медициналық қызмет көрсетушілер.

Павлодар облысы Д.Қазанғапов Медициналық қызметтерге ақы төлеу комитеті департаментінің басшысы айыппұл 7,7 млн тенге есептік көрсеткіште және оның көмекшісі Н.Аханаева айыппұл 11,2 млн тенге көлемінде айыппұл түріндегі жаза тағайындалды.

Жамбыл облысында аудандық аурухананың бас дәрігері пандемияға қарсы күреске қатысқаны үшін үстемеақы алған қызметкерлерден 2,7 миллион теңге жинап алған. Шымкентте бірқатар медицина мекемесінің басшысы тергеуге алынды. Олар 50 миллион теңгенің үстемеақысын заңсыз таратқан. Қызылорда облысындағы аудандық аурухана басшылығы да тура сондай күдікке ілінген. Талдықорған қалалық кәсіпкерлік бөлімінің лауазымды тұлғалары болса кейбір нысандарға карантинді сақтамауға рұқсат берген. Сол үшін заңсыз сыйақы алып жүрген. Атап айтқанда, бөлім басшысы қарамағындағы бас маманмен алдын ала келісіп, қала рестораторлары мен көтерме сауда өкілдерінен 20 мыңнан 270 мың теңгеге дейін ақша жинаған.

Қазақстанда жаппай вакциналау басталғалы бері екпе салдырғаны туралы жалған құжат жасайтындар көбейді. Шілде айында үш бірдей өңірде медицина қызметкерлері ұсталды. Олар вакциналау паспорттарын сатқан. Ал артық қалған екпені төгіп отырған. Ондай фактілер барлық дерлік аймақта тіркелді. Әр өңірде жалған паспорт әртүрлі бағаға сатылды. Мәселен, Атырау қаласының емханасында вакцинаның әр дозасын базаға енгізгені үшін 50 000 теңгеден алған. Осылайша, бір вакциналау паспортын рәсімдеуге 100 мың талап етті. Ал Павлодарда төрт медицина қызметкері 200-ден астам адамға жалған құжат жасап берген. Қазақстанда жалған құжат жасағаны үшін төрт жылға дейін бас бостандығынан айыру, ал оны қолданғаны үшін 40 тәулікке дейін қамауға алу жазасы қарастырылған.

Зерттелген сот практикасының нәтижелерін және ғалымдардың пікірлерін жалпылау Денсаулық сақтау саласындағы біртектес сыбайлас жемқорлық әрекеттерді анықтауға мүмкіндік береді: бюджет қаражатын, денсаулық сақтаудың басқа да материалдық құралдарын (дәрі-дәрмектер, дәрі-дәрмектер, жабдықтар) ұрлау (ысырап ету); мемлекеттік тапсырыстар кезінде ұрлау (жабдықтар, дәрі-дәрмектер, тауарлар, қызметтер, құрылыс, жөндеу кезінде "кері қайтару" деп аталады); пациенттерден немесе олардың өкілдерінен

пара алу (бопсалау); лауазымдары үшін медициналық персоналдан пара алу (бопсалау) (операция жүргізу құқығы, қамқоршылық және рұқсат беру); пациенттерге немесе олардың өкілдеріне қатысты алаяқтық (дәлелденбеген қызметтер үшін ақы талап ету, қызметтерді таңу, фармацевтикалық компаниялардың паралары үшін дәрі-дәрмектерді таңу, науқастарға өздері өндірген дәрі-дәрмектер мен диеталық қоспалар, медициналық техника, ортопедиялық бұйымдар (әрине, ең арзан емес және көбінесе тиімді емес), анестезиологтар дәрі-дәрмектерді ұсыну, операцияны жақсы өткізу үшін, - іс жүзінде бұл бір); бірлескен сақтандыру компанияларының алаяқтық және жымқыру; пациенттердің құжаттарын, қызметкерлердің құжаттарын жалғандық жасау (жұмыс істемейтін қызметкерлерді жұмысқа ресімдеу); дәрілік препараттардың клиникалық сынақтарының нәтижелері туралы деректерді бұрмалау; кәсіпкерлік қызметке заңсыз қатысу (бюджеттік жұмыстармен қатар жеке медициналық мекемелер құру, дәрі-дәрмектермен сауда жасау); лауазымдық өкілеттіктерді теріс пайдалану; бюджет қаражатын мақсатсыз жұмсау; мемлекеттік бюджеттен тыс қорлардың қаражатын мақсатсыз жұмсау; лауазымдық өкілеттіктерді асыра пайдалану; дәрі-дәрмектерді қолдан жасау; есірткі, психотроптық заттарды немесе олардың заңсыз өткізілуі олардың айналым ережелерін бұзу; бақылаушы органдар қызметкерлері мен медицина қызметкерлеріне пара беру; психиатриялық стационарға заңсыз орналастыру.

Сыбайлас жемқорлыққа бағытталған, оның ішінде денсаулық сақтау саласындағы қылмыстарды анықтау белгілі бір қиындық туғызады, өйткені олардың көпшілігі "екіжақты" деп аталатындарға жатады, яғни жәбірленуші жоқ, олар көп жағдайда мұндай қылмысты анықтауға және кінәлілерді жазалауға мүдделі емес тараптар болып саналады.

Қазақстандағы Денсаулық сақтау жағдайымен айналысатын мемлекеттік органдар бірқатар маңызды актілерді қабылдады. Сондай-ақ, сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл жасауға арналған бағдарламалар мен құжаттардың жеткілікті саны жұмыс істейді. Алайда, қолданыстағы заңнама да, құқық қолдану практикасы да сыбайлас жемқорлыққа, атап айтқанда Денсаулық сақтау саласында тиімді қарсы тұра алмайды. Қылмыстық-құқықтық нормалардың тиімділігінің жеткіліксіздігі, сондай-ақ құқық қорғау органдарының қанағаттанарлықсыз жұмысы Денсаулық сақтау саласында жасалатын қылмыстардың өсуін едәуір дәрежеде алдын ала анықтады. Көрсетілген мән-жайлар қылмыстық заңнаманың алдын алу рөліне теріс әсер етеді, ол жаңа қылмыстардың алдын алу міндетін орындауды тоқтатады.

Денсаулық сақтау саласындағы сыбайлас жемқорлық қылмыстарының субъектілері денсаулық сақтау жүйесінің мемлекеттік мекемелерінде, сондай-ақ Қазақстан Республикасының Қарулы Күштерінде, Қазақстан Республикасының басқа да әскерлері мен әскери құрылымдарында ұйымдық-әкімшілік немесе әкімшілік-шаруашылық функцияларды орындайтын қызметкерлер, оның ішінде медициналық, тұрақты, уақытша немесе арнайы өкілеттік бойынша, мемлекеттік органдарда, жергілікті өзін-өзі басқару органдарында Денсаулық сақтау мәселелеріне байланысты осындай функцияларды орындайтын адамдар, коммерциялық немесе басқа денсаулық сақтау ұйымындағы, мемлекеттік орган, жергілікті басқару органы, мемлекеттік немесе муниципалдық мекеме болып табылмайтын коммерциялық емес медициналық ұйымдағы толық басқару функциялары жоқ адамдар, сондай-ақ басқа да адамдар болуы мүмкін.

Денсаулық сақтау саласындағы сыбайлас жемқорлық қылмыстарының субъектілерін сипаттайтын ерекшеліктерге мыналар жатады: жағымды әсер қалдыратын және заңға мойынсұнушылықты ресми түрде білдіретін, сондай-ақ субъектінің жоғары әлеуметтік мәртебесін болжайтын сыртқы сыйластық пен парасаттылық атрибуттарының болуы; дамыған интеллект, білім мен кәсіптік даярлықтың жоғары деңгейі; негізінен олардың қызмет саласын реттейтін заңнаманы жақсы білу; өзінің кәсіби және лауазымдық міндеттерін жүзеге асыру кезінде заңды және құқыққа қарсы әдістерді үйлестіруге бейімділік; жоғары өмірлік (материалдық) стандарттар және оларға қол жеткізуге мақсатты көзқарас; мансаптық ұмтылыстардың тәсілдеріне қарамастан, айтарлықтай менмендіктің,

өзіне деген сенімділіктің, басқа адамдармен қарым-қатынаста цинизмнің, кәсіпте жетекші орындарға жетуге ұмтылудың ерекше жеке қасиеттерінің болуы.

Денсаулық сақтау саласындағы сыбайлас жемқорлық қылмыстарды тудыратын негізгі себептер мен жағдайлар: қазақстандық денсаулық сақтауды қаржыландырудың қалдық принципі; денсаулық сақтау саласындағы қызметкерлердің табысы мен әлеуметтік қорғалуының төмен деңгейі; қазақстандық денсаулық сақтауды элиталық және "кедейлерге" бөлу фактілерінің болуы; медицина қызметкерлері жасаған денсаулық сақтау саласындағы сыбайлас жемқорлық қылмыстардың кідірісінің жоғарылауы; денсаулық сақтау саласындағы медицина қызметкерлерінің корпоративтік ынтымақтастығы денсаулық сақтау саласындағы сыбайлас жемқорлық фактілерін жасыру; денсаулық сақтау саласындағы сыбайлас жемқорлық қылмыстары бойынша статистикалық есептіліктің болмауы; денсаулық сақтау саласын заңнамалық реттеудегі олқылық; жүйелеудің болмауы, материалдың қайталануы, әртүрлі құқықтық актілердің нормалары арасындағы қайшылықтар, көптеген анықтамалық нормалар; азаматтардың қазақстандық денсаулық сақтауды сыбайлас жемқорлыққа белсенді қатысуы.

Әлемде денсаулық сақтау саласындағы сыбайлас жемқорлыққа белсенді қарсы іс-қимыл жасайтын бірқатар халықаралық ұйымдар бар: ДДҰ, Денсаулық сақтау саласындағы алаяқтық пен сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес жөніндегі Еуропалық желі (European Healthcare Fraud and Corruption Network, EHFCN) (СБМК), Ұлыбританияның Портсмут университетінің жанындағы алаяқтыққа қарсы іс-қимыл орталығы (Counter Fraud Services center, CCFS) (Портсмут университеті), Денсаулық сақтау жүйелері мен саясаты бойынша еуропалық обсерватория. Өкінішке орай, Қазақстан ДДҰ-дан басқа аталған ұйымдардың ешқайсысында жоқ. Денсаулық сақтау саласындағы сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес жөніндегі арнайы бөлімшелер құру қажет, ал сыбайлас жемқорлар және олармен сөз байласатын Денсаулық сақтау жүйесінің мемлекеттік шенеуніктері сот қудалауына және қазандағы сыбайлас жемқорлық әрекетінің ауырлығына сәйкес келетін нақты іс-әрекетке ұшырауға тиіс.

Көп жағдайда соттар сыбайлас жемқорлыққа бағытталған қылмыстар үшін шартты түрде бас бостандығынан айыру немесе айыппұл түрінде жаза тағайындайды. Жазаның бұл түрлері басқа жағдайлардың қатарында қылмыстық істер айыпталушылардың тағылған айыппен толық келісімімен сот талқылауының ерекше тәртібімен қаралғандығына байланысты.

Тағайындалған жазаның түрі мен мөлшеріне қатысты шешімдерді соттар кінәлі адамдардың іс-әрекетінің (әрекетсіздігінің) сипатын, қылмыс жасау кезінде немесе одан кейін сотталғандардың мінез-құлқына байланысты мән-жайларды, жасалған әрекеттің қоғамдық қауіптілік дәрежесін бағалауға әсер ететін мән-жайларды (атап айтқанда, кінәні толық мойындау, кінәсімен келу, қылмысты ашуға белсенді ықпал ету, қылмысты өтеу) ескере отырып қабылдайды келтірілген залал), сондай-ақ сотталушылардың жеке басы туралы деректер (асырауында жас балалардың болуы, оң сипаттамалары, денсаулық жағдайы және т. б.)

Қосымша жаза тағайындау қылмыстық жазаның тиімділігін арттырудың бір әдісі болғандықтан, баптың санкциясына сәйкес мен мүмкіндікті талқылайтын және істің мән-жайын ескере отырып, заңда көрсетілген қосымша жазалардың бірін тағайындайтын соттардың тәжірибесін дұрыс деп тану керек, айыппұл немесе белгілі бір лауазымдарды атқару құқығынан айыру.

Мемлекеттік билік органдары өкілдерінің, сондай-ақ денсаулық сақтау жүйесіндегі әртүрлі деңгейдегі басшылардың міндетті қатысуымен жүзеге асырылатын Денсаулық сақтау саласындағы сыбайлас жемқорлық қылмыстарының алдын алу бойынша арнайы шараларды өз кезегінде мыналарға бөлуге болады:

- денсаулық сақтау жүйесін қаржыландыруды ұлғайту бойынша республикалық, аймақтық және жергілікті бюджет деңгейде іс-шараларды әзірлеу және жүзеге асыру;
- денсаулық сақтауға бөлінетін бюджет қаражатын пайдалану тиімділігіне бақылауды

жетілдіру;

- бұқаралық ақпарат құралдарында мемлекеттік басқару органдары мен денсаулық сақтаудың басқарушы органдарының барлық емдеу мекемелерінің бюджет қаражатын жұмсауы туралы есептерді жариялау.

Сыбайлас жемқорлық факторларын төмендету жөніндегі іс-қимыл жүйесіне ақпараттың ашықтығын қамтамасыз ету және денсаулық сақтау жүйесін басқару органдарында бос орындарға қолжетімділікті қамтамасыз ету жөніндегі шаралар енгізілуге тиіс. Мұндай шаралардың қатарына конкурс шарттарының жариялылығы, медицина қызметкерлері кадрларының ротациясы да жатқызылуы тиістігі, жас мамандардың құқықтық мәдениетінің деңгейін арттыру мақсатында жаңа білім беру стандарттары мен әдістемелерін енгізу, сондай-ақ дәрігер мен пациенттің құқықтық мәртебесін көтеру, тиісінше орындамағаны үшін заңды жауапкершілік туралы медицина студенттерін хабардар ету мақсатында барлық жоғары медициналық оқу орындарында құқықтық пәндер курсы енгізу, денсаулық сақтау саласындағы заңнамалық актілерді әзірлеу және қабылдау кезінде дәрігерлік қоғамдастықтың сараптамалық пікірін есепке алудың мүлтіксіз сақталуын қамтамасыз ету.

Әдебиеттер:

[1] Қазақстан Республикасының Конституциясы 1995 жыл 30 тамыз (17.09.2022 жылы енгізілген толықтырулар және өзгерістермен бірге)

[2] <https://egemen.kz/article/299014-densaulyq-saqtau-salasy-na-bolingen-qaradgat-qalay-dgumsalady>

[3] <https://aikyn.kz/117087/ekimdik-kyzmetkerleri-parany-zhii-ala/>

ИССЛЕДОВАНИЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ ПО СОВЕРШЕНСТВОВАНИЮ ПРОЦЕДУР МЕДИАЦИИ

ИМАШЕВ Б.Е. *Кандидат юридических наук,*
СЕРИК Г. *магистр юридических наук*

Университет «Мирас», г.Шымкент, Казахстан

Аңдатпа. Мақалада соттардағы дауларды шешудің балама әдістерінің әртүрлі модельдерін дамыту мен реформалаудың ең тиімді және өзекті заманауи тенденциялары қарастырылады, жинақталады және анықталады. Жоғарыда айтылғандай, медиаторға қойылатын негізгі талаптардың бірі талқыланатын мәселеге, оны көтеретін қатысушыларға және медиация нәтижелеріне қатысты бейтараптық пен бейтараптықты сақтау болып табылады.

Кілт сөздер. келіссөздер, татуласу, авторлық, жанжал, , медиация, сот, заң, сот жүйесі.

Annotation. The article discusses, summarizes and identifies the most effective and relevant modern trends in the development and reform of various models of alternative ways of resolving disputes in courts. As already noted, one of the main requirements for a mediator is to observe impartiality and neutrality in relation to the issue under discussion, the participants raising it, and the results of mediation.

Keywords. negotiation, reconciliation, authorship, conflict, mediation, court, law, judicial system.

В данной статье рассматриваются проблемы и перспективы развития института медиации в Республике Казахстан. *Медиация – это метод посредничества в разрешении спора, цель которого состоит в содействии сторонам в самостоятельном урегулировании спора к взаимному удовлетворению и к обоюдной пользе.*

Закон «О медиации», который регулирует общественные отношения в сфере организации медиации в Республике Казахстан, определяет ее принципы, процедуру проведения и статус медиатора, был принят 28 января 2011 года. *Кроме того, Законом «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам медиации»* внесены соответствующие изменения и дополнения в Гражданский процессуальный кодекс РК, Уголовно-процессуальный кодекс РК, Уголовный кодекс РК, Кодекс об административных правонарушениях РК. Принятию этих законов предшествовала большая работа по изучению практических вопросов восстановительного правосудия, международной практики примирительных процедур в целях поиска наиболее эффективных форм разрешения конфликтов.

Медиация – это «процедура примирения конфликтующих сторон путем их вступления в добровольные переговоры с привлечением нейтрального лица – медиатора – с целью достижения взаимопонимания и составления договора, разрешающего конфликтную ситуацию». Медиация (лат. mediate – быть посередине) – часть практической конфликтологии – возникла во второй половине XX века. Местом ее рождения можно назвать сразу несколько стран – США, Австралию и Великобританию, объединенных англосаксонской системой права. Позже такой способ разрешения конфликтов распространился и в Европе, а в настоящее время его активно используют в Японии, Китае, Корее, Индии и многих других странах.

Известно, что в казахском обществе процедура медиации существовала еще издревле. Испокон веков существовала традиция разрешать конфликты с помощью уважаемых аксакалов и биев. Современные медиаторы предлагают возродить ее в новом свете и в рамках закона.

В свете реализации Концепции правовой политики Республики Казахстан на 2010-2020 годы актуален вопрос о привнесении в процессуальное законодательство и правоприменительную практику элементов восстановительного правосудия — медиации, внесудебного урегулирования правонарушений. Данная необходимость обусловлена как

гуманизацией уголовной политики, так и необходимостью оптимизации процессуальных процедур.

В настоящее время медиация становится все более широко известным и распространенным методом посредничества в конфликтах. Медиация – это метод разрешения споров, причисляемый к группе альтернативных методов разрешения споров. При этом медиация в корне отличается от всех остальных методов разрешения споров – как традиционных, так и альтернативных.

В качестве посредника при разрешении конфликтов выступает медиатор. Медиатор (ведущий примирительной встречи), который не является ни судьей, ни адвокатом, ни следователем, ни прокурором, ни воспитателем или советчиком. Медиатор – нейтральный посредник, помогающий наладить конструктивный диалог между сторонами по поводу возможного разрешения конфликта и в равной степени поддерживающий их в этом. Медиатор не несет ответственности за примирение сторон или выработку ими решения, поскольку это – ответственность сторон. Медиатор отвечает за то, чтобы люди поняли предлагаемый им восстановительный способ выхода из ситуации и сделали осознанный выбор – воспользоваться им или нет. Медиатор также отвечает за то, чтобы на встрече были созданы максимальные условия для взаимопонимания и примирения.

Конфликтологический посредник – медиатор осуществляет подготовку сторон к медиации с соблюдением следующих принципов медиации:

Добровольность участия сторон. Стороны участвуют во встрече добровольно, их принуждение к участию в какой-либо форме недопустимо. Стороны вправе отказаться от участия в медиации как до ее начала, так и в ходе самой медиации.

Информированность сторон. Медиатор обязан предоставить сторонам всю необходимую информацию о сути медиации, ее процессе и возможных последствиях.

Нейтральность медиатора. Медиатор в равной степени поддерживает стороны и их стремление в разрешении конфликта. Если медиатор чувствует, что не может сохранять нейтральность, он должен передать дело другому медиатору или прекратить медиацию.

Конфиденциальность процесса медиации. Медиация носит конфиденциальный характер. Медиатор и служба примирения обеспечивают конфиденциальность медиации и защиту от разглашения документов, касающихся процесса медиации. Исключение составляет информация, связанная с возможной угрозой жизни либо с возможностью совершения преступления; при выявлении этой информации медиатор ставит участников в известность, что данная информация будет разглашена.

Ответственность сторон и медиатора. Медиатор отвечает за безопасность участников на встрече, а также за соблюдение принципов и стандартов. Ответственность за результат медиации несут стороны конфликта, участвующие в медиации. Медиатор не может советовать сторонам принять то или иное решение по существу конфликта. Заглаживание вреда обидчиком. В ситуации, где есть обидчик и жертва, ответственность обидчика состоит в заглаживании вреда, причиненного жертве.

Для правоведов одной из актуальных тем для дискуссий сейчас является Концепция правовой политики нашей республики на 2010-2020 годы.

Одним из важных шагов в совершенствовании правовой системы должно стать развитие одного из элементов восстановительного правосудия – медиации.

В Концепции правовой политики Республики Казахстан на 2010-2020 годы одним из важнейших шагов в совершенствовании правовой системы выделен институт медиации, который позволит уйти от потери времени в судебных разбирательствах, от дополнительных и неоправданных расходов.

В исключительных случаях в связи со сложностью разрешаемого спора (конфликта), с необходимостью получения дополнительной информации или документов срок проведения медиации может быть увеличен по договоренности сторон медиации и при согласии медиатора, но не более чем на тридцать календарных дней. Итого медиация может длиться максимально девяносто дней.

В целом, основной проблемой развития медиации является отсутствие комплексного и системного подхода, как в законодательном регулировании данной процедуры, так и в практической деятельности государственных органов и гражданского общества. Мы надеемся, что в скором будущем медиация будет восприниматься обществом как полезный и довольно привычный способ разрешения споров, возникающих из правоотношений.

Устранение пробелов, внесение поправок в закон РК «О медиации», также медиативная деятельность должна функционировать по принципу прозрачности и транспарентности.

Стоит отметить, что для всего нужно время. Мы верим, что будущее подтвердит это и совсем скоро медиация будет восприниматься обществом как полезный и привычный атрибут цивилизации и демократии правового государства.

На современном этапе защита прав и свобод личности — одна из ключевых доминант прогрессивного общества XXI века, основу которого, без сомнения, составляет приоритет общечеловеческих ценностей. В современное время, защита гражданских прав физических и юридических лиц — это совокупность только тех способов и средств, которые применяются, когда правовые отношения (субъективные права и личные интересы) нарушены.

Известно, что в казахском обществе процедура медиации существовала еще издревле. Испокон веков существовала традиция разрешать конфликты с помощью уважаемых аксакалов и биев. Современные медиаторы предлагают возродить ее в новом свете и в рамках закона.

В свете реализации Концепции правовой политики Республики Казахстан на 2010-2020 годы актуален вопрос о привнесении в процессуальное законодательство и правоприменительную практику элементов восстановительного правосудия — медиации, внесудебного урегулирования правонарушений. Данная необходимость обусловлена как гуманизацией уголовной политики, так и необходимостью оптимизации процессуальных процедур.

Сейчас в Казахстане действует Единый центр медиации и миротворчества, где работают специалисты, прошедшие обучение основам медиации. Медиаторы помогают людям услышать друг друга и найти определенное решение по спорным юридическим вопросам. Идею медиации активно продвигали такие видные государственные деятели Казахстана.

В настоящее время медиация становится все более широко известным и распространенным методом посредничества в конфликтах. Медиация — это метод разрешения споров, причисляемый к группе альтернативных методов разрешения споров. При этом медиация в корне отличается от всех остальных методов разрешения споров — как традиционных, так и альтернативных. В медиации третья сторона — медиатор — не уполномочена и не имеет права выносить решения по спору и, более того, должна воздерживаться от предложения вариантов разрешения конфликта. Медиация — это метод, в основе которого лежит уважение к личности, добровольное участие и волеизъявление, свобода выработки и принятия решений, основывающихся на возможности защиты и удовлетворения интересов сторон, при условии предоставления равных прав всем сторонам спора.

Литература:

[1] Закон Республики Казахстан «О медиации» от 28 января 2011 года. — URL: <https://online.zakon.kz> (дата обращения — 20.11.2016).

[2] Концепция правовой политики РК на период с 2010 до 2020 года Указ Президента Республики Казахстан от 24 августа 2009 года № 858. - URL: <https://online.zakon.kz> (дата обращения - 20.11.2016).

[3] Руководство Международного института по предотвращению и разрешению конфликтов (CPR) по медиации и APC в Европе. New York, N.Y.: the International Institute

forConflictPrevention&Resolution (CPR) / Международный институт по предотвращению и разрешению конфликтов, 2015. – 44с. - URL: http://www.mediacia.com/m_docs/cprguide.pdf (дата обращения - 20.11.2016).

[4] **Худойкина, Т.В.**, Прынзина В.С. Альтернативное разрешение споров и конфликтов в России // Проблемы современной науки и образования. – 2015. - № 6. – С. 164-166.

[5] Альтернативные способы разрешения предпринимательских споров. – URL: <https://articlekz.com/article/6176> (дата обращения – 20.11.2016).

ҚАЛПЫНА КЕЛТІРУ МЕДИАЦИЯСЫ

САРИПБЕКОВА А.Т. аға оқытушы
ОМАРОВА Ғ.А. оқытушы

*М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті,
Шымкент қ., Қазақстан*

Аннотация. В статье раскрывается значение и применение медиации, как процесса проведения переговоров с участием посредника. Методы медиации опираются, главным образом, на введение переговоров в русло сотрудничества и ориентацию их на взаимовыгодный результат. Медиация рассматривается как процесс разрешения конфликта, в котором нейтральная третья сторона, называемая медиатором, или посредником, способствует выработке добровольного взаимовыгодного соглашения между конфликтующими сторонами. Конечная цель медиации – мирное разрешение спора и заключение соглашения между сторонами, которые находятся в конфликте. В процессе посредничества все совершаемые действия его участников производятся в форме и в рамках соответствующих процессуальных взаимоотношений.

Ключевые слова. медиация, урегулирование, спор, примирение сторон, переговоры, посредник, соглашение, сотрудничество, конфликт.

Annotation. The article reveals the meaning and application of mediation as a negotiation process with the participation of an intermediary. Mediation methods are based mainly on the introduction of negotiations into the channel of cooperation and their orientation to a mutually beneficial result. Mediation is considered as a conflict resolution process in which a neutral third party, called a mediator, or mediator, contributes to the development of a voluntary mutually beneficial agreement between the conflicting parties. The ultimate goal of mediation is the peaceful resolution of the dispute and the conclusion of an agreement between the parties who are in conflict. In the mediation process, all the actions performed by its participants are carried out in the form and within the framework of the relevant procedural relationships.

Keywords. mediation, settlement, dispute, reconciliation of the parties, negotiations, mediator, agreement, cooperation, conflict.

Қазақстан Республикасы қоғамдық сананың модернизациясы алдыңғы орынға шыққан прогрессивті даму жолында. Қазіргі заманғы қоғамда жоғарғы кәсібилік, біліктілік пен тәрбиелілік, отбасы әлеуетінің ролін арттыру негізінде ұлттық бірегейлік, мәдени мәнмәтін, өзіндік даму моделі, өзіндік тәрбие және шығармашылық жетістікке жеткен тұлғалық қасиеттердің аса жоғары маңыздылығының сақталуымен Қазақстан азаматтарында жаңа әлеуметтік-психологиялық мінез-құлық эталондарының болуы аса үлкен сұраныста. Қазақстандағы білім беру ұйымдарының қазіргі заманғы тәрбие үдерісіне тән ерекшеліктері әлеуметтік қажетті құндылықтар, дәстүрлер, мінез-құлықтық тәжірибелер тұрғысынан оның мазмұнын жаңартуға бағытталуы болып табылады.

Медиация қақтығыстарды шешудің әдісі ретінде. Медиация – бұл берілген қақтығыста үшінші бейтарап, әділ, мүдделі емес тараптың – медиатордың қатысуымен дауларды шешудің баламалынысаны. Медиация – бұл дауды үшінші тараптың шешуін көздемейтін делдалдықтың ерекше түрі. Сәйкесінше, медиатордың басты міндеті тараптарға мүмкіндігінше тезірек өзара тиімді және өмірлік қабілетті шешімге келуге көмек көрсету болып табылады. Медиация келесі қағидаттарға сүйенеді: еріктілік, құпиялық, тараптардың тең құқықты болуы, медиатордың бейтараптылығы, сонымен қатар рәсімге кірісуді болдырмау. Медиация кімдікі дұрыс, кім кінәлі екендігін анықтауға емес, өзара тиімді шешімді іздеуге бағытталған. Басқаша айтқанда, қақтығысқан екі тарап сотқа дейін оларды тыңдап, қолайлы шешім қабылдауға көмектесетін кәсіби делдалға жүгінеді. Медиация тек жеке құқықтық қатынастарға ғана таралады, ол бір тарабынан мемлекеттік ұйым қатысатын құқықтық қақтығыстарға қолданылмайды.

Медиация сыбайлас-жемқорлық құқық бұзушылықтарға таралмайды. Медиатор – бұл

құқық, психология, философия саласында белгілі бір білімдері мен икемділіктері бар, сонымен қатар шешен сөйлейтін және беделді адам. Ол ешқашанда сот пен дауласушылар арасындағы делдалболмайды, ешкімнің де мүддесін қорғамайды, қандай да бір түрдегі күш қолдануларды пайдаланбайды.

Медиатордың ролі қақтығысқан екі тараптың бәтуаға келуіне көмектесу болып табылады. Медиатордың беделі оған жүгінетін клиенттердің мәселелерін шешудің тиімді жолдарын іздеу бойынша қызмет көрсететін қасиеттеріне негізделеді. Медиатор – дәстүрлі сот төрелігін шығарушы сотты алмастырмайды. Ол қақтығыстарды шешуде физикалық және заңды тұлғалар үшін анағұрлым аз шығынмен, психологиялық жағынан неғұрлым қолайлы баламалы жолынұсынушы [1]. Медиатор ешқандай шешім шығармайды. Сәйкесінше, тараптардың ерікті түрде жасаған келісімі қандай да бір тарапқа зиян келтіретін болуы мүмкін емес. Медиатордың қолында билік жоқ, сәйкесінше жемқорлыққа бармайды. Тағы бір маңызды аспект, медиация рәсімі 30 күн ішінде жүруі мүмкін, бұл сот үдерісіне қарағанда анағұрлым тезірек. «Медиация» термині *mediatio* латын тілінен шыққан – делдалдық дегенді білдіреді. Қазіргі таңда медиацияның көмегімен экономикалық, отбасылық, еңбек, тұлға аралық, мәдениет аралық және басқа да қақтығыстарды шешуге болады.

Медиация – бұл қатысушылар (қақтығысушы тараптар) өздерінің қақтығыстарын бейтарап үшінші тараптың (медиатор) көмегімен шешетін үдеріс. Медиация - бұл тұлғаға құрмет білдіру, өз еркімен қатысу және ерік білдіру, шешім қабылдау еркіндігі, барлық тараптарға тең құқық бере отырып, олардың мүдделерін қорғау және қанағаттандыру мүмкіндігі негіз болатын әдіс. Медиация дауды шешуде қақтығысқан тараптар даудың бітіміне әсерету мүмкіндігінен айрылған, ал қақтығыста шешім қабылдау құқығы үшінші тұлғаға берілген кез келген директивті әдістеріне балама болады [2].

Медиация рәсімі тараптардың бәтуалы шешімге келуіне бағдарланған. Бәтуаға негізделген шешім, бітімгершіліксіз шешімге қарағанда әрбір тараптың мүдделерін толығымен қанағаттандырады, сондықтан да тиімділігі жоғары болмақ. Медиатор сот емес, дауласушы тараптардың ешқайсының өкілі де емес, тергеуші де емес, прокурор да болмайды, тәрбиеші және кеңесші де емес. Медиатор – қақтығыстың мүмкін болатын шешімдері бойынша тараптардың арасында жүйелі диалог құруға көмектесуші және оларды тең дәрежеде қолдаушы бейтарап делдал. Медиатор тараптардың татуласуына немесе олардың шешім шығаруына жауапкершілік алмайды, себебі бұл – тараптардың жауапкершілігі. Медиатор адамдардың өздеріне ұсынылған жағдайдан шығу жолдарын түсінуіне және оларды қолдана ма, жоқ па - саналы таңдау жасауына жауап береді. Медиатор сонымен бірге кездесу барысында түсінісу мен келісімге келу үшін барынша қолайлы жағдай жасалуына жауап береді. Мектеп медиациясының ерекшеліктері Мектеп медиациясы қызметінің негізгі мақсаты балалар мен жасөспірімдердің толыққанды дамуы және әлеуметтенуі үшін, сонымен қатар, заңға қайшы іс-әрекеттерді қоса алғандағы өмірлік қиын жағдайларда амансау, адамгершілікті және қауіпсіз кеңістік (орта) қалыптастыру болып табылады. Тұлғаның тиімді дамуы және әлеуметтенуі үшін әлеуметтік-қауіпсіз ортаның қалыптасу деңгейінің негізгі индикаторлары:

- педагогикалық қызметкерлерге, сонымен қатар балаларға медиация негіздерін (медиативті көзқарас жән «тең құқықтылар топтарындағы» жағымды қарым-қатынас технологиялары) оқыту арқылы білім беру үдерісінде туындайтын қақтығыстардың қатысушылары арасында деструктивті әсерді азайту;

- балалар арасында агрессивті, зорлықшыл және әлеуметке қарсы көріністерді азайту;
- кәмелетке толмағандар арасында құқық бұзушылықтардың санын азайту;
- бала дамуында қолайсыз траекторияның алдын алу үшін жағдайлар қалыптастыру;
- білім беру үдерісінің барлық қатысушыларының әлеуметтік және қақтығыстық күздіретіліктерінің деңгейін арттыру.

Мектеп медиациясы қызметінің негізгі міндеттері мыналар:

1. Қалпына келтіруші – жәбірленуші мен кінәлінің қоғамдағы статусын, олардың бір-

бірімен және мектеп қауымдастығындағы қарым-қатынастарын қалпына келтіру;

2. Білім беруші – білім алушылар мен педагогтердің коммуникативті құзіреттіліктерін арттыру;

3. Тәрбиешілік (рефлексия, дербестілік, өзіне жауапкершілік алу, болашақты жоспарлау, қарым-қатынастың құндылығын дамытуды ынталандыру);

4. Алдын алу (қақтығыстарды болдырмау). Мектеп медиациясын қолданудың өзіндік нақты шекаралары немесе шектеулері бар:

- барлық қақтығыстарды осы әдіс арқылы шешуге болмайды;

- балалар ересектер арасындағы (ата-аналар мен мұғалімдер, әкімшілік пен педагогтер және т.б.) қақтығыстарды шешпеуі тиіс. Мектеп медиациясы қызметінің құрылуы мен қызмет көрсетуі оның кураторына (жетекшісіне) байланысты. Мектеп медиациясының кураторы (жетекшісі) және медиаторлардың біліктіліктеріне мамандар келесі талаптарды қояды:

- кураторлар қалпына келтіруші медиацияда өзіндік тәжірибесі бар тренерлерден сабақ алуы тиіс;

- жылына кем дегенде бір рет кәсіби қауымдастықта өз жұмысының супервизиясын өтуі керек;

- медиация қызметі туралы жаңартылған ақпараттық сайттарға еркін қол жетімді болуы;

- қалпына келтіруші медиация бойынша семинарларға, біліктілікті арттыру курстарына, конференцияларға қатысу мүмкіндігінің болуы [3].

Қазіргі таңда психолог- медиатор маманы қақтығыстарда делдал ретінде қызмет етеді. Бұл қарым-қатынас және эмоцияларды басқару саласындағы маман. Бұл келіссөздерге дұрыс дайындалуға, агрессияны бейтараптандыруға және даулы жағдайды сындарлы бағытқа аударуға көмектеседі.

«Әлеуметтік саладағы психологиялық кеңес беру, конфликтология және медиация» мамандығы бойынша жұмыс істеу үшін жанжал психологиясының негіздерін білу және психологиялық практикада заманауи технологияларды меңгеру қажет.

Тәуке ханнан мұра болып қалған «Жеті жарғыда» да баптардың біразы медиация принциптеріне негізделеді. Ата-бабамыз дауласқан талай жандарды, «бас сынса бөрік ішінде, қол сынса жең ішінде» деп, мүмкіндігінше дауларды ушықтырмай дер кезінде шешудің жолы бітімге келу деп шешкен. Нәтижесінде ата-бабамыздың бітімгершілік жолы ауыл аймақта сотсыз-ақ талай тентекті тезге салып, түрмесіз ақ ел басқаруға жол ашқан. Сондықтан «медиация жүйесі елімізге жат емес, медиация бітімгершіліктің жалғасы» деп толықтай айта аламыз. Түрленіп, жаңғырып, қолданысқа қайта енген сот жүйесінің кезекті реформасы қоғам көңілінен шығып отыр.

Әдебиеттер:

[1] **Антипкина, Е.М.,** Көпбаева, Г.С., Мектеп медиациясы қызметінің жұмысын ұйымдастыру: Әдістемелік нұсқаулар. – Қарағанды: ҚО ББд ОӘОарМУ, 2020. – 52б.

[2] **Распопова, Н.И.** Медиация: учебное пособие для вузов.–Москва: Изд-во Юрайт, 2023. – 222 б.

[3] **Бисембаева, А.К.** Мектеп медиациясының негіздері. Оқу құралы. – Қостанай: КГПИ, 2017.– 152 б.

ЖЫЛЖЫМАЙТЫН МҮЛІКТІ ЭЛЕКТРОНДЫ ТҮРДЕ ТІРКЕУДІҢ ЗАҢДЫЛЫҚТАРЫ МЕН ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

ТАЙТЕЛИЕВА Б.Б.

*А.Қуатбеков атындағы Халықтар Достығы университетінің аға оқытушысы, магистр
Шымкент қ., Қазақстан*

Аннотация. В статье раскрываются закономерности и особенности регистрации недвижимости в электронном виде. Цель статьи - раскрыть становление нового типа государственного управления. Показать, что она должна отвечать новым задачам служения обществу и укрепления государственности.

Ключевые слова. Недвижимость, электронный нотариус, законодательные акты, электронная регистрация, коррупция, договор, государственное управление.

Annotation. The article reveals the patterns and features of registration of real estate in electronic form. The purpose of the article is to reveal the formation of a new type of public administration. To show that it must meet the new tasks of serving society and strengthening statehood.

Keywords. Real estate, electronic notary, legislative acts, electronic registration, corruption, contract, public administration.

Уақыт ағымына сәйкес қолданылып келе жатқан заңнамаларға ұдайы өзгерістер енгізіліп отырады, соның бірі елімізде электронды қызмет институты заман талабына сай дамып келе жатыр. Жалпы, «Электронды нотариат» қызметінің енгеніне біршама уақыт болғаны бәрімізге белгілі. Азаматтар сатып алу-сату, сыйға тарту, айырбастау келісімшарттары және т.б. мәмілелерді жасау үшін нотариустарға жүгінеді. Сол себептен Қазақстан Республикасының «Жылжымайтын мүлікке құқықтарды мемлекеттік тіркеу туралы» Заңына өзгерістер енгізілуіне байланысты, 2013 жылдың 1 қаңтарынан бастап жылжымайтын мүлікке құқықтарды нотариалды электронды тіркеу тәртібі енгізілгенін айта кеткен жөн [1].

Сонымен қатар «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне сүйене отырып, әртүрлі заңнамалық актілердің құқықтық нормалары арасындағы қайшылықтарды, олқылықтарды, коллизияларды және сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтар жасауға ықпал ететін нормаларды жою мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» ҚР заңы және «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне әлеуметтік маңызы бар мемлекеттік қызметтерді оңтайландыру мен автоматтандыру мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» ҚР заңдары заңды күшіне енгізілуіне байланысты, жылжымайтын мүлікке құқықтарды мемлекеттік тіркеудің тәртібін реттейтін негізгі нормативтік құқықтық акті 2007 жылы 26 шілдеде қабылданған №310-III «Жылжымайтын мүлікке құқықтарды мемлекеттік тіркеу» туралы заңы [1]. Оған электрондық тіркеу туралы мынадай өзгертулер мен толықтырулар енгізілді:

1) «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне әртүрлі заңнамалық актілердің құқық нормалары арасындағы қайшылықтарды, олқылықтарды, коллизияларды және сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтар жасауға ықпал ететін нормаларды жою мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасының 2012 жылғы 27 сәуірдегі № 15-V Заңы;

2) «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне әлеуметтік маңызы бар мемлекеттік қызметтерді оңтайландыру мен автоматтандыру мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасының 2013 жылғы 8 қаңтардағы № 64-V Заңы. Электрондық тіркеу – бұл мемлекеттік деректер базасына автоматты түрде келісім шартты нотариаттық куәландырғаннан кейін бірыңғай

нотариаттық ақпараттық жүйеден (БНАЖ) келіп түсетін құқық белгілеуші құжаттардың электронды көшірмелері негізінде жүзеге асыратын жылжымайтын мүлікке құқықтарды электронды түрде тіркеуді енгізу. Электронды тіркеудің артықшылығы көп, мәселен, бұрын азаматтар жылжымайтын мүлікке құқықтарын тіркеу үшін 5 күн күтсе, бүгінгі күнде нотариуста келісім рәсімдегеннен кейін 1 күн ішінде әділет органдарында өз құқықтарын тіркей алады [2]. Яғни келісімге қол қойылғаннан кейін нотариус өзінің электронды цифрлы қолтаңбасымен құпталған құжаттарды электронды түрде «Е-нотариат», яғни бірыңғай нотариалды ақпараттық жүйенің бағдарламасы арқылы аумақтық әділет органына жібереді. Электронды тіркеуде азаматтардың электронды цифрлы қолтаңбасы қажет етілмейді. Келісімшартқа қол қойғаннан кейін сатып алушы мемлекеттік бажды «Қазпошта» АҚ немесе банк арқылы электронды үкіметтің төлеу шлюзі арқылы төлейді. Және де жылжымайтын мүлікке қатысты мәмілені нотариаттық куәландыру үшін «Азаматтарға арналған үкімет» мемлекеттік корпорациясы» коммерциялық емес акционерлік қоғамынан анықтама талап етудің қажеттілігі жойылды, яғни баж алымын төлеу үшін банкте, анықтама алу үшін «Азаматтарға арналған үкімет» мемлекеттік корпорациясы» коммерциялық емес акционерлік қоғамында күні бойы кезекте тұрмаймыз.

Электронды тіркеудің басты басымдығы – қазіргі күнде бәрімізге жете бермейтін уақытты және әрине материалдық шығынды үнемдейді.

Біздің мақсатымыз – мемлекеттік басқарудың жаңа түрін қалыптастыру. Ол қоғамға қызмет ету мен мемлекеттілікті нығайтудың жаңа міндеттеріне сай болуы тиіс.

Ерекше назарды мемлекеттік қызметтер көрсетудің сапасын арттыруға аудару қажет. Міндет – мемлекеттік аппараттың халықпен өзара қарым-қатынастарында біржақты-өктем көзқарастардан арылтып, азаматтарға мемлекеттік қызметтерді тиімді және жедел түрде көрсетуге көшу.

Жылжымайтын мүлікке құқықтарды электрондық тіркеу келесі тәртіпте жүргізіледі:

- нотариус мәмілені куәландырғаннан, мұраға құқық туралы куәлік немесе меншік құқығы туралы куәлік берілгеннен кейін тіркеуші органға (ЖМТ МДК) бірыңғай нотариаттық ақпараттық жүйемен (БНАЖ) берілген бірегей нөмірі бар құқық белгілейтін құжаттың электрондық көшірмелерін жібереді [2].

Тіркеуші органның тапсырысты орындауы жылжымайтын мүлікке құқықтарды мемлекеттік тіркеу үшін төлемді растағаннан кейін немесе төлеуден босатылғаннан кейін, сондай-ақ егер барлығы дұрыс рәсімделсе және жылжымайтын мүлікке ауыртпалықтар болмаса, қолданыстағы заңнаманың нотариустың куәландырылған мәмілесінің сәйкестігіне құқықтық талдау жүргізілгеннен кейін басталады, тіркеуші орган мемлекеттік тіркеуді жүргізеді. Осы рәсімнен кейін ғана жылжымайтын мүлік иесі тіркелген болып саналады.

Тіркеуші орган жүргізген тіркеу туралы хабарлама БНАЖ-ға, сондай-ақ мәмілеге қатысушылардың интернет желісіндегі электрондық мекенжайларына олар болған кезде жіберіледі.

Осылайша, жылжымайтын мүлікті сатып алу, сыйға тарту, айырбастау немесе мұраны қабылдау кезінде азаматтарға Мемлекеттік корпорацияға (ХҚКО) жүгінудің қажеті жоқ.

Нотариаттық мәмілелер негізінде туындайтын құқықтарды тіркеу үшін өтініш берушілердің ХҚКО-ға жүгінудің балама тәртібі алынып тасталды, яғни мұндай құқықтарды тіркеу тек бір жұмыс күні ішінде электрондық форматта ғана жүзеге асырылады, азаматтарға бір жерде (нотариуста) және қысқа мерзімде мүлікке құқықтарды тіркеу үшін қосымша шығынсыз тіркеуге мүмкіндік берілді [3].

Уақыттың еш жетіспейтін шағында электронды қызмет көрсету саласында жасалып жатқан жаңалықтар халыққа тиімді өз кезегінде мемлекеттік органдар жұмысының ашықтығы мен айқындығын қамтамасыз етіп, қабылданатын шешімдердің тиімділігін арттырады.

Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 26 шілдедегі № 310 «Жылжымайтын мүлікке құқықтарды мемлекеттік тіркеу туралы» Заңына «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне әртүрлі заңнамалық актілердің құқық нормалары арасындағы

қайшылықтарды, оқшылықтарды, коллизияларды және сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтар жасауға ықпал ететін нормаларды жою мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасының 2012 жылғы 27 сәуірдегі № 15-V Заңымен өзгерістер мен толықтырулар енгізілген. Енгізілген өзгерістерге сәйкес, Республикамызда жылжымайтын мүлікке құқықтарды электронды тіркеу мүмкіндігі туды [4].

Электрондық тіркеу дегеніміз, мәміле нотариат куәландырғаннан кейін бірыңғай нотариаттық ақпараттық жүйеден құқықтық кадастрдың ақпараттық жүйесіне (ЖМТ МДК) автоматты түрде түсетін, құқық белгілейтін құжаттың электрондық көшірмесі негізінде жүзеге асырылатын, жылжымайтын мүлікке құқықтарды мемлекеттік тіркеу.

Мемлекеттік тіркеуге ұсынылған құжаттарға құқықтық сараптама жүргізу электронды тіркеу кезінде де сақталады. Бас тартуға немесе тіркеуді тоқтата тұруға негіз болған жағдайда, тіркеуші орган тиісті шешім қабылдайды. Электронды тіркеу кезінде тіркеудің жүргізілгендігі туралы тіркеуші органның сандық қолтаңбасымен куәландырылған, тіркеу туралы жазбаларды, тіркеу күнін, арыз нөмірі көрсетілген хабарлама жолданылады. Хабарлама бірыңғай нотариаттық ақпараттық жүйеге (БНАЖ), сонымен қатар, мәмілеге қатысушылардың электронды мекен-жайларына түседі.

Электрондық тіркеу тұлға жылжымайтын мүлікке құқықтарын тіркеу үшін құжаттар топтамасын жинау, ХҚКО-да кезекте тұрып өткізудің қажеттігі жоқ болуында, тіркеу бір күн ішінде еш бір қосымша жылдамтату төлем ақысыз жүзеге асырылады.

Жылжымайтын мүлікке құқықтарды тіркеудің қолданыстағы тәртібіне сәйкес, кез-келген жылжымайтын мүлікке меншік құқығы келісім рәсімделгеннен бастап емес, әділет органдарында мемлекеттік тіркелген сәттен бастап туындайды. Кейбір азаматтар жылдар бойы меншік құқығын мемлекеттік тіркеуден өткізбейді, ал бұл жағдайды теріс пиғылды сатушылар өз пайдасына жаратуда. Мысалы, нотариуста келісім-шарт рәсімделіп, бірақ мемлекеттік тіркеуден өтпесе, теріс пиғылды сатушылар осы мүлікті бірнеше рет сатып жіберуі мүмкін. Бұл жайды ешкім білмей қалатын кездер де болады, себеі жылжымайтын мүлікке меншік құқығы мемлекеттік тіркелген сәттен бастап пайда болады. Осы орайда, азаматтарға меншік құқығын тіркеуде қолайлы жағдай туғызу мен алаяқтықтың алдын алу негізінде жылжымайтын мүлікті электронды түрде тіркеу жүйесі енгізіліп, 2013 жылдан бастап жылжымайтын мүлікке құқықтарды тіркеу асы жүйеде жүзеге асырылады. Электронды тіркеу-тұлға нотариуста келісім жасаған сәттен бастап-ақ «электронды нотариат» мемлекеттік деректер қорына нотариустан электронды хабарландыру жолдау арқылы жүзеге асырылады. Келісім рәсімделгеннен бастап, дерекқорда автоматты түрде жаңа меншік иесі туралы ақпарат пайда болады және сол сәтте нотариустан әділет органдарына тіркелген сатып алу-сату шартымен шыға алады [4].

Бүгінгі таңда үкімет порталы арқылы әділет органдары электронды форматта 22 қызмет түрін көрсетеді. Осындай қызметтердің бірі, 2013 жылғы 1 қаңтарда енгізілген жылжымайтын мүлікті электронды тіркеу болып табылады. Ол үшін Қазақстан азаматтары нотариуста келісім рәсімделгеннен кейін 1 күн ішінде әділет органдарында өз құқықтарын тіркей алады. Келісімге қол қойылғаннан кейін нотариус сатып алушының жазбаша келісімімен өзінің электронды цифрлы қолтаңбасымен құпталған құжаттарды электронды түрде «Е-нотариат», яғни бірыңғай нотариалды ақпараттық жүйенің бағдарламасы арқылы аумақтық әділет органына жібереді. Жылжымайтын мүлікті сатып алушы келісімге қол қойылғаннан кейін, Қазақстан Республикасы электронды үкіметінің төлем шлюзі арқылы тіркеу үшін алым сомасын төлеуі қажет. Электронды тіркеу үшін азаматтардың электронды цифрлы қолтаңбасы қажет етілмейді. Жылжымайтын мүлікке құқықтарды мемлекеттік тіркеу саласына электронды тіркеуді енгізу мемлекеттік тіркеу мерзімін 5 күннен 1 күнге дейін қысқартты, сонымен қатар жедел тіркеу үшін алым төленбейді. Электронды тіркеудің жеке және заңды тұлғалар үшін ең басты артықшылығы – уақыт пен материалдық шығынның азаюы. Енді нотариуста келісім жасалғаннан кейін азаматтар құжаттарын

ХҚКО-ға тапсырып, әділет органдарының шешімін күтпейді. Жылжымайтын мүлікке құқықтарды тіркеудің электронды түрі рәсімдеу шараларын түбегейлі жеңілдетіп, кедергілерді жойып, азаматтарға қолайлы жағдайлар туғызуда [5].

Қорыта келе, жылжымайтын мүлікті электронды түрде тіркеу құқығы жұмысты осыған қоса құжаттарды әзірлеуді жеңілдету мен қатар уақытыңызды да үнемдейді. Ал ол тұтынушылардың назарынан жай өте шықпасы әбден мүмкін. Сонымен жоғарыдағы айтылғандардың негізінде, әрбір азаматтарға айтарымыз, қандай да бір жылжымайтын мүлікті сатып алғанда, немесе өз атына рәсімдегенде, меншік құқықтарыңызды электрондық түрде тіркеуді жадында сақтаныз дей келе солай істегендеріңіз абзал дер едім. Осы мәселеде, яғни сіздерге, халыққа Шымкент қаласы нотариаттық округінің нотариустары қызмет етуге дайын.

Әдебиеттер:

- [1] Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 26 шілдедегі №310 «Жылжымайтын мүлікке құқықтарды мемлекеттік тіркеу туралы» Заңы
- [2] Нотариат туралы Қазақстан Республикасының заңы, 1997 жылғы 14 шілде
- [3] <http://www.enis.kz> Бірыңғай нотариалдық ақпараттық жүйе
- [4] <http://notariat.kz/> Республикалық нотариаттық палатаның ресми сайты
- [5] <https://online.zakon.kz/>

ДЕМОКРАТИЯ ЖӘНЕ АВТОРИТАРИЗМ: САЛЫСТЫРМАЛЫ ПЕРСПЕКТИВАДА ҚАЗАҚСТАН КОНСТИТУЦИОНАЛИЗМІ

АЙТЕКЕ К.А. заң ғылымдарының магистрі
АБЫЛОВА К.А. заң ғылымдарының магистрі

«Мирас» университеті, Шымкент қ, Қазақстан

Аннотация. В статье обсуждаются модели управления государствами, когда социализм распадается и появляются новые государства, и меняется содержание систем государственного управления в зависимости от различных социальных, политических, исторических условий.

Ключевые слова: демократия, социальное государство, конституционализм, реформа, Конституционная идеология, социальные группы, социальный экспрессо, социальная политика, социальные пособия, социальная система.

Annotation. The article discusses the models of state administration when socialism breaks up and new states appear, and the content of state administration systems changes depending on various social, political, historical conditions.

Keywords. democracy, welfare state, constitutionalism, reform, constitutional ideology, social groups, social expresso, social policy, social benefits, social system.

Қазақстан Республикасының Конституциясында мелекетімізді (1995 ж., 1-бап) «әлеуметтік мемлекет» деп жариялады. Бұл ұлттық апатқа айналу қаупі бар қоғамның өзекті мәселелерін шешудің шұғыл қажеттілігінің көрінісі болды. Бұл проблемалар әсіресе экономикалық және әлеуметтік қатынастар саласында айқын көрінеді. Жалпыхалықтық меншіктің жойылуы, стихиялық жеке меншік қатынастар барысында ел халқының көпшілігінің кедейленуі, Қазақстан қоғамының әлеуметтік стратификациясы, үнемі өсіп келе жатқан жұмыссыздық, әлеуметтік саланың инфрақұрылымының жойылуы - мұның бәрі қоғамдағы онсыз да сыни қайшылықтарды күшейтеді [1].

Бұл Қазақстан реформалары жағдайындағы конституционализмнің қарама - қайшы рөлін түсіндіреді: Бір жағынан, ол олардың бастамашысы, екінші жағынан, олар дамып келе жатқанда, оқиғалардың шетінде болады. Өйткені, реформаларды бастай отырып, Конституциялық жобалардың авторлары қоғам мен мемлекет арасындағы қатынастардың жаңа қағидаттарын белгілеу қажеттілігінен, соңғысының қоғам бостандығы атынан шектелуінен (дәлірек айтқанда, оның кез-келген қабатынан) туындайды. Алайда, модернизация жағдайында жүзеге асырылатын реформалардың дамуымен дәл осы мәселе қолайсыз болып шығады. Мұндай реформалардың ерекшелігі объективті түрде қоғамның жұмылдырылуын күшейту, мемлекеттің белсенді араласуы және бюрократиялық бақылаудың өсуі болып табылады.

Қазақстан конституционализмінің маңызды ерекшелігі-қазіргі уақытта да өсіп келе жатқан орта тап пен оның саяси институттары түріндегі либералды-Конституциялық қозғалыс үшін кең әлеуметтік қолдаудың болмауы. Қазақстандағы Конституциялық идеялогияның әлеуметтік тасымалдаушысы әрдайым билеуші таптың өкілдері болды - әртүрлі элиталық топтар, қандай да бір себептермен билікті шектеуді жақтайды. Әр түрлі уақытта Конституциялық жобалармен айналысқан әлеуметтік топтарды қарастыра отырып, біз олардың көпшіліктен бөлінуіне, орта таптың басқа әлеуметтік топтармен алмастырылуының белгілі құбылысына -либералды ақсүйектерге, зиялы қауымға, ағартылған бюрократияға және ақырында тіпті либералды номенклатураға үнемі тап боламыз [2].

Бұл Қазақстан конституционализмінің авторитарлық мемлекеттің саяси жүйесін өзгерте алатын нақты саяси күш емес, тек теориялық себептермен билікті шектеуді жақтайтын идеялогиялық ағым болғандықтан, көбінесе осы билікке жүгінудің басты себебі.

Модернизация және еуропаландыру саясаты халықтың негізгі бөлігі мен билеуші тап арасындағы алшақтықты тереңдете отырып, сонымен бірге оның қайта құруды жақтаушылар мен қарсыластарға бөлінуіне әкелді. Осы негізде Конституциялық мәселені шешудің әртүрлі стратегияларын қалыптастыру XIX ғасырдың басында Қазақстанның саяси процесінің маңызды тенденциясына айналады. Олардың әлеуметтік экспрессорлары, бір жағынан, асыл зиялы қауым, екінші жағынан, дәл осы уақытта қалыптасқан ағартылған бюрократия. Конституционализмнің осы екі бағытын біріктіру және синтездеу, алайда, негізгі әлеуметтік мәселенің Конституциялық мәселені шешудің бұл қайшылығы кейінірек жаңа күшпен жаңғыртылады. Шаруалар мәселесін шешу және басқа демократиялық реформалар билікке әлеуметтік бақылаудың белгілі бір түрлерін енгізудің алғышарттарын жасады. Алайда, елдің артта қалуының өсуі және жүйенің тұрақсыздығына әкелетін революциялық қозғалыстың күшеюі репрессиялық бағыттың жеңісіне әкеледі.

Алайда, саясатқа мүлдем дайын емес халықтың ең кең тобын саяси өмірге оята отырып, революция автократия үшін ғана емес, сонымен бірге либерализм мен конституционализм мәдениетін қоса алғанда, билеуші таптардың бүкіл мәдениеті үшін деструктивті фактор болды. Негізгі әлеуметтік мәселелерді заңсыз жолмен дереу шешуге арналған демагогиялық үндеулер конституционализмнің жаулап алуларын жоюға және заңға қарсы диктаторлық режимді орнатуға мүмкіндік беретін тұзақ болды. Конституционализмнің әлеуметтік базасының кеңеюі көбінесе оның принциптері мен көріну формаларының эрозиясына байланысты болды [3].

Қазіргі Қазақстандағы жоғардағы жағдайларға байланысты табиғи сұрақ туындайды: әлеуметтік саладағы жағдайды жақсарту үшін Қазақстан конституционализмінде не өзгерту керек?

Бұл мәселелерді шешудің нақты шараларын халықтық-патриоттық күштер бірнеше рет ұсынды. Бұл шаралардың негізгі мақсаттары: жеке тұлғаның әлеуметтік құқықтарына кепілдік беру (еңбек, тұрғын үй, білім беру, денсаулық сақтау, мәдениетке қол жеткізу) және халықтың осал топтарының (балалар, қарттар, мүгедектер) әлеуметтік қорғалу деңгейін арттыру; көптеген қазақстандықтардың мүддесі үшін әлеуметтік саясатты қалыптастыру.

Әлеуметтік саясаттың маңызды принциптері: адам қызметінің барлық салаларында шығармашылық және жасампаз еңбектің әлеуметтік мәртебесі мен беделін арттыру; мемлекеттің өзінің әлеуметтік міндеттемелерін сөзсіз орындауы; базалық әлеуметтік игіліктердің жалпыға қол жетімділігі; адамның өз қабілеттері мен қажеттіліктерін іске асыруы үшін тең бастапқы мүмкіндіктер жасау; елдің өңірлері бойынша әлеуметтік саланың даму деңгейін теңестіру.

Осы мақсаттарға жету үшін шешілуі керек шұғыл міндеттер: мемлекеттің бюджет саласы алдындағы борышын қысқа мерзімде жою және жалақысы, зейнетақылары және әлеуметтік жәрдемақылары бойынша борыштардың алдағы уақытта қалыптасуына жол бермеу; еңбекақының, зейнетақылардың, стипендиялардың, жәрдемақылардың ең төменгі мөлшерін ең төменгі тұтыну бюджетінің шамасына жақындату; мемлекеттің базалық азық-түлік өнімдеріне, бірінші қажеттіліктегі заттарға, балалар ассортиментіндегі тауарларға, дәрі-дәрмектерге бағаны реттеуі; халықтың барлық санаттарының медициналық көмек алуына кепілдік беру кезінде мемлекеттік және коммерциялық құрылымдар қызметінің ақылға қонымды үйлесімі негізінде медицинаның апатты жағдайын еңсеру; ана мен баланың мемлекеттік қолдауымен балалар мен ересектер өлімін азайту, бала тууды ынталандыру бойынша шұғыл шаралар қабылдау; есірткінің таралуына және халықтың алкоголизациясына қарсы күрес; бюджет саласындағы жалақыны оның қоғамдық және мемлекеттік маңыздылығына сәйкес келтіру.

Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, автор С.Ю. Глазьевтің «Президент, үкімет мемлекеттің әлеуметтік кепілдіктері мен міндеттемелерін оның кіріс көзі болмағандықтан алып тастамайды. Бұл бүкіл қоғамға тиесілі дереккөздер билікке жақын адамдар тобының бақылауында болғандықтан оларды олигархия мен оған қызмет ететін жемқор

шенеуніктердің жеке мүдделері үшін пайдаланылады. Олар өз шешімдерімен олигархтардың үстеме пайдасын сақтау үшін әлеуметтік кепілдіктерді, жалпыхалықтық құқықтар мен ұлттық мүдделерді құрбан ете отырып, ұлттық табыстың осы әділетсіз бөлінуін объективті түрде бекітеді".

Жүзеге асырылып жатқан конституциялық реформалардың мақсаты Қазақстанда тұратын халықтардың рухани-адамгершілік және мәдени-тарихи ерекшеліктерін ескере отырып, мемлекеттік құрылымның тұрақтылығын сақтау болып табылады. Қазақстандық конституционализмнің ерекшеліктерін анықтау үшін автор саяси ғылымның әдістерін қолданады: жалпы логикалық және эмпирикалық, догматикалық және неоинструционалистік тәсілдер, білімнің арнайы құқықтық әдістері: формальдызаң әдісі, формальды-логикалық әдіс, жүйелік әдіс, техникалық-заң әдісі. Қазақстан Республикасында суперпрезиденттік дәуір аяқталады және президенттік-парламенттік жүйеге тән элементтер енгізіледі деп негізделеді [4].

Қазақстандық конституционализмнің дамуы үш негізгі кезеңнен өтетіні атап өтілді. Бірінші кезеңде қазақстандық дәстүрлер мен мемлекеттік құрылымның кеңестік моделі арасында жанжал туындайды. Екінші кезең-кеңестік Конституциялық шешімдердің күшін жою және Қазақстан мемлекетінің мемлекеттік құрылымын бір мезгілде қалыптастыру. Үшінші кезең-Қазақстан Республикасының мемлекеттік құрылымы мен халықаралық субъективтілігінің тұрақтылығына ықпал ететін мемлекеттік басқару нысаны ретінде монархиялық президенттікті құру, содан кейін оны сол Конституциялық құндылықтармен негізделген бөлшектеу.

Осы мағынада «конституционализм» ұғымын қолдану, біздің ойымызша, ресми түрде қабылданған және нақты әрекет ететін мемлекеттердің Конституциялары конституционализмнің тікелей көздері ретінде қоғамдық жүйеге қатты әсер етіп, мемлекет саясатын, оның ішінде әлеуметтік қатынастар мен әлеуметтік мәселелерге қатысты білдіретіндігімен негізделген. Әр түрлі мемлекеттік саясаты бар мемлекеттердің әр түрлі типтері (соның ішінде әлеуметтік қатынастар саласында) болғандықтан, осы мемлекеттердің Конституциялары мен мемлекеттердің барлық конституционализмі айтарлықтай өзгеше болады.

Қазіргі қазақстандық конституционализмде: материалдық жағдайына қарамастан, барлық азаматтар үшін әлеуметтік құқықтарды жүзеге асырудың нақты және айқын кепілдіктері бекітілмеген; Қазақстан Республикасының азаматтарының әлеуметтік құқықтарын жүзеге асыру туралы мемлекеттің қамқорлығын мемлекеттік емес институттарға, жеке жұмыс берушілерге және азаматтардың өздеріне, яғни қазіргі антагонистік қабаттарға бөлініп, оның барлық мүшелеріне қамқорлық жасауға мүмкіндігі жоқ қоғамға аударудың нақты сызығы бар; мемлекеттің әлеуметтік мәселелерін шешу әділетсіз бөлу принципіне негізделген елдегі әлеуметтік-экономикалық жағдайдың нашарлауына әсер ете алмайтын қоғамның әртүрлі топтары арасындағы материалдық және рухани игіліктер бар [5].

Осы зерттеуді қорытындылай келе, Қазақстан конституционализмінің ерекшелігі оның бүкіл өмірінде әлеуметтік дамудың бірқатар тұрақты жалпы факторларымен анықталады деп айту керек. Бұл, ең алдымен, конституционализмнің елді жаңғырту және еуропаландыру міндеттерін шешумен байланысы. Осыдан Конституцияны енгізу туралы даулардың көптеген тақырыптары туындайды-революция немесе реформа, төменнен өкілді мекемелерді біртіндеп енгізу немесе парламентаризмді жоғарыдан отырғызу, өкілді мекемелерді ұйымдастырудың Батыс формаларын қолдану немесе саяси дәстүріне жүгіну.

Осыған байланысты Қазақстанның конституциялық реформасының объективті қайшылығы: әлеуметтік реформаларды дәстүрлі билік тасымалдаушыларына негізделген саяси институттар дәйекті түрде жүргізе алмайды; бірақ екінші жағынан, бұл әлеуметтік институттарды бүкіл әлеуметтік жүйеде түбегейлі өзгеріссіз жою мүмкін емес.

Әдебиеттер:

[1] Қазақстан Республикасының Конституциясы 1995 жылы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданды (01.01.2023ж. берілген өзгерістер ментолықтыруларымен).

[2] Қазақстан Республикасының Конституциясы. Ғылыми практикалық түсіндірме. – Астана, 2018. – 664 б.

[3] **Амандықова, С.К.** Становление доктрины конституционализма в Казахстане. – Караганда, 2002. – 439 с.

[4] **Сулейманова, Г.В.** Право социального обеспечения. Учебник и практикум.–М: Юрайт, 2019. 430 с

[5] Утверждение верховенства права, общечеловеческих ценностей и приоритетов современного государства: деятельность Конституционного Совета Республики Казахстан / Под общ. ред.ю.н., проф. К.А.Мами / Авт. предисл. Доцент юридических наук, проф. К.А.Мами. – НурСултан: Деловой Мир –Астана, 2020. – 464 с.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ САЯСИ ЖҮЙЕСІ ИНСТИТУТЫНЫҢ КЕЙБІР КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

КИПШАКБАЕВ К.З.

«Болашақ» университетінің жоғары колледжі, құқық пәнінің оқытушысы

Аннотация. В статье описывается политическая система общества - государственные и общественные организации, трудовые коллективы, включающиеся в политическую жизнь страны и способствующие развитию и укреплению общества. Также поясняется, что политическая система общества представляет собой систему государственных и негосударственных социальных институтов, выполняющих определенные политические функции

Ключевые слова. политический система, гражданские беспорядки, политический режим состояние, общество

Annotation. The article describes the political system of the society - the state and public organizations, labor collectives, joining the political life of the country and contributing to the development and strengthening of the society. It is also explained that the political system of society is a system of state and non-state social institutions that perform certain political functions.

Keywords. political system, civil society, political regime state, society.

«Қоғамның саяси жүйесі» бойынша қамтылған мәселелер өте аз және нақты ауқымы жоқ. Бұл саланы Қазақстан Республикасының тәуелсіз мемлекет болу кезеңінен бергі дамуының нәтижесін көрсететін жұмыста көрсетуге бола ма? Саяси жүйе нені білдіреді? Ол бүгінгі таңда қаншалықты өзекті, мәселелі және заң жүйесінде қандай орыналады? Бұл сұрақтарға жауап бере отырып, саяси жүйенің Қазақстан Республикасының конституциялық құқығының бір бөлігі және маңызды институты деп айтуға болады.

Біз үшін саяси жүйе деген не? Саяси жүйенің негізі мен тенденциясы қандай? Саяси жүйе не үшін қажет? Біз – жас мемлекетпіз. Елбасымыз Нұрсұлтан Назарбаев өзінің «Қазақстан 2050» жолдауында былай дегенді: «Барлық қазақстандықтардың жағдайының гүлденуі, қауіпсіздігі мен жақсаруы – біз құрғымыз келетін мемлекетті сипаттайтын негізгі сөздер. Бұл анықтама біздің алға дамуымыздың негізгі жол серігі болып отырады». 29 жылдың ішінде Қазақстан өзінің экономикалық дамуының механизмін, құқықтық базасы мен мықты саяси жүйесін құра алды.

Расында, қазіргі этапта қазақстандық саясаттың жақсы екендігі ешқандай күмән туғызбайды.

«Саяси жүйе» ұғымы заң мен саяси ғылымдарының негізі болып табылады және оның қолданысы саяси өмірді басқа қоғам өмірінен бөліп көрсете алады. Өз кезегінде, жалпы саясатта мемлекеттік-құқықтық құрылым жөніндегі түсінік көп жағдайда осы байланыстардың көптілігі туралы білімді тереңдетумен және оларды орынды түсінік жүйесінде білдіру қажеттігімен туындаған.

Саяси күш механизмін, жүйесін және негізін толық түсінумен қатар, саясат мен құқық жөніндегі білімнің дамуына байланысты саясат пен мемлекеттік өмірге әсерететін, өзара қарым-қатынас жасайтын көптеген құбылыстар пайдаланылатыны бәріне мәлім. Осындай қатынастардың субъекттері көп, олар: саяси партиялар мен қозғалыстар, саяси мақсатқа жету жолдары, адамдардың құқықтық және саяси көзқарастары және т.б. «Саясат» деген ұғым бұндай құбылыстарды жалпылап көрсетеді, ал «мемлекет» категориясы аз ауқымды және берілген өмірлік реалилердің барлығын қамти алмайды.

Адамдардың мемлекеттік-құқықтық түсініктері – өзінің фундамент алды заңдылықтары, ішкі және логикалық қарым-қатынастары, сыртқы ортадан тәуелді болу каналдары мен дамукөздері бар өзіндік нақты қоғамдық өмір. Отандық заң ғылымында, егер саяси-құқықтық құбылыстарды түсіндіретін ұғым болмаса, осы байланыстар мен

қатынастарды көрсете алатын «қоғамның саяси жүйесі» деген ұғым қолданылады.

Саяси жүйе идеясы көптеген жылдар бойы кеңестік конституциялық-құқықтық ғылымындаулық сұранысқа ие болмады. Себебі, оның қолданысы шектеулі болды және саяси құрылымның аналогы сияқты болды, яғни оның институционалдық жағы немесе насихат клишесі ретінде ғана қолданылды.

Қазіргі таңда ғылыми орта мен адамдар қоғамның саяси жүйесінің қиын, әрі құрылымының, функционалдық жағдайының және өзара қарым-қатынастарының көп екендігін мойындайды.

Біздің пікірімізше, қарастырылып отырған құбылыстың қиындығы мен көптілігі қоғамның саяси жүйесі туралы анықтаманың көп болуына себепкер. Бұл ғылыми категорияны қолдану қоғамның заманауи өмірінде болып жатқан маңызды саяси процестерді толығымен қамтитын формуланы табу мақсатымен байланысты.

Кеңестік мемлекеттік құқықта саяси жүйе институты 1977 жылы КСРО-ның жаңа Конституциясында алғаш рет саяси жүйе заңды түрде қалыптасқанда пайда болды [1]. Бұған дейін ғылыми және оқулық әдебиеттерде «социалистік демократия жүйесі» [2], «таптық қоғамның саяси ұйымы» деген түсініктемелер пайдаланылып келген [3]. Саяси жүйені зерттеудің проблемалары зерттеушілердің назарын айтарлықтай ерте аударып, конституциялық нормаларды бекіту кезінде әсер еткен [4]. Ф.М.Бурлацкий саяси жүйені «бір орталықтан басқарылатын саяси билікті ағза ретінде, өзегі экономикалық басым таптардың мүдделерін білдіруші мемлекет болып табылатын бүкіл қоғамның элементтерінің интерграциясын қамтамасыз ететін салыстырмалы тұйық жүйе деп» түсінген. Бұл анықтамада екі аспектісі мәнін ашу және түсіну үшін ұсынылады: бұл нысаналы мақсаты (интеграция басты функция ретінде); бұл жүйенің таптық мәні, ол мемлекеттік биліктің табиғатын көрсету арқылы сәйкестендіріледі [5].

Басқа авторлар анықтаманы жүйенің элементтерін және функцияларын көрсету арқылы құрмақ болған. Әсіресе бұл, жүйенің құрылымын талдаған авторларға тән. В.В.Шубин «қоғамдағы саяси институттар, ұйымдар, теориялар, нормалар, әртүрлі таптар, белгілі бір таптардың мүддесін көрсететін және қорғайтын, сондай-ақ, олардың байланысының нәтижесінде туындайтын қатынастарды саяси жүйе ретінде түсінуге болады» деп жазады [6]. Автор саяси жүйені құрылымдық элементтердің кең тізбесін көрсету арқылы ашпақшы болды. Сонымен де бұндай тізбектеу элементтердің өзара байланысын және жүйенің нысаналы мақсатын түсініксіз қалдырады.

Бұл анықтамалардағы ортақтық, ол әлеуметтік табиғатын көрсету. Егерде біріншісінде жүйенің ролі мен мақсаты айрықша көрсетіліп және ішкі құрылымы, басқа қоғамдық жүйелерден ерекшелігі көрсетілмесе, екіншісінде жүйенің функционалды мақсаты көрсетілмейді. Саяси жүйенің жалпы анықтамасын берудің қиындығы сол кездегі екі басты қоғамдық жүйелердің түбегейлі қарама-қайшылығымен байланысты болды, және биліктің саяси жүйесі көп сәттерде халық өкіметінің әлеуметтік механизмі секілді анықталды.

Жан жақты талдау үшін, біздің ойымызша социалистік қоғамда жұмыс істейтін саяси жүйенің идеология тұрғысынан бекітетін анықтамалардың тізімін келтіру керек. Мысалы, Б.Н.Топорнин біз қарастырып отырған мәселені келесідей сипаттайды: «Қоғамның саяси жүйесі дегеніміз - бұл халық, жұмысшы тап басшылығымен қоғамның жұмыстарын басқаратын мемлекеттік және қоғамдық ұйымдардың кешені» [7].

«Қоғамның саяси жүйесі – кеңестік қоғамды саяси басқару мен басшылық жасауды жүзеге асыру, саяси билікті ұйымдастыру мен қызмет етудің өзара байланысы және өзара әрекеттесетін әдіс-тәсілдердің күрделі кешенін білдіреді», – деп И.П.Ильинский жазған [8]. «Кеңес қоғамының саяси жүйесін өздерінің арасында қарқынды өзара әрекеттесуші мемлекеттік және қоғамдық мекемелердің ұйымы ретінде анықтауға болады, олар арқылы қоғамның барлық істерін басқару, коммунистік құрылыстың экономикалық, әлеуметтік-саяси және мәдени-тәрбиелік міндеттерін шешу жүзеге асырылады», - деп В.С. Шевченко көрсеткен [9].

Сонымен, кеңес авторларының көбісі кеңестік саяси жүйені, қоғамды басқаратын коммунистік құрылыстың халық алдында тұрған міндеттерді шешетін компоненттер жиыны ретінде түсінді. Компоненттер қатарына елдегі қатынастардың субъектілері болатын институттар мен мекемелер жатқызылды. М.Н.Марченко, А.А.Мишин, Л.М.Энтин сияқты авторлар саяси жүйені социалистік үлгі бойынша ұйымдастырудың перспективтілігін ақтай отырып, капиталистік қоғамда саяси жүйені ұйымдастырудың барлық дерлік мәнін сыни бағалады.

Бұл жағдайды ескере отырып, кеңестік авторлардың көп бөлігі дамыған капиталистік елдерде екі саяси жүйенің бар екенін көрсетеді. Мысалы, Ю.А.Тихомиров «кең мағынада капиталистік қоғамның саяси ұйымдастырылуы өзіне кіші жүйе ретінде буржуазды саяси жүйені және буржуазды таптардың ұйымын біріктіреді. «Саяси ұйым» түсінігін осы сөздің кең және тар мағынасында қолдану, бірінші жағдайда барлық саяси институттарды, соның ішінде қарсы тұратын саяси институттарды, екінші жағдайда – тек қана билік етіп отырған саяси тап қоғамды мемлекеттік басқаруды жүзеге асыратын саяси институттарды қамтуға мүмкіндік береді», – деп есептейді [10]. Саяси жүйені терең әрі жан-жақты зерттеу үшін марксистік ағыммен қатар, марксистік емес ағымды да назарға алған дұрыс. Марксистік және марксистік емес авторлардың саяси жүйесін талдау әдістермен бағалауда мәнді айырмашылықтарға қарамастан, қалыптасқан қоғамдық сана үшін бұл қаншалықта парадоксалды көрінгенмен, көптеген параметрлер бойынша олардың көзқарастары сәйкес келеді. Саяси жүйені анықтауда алуан түрлі пікірдің болуын және зерттеу негізі ретінде жүйенің құрылымы болатынын екі жақ та мойындайды.

Батыста саяси жүйе теориясы ХХ ғасырдың 50-ші жылдары пайда болды және қазіргі таңға дейін дамуда. Саяси жүйе теориясының негізін Д.Истон «Саяси жүйе» атты кітабында қалады. Сонымен қатар саяси жүйе теориясының дамуына Г.Алмонд, С.Хантингтон әсер етті [11].

Саяси жүйе теориясын ары қарай дамыту соғыстан кейінгі тиімді әрі өзгерістерге бейімделе алатын теорияны дайындаумен негізделеді. Бірақ батыс зерттеушілерінің арасында бұл түсінікке қатысты ортақ пікір қалыптаспады. Саяси жүйені түсіндіру барысында конституциялық-құқықтық және саясаттану ғылымдарының даму бағытын анықтайтын бірнеше анықтамалар пайда болды. Д.Истон саяси жүйені қандай да бір мемлекеттің ішінде өмір сүретін жүйелердің (биологиялық, экологиялық, психологиялық, физикалық, әлеуметтік және т.б.) бір түрі ретінде қарастырған. Басқа жүйелермен байланысын ескере отырып, Д.Истон саяси жүйенің басқа жүйелерден өзгеше екендігін айтқан. Д. Истонның ойы бойынша саяси жүйе материалдық және басқа даигіліктерді қоғам мүшелерінің арасында тиімді бөлуге арналған бірыңғай және үздіксіз іс-әрекеттердің жиынтығы болып табылады. Саяси жүйенің авторитарлық сипатын ерекшелеп, көрсету барысында оны «шешімдер қабылдау машинасы» деп те атайды. Саяси жүйені «таптық емес» тұрғысынан қарастыратын авторлар мұндай машина тек таптық қоғамда ғана емес, кез-келген қоғамда, яғни ортақ мәселелері бар, бір-бірімен конфликтік қарым-қатынасқа түсетін және он шешуге тырысатын ортада жұмыс істейді [12]. Г.Альмонд қоғамның саяси жүйесінің мазмұнына, бір жағынан, әрекеттестік құқық негізінде пайда болатын және қызмет ететін «құрылымдар: парламент, атқарушы, өкіметуші органдар, бюрократия, соттар, партиялар, ықпал ету топтары және коммуникация құралдары», ал басқа жағынан – «ажырамас» немесе «әрең ажыратылатын құрылымдар», туысқандық, азаматтар мен ұйымдардың, таптық топтардың мәртебесі, қоғамда пайда болатын тәртіпсіздіктер, демонстрациялар және сол сияқтылар жатады. Сол уақытта автор қоғам саяси жүйесінің ішкі құрылысын қарастыру барысында бірінші орынға «құрылымдарды» емес, олардың арасындағы байланыстарды, олардың өзара әрекеттесуін, қоғамның саяси жүйесінде олардың атқаратын ролін қояды [13].

Әдебиеттер:

[1] Конституция СССР 1977 г. – М, 1978. – 30 с.

- [2] Теория государства и права / Под ред. К.А.Мокичева. – М., 2015. – С. 255.
- [3] Теория государства и права. Учебник / Под ред. Н.Г.Александрова. – М., 2004. – С. 83.
- [4] **Ким, А.И.,** Понуровская Л.Н. Политическая организация и политическая система советского общества. – М., 2013.
- [5] Вопросы теории права, социалистической государственности и социального управления. Вып. 2. – Томск: ИТУ, 2013. – 45 с.
- [6] Научный коммунизм. Словарь. – М., 1980. – С.8.
- [7] **Шубин, В.А.** Политическая система государственно-монополистического капитализма и ее кризис. – Л., 1978. – С.5.
- [8] **Топорнин, Б.Н.** Советская политическая система / Конституция развитого социализма. – М., 1978. – С. 4-7.
- [9] **Ильинский, И.П.** Черноголовкин Н.В. Политическая система общества // Советское государство и право. – 1977. – №1. – С. 35-37.
- [10] Советское государственное право / Под ред. Е.И.Козловой, В.С.Шевцова. – М, 1978. – С.67.
- [11] **Тихомиров, Ю.А.** Развитие политических систем в современном мире. – М., 2017. – С. 5-8.
- [12] **Марченко, М.Н.** Политическая система современного буржуазного общества. – М., 1981. – С. 12.
- [13] **Марченко, В.М.** Политические теории и политическая практика в развитых капиталистических странах. – М.: МГУ, 1992. – С. 12-15.

СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ ТҰРУ САЛАСЫНДАҒЫ БҰҚАРАЛЫҚ АҚПАРАТ ҚҰРАЛДАРЫНЫҢ РӨЛІ МЕН ЫҚПАЛЫ

КАРЖАУБАЕВА Л.М.

Аға оқытушы, заң ғылымдарының кандидаты

САНИЯЗОВА Е.К.

Аға оқытушы, заңтану магистрі

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ., Қазақстан

Аннотация. В статье дается всестороннее исследование и рекомендации о значении средств массовой информации в борьбе с коррупцией в Республике Казахстан, формировании антикоррупционной культуры, ее деятельности.

Ключевые слова. Коррупция, средства массовой информации, борьба с коррупцией, гласность, прозрачность

Annotation. The article provides a comprehensive study and recommendations on the importance of the media in the fight against corruption in the Republic of Kazakhstan, the formation of an anti-corruption culture and its activities.

Keywords. Corruption, mass media, fight against corruption, publicity, transparency

Қазіргі таңда ақпараттық қоғамның заманауи дәуірінде сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясаттың тиімділігі бұқаралық ақпарат құралдарының сыбайлас жемқорлыққа қатысты мәселелерді көтеруімен тікелей байланысты. Бұқаралық ақпарат құралдары сыбайлас жемқорлықты қоғамның қабылдау атмосферасын қамтамасыз етуге, қазақстандықтардың белсенді азаматтық позициясын қалыптастыруға және олардың сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресте белсенді қатысуына бағытталған. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл механизмінде бұқаралық ақпарат құралдары (әрі қарай - БАҚ) мынадай негізгі міндеттерді шешеді:

1) азаматтарға сыбайлас жемқорлық схемаларына қатысқаны үшін жауапкершілік болатындығын хабарлау;

2) сыбайлас жемқорлықтан барлық көріністерін қоғамда қабылдау және айыптау атмосферасын құру;

3) сыбайлас жемқорлықтың барлық жағдайларын жариялау, соның ішінде Батыс Еуропа мен АҚШ елдеріндегідей сыбайлас жемқорлық істерінің ашық тізімдерін құру;

4) сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресте бизнесті ашық қолдау және кәсіпкерлердің бұзылған құқықтары мен мүдделерін қолдау үшін БАҚ мүмкіндіктерін қолдануды кеңейту;

5) мемлекеттік сыбайлас жемқорлыққа қарсы шешімдерді ашық қолдау [1, 65 б.].

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрестің бір тәсілі – бұқаралық ақпарат құралдары қарастырылады. ҚР Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес туралы заңның 23- бабының 7)- бөлігіне сәйкес, «бұқаралық ақпарат құралдарында түсіндіру жұмыстарын жүргізеді және сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл мәселелері бойынша әлеуметтік маңызды іс-шаралар ұйымдастырады.» деп көрсетілген [2]. Осы заң нормасына сәйкес, бұқаралық ақпарат құралдарының бірден бір артықшылығы - елімізде сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс қимыл заңнамасына енгізілген толықтырулар мен өзгерулер туралы ақпаратты қарапайым тілде халыққа жеткізу, сыбайлас жемқорлықтың алдын-алу мақсатында сақтандыру үшін жаңалықтарды халық назарына ұсыну, республикада болып жатқан сыбайлас жемқорлық оқиғаларына деген сот әділдігі және жазаланушылықты халыққа тікелей жеткізуі.

Ақпараттық функцияның арқасында азаматтарда саяси өмірдің жалпы картинасы қалыптасады. Осыған байланысты азаматтарда саяси органдардың іс-әрекеттерін ашатын

ақпараттық базаға қол жетімдігі демократиялық саяси қондырғының көрсеткіштерінің бірі ретінде қарастырылады.

Аталған бағыттар бойынша қоғамдық орындарда сыбайлас жемқорлыққа мүлдем төзбеушілікті қалыптастыруға бағытталған бейне-роликтер көрсетіледі, онда сыбайлас жемқорлықпен қарсы іс-қимыл шаралары, азаматтардың сыбайлас жемқорлыққа қарсы күреске қатысу тетіктері туралы ақпарат мазмұнды ұсынылады.

БАҚ-тың сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрестегі мақсаты - сыбайлас жемқорлықтың қазіргі қазақстандық қоғамда таралуына мүмкіндік бермей оның жасырын тетіктерін қоғамға түсіндіру болып табылады. БАҚ-тың мейлінше пәрменді әдісі сыбайлас жемқорлық фактілеріне журналистік тексеру жүргізу және материалдар мен фактілерге жария *сипат беру болып табылады*, бұл қоғам мен жемқорларға қоғамға қарсы әрекет үшін жазалаудың болмай қоймауын көрсетуі тиіс.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл мәселелерін бұқаралық ақпарат құралдарында жүйелі түрде жариялау проблемасы әртүрлі деңгейде жүйелі түрде талқыланады. Баспа басылымы, радио, телевидениенің сыбайлас жемқорлыққа қарсы үлкен ықпал ете алуы БАҚ-тың айрықша рөлі екені сөзсіз. БАҚ-ты сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетті қалыптастыруға және сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызметті танымал етуге тарту мәселесі сыбайлас жемқорлық деңгейі индексін әзірлеу және БАҚ-та жариялау, мемлекеттік органдарда, өңірлерде, ұлттық холдингтердегі сыбайлас жемқорлық деңгейіне салыстыру мүмкіндігін қамтамасыз ету арқылы іске асырылуға тиіс. Журналистік қоғамдастыққа кәсіби этика қағидаларын әзірлеуіне және сақтауына, журналистік тексеру стандарттарын енгізуіне қолдау көрсету қажет. Бұқаралық ақпарат құралдары қоғам мүдделерін көрсетеді, азаматтардың толық және объективті шынайы ақпарат алу құқығын іске асырады. Бұл ретте БАҚ жарияланған материалдар мен деректердің анықтығы үшін толық жауапты болады. Қазақстан Республикасында мемлекеттің саяси, экономикалық стратегиясын, оның ішінде сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетті қалыптастыру мәселелерін жария етудің белсенді құралы болатын БАҚ тәуелсіздігіне кепілдік береді.

Ақпараттық орган мен мемлекеттік саясатты көрсетуші болатын газеттер, журналдар, сайттар әртүрлі проблемаларды айқындап және жария ете отырып, халықтың үлкен сеніміне кіреді. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес фактілерін объективті жариялау басылымға қызығушылықты арттырады, бұл өз кезегінде басылымның тиражына әсер етеді. Халыққа құқықтық және сыбайлас жемқорлыққа қарсы білім беру саласындағы әртүрлі ақпараттық іс-шаралар өткізіледі, кейбір ақпараттық басылымдар сыбайлас жемқорлықтың алдын алу және оның салдарына қарсы күрес аспектілеріне назар аударады. БАҚ-тың сыбайлас жемқорлық деңгейін төмендету бойынша басты мақсаты ол бойынша ақпарат берушілік деңгейін жақсарту және қазіргі заманғы келеңсіз құбылыс ретінде сыбайлас жемқорлыққа қоғамдық қатынасты өзгерту болып табылады. Бұл салада жұмыс істейтін журналистер сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетті қалыптастыру мәселесіне баса көңіл бөледі. Тәуелсіз және экономикалық ашық кәсіби БАҚ тұтастай сыбайлас жемқорлыққа қарсы тұрудың да жекелей алғанда сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетті қалыптастыруда да қоғамның тиімді құралы бола алады. БАҚ-тың толыққанды қызметі үшін бұқаралық ақпарат саласындағы құқықтық қатынастарды нормативтік реттеудің және БАҚ меншік иелері арасында ашық қатынастар орнатудың маңызы зор.

Сыбайлас жемқорлықтың қазіргі заманғы проблемалары мен әртүрлі аспектілерін ашық талқылау қажет. Мемлекеттік органдар мемлекеттік даму бағдарламаларында бұқаралық ақпарат құралдарының мәртебесін арттыру үшін бар күшін салады, бұқаралық баспасөз бен журналистік қоғамдастықты қолдау бойынша шаралар қабылдайды. БАҚ қызметін көтермелеу жөніндегі іс-шаралар өткізіледі, журналистер арасында үздік жарияланымдарға арналған жыл сайынғы конкурстар, құқық қорғау органдарының басшылары мен баспасөз қызметтерінің құқық бұзушылықтың ірі фактілерін айқындау мәселелері жөніндегі брифингі ұйымдастырылады. Тәуелсіз журналистік тексерулерге жағдайлар жасалады. Бұқаралық ақпараттық құралдар мен әлеуметтік желілер қоғамдық

топтардың және жекелеген адамдардың сыбайлас жемқорлық фактілері мен заңсыз қызмет туралы ақпарат беруі, қазіргі проблемаларды талқылау, оларды шешуге сындарлы шаралар ұсыну үшін белсенді алаң болып табылады. Құқық қорғау органдары мүмкіндігіне қарай мұндай жарияланымдарға ден қояды және күрес жүргізеді, нақты лауазымды *адамдардың ісін қарап*, тексереді.

Қазақстанда БАҚ-қа сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызмет үшін ақпаратты белсенді пайдалану мүмкіндігін беретін оған еркін қол жеткізу туралы нақты жұмыс істейтін нормативтік құқықтық актіні қабылдау туралы мәселе пысықталуда. Барлық мемлекеттік органдарда журналистер мен блогерлерді міндетті мемлекеттік аккредиттеу енгізілді. Ақпаратқа еркін қол жеткізу мемлекеттік органдардың қоғамдық ұйымдар мен азаматтардың ресми сұрау салуларына ғана емес жарияланған және жан-жақты таратылған ақпаратқа да жауап беру міндетін білдіреді.

ҚР 2021 жылғы сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы ұлттық баяндамада: «Елімізде «Antikor.Live» бағдарламасы шеңберінде сыбайлас жемқорлыққа қарсы контенттің үздіксіз көрсетілімі қамтамасыз етілді.

Сыбайлас жемқорлыққа төзбеушілік мәдениетін нығайту мақсатында, жыл сайын насихаттық тарату материалдары әзірленеді. Өткен жылы олардың саны 100 мың кітапша мен 300-ден астам баннерді құрайды.

Ақпарат және қоғамдық даму министрлігінің қолдауымен 2021 жылы сәуір айынан бастап «Хабар 24» республикалық телеарнасында сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызметтің жұмысы туралы сарапшылардың түсіндірмелер мен сюжеттері көрсетілетін апта сайынғы «Antikor.kz» бағдарламасы жұмыс істейді.

Сыбайлас жемқорлықтың алдын алу мәселелері «Ашық алаң», «Апта», «Сұхбат», «Үлкен апта», «Бүгін», «Халықтық бақылау», «Хабарлас» бағдарламалары шеңберінде, республикалық («Хабар 24», «Хабар», «Qazaqstan») және өңірлік («Ertis TV», «Qyzylorda», «Qyzyljar», «Jambyl», «Qostanai», «Kokshe», «Aqjaiyq», «Altai», «Semei», «Атырау», «Ақтөбе» арналарында «Ашық сөз», «Ақиқат алаңы», «Adal Talk», «Адалдық алаңы», «Бірінші студия», «Заңға сүйене отырып», «Алтай таңы», «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы сананы қалыптастыру», «Antikor News» бағдарламалары жұмыс істейді) телеарналарында кең көрсетіледі.

Сотталғандар жұмыс істеген мемлекеттік органдар мен ұйымдардың еңбек ұжымдарының қатысуымен, сыбайлас жемқорлық қылмыстық істер бойынша сот процестерінің 35 онлайн-көрсетілімі өткізіледі деп көрсетеді [3].

Қазіргі заманғы медиа жүйесінде тәуелсіз бұқаралық ақпарат құралдары мен ғаламтор желісі – әлеуметтік бақылаудың ең тиімді құралы. Олар сыбайлас жемқорлық фактілерін жиірек ашып, оларды жалпыға қол жетімді етеді. Мұндай жариялықтан үкіметтік шенеуніктер, саясаткерлер мен арсыз бизнесмендер қорқады. Бұл азаматтық қоғам институты сыбайлас жемқорлық мәселесі бойынша қоғамдық пікірталастар өткізе алады, мемлекет пен қоғамның сыбайлас жемқорлыққа қарсы әрекеттерін қамтиды, сыбайлас жемқорлыққа қарсы тергеу жүргізеді, сыбайлас жемқорлық фактілерін көрсете алады және жариялайды. Бұқаралық ақпарат құралдарының тәуелсіздігі үшін оларды аймақтық және жергілікті билік органдарының тікелей немесе жанама бақылауынан босату аса маңызды. БАҚ (таза қызметтік хабаршылар мен армия баспасөзінен басқа) кез келген үкімет органдарының тікелей немесе жанама иелігінде болмауы керек. Бұл бәсекеге қабілетті ақпараттық ортаны қалыптастыруға ықпал етеді.

Тағы бір жағдай – ол бұқаралық ақпарат құралдарын қаржыландырудың ашықтығы. Бұл осы салада азаматтық бақылау жүйесін құруға мүмкіндік береді. Мәселе бұқаралық ақпарат құралдарының жемқорлық әсеріне сырттан ұшырайтындығында болып отыр. Алайда бұқаралық ақпарат құралдарының міндеті – ұтымды сананы қалыптастыру, яғни көрерменге, тыңдаушыға, оқырманға сенімді ақпарат беру. Сенсацияға бәсекелестік және оған ұмтылу, қазақстандық журналистиканың мұндай дәстүрлерді жоғалтуына әкелді. Терең, әрі көбінесе қауіпті жағдайда жүргізілетін журналистік зерттеулер оқырмандар мен

көреермендердің назарын аударады. Бірақ мұнымен қатар журналистикада күмәнді нұсқалары, жауапсыз болжамдары бар, «бай» және «ең ықпалды» адамдардың тізімдері көбейіп келеді. Мұндай басылымдар маңызды, терең социологиялық зерттеулерге негізделмеген. Олар шамадан тыс билік құруға немесе саяси қарсыластарын кемсітуге арналған. Мұндай жарияланымдар әрдайым заң нормаларына қайшы келмейді, бірақ олар журналистік этиканы өрескел түрде бұзады және бұқаралық ақпарат құралдарының жұрт алдындағы беделін түсіреді. Кейбір басылымдар, ақпарат бостандығын теріс пайдалана отырып, фактілердің сенімділігіне назар аудармай, белгілі бір танымал саясаткерлер мен лауазымды адамдардың беделіне нұқсан келтіреді. Байланыс технологиялары мен ақпарат тарату саласында революциялық өзгерістер жағдайында сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес мәселелерін қамтитын электрондық БАҚ-тың, әсіресе Интернеттің рөлі артып келеді.

Интернетте сыбайлас жемқорлық үшін азаматтардың нөлдік төзімсіз мәдениетін қалыптастыру және азаматтарды хабардар ету міндеттері тәуелсіз және ресми түрде тіркелген БАҚ арқылы жүзеге асарылуда. Бұқаралық ақпарат құралдарының басты мақсаты – кейбір болған жағдайларды ашатын немесе әлеуметтік әділеттілікке жету үшін біреулерді әшкерелейтін қажетті ақпараттармен азаматтарды қамтамасыз ету. Осылайша, бұқаралық ақпарат құралдары қоғамға сыбайлас жемқорлықтың жасырын механизмдерін ашады, бұл жемқорлықтың қалыптасуына, дамуына және таралуына кедергі келтіреді. Бұл жерде сыбайлас жемқорлық фактілерін ашуға бағытталған журналистикалық тергеуді жүргізудің сапасы маңызды. Сонымен қатар бұл өз кезегінде кейіннен мақала жариялау арқылы жемқорлық оқиғасын бүкіл қоғамға дәлелдей отырып, әлеуметтік қауіпті әрекеттер үшін жазалаудың болмай қоймайтындығына әкеледі.

Қазіргі уақытта бұқаралық ақпарат құралдары өздерінде сыбайлас жемқорлыққа жағдай жасайтын, саяси қарама-қарсылықтың құралы ретінде пайдаланылуда. Бұқаралық ақпарат құралдары жұмысының тиімділігі еркін және тәуелсіз жұмыс істеу, мұнсыз БАҚ сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылдың тең құқылы субъектісі бола алмай, тек мүдделі адамдардың қолындағы әсер етудің пассивті механизмі ретінде болады. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрестегі бұқаралық ақпарат құралдарының міндеттері БАҚ қызметкерлерінің басты міндеті – халықтың мүдделерін білдіру, азаматтардың сенімді ақпарат алу саласындағы құқықтарын қорғау, материалды бір жақты көзқараспен жарияламау.

Сыбайлас жемқорлықтың алдын алу шаралары ретіндегі БАҚ жұмысын жетілдіру мақсатында мынадай іс-шаралар жүйесін жетілдіру қажет деп есептейміз:

- ✚ Жемқорлық тақырыбындағы ақпараттың ашық әрі қолжетімді болу механизмі жүйеленсе;

- ✚ Сыбайлас жемқорлық тақырыбында журналистік зерттеу жүргізген журналистерді (үздік әңгіме, детектив сияқты жанрлар бойынша шығармашылық байқау ұйымдастырылып, үздіктерге қаржылай сыйлық берілсе) мемлекеттік ынталандыру механизмі қарастырылса,

- ✚ Сыбайлас жемқорлыққа қатысты әлеуметтік-моральдық нормалар мен қағидаларды құру, қоғамда сыбайлас жемқорлықты айыптауды үгіттеу тақырыбындағы бағдарламалар қатары ұлғайтылса;

- ✚ Сыбайлас жемқорлықтың барлық жағдайларының жариялылығы. Параның ірі немесе кішігірім болатынына қарамастан, бұқаралық ақпарат құралдарында хабарлануы және сол іс бойынша қылмыстардың нәтижелерін және қолданылған жазалар туралы да хабарлаудың ашықтығы үнемі жарияланып отырса; (журналистерге ақпарат алудың қиындығы қамтылса)

- ✚ сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресте мемлекеттің қабылдаған шараларына сәйкес ақпарат беру берудің жүйеленуі;

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы жауапкершілік күннен күнге қиындап келеді, бұл туралы еліміздің заңға жүгінетін әрбір азаматы білуі тиіс және сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресуде БАҚ рөлі аз деп айтуға болмайды. Керісінше, БАҚ биліктің сыбайласқан

органдарымен, кәсіпорындар мен лауазымдық тұлғалармен күресудегі басты институттардың бірі. Бұқаралық ақпарат құралдарын қажетті тәуелсіздікпен және еркіндікпен қамтамасыз ете отырып, журналистердің әрекеттері мен зерттеу деңгейлерін арттыруға болады, яғни, заманауи қоғамдағы сыбайлас жемқорлық фактілерін ашу пайызын арттыруға болатыны сөзсіз.

Әдебиеттер:

[1] **Самалдықов, М.К.** Сыбайлас жемқорлыққа қарсы әрекет етудің құқықтық негіздері: Практикум. – Алматы: Қазақ университеті, 2020.

[2] Қазақстан Республикасының «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы» 2015 жылғы 18 қарашадағы № 410-V Заңы (2022 жылғы 01 қаңтардағы өзгерістер мен толықтыруларымен) // Дерек көзі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1500000410>

[3] Қазақстан Республикасының Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл агенттігінің 2021 жылғы сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы ұлттық баяндамада <https://www.gov.kz/memleket/entities/anticorruption/documents/details/283483?lang=kk>

ШЕТЕЛДІК ТҮЛҒАЛАР ҚАТЫСАТЫН АЗАМАТТЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ ДАУЛАРДЫҢ СОТТЫЛЫҒЫ

МУЙДЕНОВА А.К.

«Құқықтану» кафедрасының аға оқытушысы, заң ғылымдарының магистрі

ЖУЛДЫБАЕВА А.Р.

«Құқықтану» кафедрасының аға оқытушысы, заңтану магистрі

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ., Қазақстан

Аннотация. Статья посвящена проблемам реализации права граждан в отношении дел, осложненным иностранным элементом. Автор анализирует основные теоретические аспекты исследования подсудности и ее виды в гражданском процессе с участием иностранных лиц. Раскрыты такие разрешения вопросов о компетенции судов Республики Казахстан по делам с участием иностранных лиц, подсудность гражданско-правовых споров, процессуальное положение сторон с участием иностранных лиц, доказывания в суде по гражданским делам, вынесение судом решения по гражданско-правовому спору и его исполнение. Сделан вывод, что анализируя казахстанское гражданское процессуальное законодательство и судебную практику иностранных государств, можно сделать вывод об использовании различных критериев при определении тождественности исков. Различный подход национального процессуального законодательства к определению идентичности исков осложняет разрешение рассматриваемой проблемы. Единообразия в решении проблемы вносят нормы международных договоров. Приоритет отдается суду, который первым возбудил производство по делу. Приоритетная дата нахождения дела в суде каждого государства будет определяться, исходя из принципа «закона суда» на основе норм внутреннего процессуального законодательства. Вместе с тем это не означает, что рассмотрение дела по существу в суде, в который изначально был подан иск, начнется раньше, чем в другом суде.

Ключевые слова. подсудность, виды подсудности, компетентность судов, иностранные лица, иностранным элементом, международная организация, международный договор.

Annotation. The article is devoted to the problems of the implementation of the rights of citizens in relation to cases complicated by a foreign element. The author analyzes the main theoretical aspects of the study of jurisdiction and its types in civil proceedings involving foreign persons. Disclosed are such resolutions of issues on the competence of the courts of the Republic of Kazakhstan in cases with the participation of foreign persons, the jurisdiction of civil disputes, the procedural position of the parties with the participation of foreign persons, evidence in a court in civil cases, the court's decision on a civil dispute and its execution. It is concluded that by analyzing the Kazakh civil procedural legislation and the judicial practice of foreign states, it can be concluded that various criteria are used in determining the identity of claims. The different approach of national procedural legislation to determining the identity of claims complicates the resolution of the problem under consideration. Uniformity in solving the problem is brought about by the norms of international treaties. Priority shall be given to the court that first initiated the proceedings. The priority date for the case to be before the court of each state will be determined based on the principle of “the law of the court”, based on the rules of domestic procedural law. However, this does not mean that the consideration of the case on the merits in the court in which the claim was originally filed will begin earlier than in another court.

Keywords. jurisdiction, types of jurisdiction, competence of courts, foreign persons, foreign element, international organization, international treaty.

Шетелдік тұлғалардың Қазақстан Республикасына (бұдан әрі – «ҚР») қандай да бір түрде әсер ететін халықаралық экономикалық өмірге қатысуы шетелдік тұлғалардың Қазақстанның сот жүйесімен байланысу қажеттілігін көздейді. Тиісінше, азаматтық-құқықтық (мүліктік және жеке мүліктік емес) өндірістер сияқты сот өндірістері де әртүрлі мазмұндағы шетелдік элементпен қиындатылуы мүмкін.

Қазақстан Республикасының Конституциясы (4-бап) [1] халықаралық нормалардың ұлттық құқық нормаларымен өзара әрекеттесу қағидаттарын; өзара қарым-қатынас

мүдделерімен ұйғарылған Қазақстан Республикасындағы қатынастарды реттеу үшін шетелдік құқық нормаларын қолдану қағидаттары мен шектерін; жеке және заңды тұлғалардың Халықаралық азаматтық айналымға кеңінен қатысуына жәрдемдесу қажеттілігін; Қазақстан Республикасының заңнамасын әлемдік процестердің жаһандануы жағдайында барлық субъектілер қызметінің бірыңғай құқықтық негізін құрайтын әлемдік қоғамдастық мемлекеттерінің заңнамаларымен үйлестіру және біріздендіру қажеттілігін айқындайды.

Сот билігі Қазақстан Республикасының атынан жүзеге асырылады және азаматтар мен ұйымдардың құқықтарын, бостандықтары мен заңды мүдделерін қорғауға, Республиканың Конституциясын, заңдарын, өзге де нормативтік құқықтық актілерін, халықаралық шарттарын орындауды қамтамасыз етуі тиіс (76-бап).

Қазақстан Республикасының соттарында іс жүргізудің іс жүргізу қағидаларын айқындайтын салалық құқықтық актілерге келетін болсақ, мұнда, ең алдымен, елдің іс жүргізу заңдары қазіргі уақытта түбегейлі жаңарғанын атап өткен жөн. Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 31 қазандағы Азаматтық-процестік кодексі (бұдан әрі - АПК) 2016 жылғы 1 қаңтардан бастап қолданысқа енгізілді [2]. АПК қолдану тәжірибесі көрсеткендей, оның ережелері Заңның үстемдігін қамтамасыз етуге елеулі үлес қосады және азаматтық сот ісін жүргізуді айтарлықтай жеңілдетеді және жылдамдатады.

Аталғандардың барлығы шетелдік тұлғалардың қатысуымен азаматтық-құқықтық даулардың соттылығын зерттеудің жоғары өзектілігін көрсетеді.

Азаматтық іс жүргізу құқығы саласындағы ғалымдар мен практиктер өздерінің ғылыми еңбектерін шетелдік тұлғалардың қатысуымен азаматтық-құқықтық даулардың соттылығын зерттеуге арнады. Баймолдина З.Х., Абдулин З.К., Байслов А.Д., Қайса С.Т., Искакова А.Б., Талжанов К., Нурмашев У., Нурмашев М., Байжанова К.О., Смирнова Т.И. сияқты ғалымдардың ғылыми еңбектері ерекше назар аударуды қажет етеді. Алайда, бұл проблема өзектілігін жоғалтқан жоқ және де осы зерттеуді жүргізу қажеттілігін анықтайды.

Осы мақаланың мақсаты – Қазақстан Республикасындағы шетелдік тұлғалардың қатысуымен азаматтық-құқықтық даулардың соттылығын зерттеу болып табылады.

ҚР АПК-нің 1-бабының ережелеріне сәйкес Қазақстан Республикасының аумағында азаматтық істер бойынша сот ісін жүргізу тәртібі Қазақстан Республикасының Конституциясына және халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған қағидаттары мен нормаларына негізделген Қазақстан Республикасының Конституциялық заңдарымен, АПК-мен айқындалады. Азаматтық сот ісін жүргізу тәртібін реттейтін өзге де заңдардың ережелері АПК-ге енгізілуге тиіс. Қазақстан Республикасының халықаралық шарттық және өзге де міндеттемелері, сондай-ақ Қазақстан Республикасы Конституциялық Кеңесінің және Жоғарғы Сотының нормативтік қаулылары азаматтық іс жүргізу құқығының құрамдас бөлігі болып табылады.

ҚР АПК-нің 2-бабының үшінші бөлігіне сәйкес Қазақстан Республикасы ратификациялаған халықаралық шарттар осы Кодекстен басымдыққа ие болады және халықаралық шарттан оны қолдану үшін заң шығару талап етілетін жағдайларды қоспағанда, тікелей қолданылады.

ҚР АПК-нің 6-бабына сәйкес азаматтық істерді қарау және шешу кезінде сот Қазақстан Республикасы Конституциясының, Қазақстан Республикасының конституциялық заңдарының, осы Кодекстің, Қазақстан Республикасының халықаралық шарттары қолдануға жататын басқа да нормативтік құқықтық актілердің талаптарын дәл сақтауға міндетті. Соттардың Конституцияда бекітілген адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарына нұқсан келтіретін заңдар мен өзге де нормативтік құқықтық актілерді қолдануға құқығы жоқ. Егер сот қолдануға жататын заң немесе өзге де нормативтік құқықтық акт адамның және азаматтың Конституцияда бекітілген құқықтары мен бостандықтарына қысым жасайды деп тапса, ол іс бойынша іс жүргізуді тоқтата тұруға және осы актіні конституциялық емес деп тану туралы ұсыныспен Қазақстан Республикасының Конституциялық кеңесіне жүгінуге міндетті. Сот Конституциялық

Кеңестің қорытынды шешімін алғаннан кейін іс бойынша іс жүргізу қайта басталады.

Шетелдік тұлғалар қатысатын істер бойынша іс жүргізу шеңберінде АПК-де Қазақстан Республикасы соттарының шетелдік тұлғалар қатысатын істер бойынша құзыреті (466-бап), шетелдік тұлғалардың процесстік құқықтары мен міндеттері (472-бап), құқықтық көмек туралы тапсырмалар (476-бап) және халықаралық құқық нормаларын қолдану көзделген. Осы Ережелер Қазақстанның өзіне алған халықаралық міндеттемелерін одан әрі орындауын қамтамасыз етеді және біз 1993 жылғы 31 Наурызда қосылған 1969 жылғы халықаралық шарттардың құқығы туралы Вена конвенциясына [4], атап айтқанда, ол белгілеген «factasuntservanda» қағидатымен келісіледі - әрбір қолданыстағы шарт оның қатысушылары үшін міндетті және олар адал орындауы тиіс.

Қазақстан Республикасы қатысушылары болып табылатын халықаралық шарттардың басым қолданылуына байланысты шетелдік тұлғалардың қатысуымен сот дауларын соттылығыережелері халықаралық шартта айқындалуы мүмкін. Мұндай жағдайларда АПК және дау бойынша соттылық ережелерін халықаралық шартта әртүрлі айқындау кезінде белгілі бір құқықтық қатынастарда халықаралық шарттың ережесі қолданылады.

ҚР АПК-де шетелдік тұлғаның процесіне қатысу мәселелеріне 57-тараудың бір бөлігін (шетелдік тұлғалардың қатысуымен істер бойынша іс жүргізу) қамтитын «Халықаралық процесс» атты арнайы 4-бөлімі белгіленген, ал АПК-нің аталған бөлімінің ескі редакциясында үш тарау, оның ішінде төрелік шешімдеріне шағымдану туралы істер бойынша іс жүргізу туралы тарау қамтылған. Ол қолданыстағы редакцияда «Сот актілерін қайта қарау бойынша іс жүргізу» атты АПК-нің 3-бөлімінде баяндалған.

АПК халықаралық процеске мынадай мәселелерді жатқызады: «шетелдік элементпен» азаматтық құқықтық қатынастар бойынша туындайтын істерге қатысты соттылық туралы; шетелдік тұлғалардың соттағы іс жүргізу жағдайы туралы (472-474-баптар); жекелеген іс жүргізу әрекеттерін орындау туралы және шетелдік соттардың тапсырмаларын орындау туралы тапсырмалармен шетелдік соттарға жүгіну туралы (476-бап); сот иммунитетін қоса алғанда, шет мемлекеттің иммунитеті және оны қолданбау туралы (477-495 – баптар), азаматтық істер бойынша шетелдік сот шешімдерін тану және мәжбүрлеп орындау туралы (501-503-баптар) және басқалар.

ҚР АПК 413-бабының 1-тармағына сәйкес шетелдіктер мен азаматтығы жоқ адамдар, шетелдік және халықаралық ұйымдар (бұдан әрі - шетелдік тұлғалар) өздерінің бұзылған құқықтарын немесе талас құқықтарын, бостандықтары мен заңмен қорғалатын мүдделерін қорғау үшін Қазақстан Республикасының соттарына жүгінуге құқылы.

Шетелдік тұлғалар іс жүргізу құқықтарын пайдаланады және іс жүргізу міндеттерін Қазақстан Республикасының азаматтарымен және ұйымдарымен тең дәрежеде орындайды. ҚР АПК-нің 413-бабы 2-тармағының осы ережесінің Қазақстан Республикасының сот органдары қарайтын азаматтық істерде шетелдік тұлғалардың мүдделерін білдіру мәселелерінде принципіалды маңызы бар.

Шетелдік тұлғаларға берілген ұлттық режим ҚР Конституциясында да көрініс тапты. Атап айтқанда, «Шетелдіктер мен азаматтығы жоқ адамдар егер Конституцияда, заңдарда және халықаралық шарттарда өзгеше көзделмесе, Республикада құқықтар мен бостандықтарды пайдаланады, сондай-ақ азаматтар үшін белгіленген міндеттерді атқарады» делінген, ҚР 1995 жылғы 19 маусымдағы «Шетелдіктердің құқықтық жағдайы туралы Заңына [5] сәйкес «Қазақстан Республикасындағы шетелдіктердің өздеріне тиесілі мүліктік және жеке мүліктік емес құқықтарды қорғау үшін сотқа, Қазақстан Республикасындағы Адам құқықтары жөніндегі уәкілге және өзге де мемлекеттік органдарға жүгінуге құқығы бар. Шетелдіктер Қазақстан Республикасының халықаралық шарттарында көзделгеннен басқа жағдайларда, сотта Қазақстан Республикасының азаматтарымен бірдей процессуалдық құқықтарды пайдаланады», 1991 жылғы 20 желтоқсандағы «Қазақстан Республикасының азаматтығы туралы» Заңда [6] «Конституцияда, заңдарда және халықаралық шарттарда өзгеше көзделмесе, шетелдіктер

мен азаматтығы жоқ адамдар Қазақстан Республикасында азаматтар үшін белгіленген құқықтар мен бостандықтарды пайдаланады, сондай-ақ міндеттерді мойнына алады»), ҚР АҚ-де «Шетелдік жеке және заңды тұлғалар, сондай-ақ азаматтығы жоқ адамдар осындай құқықтар мен егер заң актілерінде өзгеше көзделмесе, Қазақстан Республикасының азаматтары мен заңды тұлғалары үшін азаматтық заңнамада көзделген құқықтар мен міндеттерді орындауға міндетті» - делінген.

Ең қолайлы режим әдетте ҚР басқа мемлекеттермен жасалған сауда келісімдерінде көзделеді [7].

Егер шетелдік тұлғалар мемлекеттік соттарда (немесе төреліктерде) өз құқықтары мен заңды мүдделерін еркін қорғау құқығынан айырылса, онда олар Қазақстанда да өздерінің кәсіпкерлік қызметін жүргізбейді.

Мысалы, АПК 57-тарауында келесі ережелер белгіленген:

- Қазақстан Республикасы соттарының дербес деректер субъектілерінің құқықтарын қорғау туралы, оның ішінде залалдарды және (немесе) моральдық зиянды өтеу туралы іс бойынша талап қоюшының Қазақстан Республикасында тұрғылықты жері болған жағдайларда қаралатын істер құзыретіне жатқызылған (466-баптың 2-бөлігінің 10-тармақшасы);

- Қазақстан Республикасы соттарының айрықша құзыретіне өзіне қатысты бала асырап алу туралы, әрекетке қабілеттігін шектеу немесе оны әрекетке қабілетсіз деп тану туралы, кәмелетке толмаған адамды толығымен әрекетке қабілетті деп жариялау (эмансипация) туралы, психикалық денсаулық саласында медициналық көмек көрсететін ұйымның стационарына мәжбүрлеп емдеуге жатқызу туралы, психикалық, мінез-құлықтық бұзылушылықтары (аурулары) бар адамды мәжбүрлеп емдеуге жатқызу мерзімін ұзарту, туберкулезден мәжбүрлеп емдеу туралы арыз берілген азамат Қазақстан Республикасының азаматы болған не оның Қазақстан Республикасының аумағында тұрғылықты жері болған ерекше өндірістегі істер жатқызылған (467-баптың 2-бөлігінің 2-тармақшасы);

- Қазақстан Республикасы ратификациялаған халықаралық шарттарға сәйкес шетелдік тұлғалар қатысатын істер бойынша соттарда сот ісін жүргізуді жүзеге асыру бөлігінде (472-баптың 3-бөлігі);

- халықаралық ұйымның құрылтай құжаттары немесе Қазақстан Республикасының құзыретті мемлекеттік органымен келісімі негізінде процестік құқық қабілеттілігі негізінің орнына жаңа негіз – Қазақстан Республикасының өзге де халықаралық шарттары негізінде (474-баптың 2-бөлігі) белгіленді;

- АПК-нің 475-бабының 2-бөлігі шетел тілінде жасалған құжаттар Қазақстан Республикасының соттарына ұсынылған кезде олардың тиісті түрде куәландырылған, сот ісін жүргізу тіліне аударылған аудармасымен бірге берілуге тиіс деген нормамен толықтырылды;

- Қазақстан Республикасы соттарының құқықтық көмек көрсету көлемін кеңейтуге, Қазақстан Республикасы соттарының құқықтық көмек көрсету туралы заңнаманың қолданылуын және шет мемлекеттердің соттарына құқықтық көмек сұрауға жүгінуін егжей-тегжейлі көрсететін нұсқаулыққа қатысты (476-бап);

- Шет мемлекет Қазақстан Республикасында соттық иммунитетті, сол сияқты талап қоюды қамтамасыз етуге және сот актісін мәжбүрлеп орындатуға қарсы иммунитетті, осындай шет мемлекет Қазақстан Республикасы мен оның меншігінің юрисдикциялық иммунитетін бұзған жағдайда пайдаланбау туралы Қазақстан Республикасының халықаралық шарттарына сілтеме алынып тасталған (484-бап) және басқалар [8; 336].

Егер Қазақстан Республикасының аумағында жауапкер-ұйым орналасқан болса немесе жауапкер-азаматтың тұрғылықты жері болса, шетелдік тұлғалар қатысатын істі Қазақстан Республикасының соттары қарайды.

Қазақстан Республикасының соттары шетелдік тұлғалар қатысатын істерді де мынадай: 1) шетелдік тұлғаның басқару органы, филиалы немесе өкілдігі Қазақстан

Республикасының аумағында болған;2) жауапкердің Қазақстан Республикасының аумағында мүлкі болған;3) алименттер өндіріп алу туралы және әке болуды анықтау туралы іс бойынша талап қоюшының Қазақстан Республикасында тұрғылықты жері болған;4) мертігумен, денсаулыққа өзге де зақым келтірумен немесе асыраушысының қайтыс болуынан келтірілген зиянды өтеу туралы іс бойынша зиян Қазақстан Республикасының аумағында келтірілгенде немесе талап қоюшының Қазақстан Республикасында тұрғылықты жері болған;5) мүлікке келтірілген зиянды өтеу туралы іс бойынша, зиянды өтеу туралы талап қою үшін негіз болған әрекет немесе өзге де мән-жай Қазақстан Республикасының аумағында орын алған;6) талап қою, оның толық немесе ішінара орындалуы Қазақстан Республикасының аумағында орын алуға тиіс болған немесе орын алған шарттан туындаған;7) талап қою Қазақстан Республикасының аумағында орын алған негізсіз баюдан туындаған;8) некені бұзу туралы іс бойынша талап қоюшының Қазақстан Республикасында тұрғылықты жері болған немесе ерлі-зайыптылардың ең болмағанда біреуі Қазақстан Республикасының азаматы болған;9) ар-намысты, қадір-қасиетті және іскерлік беделді қорғау туралы іс бойынша талап қоюшының Қазақстан Республикасында тұрғылықты жері болған;10) дербес деректер субъектілерінің құқықтарын қорғау туралы, оның ішінде залалдарды және (немесе) моральдық зиянды өтеу туралы іс бойынша талап қоюшының Қазақстан Республикасында тұрғылықты жері болған жағдайларда қарайды.

Қазақстан Республикасының соттары басқа істерді де, егер олар заңмен және (немесе) Қазақстан Республикасы ратификациялаған халықаралық шартпен өз құзыретіне жатқызылса, қарайды (ҚР АПК-нің 466-б.) Қазақстан Республикасының заңнамасында көзделген құзыреттілік қағидаларын сақтай отырып, Қазақстан Республикасының соты іс жүргізуге қабылдаған іс бұдан әрі тараптардың азаматтығының, тұрғылықты жерінің өзгеруіне және құзыретке әсер ететін басқа да мән-жайларға байланысты басқа мемлекеттің сотының соттылығына жатқызылса да, мәні бойынша шешіледі (ҚР АПК-нің 469-б.)

Қазақ заңнамасында қамтылған шетелдік тұлғалардың қатысуымен даулар бойынша Қазақстан соттарының жалпы юрисдикциясы туралы мәселеге көзқарасты новелла ретінде қарастыруға болады. Оның басты айырмашылығы, мысалы, Ресей заңнамасынан айырмашылығы – ол шетелдік элементті қамтитын арнайы іс жүргізуді арнайы топқа бөледі. ҚР АПК-нің 467-бабының 2-тармағына сәйкес ҚР соттары ерекше іс жүргізу істерін:1) фактіні анықтау туралы іс бойынша арыз берушінің Қазақстан Республикасының аумағында тұрғылықты жері болған немесе анықталуы қажет факт Қазақстан Республикасының аумағында орын алған немесе орын алатын;2) өзіне қатысты бала асырап алу туралы, әрекетке қабілеттігін шектеу немесе оны әрекетке қабілетсіз деп тану туралы, кәмелетке толмаған адамды толығымен әрекетке қабілетті деп жариялау (эмансипация) туралы, психикалық денсаулық саласында медициналық көмек көрсететін ұйымның стационарына мәжбүрлеп емдеуге жатқызу туралы, психикалық, мінез-құлықтық бұзылушылықтары (аурулары) бар адамды мәжбүрлеп емдеуге жатқызу мерзімін ұзарту, туберкулезден мәжбүрлеп емдеу туралы арыз берілген азамат Қазақстан Республикасының азаматы болған не оның Қазақстан Республикасының аумағында тұрғылықты жері болған;3) өзіне қатысты хабарсыз кетті деп тану немесе қайтыс болды деп жариялау туралы мәселе қойылған азамат Қазақстан Республикасының азаматы болған не Қазақстан Республикасының аумағында соңғы белгілі тұрғылықты жері болған және бұл ретте Қазақстан Республикасының аумағында тұрғылықты жері немесе орналасқан жері бар азаматтар мен ұйымдардың құқықтары мен міндеттерін анықтау осы мәселенің шешілуіне байланысты болған;4) Қазақстан Республикасының аумағындағы затты иесіз деп тану туралы арыз берілген;5) бағалы қағазды жоғалды деп тану туралы және оған тиісті құқықтарды қалпына келтіру (шақыртып іс жүргізу) туралы берілген арызды Қазақстан Республикасының аумағында тұратын немесе орналасқан азамат немесе ұйым берген;6) жаңсақтығын анықтау туралы арыз берілген азаматтық хал

актілеріндегі жазуды Қазақстан Республикасының азаматтық хал актілерін жазу органдары жасаған;7) шағым жасалып отырған нотариаттық әрекеттерді (оларды жасаудан бас тартуды) Қазақстан Республикасының нотариусы немесе басқа да органы жасаған жағдайларда қарайды.

ҚР АПК халықаралық коммерциялық дауларға қатысты экономикалық соттардың жалпы юрисдикциясы туралы нормалармен қатар маңызды айырмашылықтары бар тиісті соттардың айрықша юрисдикциясын айқындау қағидаттарын да қамтиды. Айрықша соттылық мемлекеттердің ұлттық құқықтық тәртібі мен егемендігін қорғау қажеттілігіне негізделген. Айрықша соттылық императивтілікке ие, осыған сүйене отырып азаматтық-құқықтық дау заңмен қатаң белгіленген өлшемшарттарға сәйкес қаралуы және шешілуі керек.

Азаматтық іс жүргізу заңнамасы Қазақстан Республикасы соттарының айрықша құзыретіне:

1) Қазақстан Республикасында орналасқан жылжымайтын мүлік құқығына байланысты істерді;

2) егер тасымалдаушылар Қазақстан Республикасының аумағында болса, тасымалдаушыларға тасымал шарттарынан туындайтын талап қою жөніндегі істерді;

3) егер ерлі-зайыптылардың екеуінің де Қазақстан Республикасында тұрғылықты жері болса, Қазақстан Республикасы азаматтарының шетелдіктермен немесе азаматтығы жоқ адамдармен некесін бұзу туралы істерді;

4) ҚР АПК 27-30 тарауларында көзделген ерекше талап қою ісін жүргізу істерін жатқызады (ҚР АПК 467-б. 1-т) [9; 369 б.].

Бала асырап алу немесе оның күшін жою туралы істер бойынша бала асырап алу немесе оның күшін жою туралы өтініш берген сәтте бала асырап алушы азаматы болып табылатын мемлекеттің соты құзыретті. Ал баланы әртүрлі азаматтығы бар ерлі-зайыптылар асырап алған кезде, бала асырап алу туралы іс ерлі-зайыптылардың аумағында соңғы бірлескен тұрғылықты жері не тұратын жері бар немесе болған мемлекеттің сотына қаралады (Конвенцияның 37-бабы). Әрекет қабілеттілігін шектеу немесе оны әрекетке қабілетсіз деп тану туралы. Конвенцияның 2-бөлігінің 2-тармағында және 24-баптың 1-бөлігінде тұлғаны әрекет қабілеті шектеулі немесе әрекетке қабілетсіз деп тану туралы істер осы тұлға азаматы болып табылатын елдің сотына қаралады деген жалпы ережебекітілген. Сонымен қатар, Конвенцияның 24-бабында осы ережеден тыс жайттар бекітілген.

Егер осы Конвенцияға қол қойған мемлекеттердің бірінің соты басқа елдің (сол Конвенцияға қол қойған) азаматы болып табылатын, оның аумағында тұратын адамды әрекет қабілеті шектеулі немесе әрекетке қабілетсіз деп танудың негіздері белгілі болған жағдайда, ол бұл туралы осы елдің (осы тұлға азаматы болып табылатын) сотын хабардар етеді. Егер әрекет қабілеті шектеулі немесе әрекетке қабілетсіз деп тану үшін негіздер туралы хабардар етілген сот үш ай ішінде істі бастамаса және өз пікірін хабарламаса, осы азаматтың аумағында тұрғылықты жері бар мемлекеттің сотын әрекет қабілеті шектеулі немесе әрекетке қабілетсіз деп тану туралы істі қарауға құқылы. Тұлғаны әрекетке қабілеті шектеулі немесе әрекетке қабілетсіз деп тану туралы шешім азаматы болып табылатын мемлекеттің құзыретті сотына жіберіледі.

Бала асырап алу немесе оның күшін жою туралы істер бойынша бала асырап алу немесе оның күшін жою туралы өтініш берген сәтте бала асырап алушы азаматы болып табылатын мемлекеттің соты құзыретті. Ал баланы әртүрлі азаматтығы бар ерлі-зайыптылар асырап алған кезде, бала асырап алу туралы іс ерлі-зайыптылардың аумағында соңғы бірлескен тұрғылықты жері не тұратын жері бар немесе болған мемлекеттің сотына қаралады (Конвенцияның 37-бабы).

Шетелдік тұлға қатысатын іс бойынша тараптар сот оны өз ісіне қабылдағанға дейін істің соттылығын (пророгациялық келісімді) өзгерту туралы келісуге құқылы. Бұл норма тек отандық заңнамада ғана емес, сонымен қатар көптеген Еуропа елдерінің заңнамасында да орын алады. Республиканың Жоғарғы сотына, облыстық, қалалық сотқа, Жоғарғы сотқа

қаралатын азаматтық істер, айрықша соттылық тараптардың келісімі бойынша өзгертілмейді (26, 27, 30-баптар).

Қазақстан Республикасының соты іс жүргізуге қабылдаған іс бұдан әрі тараптардың азаматтығының, тұрғылықты жерінің өзгеруіне және құзыретке әсер ететін басқа да мән-жайларға байланысты басқа мемлекеттің сотының соттылығына жатқызылса да, мәні бойынша шешіледі.

«ҚР азаматтығы туралы» Заңның 3-бабына сәйкес, ҚР азаматтығы – бұл тұлғаның өзара құқықтары мен міндеттерінің жиынтығында көрінетін ҚР-мен тұрақты құқықтық байланысы. Тиісінше, ҚР азаматтығының өзгеруі оны иелену немесе тоқтату деп танылады.

Қазақстан Республикасы сот шешімдерін өзара тануды және орындауды көздейтін халықаралық шарт жасасқан шет мемлекеттің соты егер сол тараптар арасындағы, сол нысанасы туралы және сол негіздер бойынша дау жөнінде шешім шығарып қойған болса, Қазақстан Республикасының соты арызды қараусыз қалдырады, ал іс бойынша іс жүргізуді тоқтатады. Егер шет мемлекеттің сотында сол тараптар арасындағы, сол нысанасы туралы және сол негіздер бойынша бұрын қозғалған дау жөніндегі іс болса, ол бойынша шешім Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес Қазақстан Республикасында тануға жатса, Қазақстан Республикасының соты арызды қараусыз қалдырады, ал іс бойынша іс жүргізуді тоқтатады.

Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығының мүшелері, атап айтқанда: Уағдаласушы Тараптар деп аталатын Ресей Федерациясы, Армения Республикасы, Беларусь Республикасы, Қазақстан, Молдова, Тәжікстан, Өзбекстан, Грузия, Қырғыз Республикасы, Түрікменстан және Украина, Әрбір Уағдаласушы Тараптың азаматтары мен оның аумағында тұратын басқа да адамдарға барлық Уағдаласушы Тараптардың аумақтарында олардың жеке, мүліктік және мүліктік емес құқықтарын сенімді құқықтық қорғауды қамтамасыз етуге ұмтыла отырып, азаматтық, отбасылық және қылмыстық істер бойынша құқықтық көмек пен құқықтық қатынастар туралы конвенцияға қол қойды [10].

Егер осы тараудың 2-5-бөлімдерінде өзгеше белгіленбесе, онда Уағдаласушы Тараптың біреуінің аумағында тұрғылықты жері бар адамдарға қойылатын талаптар олардың азаматтығына қарамастан, осы Уағдаласушы Тараптың соттарына қойылады, ал аумағында заңды тұлғаны басқару органы, оның өкілдігі не филиалы орналасқан заңды тұлғаларға қойылатын талаптар осы Уағдаласушы Тараптың соттарына қойылады.

Егер іске әртүрлі Уағдаласушы Тараптардың аумағында тұрғылықты жері бар, бірнеше жауапкерлер қатысса, онда даулар талапкердің таңдауы бойынша кез келген жауапкердің тұрғылықты жері бойынша қаралады.

2. Әрбір Уағдаласушы Тараптың соттары оның аумағында:

а) жауапкер кәсіпорнының (филиалының) сауда, өнеркәсіптік немесе өзге де шаруашылық қызметі жүзеге асырылған; б) даудың мәнісі болып табылатын шарттан туындайтын міндеттеме орындалған немесе толық немесе жартылай орындалуға тиіс болған;

в) ар-намысын, абыройы мен іскер атағын қорғау туралы талап бойынша талапкердің тұрақты орны немесе орналасқан жері болған жағдайда да құзыретті.

Егер тараптардың дауды осы соттарға беру туралы жазбаша келісімі болса, ҚР соттары істерді басқа жағдайларда да қарауы мүмкін. Тиісті Уағдаласушы Тараптардың ішкі заңдарынан туындайтын айрықша сотқа жататындығы тараптардың келісімінсіз өзгеруі мүмкін емес. Дауды беру туралы келісім бар болғанда, сот жауапкердің өтініші бойынша іс жүргізуді тоқтатады (Конвенцияның 21-бабы).

Егер ҚР соты екінші Тараптың сотында осы дау (факт) бойынша сол мән туралы және сол негіздер жөніндегі іс қозғалған жағдайда, ол іс жүргізуді тоқтатуға тиіс. Негізгі талаптағы құқық қатынасынан туындайтын қарсы талап және есепке алу туралы талаптар негізгі талапты қарап жатқан сотта қаралуға жатады (Конвенцияның 22-бабы).

Конвенцияның 29-бабының 1-тармағы бір мемлекеттің азаматтығы бар және екінші мемлекеттің аумағында тұратын ерлі-зайыптыларға өздері азаматы болып табылатын

мемлекеттің не аумағында тұратын мемлекеттің соттарына өтінішті таңдау құқығын береді. Алайда, әртүрлі мемлекеттердің аумағында тұратын ерлі-зайыптылар арасындағы некені бұзу туралы істерді қарау бойынша қатысушы мемлекеттердің сот мекемелерінің құзыретін айқындай отырып, Конвенция жауапкер жұбайының тұрғылықты жері бойынша мемлекеттің сот мекемесіне талап қоюдың соттылығы туралы өзі белгілеген жалпы ережені қолдануды жоққа шығармайды (Конвенцияның 20-бабының 1-тармағы). Демек, бір мемлекеттің азаматтары болып табылатын ерлі-зайыптылар әртүрлі мемлекеттердің аумағында тұрғанда, бұл мәселе азаматтардың тұрғылықты жері бойынша мемлекеттердің сот мекемелерін де қарастыруға құзыретті [10].

Қазақстан халықаралық іскерлік қатынастардың белсенді қатысушысы болып табылатындықтан, біздің соттарға шетелдік элементпен күрделенген талап-арыздар келіп түсуі ғажап емес. Коммерциялық халықаралық мәмілелерді жасаудың негізі, әдетте, шарттар болғандықтан, жоғарыда аталған талаптардың көпшілігі ресми екіжақты келісімдермен байланысты.

Шарттың еркіндігін және қолданылатын құқық пен соттылықты өз бетінше айқындау құқығын (кейбір белгіленген ережелерді қоспағанда) пайдалана отырып, тараптар Қазақстанның материалдық және іс жүргізу заңнамасын жиі сайлайды. Мұндай жағдайларда, Тараптардың бірі ҚР резиденті болып табылмаса да, судьяларға Қазақстанның азаматтық және азаматтық іс жүргізу заңнамасының нормаларын басшылыққа ала отырып, азаматтық істі қарау аса қиын болмайды.

Алайда, тәжірибе көрсеткендей, қазақстандық сотқа басқа мемлекеттің қолданыстағы құқығын көздейтін шартқа негізделген талап қою кезінде белгілі бір қиындықтар туындауы мүмкін.

Осылайша, шетелдік заңды тұлға қазақстандық экономикалық сотқа тауарды жеткізуге арналған келісімшарт негізінде берешек сомасын өндіріп алу туралы қазақстандық компанияға талап арызбен жүгінді. Сот ұйғарымымен талап қою талапкерге оған қоса берілген барлық құжаттармен бірге қайтарылды, азаматтық іс қозғаудан бас тартылды.

Талап қоюды қайтару келесідей дәлелденген:

«Қазақстан Республикасы Азаматтық-процестік кодексінің 152-бабы 1-бөлігі 2-тармағының талаптарына сәйкес судья, егер іс осы соттың соттылығына жатпаса, талап қоюды қайтарады.

Тараптар арасында жасалған келісімшарт бойынша егер тараптар келісімге келе алмаған жағдайда, онда барлық даулар мен келіспеушіліктер Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес қаралуға тиіс».

Талапкер бұл ұйғарымды бірнеше себептер бойынша заңсыз және негізсіз деп санады.

Біріншіден, келісімшартта жоғарыда аталған тұжырымда тараптардың дауды қарау орнын келіскені туралы нақты көрсетілмеген. Ол тараптардың өзара қарым-қатынасына қолданылатын материалдық құқықты ғана белгілейді, бірақ дау қаралатын елді мекенді немесе мемлекетті белгілемейді. ҚР АҚ 1086-бабына сәйкес, шетел құқығын қолданған кезде сот оның нормаларының мазмұнын олардың ресми түсіндірілуіне, қолданылу практикасына және тиісті шет мемлекеттегі доктринаға сәйкес анықтайды. Шетел құқығы нормаларының мазмұнын анықтау мақсатында сот жәрдем және түсінік алу үшін Қазақстан Республикасының Әділет министрлігіне және Қазақстан Республикасының өзге де құзыретті органдары мен мекемелеріне, соның ішінде шетелдерде орналасқандарына белгіленген тәртіппен жүгінуі не сарапшылар тартуы мүмкін.

Екіншіден, сот Қазақстан ратификациялаған және Қазақстан мен Ресейдің ұлттық құқығынан басымдығы бар қолданыстағы конвенциялар мен мемлекетаралық келісімдерде бекітілген халықаралық құқық нормаларын назарға алған жоқ. Егер бұл нормалар дауды үшінші мемлекетте қарауды болдырмаса ғана, сот талап қоюдан бас тартуға құқылы болар еді. 1998 жылғы шаруашылық қызметті жүзеге асыруға байланысты дауларды шешу тәртібі

туралы Киев келісімі халықаралық келісімнің мысалы болып табылады. Келісім ТМД-ға қатысушы елдердің аумағында тіркелген және қызметін жүзеге асыратын шаруашылық жүргізуші субъектілер арасындағы шарттық және өзге де азаматтық-құқықтық қатынастардан туындайтын істерді шешу мәселелерін реттейді, сондай-ақ осы шаруашылық жүргізуші субъектілердің ТМД-ға қатысушы мемлекеттердің аумағында сотқа жүгіну құқығын айқындайды.

Үшіншіден, сот сондай-ақ Қазақстан Республикасы Азаматтық-процестік кодексінің 30-бабының 6-бөлігін назарға алған жоқ, онда мыналар көзделеді: «Орындалатын орны көрсетілген шарттардан туындайтын талап қоюлар шарттың орындалатын орны бойынша да берілуі мүмкін». Демек, бірінші сатыдағы сот, біздің ойымызша, келісімшарттың орындалу орнын сенімді түрде белгілеп, содан кейін қазақстандық сотқа талап арыз берілуі мүмкін бе деген шешім қабылдауы керек еді.

Осылайша, бірінші сатыдағы сот іс қозғап, материалдық және іс жүргізу құқығының қолданыстағы нормаларын зерделеп, содан кейін жоғарыда аталған ҚР АҚ 1086-бабын ескере отырып, тиісті шешім шығаруы керек еді. Осыған ұқсас қорытындыға апелляциялық сатыдағы сот келді, ол бірінші сатыдағы соттың ұйғарымын жойып, бірінші сатыдағы сотқа талап арызды сот ісін жүргізуге талап қою сатысынан бастап жаңадан қарауға жіберуді ұйғарды. Бұл ретте, апелляциялық алқа «Талапкердің қазақстандық сотқа талап қою фактісі ҚР АПК 29-бабының екінші бөлігінің және 30-бабының алтыншы бөлігінің талаптарына сәйкес келетінін» атап өтті. ҚР АПК 29-бабының 2-бөлігі мыналарды белгілейтінін атап өткен жөн: «Заңды тұлғаға талап қою құрылтай құжаттарына сәйкес және (немесе) Бизнес-сәйкестендіру нөмірлерінің ұлттық тізіліміне енгізілген мекенжайға сәйкес заңды тұлғаның орналасқан жері бойынша сотқа беріледі. Заңды тұлға құрмайтын ұйымға талап қою оның орналасқан жері бойынша беріледі».

Жоғарыда айтылғандарға байланысты, қазақстандық компаниялардың шетелдік контрагенттермен кәсіпкерлік қызметті жүргізуі жағдайында соттар жоғарыда айтылғандарға ұқсас негізсіз іс жүргізу шешімдерін қабылдауға жол бермеу мақсатында халықаралық жеке құқықтың қолданылатын нормаларын, сондай-ақ оған қатысты қазақстандық заңнама нормаларын неғұрлым мұқият зерделеуі тиіс деп есептейміз.

Халықаралық соттылықты құқықтық реттеуге ішкі заңдар мен халықаралық шарттарға көп көңіл бөлінгеніне қарамастан, әлі де кейбір проблемалар бар.

Олардың бірі – әртүрлі мемлекеттердің соттарындағы бір іс бойынша процестің проблемасы (*lisalibipendes*).

Қазақстандық азаматтық іс жүргізу заңнамасын және шет мемлекеттердің сот практикасын талдай отырып, талап қоюлардың сәйкестігін айқындау кезінде әртүрлі өлшем шарттарды қолданылуы туралы қорытынды шығарылды. Ұлттық іс жүргізу заңнамасының талаптардың сәйкестігін анықтауға деген әртүрлі көзқарастар қарастырылып отырған проблеманы шешуді қиындатады. Халықаралық шарттардың нормалары мәселені шешудің бірізділігін енгізеді. Істі бірінші болып қозғаған сотқа басымдық беріледі. Істің әрбір мемлекеттің сотында болуының басым күні ішкі іс жүргізу заңнамасының нормалары негізінде «Сот заңы» қағидатын негізге ала отырып айқындалады. Сонымен бірге, бұл бастапқыда талап арыз берілген сотта істі мәні бойынша қарау басқа сотқа қарағанда ертерек басталады дегенді білдірмейді.

Тараптарға шет мемлекеттің құзыретті сотын таңдау құқығын бере отырып, сонымен бірге ішкі заңнама да, халықаралық шарттар да соттылық туралы келісім жасасуға байланысты мәселелерді реттемейді. Іс жүргізу заңы сот істі өз ісіне қабылдағанға дейін соттылық туралы келісім жасасу мүмкіндігін императивті түрде бекітеді. Тиісінше, ешқандай іс жүргізу әрекеттері жасалмайды және азаматтық іс жүргізу қатынастары пайда болмайды.

Сөйтіп, қазақстандық азаматтық процестегі соттылық – ведомстволық бағынысты азаматтық істерді отандық соттар арасында бөлуді қамтамасыз ететін іс жүргізу нормаларының жиынтығы болып табылады.

Отандық соттылықтан айырмашылығы – шетелдік тұлғалар қатысқан істердің соттылығы соттар құзыретінің шегін және оны шетелдік соттардың құзыретінен шектеуді

білдіреді.

Бұдан басқа, қазіргі уақытта «Қазақстан – 2050» стратегиясына сәйкес [11] біздің мемлекетіміздің әлемдегі ең дамыған отыз елдің қатарына кіруі бойынша ауқымды жұмыстар жүргізіліп жатқанын атап өткіміз келеді. Инвестициялық даулар бойынша жеке сот ісін жүргізуді қалыптастыру Ұлт Жоспарының 23-қадамында белгіленген. Қазақстан ДСҰ мүшесі болды. Бұл дегеніміз – Қазақстан әлемінің барлық ірі экономикаларының қолайлы инвестициялық ахуалы бар ел ретінде танылуы.

Қазақстанда бизнесті жүргізу және инвесторларды тиімді сот арқылы қорғау үшін қажетті заңнамалық жағдайлар жасалған. Мәселен, АПК-де инвестициялық сот ретінде Астана қаласының соты әрекет етеді, ол бірінші сатыдағы соттың қағидалары бойынша Қазақстан Республикасының Жоғарғы Соты соттайтын істерден басқа инвестициялық даулар бойынша, сондай-ақ инвесторлар мен инвестордың инвестициялық қызметіне байланысты мемлекеттік органдар арасындағы өзге де даулар бойынша азаматтық істерді қарайды және шешеді. Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, Қазақстан Республикасының шетелдік элементі қатысқан қатынастар саласындағы азаматтық сот ісін жүргізу оның қатысушыларына адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қорғау саласындағы халықаралық стандарттарға сүйене отырып, өздерінің конституциялық құқықтарын толық қорғауға және іске асыруға мүмкіндік береді деп санаймыз.

Қорытынды:

1. ҚР-да жалпы жүйеге кіретін Австралия және Жаңа Зеландия соттарымен ұқсастығы бойынша мамандандырылған отбасылық сот құру туралы мәселе бар.

2. Азаматтық процеске талап арыздарды сотқа беру электрондық түрде жүргізілетінін ескере отырып, бұл, әрине, азаматтардың осы өкілеттілігінің тиімділігін растайды, сонымен қатар соттарда электрондық кеңсе құруды, сондай-ақ талап қою арызын немесе іс жүргізуге арызды қабылдау туралы, сот отырысының уақыты мен орны туралы немесе ақпараттық жүйеде жеке іс жүргізу әрекетін жасау туралы ақпаратты «Интернет» телекоммуникациялық желісінде бірнеше тілде: орыс, қазақ, ағылшын, француз, қытай және т. б. тілдерде орналастыруды ұсынамыз.

3. Халықаралық соттылықпен байланысты туындайтын мәселелер неғұрлым күрделі процестік проблемалардың бірі болып табылады, сондықтан ТМД шеңберінде Халықаралық азаматтық сот ісін жүргізу саласында бірыңғай құқықтық өріс құруды ұсынамыз.

4. Инвестициялық даулар бойынша «Астана» халықаралық қаржы орталығының (бұдан әрі – «АХҚО») сотына жүгіну мүмкіндігін шектеуді жою үшін «Астана» халықаралық қаржы орталығы туралына» инвестициялық даулар бойынша сот шешімдеріне апелляциялық тәртіппен шағымдану мүмкіндігін заңнамалық тәртіппен бекіту қажет. Конституциялық заңның 13-бабы 4-тармағының 3-тармақшасына сәйкес АХҚО соты тараптардың келісімі бойынша Орталықтың сотына берілген дауларды қарау мен шешуге қатысты айрықша юрисдикцияға ие.

5. Мемлекеттік органдармен инвестициялық келісім-шарттар жасасқан инвесторлар АХҚО сотына жүгінуге ниет білдірген кезде мұны істей алмайды, өйткені заңнама мемлекеттік орган үшін инвесторлармен осындай келісім жасасуды ұйғармайды, тиісінше инвесторлар инвестициялық келісімшарттың міндеттемелерінен туындайтын даулар бойынша АХҚО сотына жүгіну мүмкіндігінен айырылады. Инвесторлардың құқықтарын қорғау мақсатында мемлекеттік органдармен инвестициялық даулар бойынша (келісім-шарттарға сәйкес Тараптардың шарттық міндеттемелерін бұзу нәтижесінде туындайтын) оларға АХҚО сотына жүгіну мүмкіндігін беру ұсынылады. Бұл инвесторлардың өз мүдделерінің қорғалуына қатысты сенімін нығайтуға және олар қол қойған келісімшарттарда көрсетілген шарттық міндеттемелер үшін мемлекеттік органдардың жауапкершілігін арттыруға мүмкіндік береді.

6. Инвестициялық даулардың күрделілігін төмендегідей түсіндіруге болады деп санаймыз:

- инвестициялық даулардың алуан түрлілігі;
- заңнаманың тұрақты өзгерістері мен өзгерістері салдарынан инвестициялық даулар бойынша сот практикасының жеткіліксіз қалыптасуы;

- көбінесе бір-біріне қайшы келетін инвестициялық қатынастарды реттейтін нормативтік құқықтық актілердің едәуір бөлігі.

- осы уақытқа дейін оларды уақтылы және әділ шешудің жеткілікті тиімді тетігі табылған жоқ. Сондықтан соттардың құқық нормаларын қолдану практикасын қалыптастыруы, сондай-ақ ҚР Жоғарғы Сотының қолданыстағы заңнаманы түсіндіру бөлігінде түсіндірмелермен белгілі бір санаттағы дауларды шешуге әзірленген тәсілдерді кейіннен жүйелеуі қажет. Ол үшін инвестициялық қызметті жүзеге асыру нысандарына қатысты заңнамалық тыйымның болмауына байланысты және инвестициялық келісімдердің түрлерінің алуан түрлілігін ескере отырып, инвестициялық құқықтық қатынастарға арналған ҚР Жоғарғы Соты Пленумының арнайы Қаулысында салықтық реттеу ерекшелігімен, кедендік және әкімшілік рәсімдер саласында преференциялық режимді ұсынумен байланысты мәселелермен қатар олардың сипаттамалық ерекшеліктерін көрсетуге болады деп санаймыз.

7. Сонымен қатар, нақты ұлттық соттың дұрыс емес ұйғарымын жою үшін шетелдік сот органының қаулысын мәжбүрлеп орындау туралы өтінішті қарау үшін соттылықты белгілеу мысалында жалпы соттылық ережелерін өзгерту керек. Осылайша, істердің барлық санаттарын АХҚО - да қарау үшін тапсырған жөн. Бұл инновациялар облыс орталығынан алыс аудандардың соттарын тиісті құжаттардың аудармасын жүзеге асыру (ең алдымен бұл сирек кездесетін тілдерге қатысты), құқықтық көмекке сұрау салуды ресімдеу, шетел құқығының нормаларын түсіндіру үшін мамандар мен сарапшыларды іздеу.) сияқты бірқатар қиын міндеттерден босатуға мүмкіндік береді

Осыған сүйене отырып, ҚР АПК 471-бабына мынадай толықтырулар енгізу қажет (2-бөлім және 3-бөлім) :

«471-бап. Соттылық

1. Қазақстан Республикасының заңнамасымен Қазақстан Республикасы соттарының құзыретіне жатқызылған істердің соттылығы осы Кодекстің 3-тарауында белгіленген соттылық қағидалары бойынша айқындалады.

2. Шетелдік тұлғалар қатысқан істерді Астана халықаралық қаржы орталығында қаралуы мүмкін

3. Судья халықаралық соттылықтың бар немесе жоқтығын анықтағаннан кейін жеке шағым беру арқылы шағымдануға болатын ұйғарым шығарады».

Әдебиеттер:

[1] Конституция Республики Казахстан от 30 августа 1995 г. Конституция была принята на Республиканском референдуме. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000_

[2] Кодекс Республики Казахстан от 31 октября 2015 г. № 377–V «Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан» (с изм. и доп. по сост. на 27.06.2022 г.). — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=34329053#pos=1255;-25

[3] Гражданский кодекс Республики Казахстан. (Общая часть) (принят Верховным Советом Республики Казахстан 27.12.1994 г. (с изм. и доп. по сост. на 12.01.2022 г.). — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://online.zakon.kz/m/document/?doc_id=1006061

[4] Постановление Верховного Совета Республики Казахстан от 31 марта 1993 года «О присоединении Республики Казахстан к Венской конвенции о правемеждународных договоров 1969 года» — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://adilet.zan.kz/rus/docs/B930004700_/history

[5] Законе РК от 19 июня 1995 «О правовом положении иностранцев» (с изм. и доп. по сост. на 29.12.2021 г.). — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U950002337>

[6] Законе РК от 20 декабря 1991 «О гражданстве Республики Казахстан» (с изм. и доп. по

сост. на 01.07.2021 г.). — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z910004800#z0>

[7] **Талжанов, К.** Общие проблемы представления иностранных лиц в гражданском процессе Республики Казахстан — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=34613338

[8] **Қайса, С.Т.,** Искакова А.Б. Научно-практический комментарий к Гражданскому процессуальному кодексу Республики Казахстан (Часть 2). / Под общ. ред. С. Т. Қайса - Алматы: ЖетіЖарғы, 2014. - С. 336.

[9] **Баймолдина, З.Х.** Гражданское процессуальное право Республики Казахстан. Общая часть: учеб.: [В 2-х т]. — Т.1 / З.Х. Баймолдина. — Алматы: КазГЮА, 2001. — С. 369.

[10] Закон Республики Казахстан от 10 марта 2004 года № 531 «О ратификации Конвенции о правовой помощи и правовых отношениях по гражданским, семейным и уголовным делам» — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z040000531/history>

[11] Послание Президента Республики Казахстан – Лидера нации Н.Назарбаева народу Казахстана «Стратегия «Казахстан–2050»: новый политический курс состоявшегося государства от 14 декабря 2012 года. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1200002050>

CONCENTRATION OF POWER: PHENOMENON, HISTORICAL MANIFESTATIONS

MALIK G.

*Senior Lecturer of S.D.Asfendiyarov Kazakh National Medical University,
Almaty city, Kazakhstan*

NESSIPKALIYEV D.

*Senior Lecturer of S.D.Asfendiyarov Kazakh National Medical University,
Almaty city, Kazakhstan*

Аңдатпа. Мақалада билікті концептуалды талдаудың негізгі кезеңдері (ерте, классикалық, заманауи), проблемалары (нақты және әлеуетті билік, құрылымдардың күші және агенттердің күші, биліктің қарқындылығы, асимметриялық және теңдестірілген билік, қақтығыс және « нөлдік сома») және концептуалды мәселелердің басым шешімдері, билікті концептуалды талдаудағы заманауи тенденциялар (билікті көпөлшемді көру, әртүрлі көзқарастарды синтездеу, концепцияны кеңейту; билік пен билік емес арасындағы шекараны жою) және олардың практикалық салдары секлді тақырыптар қарастырылады.

Кілт сөздер. билік, биліктің анықтамасы, концептуалды талдау.

Аннотация. В статье рассматриваются основные темы концептуального анализа власти: этапы (ранний, классический, современный), проблемы (актуальная и потенциальная власть, структура и агенты власти, интенсивность власти, асимметричная и сбалансированная власть, конфликт и « нулевая сумма») и приоритетные решения концептуальных проблем, современные тенденции концептуального анализа власти (многоаспектное видение власти, синтез различных подходов, расширение понятия; стирание границ между властью и невластью) и их практические последствия.

Ключевые слова. власть, определение власти, концептуальный анализ.

Despite the fact that the historical (here it is understood broadly: as social, economic, political, cultural, etc.) reality has an enormous diversity, and various forms of socio-political structure of societies are able to flow into each other, we can fix two opposite and occurring throughout history trends: to the concentration of power in one center, on the one hand, and to its dispersion within society on the other. These tendencies are alternative to each other and create opportunities for various other alternatives for societies (including new forms of socio-political organization of societies).

The tendency towards concentration of power is accompanied by the use (to a greater or lesser extent) of rigid management methods, strengthening of personal power, bringing all spheres of society into a controlled state, prioritizing certain principles in its restructuring. These signs of concentration of power are found both in societies of the 20th century: Germany 1933-1945, authoritarian regimes in Chile under Pinochet and in Argentina under Peron, and in societies of the Ancient East, in Ancient Rome, starting from the period of Sulla's dictatorship, far removed in time.

It is the factor of concentration of power that is the process by which despotisms, authoritarian or totalitarian regimes are formed. The concentration of power is precisely the general basis for despotism, authoritarianism and totalitarianism, while they are manifestations under specific historical conditions of a given tendency (in this respect, they are alternatives to one another: in which, for example, despotism or authoritarianism will be established, i.e. a "stronger" or a "weaker" regime). This is why it is scientifically more productive not to seek immediately to identify the causes of any particular turn toward authoritarianism, but to find general reasons for the concentration of power, which are the same (universal) in all historical cases of its occurrence, just as the tendency toward the concentration of power itself is universal. This tendency can be distinguished by identical signs, occurring from the first state formations to the present day.

Some of these features, such as the reliance on force and the strengthening of the administrative-administrative apparatus, are also characteristic of democracy (a sociopolitical system where there

is an inverse trend to the studied trend - the dispersion of power). But all of the above signs, taken together, are recorded only in regimes where there is a concentration of power. The set of signs seems complete and sufficient, since in the cases studied below no other significant processes have been recorded, which would express the tendency to concentration of power and would be observed in all these cases. The following countries were chosen to study the signs of concentration of power here: Chile 1973-1990, Germany 1933-1945, and Indonesia 1965 - 1967, France 1804 - 1813, and even in Ancient Rome, starting from the period of Sulla's dictatorship (with temporary disintegration of the structures that concentrated power) and from the period of principate - successively. The set of cases presented is diverse, which almost excludes the possibility of not fixing some possible additional essential features [1].

The mentioned signs of power concentration we fix, starting from the first state formations, because exactly with this stage is connected the appearance in the social organization of societies such stable structural formations, which can be the carriers of concentration-dispersion relations of power without being subject to permanent disintegration: power elite, opposition elite, fixed legislation, ideology, administrative apparatus, etc. The above-mentioned signs of concentration of power in a not so explicit and consistent form were also present in pre-state formations. For example, the sign of the system of appointments from above. A particular variant of it is the practice of appointing extraordinary plenipotentiaries (or emissaries) with a wide set of powers, which is practiced in rigid totalitarian and authoritarian regimes, although not only in them. In large primitive tribal formations there was a practice of the chief appointing and "sending" his representative to remote areas for up to one day (it was believed that the emissary would not be able to plot against the chief during this time) to solve urgent questions. In both cases, the same signs of this practice are fixed: the temporary and extraordinary character of the power of the representative of the center, the delegation of his power to a person of higher rank (the borrowed character of power).

The concentration of power took place under different socio-economic and cultural conditions, always accompanied by the same features. Take two states: France from 1804 to 1813 and Germany from 1933 to 1945. Despite the obvious very significant similarity: belonging to a European culture, the differences are extremely great. France is an agrarian state, while Germany is a developed industrial state. France has a much higher level of social and religious traditionalism, a lower level of educated society than Germany: the number of literates and the quality of education. Germany is a managed and controlled state, in France a unified bureaucratic system was just beginning to emerge. In France, compared with Germany, in terms of socio-cultural and economic development, "tendencies coming from the inner foundations of society" prevailed, while in Germany "superstructures" prevailed: army, police, party, etc., and this is the most important structural difference. In such dissimilar societies, there is a concentration of power, with all the above attributes expressed in different degrees, but essentially and formally the same. The attribute "reliance on force, suppression of opposition": both countries have formed a powerful police apparatus, closing off possibilities for the opposition - in France 69 out of 73 Paris newspapers were closed, in Germany already in 1933 independent trade unions were liquidated, organizations for the control of society - security detachments and others were recreated. Sign of the strengthening of the administrative and managerial apparatus: in France it was the beginning of the creation of a single and pervasive bureaucratic apparatus, in Germany to the bureaucracy was added an equally strong and extensive party system, directly or indirectly, through quasi-independent public organizations that controlled the population. A sign of the development of the system of appointments from above: In France, the election of heads of local administrations of departments, who were now appointed by Napoleon himself, was abolished, as were the mayors of any major cities. Members of the representative institutions of departments and municipalities were appointed from above, as were judges. In Germany, the system of appointments from above became predominant in connection with the principle of the Führer. The sign of toughening and restructuring of legislation: In France, despite the liberality of the newly adopted legislation, the very legislative regulation of all

aspects of life closed many possibilities available in the previous period, which already appeared as toughening. In Germany, examples of the adoption of extremely strict laws are known. An indication of the introduction of rigid hierarchical social relations: in France, although the measure of social status was wealth, but new noble titles were created: princes, dukes, barons. The title of knight was introduced. In Germany, this principle was implemented in connection with the military hierarchization of society and the creation of future elites. The other signs of concentration of power mentioned above were also present in these countries. All this confirms that the concentration of power is able to emerge with all its peculiarities regardless of cultural, economic and other conditions.

It is a very important and interesting question whether the signs of concentration of power in antiquity and modernity are formally the same, and whether ancient agrarian societies have these signs of concentration of power. The size of the article does not allow us to consider all the signs, so we will analyze one of them, which seems to be peculiar to modern societies. Let us take such a sign as the strengthening of propaganda and ideology. Let us consider the case of ancient Rome. Ideology is a set of significant (most often political) ideas with a clear direction, an addressee of influence (as a rule, a certain society) and a focus on implementation. In this case, the ideological ideas were about the greatness and power of the Romans and Rome, their purpose for ruling other peoples, the creation of an ideal society under the rule of Rome, the greatness of the emperor. Propaganda - the implementation of these ideas - was also growing. These ideas are expressed in a significant part of Roman literature, which was very widespread (e.g. Virgil's Aeneid, Titus Livy's Roman History from the Foundation of the City), architecture (e.g. the columns of Trajan and Marcus Aurelius, statues of emperors). Power resorted to theoretical justifications for monarchy and the greatness of Rome. The most "prominent" ideologues were the Greek philosopher Dion Chrysostom and the nobleman Pliny the Younger, viceroy of Bithynia (the northern part of the Asia Minor Peninsula). The intensification of ideology and propaganda coincided with the transformation of Rome into a monarchy (beginning with the emperor Augustus, 30 B.C. to 14 A.D.). "The added point here is that ideology is often expressed through culture and way of life, which is not as explicit and overt as in the classic image, Germany 1933-1945, but it does not cease to be itself; besides, this is also characteristic of modern Western countries: where ideology ... was not and is not a phenomenon separated from science, literature, painting, journalism and even from religion (Zinoviev 2000: 274) [2]. As one can see, the spread of ideology and propaganda is clearly seen in the case of ancient Rome.

Since the socio-political tendency to concentration of power is present in both modern and ancient agrarian societies, is independent of culture and economic condition and is always accompanied by the same set of universal signs, we can speak of a certain integrity of the phenomenon of concentration of power and of the existence of an equally universal set of causes which in all cases led to the formation of this tendency. Thus, there are no fundamental changes of this phenomenon from antiquity to the present (it has no alternative in the social history of mankind). Only the measures of power concentration expression (and the corresponding forms of socio-political structure of societies) that may be established in the latter are alternative. Also alternative are "ways" (chains of concrete events, which should not be confused with the causes of power concentration), which lead to the establishment of different forms of societies' arrangement in concrete cases.

Important for our study is the following principle: political structures and processes are always dependent on the social structure and social processes within a given society. It follows that the concentration of power, as a political tendency, depends on a certain arrangement of social forces, which is universal, as is the consequence it causes. It is the criteria reflecting this arrangement of forces that we have tried to find.

The study of the reasons for the formation of the tendency towards concentration of power is conducted with the help of the (singular) similarity method, developed in logic and widely used in social research: the experience of using this method is described in the book by N. S. Rozov (Rozov, 2001) [3]. J. St. Mill, in his System of Syllogistic and Inductive Logic, formulates the

method as follows: If two or more cases of a phenomenon to be investigated have only one circumstance in common, then this circumstance - in which all these cases agree - is the cause (or consequence) of the phenomenon (Konstantinov, 1964: 421) [4]. The same circumstance (or circumstances) is the necessary and sufficient basis for the occurrence of the phenomenon under study. The phenomenon under study is the concentration of power. The phenomenon under study is a circumstance present in all cases of the phenomenon under study. There are five cases of countries where there was a concentration of power: France 1804 - 1813, Germany 1933 - 1945, Chile 1973 - 1990, Indonesia 1965 - 1967. All of them are chosen because they represent a sufficient diversity of social, economic and cultural conditions, in which the tendency to concentration of power is formed, which allows us to hope for the possibility of fixing the full set of causal factors: the probability of losing some of them due to the narrowness of the research base is reduced. In addition, the diversity of conditions increases the scientific legitimacy of the results. The main results are derived from the cases of Germany, Chile, and Indonesia, among which there is a sufficient degree of similarity for comparison, and the results are tested and specified in the remaining cases. A sufficient degree of similarity is that these are industrialized (Indonesia was actively industrializing at the time) countries that are part of Western culture. In them, superstructural social institutions (army, ideologists, bureaucracy, police) prevailed over social tendencies, and this is an important structural similarity. Before the processes of power concentration, these countries had independently developed sociopolitical organizations (similarity of initial social conditions), the evolution to a strong centralized power was carried out through crisis and with meaningful participation of the military. The formation of new regimes was accompanied by restructuring of sociopolitical structures.

The following variables (understood bilaterally: there is a sign - no sign) were considered as probable reasons leading to an increase in the tendency to concentrate power in one center. Variable A - positive experience of concentration of power, mobilization of society or its significant part on this basis. Variable B - socio-economic crisis. Variable C is the high political and social role of the military. Variable D - a consensus (agreement) among the elites regarding the concentration of power. Variable E - the low cost of suppressing an opponent. Variable F - the presence of a special organized group capable of concentrating power. Variable G - the tightness of the field of social interactions. Variable H - the disorganization and weakness of proto-democratic social groups.

According to the method of singular similarity, all designated hypothetical factors were tested for the presence of power concentration tendencies amplification in the presented cases, as a result of which it was revealed that variables A, E and G were invariably present in all cases. Thus, the necessary and sufficient conditions for the formation of a stable tendency towards concentration of power in one center within a certain social community are the following: positive experience with concentration of power, mobilization of society or its significant part on this basis, low cost of suppressing a rival and constricted area of social interactions. It is in the presence of all these factors that the trend under study begins to develop.

Let us outline some alternatives. The tendency to the concentration of power can be more or less pronounced (this is an alternative) because of the greater or lesser (respectively) formation of the specified causal facts of its growth. Indirectly, the forms of socio-political structure that may emerge in societies depend on these causes (this is also an alternative).

Let us concretize the causal factors found and explain them with historical examples. Variable (factor) A - the positive experience of the concentration of power, the mobilization of society or its significant part on this basis, in fact, fixes the presence in society of an acceptable and desirable pattern of socio-political order as a goal (possibly in various forms of strong power). Even better, if the existence of such a pattern is accompanied by the discrediting of other available patterns of social order. The variable includes the two necessary components (determinants) that allow it to be fixed [5]:

1. the preceding sufficiently large-scale fact of the concentration of power in one center, whose activities resulted in a large-scale effect, positively perceived by the entire society or

its significant, significant part, which brought visible successes;

2. a predominantly hierarchically organized, servile structure of the organization coming to power (as the realization of this experience). Let us take the case of Germany and consider the alternatives available. The economic crisis of 1929-1933, accompanied by social and political crises, devalued the experience of compromise within a power system based on a consensus of moderate conservatism and moderate social democracy, which had been the basis of the Weimar Republic's political order. Liberalism did not inspire confidence either, because of its traditional weakness in Germany and the fact that the countries where it prevailed could not successfully resist the crisis either. Communism, though strengthened under these conditions, was not successful enough because of the wave of nationalism. The only positive political experience for most of the population was the experience of the concentration of power (the attribute in question) associated with the existence of a strong German empire from 1871 to 1918, from which the veil of discredit formed by defeat in World War I had already been cast off (the first determinant of the variable). It was with this positive experience that the NSDAP, built hierarchically (second determinant), tried to be associated, which was an essential part of its success. Consequently, out of several political alternatives, the one that was associated with the trend in question "won". Variable G - the tightness of the field of sociopolitical interactions - is a factor intensifying (accelerating) the processes of sociopolitical evolution. The idea of this variable is taken from R. Carneiro, who used it (and understood it in a certain way) to explain the reasons for the emergence of autochthonous states. We understand the factor "tightness of the field of social interactions" as consisting of two components (determinants):

1. within the political sphere of society there are several groups (two or more), which, having completely divided this sphere, cannot perform political maneuvers without causing serious damage to each other (zero-sum game) and have significant support in the economic and social spheres, that is, in fact, they also divide them without residue, concentrating all the significant resources of society;

2. these groups are in a state of conflict. This situation leads to an intensification of sociopolitical processes.

Take Chile as an example. The policies of the government of S. Allende (1970 - 1973) undermined the interests of the most powerful groups (associations) of resource holders: the military, big industrialists, landowners, the Catholic clergy. In a situation of conflict (the second determinant variable), these associations had no opportunity to change this political line, since conciliatory politics compromised corporate, class and ideological interests (Reijin, 1999: 732) [6], moreover, in the absence of generally accepted rules for political action. All these groups invariably lost because dissent meant conflict, in which resources were inevitably lost: there was no way to move land holdings and factories elsewhere, no way to compensate for their loss, just as the loss of flocks to the clergy, the reduction in funding for the army hit hard at the officers, who were a separate powerful organization, hence political and economic areas were divided without a significant residue (the first determinant of the variable). As a result, the strongest of the disadvantaged groups (the army), led by A. Pinochet, seized power. The only alternative to this was the strategy of agreeing with the government of S. Allende, which meant further loss of resources by the elites. With the long-term implementation of such a policy it was possible (growth of alternatives) to change the type of socio-political structure in Chile.

Variable E, the low cost of suppressing the opponent, expresses the ability of one significant group to eliminate the resistance of other groups by force and influence and to impose its will on this society. The variable denotes a situation (this is its defining characteristic) in which one of the significant groups possesses either a critical mass of resources, or a key resource with which it is possible to take power without significant losses. For example, in Chile, of all the significant groups: the army, the big industrialists, the clergy and the landowners, only the army was strong enough to oppose the action of S. Allende's government. The army command overthrew it without significant losses.

All the other variables considered are not among the necessary and sufficient to initiate

the process of power concentration. They may in some cases accompany the necessary factors A, E and G, strengthening their effect, but they may not accompany them (strengthening or weakening their effect, i.e. influencing the measure of alternativeity in specific cases). Beneath these factors are meaningful concepts claiming to explain the causes of the trend under study. Variable B - "socio-economic crisis" reflects the widespread view in the literature that the crisis of 1929-1933 was the cause of fascism in Germany (based on the tendency to concentrate power) and that similar events could cause it again. Variable C - "the high sociopolitical role of the military" captures the factor that in some studies of the causes of the fall of democracy determined this process (i.e., essentially the same concentration of power) (Rejtin, 1999: 739). Variable D - "consensus (agreement) of the elites on the concentration of power" puts to the test the very common view that one way or another large-scale social processes have the actions of the elites at their core. Variable F - "the presence of a special organized group (capable of taking power entirely)". Variable H - "disorganization, weakness of proto-democratic social groups" puts to the test the statement which follows from our thesis (the dependence of political structures on the ratio of social forces) that for the concentration of power it is necessary to weaken the political opponents of this tendency.

The fact that all significant groups had mutual contradictions is clear. These contradictions sometimes turned into conflicts, but the latter were quickly smoothed out and were not at all large-scale. This suggests that none of the significant groups could impose their will on the others, for which each of them did not have enough strength (let's call it the high cost of suppressing opponents). The same can be seen in the cautiousness and the desire for compromise of the representatives of these groups at the Council, which chose the Tsar. But since the Tsar was chosen, the restoration of the state apparatus began, which means that there appeared another "political player" who concentrated resources throughout the country, above all, the most important one - military and administrative. He had wide support and, as the country was being restored, the resources under his control grew incomparably faster than the forces of these important groups. This means that for him the price of suppressing the other groups without damage to himself was small - we state the presence of the E-factor. The only alternative was the speed of accumulation of resources by him and the degree of "rigidity" of the established regime (i.e., the form of socio-political structure of society) [7].

As can be seen, in this case, the factors expressed by the variables that are necessary and sufficient to implement the trend toward concentration of power were fully present.

Thus, it has been found out that the necessary and sufficient conditions for the formation of a stable tendency to concentrate power in one center within a certain social community are the following: a positive experience of power concentration, mobilization of society or its significant part on this basis, a low price of suppressing a rival and a constricted field of social interactions. It is in the presence of all these factors that the process of concentration of power begins to develop. This tendency is universal, since it is present even in very different societies.

The identified necessary and sufficient conditions for the beginning of the process of concentration of power never in historical reality lead to the same results (for example, only to rigid totalitarianism). Firstly, the process of power concentration that has begun can be interrupted by some circumstances, which precludes its completion. Second, the necessary conditions for this process may be expressed in a somewhat greater or somewhat lesser degree, which affects the process itself. Third, there may be conditions in historical reality that strengthen or weaken this tendency.

Thus, the identified necessary and sufficient conditions always with necessity form only the process of power concentration itself, as a result of which (if the process is completed) in a given society all power opportunities are united in one center. That is, the whole process of power concentration is alternative. As a result, it qualitatively changes the given society. But the process of power concentration may proceed in various alternative ways. Besides, it can lead to unequal quantitative results (weak or strong authoritarianism, totalitarianism, etc.), which does not cancel out the qualitative specificity of the change taking place.

Thus, the single process of concentration of power is the basis for the different kinds of socio-political regimes that we are witnessing in reality.

References:

- [1] **Diakonov, I.M.** "The ways of history. From the most ancient man to the present day". Moscow: Oriental Literature. 1994.
- [2] **Zinoviev, A.A.** "The West". Moscow: Polygraph Center. 2000.
- [3] **Rozov N.S.** "Development and approbation of the method of theoretical history". Novosibirsk: Nauka. 2001
- [4] **Konstantinov, F.V.** "Philosophical Encyclopedia". Moscow: The Soviet Encyclopedia. 1964.
- [5] **Korotaev, A.V.** "Social evolution: factors, patterns, trends". Moscow: Oriental Literature. 2003.
- [6] **Reijin, Ch.** "Political methodology: qualitative methods". Moscow: Veche. 1999.
- [7] **Ivin, A.A.** "Philosophy: An Encyclopedic Dictionary". Moscow: Gardariki. 2004.

АДАМ ЖӘНЕ АЗАМАТТАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТАРЫ МЕН БОСТАНДЫҚТАРЫН ҚОРҒАУ БОЙЫНША СОТ ОРГАНДАРЫ ҚЫЗМЕТІНІҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІ

АЛТАЕВА М.О. *магистр, аға оқытушы*
СЕРИК Г. *магистр, аға оқытушы*

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Аннотация. В данной статье рассматриваются общественные отношения, возникающие у судебных органов в обеспечении прав и свобод человека и гражданина.

Конфликт интересов различных субъектов права порождает в обществе правовые конфликты и создает барьеры в различных сферах жизни. В этой сфере возрастает роль независимой судебной власти, занимающей позицию главного атрибута в механизме сдержек и противовесов. Обеспечение верховенства закона и соблюдения правопорядка в обществе возложено на суд, который выступает арбитром при разрешении правовых конфликтов и преодолении препятствий, связанных с осуществлением прав, свобод и законных интересов.

Ключевые слова. общественные отношения, судебные органы, судебная система, судебная власть.

Annotation. this article examines the social relations arising in the provision of human and civil rights and freedoms by judicial authorities.

The conflict of interests of various subjects of law creates legal conflicts in society and creates obstacles in various spheres of life. In this area, the role of an independent judiciary is growing, which occupies the position of the main attribute in the mechanism of checks and balances. Ensuring the rule of law and the observance of law and order in society is entrusted to the court, which acts as an arbitrator when resolving legal conflicts and overcoming obstacles associated with the exercise of rights, freedoms and legitimate interests.

Keywords. public relations, judicial bodies, judicial system, judicial power.

Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады, оның ең қымбат қазынасы-адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары. Бұл құрылтай нормасы, дұрыс, мемлекеттің мәні мен белгілерін, оның бүкіл саяси басқару жүйесінің жұмыс істеу құралдары мен тәсілдерін, ел ішінде де, халықаралық аренада да қарым-қатынасты жүзеге асырудың әдістері мен нысандарын анықтайды. Адам мемлекетінің ең жоғары құндылығын бекіту, оның құқықтары мен бостандықтарын абсолютті және ажыратылмайтын деп тану, оларды әркімге туғаннан бастап беру және оларды іске асыруды Конституциялық кепілдіктермен қамтамасыз ету адамның мемлекеттегі басым орнын көрсетеді және қазіргі мемлекеттің әлеуметтік жағын сипаттайды.

ҚР Конституциясының 34-бабының 1-тармағында әрбір адам Конституцияны мен заңнамасын сақтауға, басқа адамдардың құқықтарын, бостандықтарын, абыройы мен қадір-қасиетін құрметтеуге міндетті деп белгіленген, бұл демократиялық қоғам мен құқықтық мемлекеттің негізгі идеяларының бірі болып табылады [1].

Билікті бөлудің Конституциялық принципі демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекеттің негізгі белгілерінің бірі болып табылады және оның ресми-құқықтық жағын білдіреді. ҚР Конституциясының 4-тармағына сәйкес, ҚР-да мемлекеттік билік біртұтас, ол Конституция мен заңдар негізінде заң шығарушы, атқарушы және сот тармақтарына бөліну, олардың тежемелік әрі тепе-теңдік жүйесін пайдалану арқылы жүзеге асырылады.

Аталған конституциялық норма мемлекеттік органдардың бірыңғай бір деңгейлі құрылымын және мемлекеттік биліктің барлық деңгейлерінің өзара іс-қимылының сипатын

көрсетеді. Биліктің үш тармағының әрқайсысы дербес, тәуелсіз және өздерінің конституциялық өкілеттіктері шегінде мемлекет аппараты арқылы және ерекше нысандарда өздеріне тән функцияларды орындайды. ҚР-дағы мемлекеттік билік біртұтас және біртұтас, сонымен қатар иерархиялық жүйеге және оны мемлекеттік органдар арасында құқық шығармашылығы қызметін жүзеге асыру бойынша, нормативтік құқықтық және өзге де актілерді орындау жөніндегі қызметті іске асыру бойынша, сондай-ақ азаматтар мен ұйымдардың құқықтарын, бостандықтары мен заңды мүдделерін қорғауды қамтамасыз ету бойынша бөле отырып, айқын құрылымға ие.

Құқықтық мемлекеттер мен азаматтық қоғамдарда мемлекеттік биліктің үш институтының өмір сүру теориясынан туындайтын заң шығарушы, атқарушы және сот билігінің тиімді жұмыс істеуін қамтамасыз ету мәселелері тұтастай алғанда мемлекеттік билік тармақтарының оңтайлы өзара іс-қимылымен ішкі және жан-жақты байланысты. Бұл, өз кезегінде, кез-келген заманауи мемлекеттегі биліктің барлық үш тармағының үйлесімді жұмыс істеуінің негізі болып табылады.

Қазақстан Республикасындағы сот билігі мемлекеттік билік тармақтарының бірі болып табылады және Конституцияны, заңдарды, басқа да нормативтік актілерді негізге ала отырып, заңнаманы бұзумен байланысты қоғамда туындайтын жанжалдарды шешу мақсатын көздейді.

Сот билігі мемлекеттік биліктің бір тармағы ретінде біртұтас мемлекет құруға тән барлық ортақ белгілерге ие:

1. оның қызметі мемлекеттің бүкіл кеңістігінде қолданылатын Қазақстан Республикасының Конституциясына негізделеді;

2. оның қызметі бүкіл елге таралады;

3. сот органдарының шешімдері олардың құзыреті шеңберінде ғана қабылдануға тиіс;

4. сот органдарының шешімдері мемлекеттік органдар, лауазымды адамдар, олардың бірлестіктері үшін міндетті;

5. сот органдары заңдылық пен құқықтық тәртіпті нығайтуға жәрдемдеседі.

Тежемелік әрі тепе-теңдік жүйесін сақтауға негізделген құқық шығармашылығы, құқық атқару және құқық қорғау қызметі жөніндегі функцияларды мемлекеттік аппарат органдары арасында бөле отырып, мемлекеттік билікті заң шығарушы, атқарушы және сот тармақтарына бөлудің Конституциялық қағидатының болуы Қазақстанның саяси өмірді ырықтандыру және саяси жүйені жаңғыртудың белгілі бір деңгейі мәселелерінде жоғары нәтижелерге қол жеткізгенін көрсетеді.

Қазақстанның құқықтық мемлекет мәртебесін мойындауы заңның үстемдігін қамтамасыз етуді және барлық құқық субъектілері сақтайтын заңдылықтың мүлтіксіз режимін көздейді. Бұл жағдайда көп нәрсе сот және құқық қорғау органдарының жұмыс сапасына, олардың жаңа жағдайларда азаматтардың құқықтары мен бостандықтарына конституциялық кепілдіктерді қамтамасыз ету қабілетіне байланысты. Құқықтық жүйеде нақты тәуелсіздікке және басқа да билік белгілеріне ие бола отырып, мемлекеттік билік тармақтарының бірінің Конституциялық миссиясын орындауға шақырылған соттарға ерекше орын беріледі.

Сот-құқықтық реформаның бастапқы кезеңдерінде билікті бөлу туралы конституциялық ережені іске асыру, билікті шектеу режимін алып тастай отырып, сондай-ақ билікті басып алуға және диктатура орнатуға жол бермей, биліктің заң шығарушы, атқарушы және сот тармақтарының өзара үйлесімді іс-қимылы мақсатында 2000 жылғы 25 желтоқсанда "Қазақстан Республикасының сот жүйесі мен судьяларының мәртебесі туралы" Конституциялық заң қабылданды.

Аталған Конституциялық заңның 1-бабында сот билігі азаматтар мен ұйымдардың құқықтарын, бостандықтары мен заңды мүдделерін қорғау, Республиканың Конституциясының, заңдарының, өзге де нормативтік құқықтық актілерінің, халықаралық шарттарының орындалуын қамтамасыз ету жөніндегі өз қызметінде тәуелсіз және ҚР

Конституциясы мен заңдарына ғана бағынатын соттарға ғана тиесілі екендігі айтылған.

Азаматтық немесе қылмыстық іс бойынша сот төрелігін іске асыру кезінде соттың қызметіне қандай да бір араласуға жол берілмейді, соттың ерекше өкілеттіктерін басқа органдарға, лауазымды адамдарға немесе өзге адамдарға беруге, олардың судья өкілеттіктерін немесе сот билігінің функцияларын иеленуіне, сондай-ақ судьялардың сот ісін жүргізу тәртібімен шешуіне жататын өтініштерді, арыздар мен шағымдарды қарауына тыйым салынады.

Сот билігінің маңызды белгісі-мемлекеттік қызметшілердің ерекше санаты болып табылатын судьялардың ерекше мәртебесі мен қызмет режимі. Конституцияға сәйкес Республиканың жиырма бес жасқа толған, жоғары заң білімі, заң мамандығы бойынша кемінде екі жыл жұмыс стажы бар және біліктілік емтиханын тапсырған азаматтары судья бола алады. Конституцияда судьялар үшін заңмен қосымша талаптар белгіленуі мүмкін екендігі көрсетілген. Мұндай қосымша талаптар "Сот жүйесі және судьялардың мәртебесі туралы" заңда белгіленеді [2].

Судьялардың қызмет режимінің ерекшеліктері олардың тәуелсіздігі және тек Конституция мен заңға бағынуы сияқты Конституциялық принциптерде көрінеді. Заң судьялардың өзгермейтіндігі мен иммунитетін белгілейді.

Сот билігінің өзіндік белгісі-оның қызметін ішкі бақылаудың ерекше жүйесі. Әділ сотты жүзеге асыра отырып, соттар тек Конституция мен заңға бағынатындықтан, заң шығарушы, атқарушы билік сияқты, өз шешімдерінің заңдылығын бақылауға құқылы емес. Соттардың қызметін бақылау сот қадағалауы және прокурорлық қадағалау арқылы жүзеге асырылады. Жоғарғы Сот төменгі соттар қараған істерді қадағалау тәртібімен қарайды.

Прокуратура органдары Қазақстан Республикасының Конституциясы бойынша "Соттар және сот төрелігі" деп аталатын VII бөлімге кіреді. Зерттеулер көрсеткендей, Қазақстан Республикасының Конституциясын прокуратураға конституциялық қадағалау функциясын "жүктеу" прокуратура органдарының ұйымдастырылуы мен қызметін реттейтін конституциялық және ағымдағы заңдардың тиісінше дамуын талап етеді.

Прокуратура ешқашан "ерекше билік" рөліне ұмтылмаған, дегенмен ол мемлекеттік қызмет буынында маңызды мәртебеге ие. Прокуратура, атап айтқанда, мемлекеттік биліктің барлық институттарының қызметінде және іс жүзінде мемлекеттік және қоғамдық өмірдің барлық салаларында конституциялық заңдылықтың бұзылуын болдырмауды, жеке адамның құқықтары мен бостандықтарын, қоғам мен мемлекеттің мүдделерін қорғауды қамтамасыз етуді өзінің мақсаты етіп қояды.

Прокуратура соттарды қадағалауды жүзеге асыра отырып, республиканың бүкіл аумағында заңдардың, Президент жарлықтарының және өзге де нормативтік актілердің дәлме-дәл әрі біркелкі қолданылуын бақылайды [3].

Демек, тек прокуратура Конституциялық қадағалау функциясын жүзеге асыра отырып, заңдылықтың сақталуын Мұқият қорғайтын "басқарушы" орган болуға тиіс.

Мемлекеттің оңтайлы жұмыс істеуі және оның қоғамның түбегейлі және үйлесімді дамуын қамтамасыз ету мемлекеттік институттардың қызметін барынша сенімді және орынды ұйымдастыруға байланысты. Бұл жерде құқықтық, демократиялық мемлекеттің өзіне жүктелген өкілеттіктерді тиімді орындауын көздейтін деңгейге де, құқықтық мемлекет пен демократиялық, азаматтық қоғам арасындағы өзара қарым-қатынастардағы тұрақтылыққа да қол жеткізу қажет.

Аталған мәселелер бойынша белгілі қазақстандық ғалым-заңгер Ғ.С. Сапарғалиевтың мынадай пікірлерімен толық келісуге болады: "билік тармақтарының бөлінуі өкілеттіктердің бөлінуінен, өзара бақылаудан, тежемелік пен тепе-теңдік жүйесінен, тепе-теңдіктен, тепе-теңдік сақтаудан диалог пен келісім арқылы көрінеді" [4].

Биліктің бөлінуі жеке құрылымдардың демалу жағдайы емес, керісінше, күрделі татуласу процесінде және арнайы құқықтық процедуралар негізінде, бірлікке қол жеткізе отырып, қоғамдағы келіспеушіліктер мен қақтығыстарды шешетін жұмыс буыны. Келіспеушіліктер мен қарама-қайшылықтарды шешуде қолданылатын құқықтық тәртіп

биліктің әртүрлі тармақтарының өзара қарым-қатынасында ерекше мәнге ие.

Сот билігінің қызметі әрқашан, біріншіден, Конституциялық реттеудің маңызды саласы және құқықтық мемлекеттің тиімді жұмыс істеу тетігі ретінде құқықтық мемлекет құрудың "белсенді" қатысушысы болып табылатындығын ерекше атап өтуге болады. Сот билігі адамдар үшін басты болып табылатын Сот төрелігі принциптерін жүзеге асыруды мақсат етеді.

Кез-келген сот шешімі адам мен азаматтың құқықтарының, бостандықтары мен заңды мүдделерінің Конституциялық кепілдіктеріне "негізделуі" керек, өйткені мұнда белгілі бір мемлекеттің құқықтық жүйесінің беделі, ар-ожданы, қадір-қасиеті көрсетілген.

Баяндалғанды ескере отырып, сот билігі деп Қазақстан Республикасында сот жүйесі органдарының қызметі арқылы жүзеге асырылатын адамдардың, олардың бірлестіктерінің, ұйымдарының және өзге де құқықтық құралымдарының мемлекет тарапынан заңда белгіленген тәртіппен жүзеге асырылатын әсерін түсіну керек. Сот билігі туралы айтатын болсақ, оның мемлекеттік басқару жүйесіндегі ұйымдастырылуы мен қызметінің ерекшелігін баса көрсететін оның сипаттамалық белгілерін бөліп көрсету қажет.

Әдебиеттер:

[1] Қазақстан Республикасының Конституциясы 1995 жылғы 30 тамыз (2022.19.09. берілген өзгерістер мен толықтыруларымен). Режим доступа: URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=51005029свободный. (Дата обращения: 26.09.2022).

[2] Қазақстан Республикасының сот жүйесі мен судьяларының мәртебесі туралы Қазақстан Республикасының 2000 ж. 25 желтоқсандағы № 132-ІІ Конституциялық Заңы (2022.01.07. берілген өзгерістер мен толықтыруларымен) Режим доступа: URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=51021164. (Дата обращения: 26.09.2022).

[3] Прокуратура туралы Қазақстан Республикасының Заңы 2017 жылғы 30 маусымдағы № 81-VI ҚРЗ. (2021.02.07. берілген өзгерістер мен толықтыруларымен) Режим доступа: URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=33329833 (Дата обращения: 26.09.2022).

[4] Сапарғалиев, Ғ.С., Ибраева А.С. Мемлекет және құқық теориясы. – Астана: Фолиант, 2014.-288 б.

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ БАЛА АСЫРАП АЛУДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

САРЫМБЕТОВ Е.А.

*М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университетінің аға оқытушысы
Құқық магистрі, Тараз қ., Қазақстан*

Аннотация. Суть исследования заключается в том, чтобы показать, какие преимущества и недостатки дает международное усыновление. Автор исследовал преимущества усыновления за рубежом и остановился на трудностях, с которыми сталкивается усыновление в стране.

Ключевые слова. международное усыновление, право, брак, иностранцы, патронат.

Annotation. The essence of the study is to show the advantages and disadvantages of international adoption. The author explored the advantages of adoption abroad and dwelled on the difficulties faced by adoption in the country.

Keywords. international adoption, law, marriage, foreigners, patronage.

Бұл мақаланың тақырыбын таңдауға еліміздегі бала асырап алу мәселесіндегі туындайтын құқықтық мәселелері себеп болды. Өйткені елімізде бала асырап алу кезінде туындайтын мәселелерді шешудің оңтайлы жолдарын қарастырғым келеді, оның ішінде халықаралық бала асырап алу мәселесіне тоқталғым келеді. Менің жұмысымның ең басты мақсаттарының бірі халықаралық бала асырап алудың қандай артықшылықтары мен кемшіліктері барын зерттеп, саралап өз ғылыми нәтижелерімді көрсету болып табылады.

Балалар үйінен бала асырап алу оңай емес. Бұл бүгінде бала асырап алғысы келетін ата-аналардың мотивациясы. Әр түрлі сынақтардан өткеннен кейін де, жүректің қалауы бойынша баланы табу үшін біраз уақыт қажет деп айтылады. Осыдан кейін биліктің бюрократиясы мен әуре-сарсандары бала асырап алу идеясын да жоққа шығарады.

Қолданыстағы заңнамаға сәйкес, патронаттық ата-аналар енді 14 құжатқа ие болуы керек. Олардың ішінде негізгі талаптарға патронаттық ата-аналарға арналған тұрғын үй кіруі маңызды. Екіншіден, ең төменгі күнкөріс деңгейі мен табыс 60 000 теңгеден кем болмауы тиіс. Үшіншіден, наркологиялық және психологиялық диспансерлерде есепте тұрмаған, сотталмаған талаптар ескеріледі. Сондай-ақ олардың басқа балаларға қатысты ата-аналық құқығынан айырылмауы қажет. Содан кейін Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау министрлігінің бұйрығымен бекітілген Медициналық профилактикалық тексеруден өткенін растайтын құжат талап етіледі. Осы құжаттармен бірге, егер асырап алғысы келетін бала 10 жастан асқан болса, баланың пікірі де ескеріледі.

Өз ата-анасына осындай мүмкіндік беріледі.

«Заң әдебиетінде бала асырап алуға қатысты екі пікір қайшылықты. Хаскелберг Б.П. бала асырап алуды отбасылық құқықтық қатынастардың пайда болуының негізі ретінде қарастырады, Ворожейкин Е.М. оны тек отбасылық тәрбиенің бір түрі ретінде қарастырады. Біздің ойымызша, бұл екі тәсіл бір-біріне қайшы келмейді, өйткені бала асырап алу отбасылық құқықтық байланыс құра отырып, отбасында тәрбиелеудің шарты болып табылады» [1].

Халықаралық бала асырап алу туралы қоғамдық пікір қайшылықты. Қарсыластардың пікірлері ортақ идеологиялық ұстанымға негізделеді: біздің генофондты шетелге әкету, қазақстандық балаларды қылмыстық ниеттерін жүзеге асыру үшін сатып алатын шетелдік асырап алушылардың жасырын уәждері. Халықаралық бала асырап алуды жақтаушылар мемлекет бола алмайтын ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балаға шетелдіктер көмек көрсетеді, бала Отбасылық тәрбие алады деп сендіреді.

Қазақстанда халықаралық бала асырап алуды құқықтық реттеудің кейбір мәселелері орын алды. Шетелдік азаматтардың қазақстандық балаларды ұзақ уақыт бойы асырап алуы

не ұлттық заңнамамен, не тиісті халықаралық актілерді ратификациялау жолымен реттелмеген. Осы мақсаттар үшін «бала асырап алу кеңестік заң бойынша және бала асырап алуға рұқсат алу кезінде жүргізіледі» деген ережені бекітетін Қазақ КСР Неке және отбасы туралы кодексінің 187-бабы жеткілікті болды. 1991 жылдың соңында американдық бала асырап алу агенттіктерінің республика аумағында әрекет етуінің басталуы қазақстандық заңнаманы жетілдіруге тиіс екенін көрсетті. 1992 жылғы наурызда ҚР Білім және денсаулық сақтау министрлігі бала асырап алуды ресімдейтін білім беру органдарының қызметкерлері үшін «шетел азаматтарының ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балаларды асырап алуы туралы» түсіндірме жазба жасады. Тиісті түсініктемелерге сәйкес, қазақстандық азаматтар әртүрлі себептермен асырап алынған балаларды шетелдіктерге асырап алуға берді, яғни. мүгедек балалар, дамуында кемістігі бар балалар. Бұл хат нормативтік сипаттың болмауына байланысты қорғаншылық және қамқоршылық органдары құжаттарды ресімдеген кезде ғана пайдаланылды. Мұндай заңсыз әрекеттердің жолын кесу мақсатында шетелдік азаматтардың қазақстандық балаларды асырап алуына мораторий жарияланды.

«Халықаралық бала асырап алу мәселелерін реттейтін заңнаманы қалыптастырудың жаңа кезеңі - 17.12.1998 жылғы «Неке және отбасы туралы» ҚР Заңын қабылдау. Осы Заңға сәйкес ҚР аумағында шетелдіктердің, азаматтығы жоқ адамдардың ҚР азаматы болып табылатын баланы асырап алуы, оның ішінде бала асырап алудың күшін жою ҚР заңнамасына сәйкес жүргізіледі» [2].

Қазақстан Республикасы бірқатар конвенциялар мен заңдарға қосылды. 2011 жылғы 26 желтоқсанда Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев «Неке және отбасы туралы» Қазақстан Республикасының Кодексіне қол қойды.

Соңғы екі жылда бала асырап алушылардың саны күрт өсуде. Бірақ біздің азаматтарымыздың асырап алынған балалардан бас тартуы да орын алуда. Мұның негізі: баланың ата-анасымен психологиялық үйлесімсіздігі, баланың ауруы және т.б., яғни асырап алынған ата-аналар өгей балаларды тақырып ретінде қарастырады және оларды қажетсіз уақытта өткізеді.

Халықаралық бала асырап алуға қатысты заңнаманың ұстанымына қарамастан, ол көбінесе баланың мүдделері мен заң талаптарын бұза отырып жүзеге асырылады. Тәжірибе көрсеткендей, кейбір жағдайларда сот органдары заңсыз бала асырап алуға жол берді, оның ішінде бала асырап алу туралы істердің соттылығы сақталмады, баланың жақын туыстары бар екендігі анықталмады, кейбір жағдайларда ата-анасының келісімінсіз бала асырап алуға рұқсат етілді. Осыған байланысты, халықаралық бала асырап алуды реттейтін заңнамадағы кемшіліктер көп жағдайда баланың маңызды құқықтарының бұзылуының себебі болып табылады. Кейбір жергілікті мемлекеттік органдар қолданыстағы заңнаманы және халықаралық бала асырап алуға байланысты стандарттарды ескермейді. Бұл беделіне күмән келтіретін бала асырап алуға тікелей көмек көрсететін қорғаншылық және қамқоршылық органдарының өкілеттіктерін кеңейтудің орнына делдал агенттіктердің ашылуына әкелді.

«Ата-анасының қамқорлығынсыз қалған, ҚР аумағынан тыс жерлердегі отбасыларға тәрбиелеуге берілген баланың құқықтары мен мүдделерін қорғау қажеттілігі халықаралық бала асырап алу процесіне ерекше көзқарасты талап етеді. Халықаралық бала асырап алуға қатысты негізгі ережелер Қазақстан 1994 жылдан бастап қатысушысы болып табылатын БҰҰ-ның 1989 жылғы Бала құқықтары туралы Конвенциясында бекітілген. Тиісті Конвенцияға сәйкес халықаралық бала асырап алу - бұл, біріншіден, бала туған мемлекетте отбасына орналастырылмайтын жағдайларда қолданылатын баланың отбасын қамтамасыз ету әдісі. Екіншіден, бала асырап алу туралы мәселелерді шешуді мемлекеттің тиісті құзыретті органдарының қарауына жатқызу. Үшіншіден, баланы басқа мемлекеттердің азаматтарына асырап алуға беру, оны мемлекет ішінде асырап алуға беру кезінде қолданылатын нормалар мен кепілдіктерді қолдану қажеттілігі. Төртіншіден, баланы орналастыру пайда табу мақсатында жүргізілмеуі керек» [3].

«Халықаралық бала асырап алуға қатысты заңнаманың ұстанымына қарамастан, ол көбінесе баланың мүдделері мен заң талаптарын бұза отырып жүзеге асырылады. Тәжірибе

көрсеткендей, кейбір жағдайларда сот органдары заңсыз бала асырап алуға жол берді, оның ішінде бала асырап алу туралы істердің соттылығы сақталмады, баланың жақын туыстары бар екендігі анықталмады, кейбір жағдайларда ата-анасының келісімінсіз бала асырап алуға рұқсат етілді. Осыған байланысты, халықаралық бала асырап алуды реттейтін заңнамадағы кемшіліктер көп жағдайда баланың маңызды құқықтарының бұзылуының себебі болып табылады. Кейбір жергілікті мемлекеттік органдар қолданыстағы заңнаманы және халықаралық бала асырап алуға байланысты стандарттарды ескермейді. Бұл беделіне күмән келтіретін бала асырап алуға тікелей көмек көрсететін қорғаншылық және қамқоршылық органдарының өкілеттіктерін кеңейтудің орнына делдал агенттіктердің ашылуына әкелді» [4].

АҚШ-та Қазақстанда асырап алынған жасөспірімдерді өлтіргеннен кейін қоғам екі майданға бөлінді: шетелдіктердің асырап алуына қарсы және қарсы.

Өкінішке орай, қандай да бір себептермен қоғамдағы мұндай жабайы наразылық Шетелдегі балаларға қатысты кейбір қылмыстарға байланысты жағдайларды тудырады, бірақ мұндай жағдайлар кез-келген елде және біздің елде де болуы мүмкін. Биологиялық ата-аналар өздерінің қанды балаларына қарсы қылмыс жасауы өте жиі кездеседі және менің ойымша, асырап алынған балаға қатысты қылмыс қанды балаға қатысты қылмыстан да жаман және қорқынышты деп айтуға болмайды. Сондықтан, осыдан қандай да бір саяси түс жасау, шетелдік азаматтардың қазақстандықтарды асырап алуына тыйым салуға шақыру дұрыс емес деп санаймын. Бірақ сонымен бірге, біздің балаларымызды шетелде асырап алу ашық болуы керек деп санаймын.

Балалар туралы ақпарат жабық. Айталық, бала Шымкентте, ал әлеуетті ата-аналар Астанада тұрады. Немесе бала Өскеменде тұрады, ал оны алматылықтар асырап ала алады. Әлеуетті ата-ана Бір жерде өз отбасына қабылдауға болатын бала бар екенін білмейді. Содан кейін бұл баланы біздің азаматтар асырап алуы мүмкін еді, бірақ олар бұл бала туралы білмегендіктен және біле алмағандықтан, бала балалар үйінде қалады. Осы уақытта шетелдік әлеуетті ата-аналар Халықаралық бала асырап алу агенттіктері арқылы Қазақстандағы балалар туралы ақпарат ала алады. Яғни, Қазақстанда кез келген қазақстандық кіре алатын және ата-аналарына мұқтаж барлық балалар бойынша ақпаратпен танысатын ортақ база жоқ.

«Мейірімділік» ерікті қоғамы» қоры сайт құрғаны атап өтілді usynovite.kz, жетім балалардың деректері бар жерде, бірақ бұл қазір балалар үйіндегі балалардың аз ғана бөлігі.

Біз балалардың есебін ашық ортаға шығаруға және отбасына мұқтаж әрбір бала туралы ақпаратты оның құпия емес бөлігінде сайтқа орналастыруға тырысамыз. Бұл баланың суреті, аты-жөні, туған жылы және қысқаша сипаттамасы. Бұл деректер әлеуетті ата-аналар немесе қамқоршылар бала туралы ақпарат алып, қандай да бір шешім қабылдауы үшін жеткілікті.

Шетелдік азаматтарды бақылауды сақтау үшін азды-көпті моральдық адамдарды қосу керек, бұл жұртшылық. Ешқандай жағдайда мемлекеттік органдар болмауы керек, өйткені олар бірінші кезекте сыбайлас жемқорлар (..). Қазіргі таңда Қазақстандағы сыбайлас жемқорлық жағдайында, материалдық жағы бәрінен жоғары болатын білім беру жүйесі кезінде балаларды шетелге беру процесі жүзеге асырылуда. Менің ойымша, бұл тек біреудің өзіне алуы үшін болуы үшін. Егер мемлекеттік органдар мен жеке құрылымдар жетім балаларға көмектескісі келсе, олар ұзақ уақыт отырып, Шетелде бақылауды қалай жүргізу керектігін ойластырған болар еді. Шетелдіктердің бала үшін беретін қаражаты және бұл үлкен сомалар онымен айналысатын мемлекеттік шенеуніктердің қалтасына түседі.

Менің ойымша, шетелдік азаматтардың балаларына қол жетімділікті жабудың қажеті жоқ, өйткені кейде үйде асырап алынбаған баланың басқа елде отбасын табуға мүмкіндігі болуы мүмкін. Мұндай адамдар мұқият тексеруден өтуі керек. Өйткені, АҚШ-тағы сияқты мұндай факт біздің елде де болуы мүмкін. Асырап алынған балаларды ел ішінде де, шетелде де бақылау керек.

Біздің елде қазақстандықтар бала асырап алу кезінде тек сау балаларды асырап

алғысы келеді, ал мүгедек балаларды асырап алуға қауқарлары жоқ. Ол әрқайсысымызда солай жасайтынымыз сөзсіз. Ал шетелдіктер бізден бала асырап алу кезінде мүгедек, ауыр аурумен ауыратын балаларды асырап алады. Негізінен әртүрлі аурулары бар, мүмкіндігі шектеулі, церебральды сал ауруы бар балаларды асырап алады, көбінесе жүрек ауруы бар, АИТВ-мен ауыратындарды. Бұл әрине халықаралық бала асырап алудың үлкен артықшылықтарының бірі болып саналады.

Қазақстаннан шетелдіктер асырап алған балалардың саны күрт азайды. 1999 жылдан 2012 жылға дейін басқа елдердің азаматтары ҚР-дан 8806 бала асырап алды. 2013-2016 жылдар аралығында шетелде барлығы 125 жетім бала үй тапты.

Шетелдікке Қазақстаннан бала асырап алу оңай емес. Шетелдік БАҚ-тың хабарлауынша, бала асырап алу үшін орташа чек 30-40 мың долларды құрайды.

Агенттіктің өкілінің айтуы бойынша: «- Ия, олар бұл процедура үшін көп ақша төлейді, бірақ өз отандарында. Қазақстанда олар ешкімге төлемейді, тек қонақ үй мен тамақ үшін және олар негізінен таксимен жүреді. Әдетте, ақша өз құжаттарын жинауға кетеді, оларда өте қымбат апостиль қою және нотариустардың қызметтері бар» .

Интернетте ҚР-дан балаларды асырап алу ережелері бар бірнеше сайтты табуға болады, «Adopting from Kazakhstan» іздеу жүйесіне кіру жеткілікті. Қазақстаннан бала асырап алу барған сайын танымал бола түсетіні туралы тұжырымдалған материалдар таратылды, өйткені республикада жетімдер мен ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балаларға жақсы қамқорлық жасалады.

Агенттіктің ресми өкілі сондай-ақ шетелдік асырап алушылар "Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы" ҚР Кодексіне сәйкес қазақстандық балалардың шетелде қалай өмір сүретіні туралы есеп беруге міндетті екенін айтты. Бұл ең қатаң шарт. Есептерге баланың қайда оқитыны, не жейтіні, медициналық тексерудің нәтижелері, асырап алынған адамның бос уақытын қалай өткізетіні, нені ұнататыны, спортпен шұғылданатыны және оның қалай дамитыны туралы мәліметтер кіреді. Шетелдіктер шетелге алып кеткен балалар 18 жасқа дейін Қазақстан азаматтары болып қалады. Бала асырап алғаннан кейінгі алғашқы үш жыл ішінде есептер әр алты айда, содан кейін бала жылына бір рет кәмелетке толғанға дейін тапсырылады.

Агенттіктің өкілінің айтуы бойынша: «Ресми агенттік есептер үшін жауапкершілік туралы құжатқа қол қояды. Егер біз құжаттарды тапсыруға кешігіп қалсақ, бізге айыппұл салынатын нәрсе емес, бірден жабылуы мүмкін. Барлығы өте қатал. Ұлыбританиядан құжаттар ағылшын тілінде жіберіледі, біз оларды аударамыз, нотариалды куәландырамыз және ҚР Білім министрлігіне жібереміз».

Әдебиеттер:

[1] Справочная информация комитета по охране прав детей Министерства образования и науки (с 1999 по 2009 годы).

[2] Позиция Детского фонда ООН-ЮНИСЕФ (UNICEF – United Nations International Children's Emergency Fund) по международному усыновлению / / / см.: «Общественные слушания» «Нужно ли Казахстану международное усыновление». 2007. 18 июня.

[3] **Аккуова, Г.** Международное усыновление детей: пути решения проблемы. Астана, 2017. С. 3.

[4] Международный справочный центр по защите прав детей, лишенных семьи. Информация о международном усыновлении. 2018. с. 7.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ КҮРЕС ЖҮРГІЗУ ТЕТІКТЕРІН ЖЕТІЛДІРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

АЛЛАНАЗАРОВА К.Б.

*Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті
Ақтөбе қ., Қазақстан*

Аннотация. В современном Казахстане ведется активная борьба с коррупционными проявлениями на всех уровнях государственного управления, в частном бизнесе, некоммерческой и общественной деятельности. Мировой опыт показывает, что ни в одной стране невозможно полностью избежать коррупции, но вполне возможно значительно уменьшить ее проявления. Во многих развитых и развивающихся странах мира уровень коррупции сравнивали с уровнем казахстанцев, но они снизили его, добившись того, что это явление не станет непреодолимым препятствием на пути модернизации страны, развития экономики и общества. В статье автор рассматривает вопросы дальнейшего совершенствования механизмов борьбы с коррупцией в Республике Казахстан.

Ключевые слова. борьба с коррупцией, антикоррупционная программа, казахстанский опыт.

Annotation. In modern Kazakhstan, there is an active fight against corruption at all levels of government, in private business, non-profit and public activities. World experience shows that it is impossible to completely avoid corruption in any country, but it is quite possible to significantly reduce its manifestations. In many developed and developing countries of the world, the level of corruption was compared with the level of Kazakhstanis, but they reduced it, ensuring that this phenomenon would not become an insurmountable obstacle to the modernization of the country, the development of the economy and society. In the article, the author examines the issues of further improvement of anti-corruption mechanisms in the Republic of Kazakhstan.

Keywords. combating with corruption, anti-corruption program, Kazakhstani experience.

Мемлекет адам жатақханасының нысаны ретінде өзінің пайда болуынан бастап сыбайлас жемқорлық құрамдас бөлігін қамтиды. Бұл зұлымдық әлеуметтік дамудың ажырамас атрибуты деп санау керек, әсіресе әртүрлі мәдениеттері, дәстүрлері мен әдеттері бар көпұлтты мемлекеттерде көрініс тапқан. Ақша мен билік әрқашан қатты азғырылады, сондықтан сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрестегі басты мәселе сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтарын жасауға ықпал ететін себептер мен жағдайларды жою мәселесі болуы керек.

Фридрих Ницше өз жазбаларында қоғамдық сынның таза ауасы еңбейтін барлық мекемелерде саңырауқұлақ тәрізді өсетін «жазықсыз сыбайлас жемқорлық» ұғымын атап өтті [1, 441 б.].

Қазақстанда жалпы ғылым деңгейінде сыбайлас жемқорлыққа қарсы реформалардың мәнін түсінуге бірыңғай тәсіл әзірленді. Осылайша, Ф.Жақсыбекова: «бақыланбайтын сыбайлас жемқорлықтың ең қауіпті салдары -қоғам мен мемлекет арасындағы қарым-қатынастардың жүйелі негіздерін бұзу болып табылады» [2].

Дамушы қоғам үшін осындай қауіпті сезіне отырып, Қазақстан Республикасы сыбайлас жемқорлыққа тұрақты қарсы іс-қимыл бойынша дәйекті және мақсатты мемлекеттік саясат жүргізеді.

Қазіргі уақытта жүйелі түрде сыбайлас жемқорлыққа қарсы бағдарлама іске асырылуда, ол біздің мемлекетіміздің сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес саласындағы мынадай негізгі басымдықтарын қамтыды:

- 1) сыбайлас жемқорлыққа қарсы заңнаманы жетілдіру;
- 2) сыбайлас жемқорлықты төмендету бойынша мемлекеттік шаралар қабылдау;

- 3) құқық қорғау және сот жүйесін жетілдіру;
- 4) халықаралық ынтымақтастықты нығайту;
- 5) БАҚ әлеуетін пайдалана отырып, халық арасында сыбайлас жемқорлыққа қарсы кеңінен насихаттау;

6) азаматтық қоғаммен өзара іс-қимыл.

Мемлекеттік органдар да, азаматтық қоғам да іске асыратын сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылға бағытталған өзара байланысты шаралар кешенін әзірлеу мақсатында «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес туралы» Қазақстан Республикасының Заңы қабылданған сәттен бастап сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл жөніндегі заңнамалық база ұдайы жетілдіріліп отырады:

1) инвестициялық тартымдылықты күшейту үшін халыққа мемлекеттік қызметтер көрсету рәсімдерін қиындататын әкімшілік кедергілер азайтылды, сондай-ақ лицензияланатын қызмет түрлері мен рұқсаттар саны қысқартылды;

2) интернет-ресурстар арқылы мемлекеттің халықпен кері байланысын қамтамасыз ететін электрондық үкімет құрылды. Әрбір мемлекеттік орган өз веб-сайтының жұмыс істеуін қамтамасыз етеді, министрліктер мен ведомстволардың басшылары үкіметтік порталда жеке блогтар құрды;

3) азаматтық қоғам институттарын дамытуды тиісті нормативтік құқықтық актілерді әзірлеу және қабылдау, үкіметтік емес қоғамдық ұйымдар арасында әлеуметтік мемлекеттік тапсырысты жеңілдіктер мен орналастыру түрінде белсенді мемлекеттік қолдау жүзеге асырылуда, бұл сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызметтегі халықтың белсенділігінің артуына әкелді;

4) заң шығару қызметіне белсенді қатысатын сыбайлас жемқорлыққа қарсы қоғамдық ұйымдар мен саяси партиялардың жұмысы жандандырылды;

5) қылмыстық саясат лауазымды адамдардың сыбайлас жемқорлық қылмыстар жасағаны үшін жауапкершілігін қатаңдатуға бағытталған;

6) сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтар жасағаны үшін бұрын жұмыстан босатылған адамдар үшін мемлекеттік органдарда лауазымдарға орналасуға өмір бойы тыйым салынды;

7) сыбайлас жемқорлық көріністерінің пайда болуына ықпал еткен нормаларды анықтау мақсатында Құқықтық мониторинг жүргізу шеңберінде жобалар мен қолданыстағы нормативтік құқықтық актілерге сыбайлас жемқорлыққа қарсы сараптама жүргізу міндетті түрде енгізілді;

8) әкімшілік заңнамада 7 сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтың тізбесі айқындалған.

Қазақстанда сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес бойынша жүргізіліп жатқан жұмыстың негізгі кезеңдерінің бірі «қылмыс пен сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрестің қосымша шаралары және Қазақстан Республикасында құқық қорғау қызметін одан әрі жетілдіру туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2009 жылғы 22 сәуірдегі Жарлығын қабылдау болды. Жарлықта келесі новеллалар қарастырылған:

- сыбайлас жемқорлық қылмыстардың жолын кесуге және ашуға жәрдемдескені үшін көтермелеу тетігін қосу;

- мемлекеттік қызметшілердің құны оның ресми табысынан асатын мүліктің шығу тегі туралы ақпарат беруі;

- сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтар жасау қаупі жоғары мемлекеттік қызметшілер лауазымдарының тізбесін олар үшін қызметке кіру және өту үшін жоғары талаптар белгілей отырып айқындау;

- сыбайлас жемқорлық фактілері туралы хабарламағаны үшін мемлекеттік қызметшілердің жауапкершілігін белгілеу;

- сондай-ақ, барлық мемлекеттік органдар мен ұлттық компаниялардың басшылары сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылдың жай-күйі үшін дербес жауапты болатыны анықталды.

Бұдан басқа, 2009 жылғы желтоқсанда «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресті одан әрі күшейту мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Заң қабылданды, онда үшінші тұлғалардың пайдасына пара алғаны үшін қылмыстық жауапкершілік енгізілді. Сондай-ақ, Қазақстанда ҚР Президентінің жанындағы сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес мәселелері жөніндегі комиссия құрылып, белсенді жұмыс істеуде. Бұл Комиссия сыбайлас жемқорлыққа және мемлекеттік қызметшілердің ар-намыс кодексін бұзуына қарсы күрес шараларын күшейту жөнінде шаралар қабылдайды.

Алайда, қабылданып жатқан шараларға қарамастан, Қазақстанда сыбайлас жемқорлықтың әлі де белгілі бір таралуы бар.

Бұған «*Transparency International*» халықаралық ұйымы жүргізген зерттеулердің нәтижелері дәлел бола алады. Сыбайлас жемқорлықты қабылдау рейтингінде Қазақстан 2021 жылы әлемнің 180 елінің ішінен 102-ші орынды иеленді.

Бүгінгі таңда Қазақстандағы мемлекеттік реформалар әрбір адамның құқықтарын қорғау жүйесін нығайтуға және одан әрі жаңғыртуға, оның ішінде сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресті күшейту жолымен бағытталған. Біздің ойымызша, сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылдың белсенді саясатын жалғастыру мынадай проблемаларды негізге ала отырып жүзеге асырылуы тиіс:

1) сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресті жүзеге асыратын құқық қорғау, арнаулы мемлекеттік және өзге де органдар жасалған сыбайлас жемқорлық қылмыстарды тергеумен айналысады. Мұндай біржақты көзқарас сыбайлас жемқорлықты тудыратын себептер мен жағдайларды жоюға әкелмейді;

2) мемлекеттік органдар мемлекеттік қызметшілердің біліктілігін арттыруға талдау жүргізбейді, ал мемлекет аталған іс шараға орасан зор ақша жұмсайды;

3) қоғам тарапынан сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-шаралар бойынша тұрақты мониторинг және бағалау жоқ.

Бұл шешілмеген мәселелердің толық спектрі емес.

Мемлекет тарапынан сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресте қоғамдық күштердің қатысуын жандандыруға ерекше көңіл бөлінеді. Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының Құқықтық статистика және арнайы есепке алу жөніндегі комитеті өтініштерден өту рәсімінің ашықтығын, сондай-ақ сыбайлас жемқорлық әрекеттеріне алғышарт ретінде шенеуніктер мен азаматтардың жеке байланысын болдырмауды көздейтін «Айқын» жобасын әзірледі.

2011 жылы «Айқын» жобасы бойынша Ақмола облысы әкімдігінің құрылымдық бөлімшелерінде эксперимент жүргізілді, оның барысында өтініш берушілер нақты уақыт режимінде талонның бірегей нөмірі бойынша мемлекеттік шенеуніктердің интернеттегі өтініштерін қарау барысын, сондай-ақ SMS алу және Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасы комитетінің call-орталығына жүгіну жолымен бақылау мүмкіндігіне ие болды. Мысалы, осылайша өтініштің тіркелген күнін, орындаушыны, өтініш бойынша қандай шешім қабылданғанын және қашан жауап берілгенін білуге болады.

Мәселен, Ақмола облысының Көкшетау қаласының жергілікті атқарушы органдары өтініш білдірген 6 613 адамға талон берді, оның ішінде Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасы комитетінің сайтына 4 415 адам немесе 66,8% өтініш білдірді.

Қазіргі уақытта «Айқын» жобасын Қазақстан Республикасы Президентінің Әкімшілігі қолдады және оны бүкіл республика көлемінде енгізу қажеттілігі туралы шешім қабылданды.

«Айқын» жобасының бірегейлігі - алғаш рет азаматтар мен ұйымдардың өздері интернет арқылы өз өтініштерін қарау барысын бақылай алады. Заманауи ақпараттық жүйені – «Айқын» жобасын енгізу сыбайлас жемқорлықты жоюға ғана емес, сонымен қатар азаматтардың конституциялық құқықтарын нақты қорғауды қамтамасыз ететін сыбайлас жемқорлық әрекеттерінің барлық алғышарттарына жол бермейді [3].

Біздің еліміздегі сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес саласындағы нормативтік

базаны және оны іске асыру практикасын талдау Қазақстан Республикасының сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатының бірқатар белгілерін айқындауға мүмкіндік береді.

Біріншіден, сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрестің таңдалған жолындағы халық пен мемлекеттік органдардың ынтымақтастығы. Дамушы мемлекеттегі үлкен артықшылығы - ең өткір және маңызды мәселелерді шешуде қоғамдық және мемлекеттік институттардың өзара түсіністігі.

Екіншіден, қазақстандық заң шығарушылар сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл саласындағы қоғамдық қатынастарды реттейтін неғұрлым нақты және нақты құқықтық нормаларды қабылдауға ұмтылады. Тұрақты негізде заңнамаға мониторинг жүргізіледі және басқарудың барлық деңгейлерінде мемлекеттік саясаттың осы бағыты бойынша есептілік тіркеледі.

Үшіншіден, Қазақстан сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес саласындағы саясаты кәсіби жүйелілігімен және мақсаттылығымен ерекшеленеді. Мемлекеттік бағдарламалар мен өзге де стратегиялық құжаттар тұтастай бір-біріне сәйкес келеді және қайталанбайды. Әрбір орган мен бөлімше басшысына сыбайлас жемқорлыққа қарсы нақты құзырет берілген. Сонымен қатар, кез келген тілек білдіруші адам қолжетімді коммуникация құралдары арқылы сыбайлас жемқорлыққа қарсы жүйелі күреске белсенді қатыса алатын нормативтік жағдайлар жасалған.

Төртіншіден, Қазақстанның сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрестегі күш-жігері ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге де, халықаралық ауқымда өңірлік қауіпсіздікті қорғауға да бағытталған. Қазақстан транзиттік мемлекет, сондай-ақ халықаралық қатынастардың белсенді қатысушысы болғандықтан, Кеден одағы мен басқа да халықаралық институттар шеңберінде кәсіби қатынастар құру мәселесі әрқашан өзекті болады.

Бесіншіден, Қазақстандағы сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес бір реттік фанатикалық акция болып табылмайды. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл жүйелі, сабақтастық, заңдылық, әділдік және жазаның бұлтартпастығы қағидаттары негізінде жүзеге асырылады.

Алтыншыдан, азаматтар мен мемлекеттік органдар арасындағы қатынастарды құру ісінде жаңа технологияларды барынша пайдалану.

Қазақстанның сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатының бұл белгілері жалпы түрде ұсынылған. Қалай болғанда да, осы ережелер бойынша пікірталастар құпталады.

Осылайша, Қазақстанда сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясаттың кәсіби іргетасы қалыптасты. Бұл азаматтар мен шенеуніктерге надандық пен өзімшілдіктен босатылған адами қатынастарды жақсарту жөніндегі жаһандық қозғалыстағы күш-жігерді шоғырландыруды жалғастыруға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі:

[1] **Ницше, Ф.**, Сочинения в 2 т. Том 1 – М.: Мысль, 1990. – 441 б.

[2] **Жаксыбекова, Ф.** Борьба с коррупцией в Республике Казахстан // Фемида. – 2012. – №6(198). – 6 б.

[3] **Артыкбаев, К.** IT-технологии против «ржавчины» общества // <http://www.pravstat.kz/rus/bm/Publikacii/pub3?cid=0&rid=148>

БРАЧНЫЕ ОТНОШЕНИЯ И СВИДЕТЕЛЬСКИЙ ИММУНИТЕТ В УГОЛОВНОМ ПРОЦЕССЕ: ОЦЕНКА СУЩЕСТВУЮЩИХ КОЛЛИЗИЙ

ЖУНУСОВА Т.Б.

*Докторант НАО «Карагандинский университет имени академика Е.А.Букетова»
г. Караганда, Казахстан*

Андатпа. Қылмыстық құқық, қылмыстық іс жүргізу, пенитенциарлық қатынастар шеңберінде неке институтының жеке және қоғамдық мүдделерін үйлестіру ерекшеліктері қарастырылады. Көрсетілген жанжал сәтінде қылмыстық іс бойынша куәгер ретінде жұбайы немесе басқа жақын туысы қатыса алатын жағдайларда неке және жақын туыстық қатынастар факторы ескеріледі. Қолданыстағы тәжірибені ескере отырып, автор тиісті құқыққа ие деп танылған адамдар арасында ресми некенің міндетті болуына қатысты қатаң талаптардан ауытқуды қолайлы деп санайды. Қылмыстық процестің моральдық құрамын күшейту мақсатында куәгер иммунитеті бар тұлғалар санатына некеде тұрғанына қарамастан, іс жүзінде неке қатынастарында болатын адамдармен қатар бірлескен балалары бар адамдарды (ажырасқан немесе олар ешқашан некеге тұрмаған) қосу ұсынылады.

Кілт сөздер. куәгер иммунитеті, ресми неке, де-факто неке қатынастары, бірлескен балалар.

Annotation. The features of the combination of private and public interests of the institution of marriage within the framework of criminal law, criminal procedure, penitentiary relations are considered. The expressed conflict moment takes into account the factor of marriage and close family relations in cases where a spouse or other close relative can act as a witness in a criminal case. Taking into account the existing experience, we consider it acceptable to deviate from the strict requirements regarding the mandatory presence of an official marriage between persons who are recognized as having the corresponding right. In order to strengthen the moral component of the criminal process, it is proposed to include in the category of persons with witness immunity, along with persons who are in de facto marital relations, to include persons who have joint children, regardless of whether their marriage was dissolved or they have never been married. relationships.

Keywords. witness immunity, official marriage, de facto marital relations, joint children.

Институт брака в семейном праве обладает выраженной особенностью сочетания частных и публичных интересов. Частное проявляется в том, что все отношения между супругами («внутри семьи»), связанные со стратегией формирования и развития семьи, сохранения или прекращения брака, реализации репродуктивных прав, относятся к частным интересам лиц, вступающих в брак и находящихся в брачных отношениях. Вместе с тем, интересы семьи в значительной степени находятся в эпицентре публичных интересов, в первую очередь – интересов государства по стабилизации и упорядочиванию брачно-семейных отношений, защите прав и законных интересов супругов и детей, обеспечении их права на материальную поддержку от друг друга и т.д.

При этом пребывание в состоянии брака (независимо от имеющей место структуры самих семейно-брачных отношений) имеет «сквозное» значение во всех сферах жизнедеятельности человека, включая и потенциальную возможность быть включенным в уголовно-процессуальные (например, в качестве свидетеля), уголовно-исполнительные (в частности, как близкий родственник, имеющий право на контакт с осужденным) и другие правоотношения. В целом, оценка всего спектра правовых отношений, в которых включаются супруги, позволяет констатировать существенное преобладание публичного характера соответствующих отношений. Начиная с конституционных норм, провозглашающих защиту брака и семьи, строгой регламентацией процедуры заключения брака и заканчивая детализацией регулирования вопросов относительно имущественных обязательств супругов, их имущественных обязательств по отношению к детям как в

период брака, так и в связи с его расторжением – все эти вопросы находятся исключительно в сфере публично-правового метода регулирования. Таким образом, к «частному сегменту» в структуре брачных отношений относится только то диспозитивное начало, которое связано с желанием людей вступить в брак, сохранять его на протяжении того или иного периода времени либо принять решение о расторжении (в последнем случае диспозитивное начало существенно сокращается в случаях, когда брак расторгается по инициативе одной стороны).

В данном контексте следует отметить, что в отдельных отраслях права факт пребывания в брачных отношениях оценивается преимущественно с точки зрения учета интересов брака, определенной духовной общности между супругами, которая привела их к заключению брака и усиливается в период их совместного проживания. Так, в рамках уголовно-правовых, уголовно-процессуальных, уголовно-исполнительных отношений имеют место две основные формы оценки факта наличия брачных отношений: 1) обеспечение их защиты и охраны; 2) учет особого характера взаимоотношений между супругами при конструировании тех или иных норм императивного характера.

Безусловно, перечисленные формы учета брачных отношений в структуре указанных отраслей права сопряжены и с фактором иных близких отношений, основанных на родственных чувствах, кровном или социальном родстве. Вместе с тем, считаем возможным их отразить в комбинированном варианте с акцентом на брачные отношения и особенности их учета при реализации соответствующих общественных отношений.

В частности, обращаясь к УК РК, можно отметить следующие факторы учета особых отношений, складывающихся между супругами (и иными близкими людьми):

1) наступление в качестве одного из последствий совершенного преступления самоубийства как самого потерпевшего, так и его близких (п. 4) ст. 3 УК);

2) повышение ответственности за преступление, если оно было совершено в отношении как самого лица, выполняющего служебный, профессиональный или общественный долг, так и его близких (п. 8) ч. 1 ст. 54 УК);

3) возможность примирения даже в случае наступления смерти человека либо двух и более лиц при совершении неосторожного преступления, которая исключается во всех остальных случаях (п. 3) ч. 4 ст. 68 УК);

4) возможность отказаться от дачи показаний в отношении супруга или близких родственников (примечание к ст. 421 УК);

5) освобождение от уголовной ответственности за укрывательство преступления, совершенного супругом или близким родственником, а равно за недонесение о таком преступлении (примечание к ст.ст. 432, 434 УК) и многие другие [1].

В целом, по всей структуре УК РК обнаруживаются те или иные элементы детализации оснований уголовной ответственности, признаков тех или иных преступлений, в которых фактор «близкие люди» имеет значение.

Еще в более выраженном варианте имеет место учет фактора близких отношений в УПК РК, в котором он произведен как на уровне норм, детализирующих правовой статус лиц, участвующих в уголовном процессе, так и в нормах, регламентирующих, собственно, само уголовное судопроизводство на всех его стадиях. При этом в ряде случаев имеет место специальное указание на супругов, а в других – используется учет тех или иных форм «близости» между лицами, обусловленные кровным или социальным родством. В частности, в п. 11) ст. 7 УПК определяется, что близкие родственники – это «родители, дети, усыновители (удочерители), усыновленные (удочеренные), полнородные и неполнородные братья и сестры, бабушка, бабушка, внуки» [2].

Соответственно, учет фактора супружества и близких родственников отношений в уголовно-процессуальных отношениях имеет выраженный коллизионный момент между необходимостью обеспечения целей уголовного судопроизводства и соблюдением прав супругов и семьи. Особенно четко эта коллизия обнаруживается в случаях, когда супруг или иной близкий родственник может выступить свидетелем по уголовному делу. В данном

случае следует учитывать то обстоятельство, что фигура свидетеля в уголовном процессе является практически неопределимой по той причине, что именно свидетель может обладать наиболее ценной информацией относительно совершенного преступления, которая позволит как привлечь виновного к уголовной ответственности, так и исключить ошибочные случаи привлечения к ответственности невиновного лица.

Учитывая предмет исследования в рамках данной статьи, мы не будем останавливаться на имеющихся дискуссионных аспектах в отношении разницы в трактовке понятий «близкие» и «близкие родственники», поскольку наш акцент касается исключительно отдельных вопросов, связанных с брачными отношениями, то есть отношениями между супругами. Поскольку супружество является видом социального родства, оно обладает четкими процедурными и временными параметрами. Так, в частности, часто имеет место наличие фактических брачных отношений, в которых люди оценивают себя в качестве супругов, но не имеют зарегистрированного в установленном порядке брака. Кроме того, возможны ситуации, когда брак расторгнут, но между супругами сохраняются доверительные и близкие отношения, в особенности при наличии совместных детей.

В данном случае возникает вопрос: возможно ли в уголовном процессе признание фактических брачных отношений в случае, когда одно из лиц, состоящих в данных отношениях, отказывается свидетельствовать против другого? Ответ на этот вопрос во многом зависит от позиции государства в подходе к подобным случаям, которые часто именуется как «сожитительство». По нашему мнению, которое уже нашло отражение в других публикациях, в настоящее время следует идти по пути разрешительного метода в отношении подобных союзов между людьми.

Как указывают в своих исследованиях авторы, которые специально подвергли анализу соответствующий вопрос, 92 % опрошенных респондентов – должностных лиц органов уголовного преследования высказались против того, чтобы распространять свидетельский иммунитет на лиц, брак которых к моменту расследования уголовного дела не был зарегистрирован [3, с. 190]. В целом, подобная ситуация неудивительна, поскольку, во-первых, органы уголовного преследования являются заинтересованными в том, чтобы получить максимальный объем информации; во-вторых, уголовный процесс имеет процедурный характер и всегда ориентируется исключительно на те формально-определенные предписания, которые имеют место к моменту осуществления деятельности по расследованию преступлений.

В отношении «родственного иммунитета» в науке уголовного процесса имеется практически единодушное отнесение его к относительной форме иммунитета, поскольку он предполагает возможность самого лица принимать решение относительно того, чтобы свидетельствовать против своих близких [4, с. 581]. Нас в большей степени интересует не столько классификационный аспект, сколько конкретный содержательный компонент относительно круга лиц, на которых этот свидетельский иммунитет должен распространяться. Отметим, что в науке уголовного процесса уже неоднократно отмечался тот факт, что ограничение свидетельского иммунитета исключительно супругами и близкими родственниками не в полной мере отвечает нравственным основаниям непосредственного самого уголовного судопроизводства. Так, в частности, высказывались предложения о том, чтобы непосредственно в УПК внести предписание, согласно которому должностные лица, осуществляющие уголовный процесс, могли бы признавать в рамках категории «близкий родственник», в том числе и иных лиц, не указанных в УПК [5, с. 8]. Другие исследователи в этих же целях идут по пути еще более детальных уточнений. Так, в частности, К.П. Федякин в своем диссертационном исследовании предлагает определить понятие свидетельского иммунитета как «право лица не давать показания против себя, своего супруга, близких родственников и близких лиц». При этом, определяя понятия «близкие лица» он считает необходимым включение в дефинитивный ряд УПК РК следующей формулировки: «близкие лица – иные, за исключением близких родственников,

лица, жизнь, здоровье и благополучие которых дороги участнику уголовного судопроизводства в силу сложившихся личных отношений» [6, с. 10].

Полагаем, что подобный подход в большей степени будет соответствовать пониманию исследуемого явления, поскольку факт наличия официальных отношений (супружества) еще далеко не всегда является показателем наличия доверительных и близких отношений. Напротив, фактические брачные отношения могут складываться таким образом, что лица, оценивающие себя в качестве супругов, могут длительное время проживать вместе, вести общее хозяйство, иметь совместных детей.

Еще одним аспектом в подобном ключе, отражающим определенную степень близости людей, которым, на наш взгляд, должны давать возможность свидетельского иммунитета, является фактор наличия совместных детей у лиц, которые к моменту расследования уголовного дела уже не находились в брачных отношениях, то есть состояли в разводе. В этом смысле примечательно, что УИК РК в достаточной степени использует данный аспект социальных связей между лицами (как находящимися в фактических брачных отношениях, так и состоящих в разводе, если в любой из данных ситуациях у них имеются совместные дети). Так, в соответствии с ч. 3 ст. 106 УИК РК устанавливается, что правом на длительные свидания с осужденным, помимо иных лиц, имеют также и лица, не состоящие в браке с осужденным, но имеющие с ним совместных детей [7]. При этом, в соответствии с Законом РК от 27 декабря 2019 года № 292-VI, в п. 11 ч. 3 ст. 104 УИК РК было внесено соответствующее изменение, согласно которому был снят запрет на телефонные переговоры осужденного с другим осужденным (осужденной), если у них имеются совместные дети [8].

Несмотря на то обстоятельство, что данное решение законодателя, как нам представляется, в большей степени рассчитано на обеспечение интересов детей, имеющих у лиц, не состоящих в брачных отношениях, полагаем, что принятый казахстанским законодателем вектор следует признать правильным.

Таким образом, подводя итог рассмотренному теоретическому аспекту, можно сделать следующие выводы. Во-первых, следует признать, что, несмотря на необходимость явно выраженного публичного аспекта в регулировании вопросов брачно-семейных отношений, благодаря которому происходит их упорядочивание и обеспечивается защита прав и законных интересов супругов, некоторые формальные требования вступают в явные коллизии с нравственными нормами в рамках уголовного процесса. Во-вторых, в рамках формирования института свидетельского иммунитета допустимо отступление от жестких требований в отношении обязательного наличия официального брака между лицами, за которыми признается соответствующее право. Соответственно, полагаем, что свидетельским иммунитетом должны быть наделены как лица, состоящие в фактических брачных отношениях, так и лица, имеющие совместных детей (независимо от того, был их брак расторгнут, или они никогда не состояли в брачных отношениях). Данные исключения не могут иметь рисков для института брака и семьи в государстве, но позволят усилить нравственную составляющую уголовного процесса.

Литература:

[1] Уголовный кодекс Республики Казахстан. Кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 года № 226-V (в действующей редакции) // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000226>

[2] Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан. Кодекс Республики Казахстан от 4 июля 2014 года № 231-V (в действующей редакции) // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000231>

[3] **Шавкарова, Е.Е.** Соблюдение прав свидетеля в процессе побуждения к участию в расследовании преступлений // Вестник Волгоградской академии МВД России. – 2019. – № 4 (51). – С. 189-195.

[4] **Салчак, Б.А., Даштаар-Оол, В.О.** Свидетельский иммунитет в уголовном процессе // Экономика и социум. – 2020. – № 2 (69). – С. 380-383.

[5] **Никитин, С.Ю.** Свидетельский иммунитет в российском уголовном процессе. Автореф.

дис...канд. юрид наук. – Челябинск, 2005. – 32 с.

[6] **Федякин, К.П.** Теоретические и практические проблемы свидетельского иммунитета в уголовном процессе. Автореф. дис...канд. юрид. наук. – Саратов, 2007. – 25 с.

[7] Уголовно-исполнительный кодекс Республики Казахстан. Кодекс Республики Казахстан от 5 июля 2014 года № 234-V (в действующей редакции) // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000234>

[8] О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам совершенствования уголовного, уголовно-процессуального законодательства и усиления защиты прав личности. Закон Республики Казахстан от 27 декабря 2019 года № 292-VI // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1900000292#z949>

К ВОПРОСУ О СОЦИАЛЬНОЙ ОБУСЛОВЛЕННОСТИ И ХАРАКТЕРИСТИКЕ «ИСПОЛЬЗОВАНИЯ СЕТЕЙ ТЕЛЕКОММУНИКАЦИЙ, В ТОМ ЧИСЛЕ СЕТИ ИНТЕРНЕТ» КАК ПРИЗНАКА СОСТАВОВ УГОЛОВНЫХ ПРАВОНАРУШЕНИЙ

МАШАБАЕВ А.Ж.

Профессор, кандидат юридических наук, доцент
КАЛГУЖИНОВА АЙГУЛЬ МАЙЛЫБАЕВНА
Старший преподаватель, магистр правоведения

*НАО «Карагандинский университет имени академика Е.А.Букетова»,
г. Караганда, Казахстан*

Аңдатпа. Жоғары технологияларды пайдалана отырып жасалатын қылмыстардың жаңа түрлерін криминализациялау критерийлері қарастырылады: таралуы мен қарқындылығы, Әлеуметтік және криминологиялық негізділігі объективті түрде орын алатын қоғамдық қауіптілік дәрежесінің жоғарылауы. Заңнамалық ережелерді ескере отырып, «телекоммуникация желілерін, оның ішінде интернет желілерін пайдалану» белгісінің сипаттамасы ашылады. Статистикалық есеп нысанында «интернет-қылмыстардың» жекелеген көрсеткіштерін бөліп көрсету ұсынылады. Сондай-ақ, Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының нормативтік қаулыларына телекоммуникация желілерін, оның ішінде Интернет желілерін пайдалана отырып жасалатын қылмыстарды саралау мәселелері бойынша өзгерістер енгізу қажет.

Кілт сөздер. телекоммуникация желілері, Интернет, қылмыс жасау тәсілі, статистикалық есеп, нормативтік қаулылар.

Annotation. The criteria of criminalization of new types of crimes committed with the use of high technologies are considered: an increased degree of public danger, objectively occurring prevalence and intensity, social and criminological validity. Taking into account the legislative provisions, the characteristic of the sign «the use of telecommunications networks, including the Internet» is disclosed. It is proposed to allocate separate indicators of «Internet crimes» in the form of a statistical report. It is also necessary to amend the regulatory decisions of the Supreme Court of the Republic of Kazakhstan on the qualification of crimes committed using telecommunications networks, including the Internet.

Keywords. telecommunications networks, the Internet, the method of committing crimes, statistical accounting, regulatory decisions.

Активное внедрение и широкое использование информационных технологий, вычислительной техники и средств коммуникаций в многочисленных сферах общественной жизни, доступность сети Интернет создают дополнительные криминальные угрозы и обуславливают необходимость криминализации новых видов преступной деятельности.

Исторически регламентация ответственности за преступные деяния против информационной безопасности в уголовном законодательстве независимого Казахстана связывается со статьей 227 Уголовного кодекса Республики Казахстан 1997 года. Состав «Неправомерный доступ к компьютерной информации, создание, использование и распространение вредоносных программ для ЭВМ» относился к группе преступлений в сфере экономической деятельности [1]. Спустя десять лет, в уголовный кодекс Законом РК от 08 января 2007 года, был включен еще один состав преступления - Неправомерное изменение идентификационного кода абонентского устройства сотовой связи, устройства идентификации абонента, а также создание, использование, распространение программ для изменения идентификационного кода абонентского устройства (ст.227-1 УК РК).

Существенным по значимости внесенных изменений можно назвать 2014 год. В УК РК 1997 года, в редакции Закона РК от 23 апреля 2014 года, была выделена глава 7-1 УК «Преступления против безопасности информационных технологий», включающая девять составов преступлений.

03 июля 2014 года был принят новый уголовный закон страны, глава 7 которого устанавливает ответственность за «Уголовные правонарушения в сфере информатизации и связи». Количество и признаки составов уголовных правонарушений сохранены в прежней редакции. При этом «использование информационно-коммуникационных сетей» было предусмотрено в качестве признака (обязательного или квалифицирующего) других составов уголовно наказуемых деяний.

В дальнейшем, уголовная политика была направлена на конкретизацию терминологии и ужесточение ответственности.

Комплексные корректировки, обусловленные принятием специального Закона РК «Об информатизации», внесены в Уголовный кодекс Законом РК от 24 ноября 2015 года.

Формулировка признака «информационно-коммуникационных сетей» была заменена на «сетей телекоммуникаций»; «информационно-коммуникационной сети» на «сетям телекоммуникаций»; «информационно-коммуникационную сеть» на «сеть телекоммуникаций».

В статью 147 УК включен альтернативный состав «Распространение сведений о частной жизни лица, составляющих его личную или семейную тайну, без его согласия либо причинение существенного вреда правам и законным интересам лица в результате незаконного сбора и (или) обработки иных персональных данных». Квалифицирующим признаком является совершение указанного деяния «... с использованием сетей телекоммуникаций» (ч.5 ст.147 УК).

Направленность на увеличение количества составов, закрепляющих «использование ... сетей телекоммуникаций» в качествеотягчающего признака, продолжена в Законах Республики Казахстан от 26 июля 2016 года «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам платежей и платежных систем», от 11 июля 2017 года «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам их приведения в соответствие с нормами Конституции Республики Казахстан», от 2 июля 2018 года «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам защиты детей от информации, причиняющей вред их здоровью и развитию», от 30 декабря 2021 года «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам ответственного обращения с животными».

На сегодняшний день уголовное законодательство предусматривает в различных главах Особенной части УК ответственность за следующие составы уголовных правонарушений, совершаемых с помощью информационно-коммуникационных технологий:

1) Уголовные правонарушения против личности: - Доведение до самоубийства, Оскорбление;

2) Уголовные правонарушения против семьи и несовершеннолетних - Вовлечение несовершеннолетнего в совершение уголовных правонарушений, Вовлечение несовершеннолетнего в занятие проституцией;

3) Уголовные правонарушения против конституционных и иных прав и свобод человека и гражданина - Нарушение неприкосновенности частной жизни и законодательства Республики Казахстан о персональных данных и их защите, Незаконное нарушение тайны переписки, телефонных переговоров, почтовых, телеграфных или иных сообщений;

4) Преступления против мира и безопасности человечества - Пропаганда или публичные призывы к развязыванию агрессивной войны, Разжигание социальной, национальной, родовой, расовой, сословной или религиозной розни;

5) Уголовные правонарушения против основ конституционного строя и безопасности государства - Пропаганда или публичные призывы к захвату или удержанию власти, а равно захват или удержание власти либо насильственное изменение

конституционного строя Республики Казахстан, Сепаратистская деятельность;

6) Уголовные правонарушения против собственности - Кража, Мошенничество, Причинение имущественного ущерба путем обмана или злоупотребления доверием;

7) Уголовные правонарушения против общественной безопасности и общественного порядка - Массовые беспорядки;

8) Уголовные правонарушения против порядка управления - Угроза или насильственные действия в отношении представителя власти;

9) Уголовные правонарушения против правосудия и порядка исполнения наказаний, конституционного производства - Угроза или насильственные действия в связи с осуществлением конституционного производства, правосудия или досудебного расследования.

Общими выводами проведенного анализа внесенных изменений и дополнений в УК РК являются следующие.

В действующем уголовном законодательстве защита компьютерной информации и информационных систем, помимо самостоятельной главы, предусмотрена в большинстве глав УК РК.

Наблюдается тенденция увеличения составов преступлений, в которых «использование ... сетей телекоммуникаций» закреплено в качествеотягчающего признака.

Постоянная актуализация уголовного законодательства направлена на эффективное и превентивное обеспечение информационной безопасности личности, общества, государства в целом. В процессе модернизации уголовного законодательства учтены повышенная степень общественной опасности, объективно имеющие место распространенность и интенсивность, социальная и криминологическая обоснованность «использования сетей телекоммуникаций, в том числе сети Интернет» при совершении уголовных правонарушений.

Во всех составах уголовных правонарушений квалифицирующий признак характеризует способ совершения преступления. При этом законодателем использованы различные приемы конструирования и формулировки отягчающего признака: «посредством использования сетей телекоммуникаций, в том числе сети Интернет», «публично или с использованием средств массовой информации или сетей телекоммуникаций», «путем незаконного доступа в информационную систему либо изменения информации, передаваемой по сетям телекоммуникаций», «в публичном выступлении, публично демонстрирующемся произведении, в средствах массовой информации или с использованием сетей телекоммуникаций, в том числе через Интернет», «публично или с использованием средств массовой информации или сетей телекоммуникаций», «с использованием средств массовой информации или сетей телекоммуникаций».

В процессе квалификации анализируемого отягчающего обстоятельства необходимо использовать определения, которые раскрываются в Законе Республики Казахстан «Об информатизации» от 24 ноября 2015 года (в действующей редакции) и «О связи» от 5 июля 2004 года (в действующей редакции).

Закон РК «Об информатизации» следующим образом определяет информационную систему: «организационно-упорядоченная совокупность информационно-коммуникационных технологий, обслуживающего персонала и технической документации, реализующих определенные технологические действия посредством информационного взаимодействия и предназначенных для решения конкретных функциональных задач».

Согласно Закону РК от 5 июля 2004 года «О связи» под сетями телекоммуникаций понимается «совокупность средств телекоммуникаций и линий связи, обеспечивающих передачу сообщений телекоммуникаций, состоящая из коммутационного оборудования (станций, подстанций, концентраторов), линейно-кабельных сооружений (абонентских линий, соединительных линий и каналов связи), систем передачи и абонентских устройств».

Закон «Об информатизации» классифицирует информационные системы на виды по различным критериям: в зависимости от формы собственности – государственные и негосударственные, в зависимости от степени доступа – общедоступные и ограниченного доступа (ст.37). Соответственно, общедоступные информационные системы содержат общедоступные электронные информационные ресурсы, информационные системы ограниченного доступа – электронные информационные ресурсы ограниченного доступа.

В свою очередь, информационные системы ограниченного доступа подразделяются на: «1) информационные системы в защищенном исполнении, отнесенные к государственным секретам, защита которых осуществляется с применением государственных шифровальных средств и (или) иных средств защиты сведений, составляющих государственные секреты, с соблюдением требований режима секретности; 2) конфиденциальные информационные системы».

Изучение специальной литературы показывает различные формулировки анализируемого нами вида преступлений: «интернет-преступления» («преступления в сети Интернет») [2], «кибер-преступления» [3], «преступления в сфере компьютерной информации» [4], «информационные преступления» [5], «преступления в области высоких технологий» [6] и др. Вместе с тем, исходные позиции для выделения самостоятельного вида преступлений содержатся в вышерассмотренных нормах уголовного закона. Таким образом, под преступлениями в сфере сетей телекоммуникаций, в том числе сети Интернет, необходимо понимать совокупность уголовных правонарушений, совершаемых в киберпространстве с помощью или посредством сетей телекоммуникаций.

Отметим также, что в формах официального отчета, размещенных в открытом доступе, не выделены статистические показатели по квалифицирующим признакам уголовных правонарушений. Из всех составов уголовно наказуемых деяний отдельно выделено лишь «интернет-мошенничество».

При этом отчет формы №1-М включает приложение 1 «Сведения о зарегистрированных правонарушениях с применением оружия и технических средств» [7]. Так, в 2018 году органами правовой статистики учтены 49 уголовных правонарушений, совершенных с применением компьютерной техники, в 2019 году - 61, в 2020 году - 432, в 2021 году - 202, в 2022 году - 151. Как видно, отмечаются значительные колебания в регистрации преступных деяний: последовательное увеличение с 2018 г. по 2019 г., резкий рост, почти в семь раз в 2020 г., затем снижение в два раза в 2021 г., на одну треть в 2022 г.

Практически значимым считаем выделение отдельных показателей в форме отчета № 1-М «О зарегистрированных уголовных правонарушениях». Это позволит получать информацию о реальном состоянии и качественном своеобразии интернет-преступлений для выработки эффективных и действенных профилактических мероприятий.

В целях единообразного толкования и применения норм уголовного закона о преступлениях, совершаемых с использованием сетей телекоммуникаций, в том числе сети Интернет, считаем необходимым разъяснить вопросы их квалификации и разграничения со смежными составами преступлений, на уровне нормативных постановлений Верховного Суда Республики Казахстан.

Литература:

[1] **Amanzholova, B.A.**, Bazarova G.S., Kalguzhinova A.M., Ualieva Z.B. Criminal policy against economic offenses in Kazakhstan //Journal of Advanced Research in Law and Economics. – 2016. - №7(5). –С.972-981. //https://journals.aserspublishing.eu/jarle/article/view/509

[2] **Дремлюга, Р.И.** Интернет-преступность: дисс. ... к.ю.н. – Владивосток, 2007. – 248 с. //http://www.dslib.net/kriminal-pravo/internet-prestupnost.html

[3] **Биекенов, Н.А.** Некоторые проблемы обеспечения кибербезопасности в Республике Казахстан //Вестник Института законодательства Республики Казахстан. – 2014. - №1 (33). //https://cyberleninka.ru/article/n/nekotorye-problemy-obespecheniya-kiberbezopasnosti-v-respublike-kazahstan-1/viewer

[4] Уголовное право. Особенная часть. Учебник для вузов. Отв.ред. д.ю.н., профессор И.Я.Козаченко, д.ю.н., профессор З.А.Незнамова, к.ю.н., доцент Г.П.Новоселов. – М.: Издательство НОРМА, 2000. – 768 с.

[5] **Пискунова, Е.В.** Информационная преступность: уголовно-правовые и криминалистические аспекты // <https://cyberleninka.ru/article/n/informatsionnaya-prestupnost-ugolovno-pravovye-i-kriminalisticheskie-aspekty/viewer>

[6] **Чирков, Д.К.,** Саркисян А.Ж. Преступность в сфере высоких технологий: тенденции и перспективы – Вопросы безопасности. – 2013. - № 2. – С.160-181. URL: https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=608

[7] Официальный сайт Комитета по правовой статистике и специальным учетам Генеральной прокуратуры Республики Казахстан // <https://www.gov.kz/memleket/entities/pravstat/press/article/details/17657?lang=ru>

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ ПРОЦЕСТІК КОДЕКСІНДЕГІ СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚ ТӘУЕКЕЛДЕРІ

АЛТАЕВ Е.А.

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ., Қазақстан

ӘЛБЕКОВ С.К.

Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті

Ақтау қ., Қазақстан

УМИРЖАНОВ Т.У.

Қызылорда облыстық адвокаттар алқасы, Қызылорда қ., Қазақстан

Аннотация. В статье автор проводит всесторонний анализ коррупционных рисков в действующем уголовно-процессуальном кодексе Республики Казахстан. Исследование руководствуется передовой практикой некоторых стран Западной Европы в отношении уголовного судопроизводства.

В результате исследования автором был рассмотрен пересмотр Уголовно-процессуального законодательства в связи с излишними дискреционными полномочиями, предоставленными органам уголовного преследования, на основании несоответствия признаков понятия «следственные действия», ограничения возможности надзора со стороны следователя и, соответственно, в целях предупреждения угрозы фальсификации со стороны оперативно-розыскных уполномоченных, для повышения ответственности прокурора и в в связи с тем, что ситуация, а также, руководствуясь практикой бельгийского государства, установить юрисдикцию прокурора по отказу в обвинении по уголовному делу, переквалификации уголовного дела, которое считается совершенным со стороны подсудимого, исключению видов домашнего ареста и залога из числа мер пресечения, право стороны защиты на своевременное ознакомление с материалами дела, гласность, законность, состязательность, добросовестное соблюдение правил предлагает усовершенствовать систему.

В целом, в целом, автор предлагает пересмотреть трехзвенную модель уголовного судопроизводства, в которой ведется работа по внедрению, во избежание коррупционных рисков.

Ключевые слова. коррупционные риски, дискреционные полномочия, трехзвенная модель, негласное следственное действие, прокурор, меры пресечения,

Annotation. In the article, the author makes a comprehensive analysis of it in the direction of identifying corruption risks in the current Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan. The study is guided by the good practices of some Western European countries regarding criminal proceedings.

As a result of the study, the author considers the revision of the Criminal Procedure legislation in connection with the excessive discretionary powers granted to the criminal prosecution authorities, the establishment of secret investigative actions on the grounds of inconsistency of the concept of "investigative actions", the limitation of the possibility of supervision by the investigator and, accordingly, in order to prevent the threat of falsification by the, it also proposes, guided by the practice of the Belgian state, to improve the system of refusal of charges in a criminal case, the jurisdiction of the prosecutor to re-qualify the criminal case considered committed by the defendant, the exclusion of types of house arrest and bail from the number of preventive measures, the right of the Defense party to get acquainted with the materials of the case in a timely manner, transparency, legality,

In general, the author proposes to Re-study the three-link model of criminal proceedings, which is currently proposed and implemented, to avoid corruption risks in it.

Keywords. corruption risks, discretionary powers, three-tier model, secret investigative action, prosecutor, preventive measures, defense party

Кіріспе. Қылмыстық сот өндірісі заман талабына сай өзгеріп отыруы тиіс. Қазіргі қоғам осыны талап етеді. Жаңа әділетті Қазақстан құру жолында сыбайластыққа жол жоқ. Ал ол өз кезегінде мақаланың мақсаты болып табылатын қолданыстағы сыбайлас жемқорлық тәуекелдерін туындататын нормативтік құқықтық актілерді толықтай алғанда және оның ішінде Қылмыстық процестік кодексті қайта қарау.

Осыған орай мақалада міндеттеріміз негізгі деп санаған құқықтық нормаларға талдау жасап ұсыныстар әзірлеу болып табылады.

Талдау. Біріккен Ұлттар ұйымының Бас Ассамблеясының 2003 жылғы 31 қазандағы 58/4 қарарымен қабылданған «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы конвенциясында «Әрбір қатысушы мемлекет өзінің ішкі заңнамасында көзделген, Конвенцияға сәйкес осындай деп танылған қылмыстар үшін адамдарды қылмыстық қудалауға жататын кез келген дискрециялық заңды өкілеттіктерді осы қылмыстарға қатысты құқық қорғау шараларының барынша тиімділігіне қол жеткізу үшін пайдалануды қамтамасыз етуге және осындай қылмыстардың жасалуына кедергі жасау қажеттігін тиісті түрде ескере отырып, қамтамасыз етуге ұмтылады» делінгенін ескере отырып, сотқа дейінгі тергеп тексеру кезеңінде сыбайлас жемқорлық тәуекелдеріне қатысты қолданыстағы ұлттық нормативтік құқықтық актілерге талдау жасайық [1].

Қазақстан Республикасы Президентінің 2022 жылғы 2 ақпандағы «Қазақстан Республикасының сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатының 2022 – 2026 жылдарға арналған тұжырымдамасын бекіту және Қазақстан Республикасы Президентінің кейбір жарлықтарына өзгерістер енгізу туралы» № 802 Жарлығында қылмыстық сот өндірісінің сотқа дейінге тергеп тексеру кезеңіне қатысты:

1) «Соттар мен құқық қорғау органдарында сыбайлас жемқорлықтың алғышарттарын барынша азайту»;

2) «Күнделікті практикада сотқа дейінгі тергеп-тексерудің, әкімшілік іс жүргізудің, тексеру субъектілері мен объектілерін есепке алудың электрондық жүйелері, сондай-ақ "Qamqor" ақпараттық сервисі қолданылады»;

3) «Қылмыстық сот ісін жүргізудің үш буынды моделін енгізу де елдегі заңдылық пен құқықтық тәртіпті қамтамасыз етуде пәрменді шара болады» деген жазбалар бар[2].

Бірінші жазба жалпылама болуына орай тоқталмаймыз.

Екінші жазбада сыбайлас жемқорлықты цифрландыру арқылы азайту қарастырылады. Әрине цифрландыру жариялылықты арттырады, бірақ дискрециялық өкілеттіктер айналасындағы мәселелерді шешпейді.

Үшінші жазбада үш буынды модель туралы. Бұл моделдің ерекшелігі қылмыстық сот өндірісіндегі қылмыстық қудалау органдарының ішінде атқаратын қызметтерінің нақтылануы. Яғни, қылмыстық процессте қылмыстық құқық бұзушылық орын алған жағдайды анықтау, жолын кесу, дәлелдемелерді жинау, бекіту тергеушінің құзыреті болса, прокурордың құзыреті дәлелдемелерге баға беру, айып тағу, сотта оны қолдау болып табылады.

Бұрын атқарылып келген қызметтердің осылай етіп бөлінуінің мәні негізсіз айып тағудың және формальды қателердің салдарынан істің бұзылып кетуінің алдын алу деп жазады [3].

Қолданыстағы қылмыстық процесстік кодексінің нормаларын талдау нәтижесінде тергеушінің юрисдикциясы азайғанымен жұмысының азаймағанын көріп отырмыз. Ал енді прокурордың юрисдикциясы артты деп айта аламыз ба? Ия прокурор енді айыптау актісін өзі әзірлейді. Күдіктінің іс әрекетін қайта саралай алады. Тіптен айыптаудан бас тарта алады.

Бұл модель бойынша тергеуші айыптау актісінің орнына сотқа дейінгі тергеп тексерудің аяқталғаны туралы есеп әзірлейді. Ал енді ол құжаттың мазмұнында (ҚР ҚПК-ң 299 бабы) сотқа дейінгі тергеп-тексерудің аяқталғаны туралы есептің жасалған уақыты және орны, есепті жасаған адамның лауазымы, тегі және аты-жөні, күдіктінің тегі, аты және әкесінің аты (ол болған кезде), оның туған күні, айы, жылы және туған жері, оған жасады деп айып тағылып отырған іс-әрекет сараланатын қылмыстық заңның нақты бабы, бабының бөлігі және тармағы, қылмыстық құқық бұзушылықтың оқиғасы, жасалған орны мен уақыты, оның тәсілі, салдары және өзге де мән-жайлар, адамды айыптауға негіз болатын мән-жайларды растайтын дәлелдемелердің тізбесі, айыптау актісін шығару туралы мәселені шешу үшін қылмыстық істі прокурорға жіберу және қылмыстық істі мәні бойынша қарау

үшін сотқа жіберу туралы шешім қамтылуы тиіс.

Түйін. Тергеуші әзірлейтін есебінің мазмұны айыптау актісінің мазмұнымен толық сәйкестікте. Тергеушінің қызметі азайған жоқ. Прокурор сол есепті назарға алмай өзі қорытынды жасайды дегенге кім сенеді. Екінші буынды жүзеге асырушы прокурор айыптау актісін жасау кезінде тікелей емес, тек құжаттардың негізінде баға береді. Ал, ол қаншалықты толықтықты, объективтілікті және жан-жақтылық қағидаларын сақтайды деген сұрақ өздігінен туындайды.

Прокурордың қадағалаудан айып тағу юрисдикциясына өтуі байқалады. Біздің ойымызша бұл субъекті істі басынан бастап тергеуі керек.

Үш буынды модельді әлі де жетілдіру жөнінде ұсыныстар керек. Соның бірі ретінде өз тарапымыздан сотқа дейінгі тергеп тексеруді жүргізген лауазымды тұлға сотта да айыптауды әріқарай жалғастыруы тиіс. Немесе соттың юрисдикциясына өзгеріс енгізу керек. Яғни, соттың формалды әрекеттерінен істің мән-жайын анықтау үшін өз бастамасымен жан-жақтылықты, толықтықты және объективтілікті сақтау бағытында екі кезеңді (сотқа дейінгі тергеу және сот тергеуі) қамтитын жүйеге өтуі қажет.

Бұл ұсыныстарда прокурор қайда қалды деген сұрақ туындайды. Прокурор тыс қалады. Соттың үстінен қадағалауды жүргізетін тұлғаның қажеті жоқ. Тек соттың өз функциясын дұрыс орындауы үшін шағым жасау институтын жетілдіру талап етіледі.

Қарастырылып отырған ұсыныс бойынша сотқа дейінгі тергеп тексеру кезеңінің мерзімі қысқа болады. Қылмыстық қудалау органдары өз юрисдикциясын сақтап қалады. Қылмыстық қудалау және айыптау ұғымдары бір мағынаға ие болады. Қорғау функциясының ролі артады.

Дегенмен, бұл жүзеге асуы үшін көп зерттеулер және нақты бағдарламалар қажет. Жүзеге асырылған жағдайда сыбайлас жемқорлық тәуекелдері айтарлықтай азаяды деп есептейміз.

Келесі бір маңызды мәселелердің бірі жариялылық институты және оның деңгейі сыбайлас жемқорлық тәуекелдері жағдайын көрсетеді.

Англия, Уэльс, Дания, Бельгия сияқты елдерде бұл қағида баса назарға алынған. Және оның деңгейі өте жоғары [4].

«Ашық сот отырысы» және «жариялы сот отырысы» деген категориялардың қайсысын қылмыстық сот өндірісінде пайдаланған дұрысырақ? Ашық есік деген түсінік кез келген адамға кіруге және көруге болады деген мағына береді. Яғни, сот отырысына мүдделі және үшінші тұлғалардың тек процеске қатысуға мүмкіндіктерін айқындаумен шектеледі. Ал, енді жариялы ұғымы сот процесіне қатысу мүмкіндігімен қатар, іс жүргізі материалдарымен шектеусіз негізде танысу туралы ақпарат береді. Осыған орай қылмыстық сот өндірісінде «жариялы сот отырысы» деген ұғымды пайдаланған жөн деп пайымдаймыз.

Бұл мәселені талдау негізінде ҚПК-ң 29-бабында «Қылмыстық істерді талқылау барлық соттарда және сот сатыларында ашық жүргізіледі...» делінгенін ескеріп, ҚПК-тегі «ашық» деген сөздің орнына «жариялы» деп, ал, «жабық» деген сөздің орнына «құпия» түрінде деген сөзбен ауыстырылуы тиіс деп есептейміз. Бұл түйіндер кейінгі жарияланымдарды кеңірек түсіндіретін болады [5].

ҚР ҚПК-нің 1-бабына сәйкес, қылмыстық сот ісін жүргізу тәртібін реттейтін Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының нормативтік қаулылары қылмыстық іс жүргізу құқығының құрамдас бөлігі болып табылады [5]. Сот ісін жүргізудің жариялылық принципін сақтау тәжірибесіне олардың бірнешеуі арналған.

Мәселен, сот талқылауының жариялылығын заңсыз шектеу жағдайларына Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2002 жылғы 6 желтоқсандағы «Қылмыстық істер бойынша сот ісін жүргізу жариялылығы принципін соттардың сақтауы туралы» № 25 нормативтік қаулысы [6] және Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 1998 жылғы 14 мамырдағы «Қазақстан Республикасында сот билігі туралы заңнаманы қолданудың кейбір мәселелері туралы» № 1 Нормативтік қаулысы [7] арналған.

Онда былай делінген: «Сотта іс қараудың жариялылық принципін барлық

азаматтардың, оның ішінде қаралып жатқан сот ісі жөніндегі процеске тікелей қатысы жоқтардың да іс қарау барысында қатыстырылуын қамтамасыз ету керек екенін соттар ескеруі тиіс. Сондықтан бұқаралық ақпарат құралдары өкілдерінің сот отырысының залына негізсіз жіберілмеу сияқты жағдайларды жариялылық принципіне қайшы келетін әрекет ретінде жою керек».

Содан кейін облыстық және оларға теңестірілген соттардың төрағаларына Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2000 жылғы 7 қарашадағы № 10-9/1017 хаты жіберілді [8]. Онда ашық сот отырысына қатысқан азаматтардың сот талқылауының барысын жазбаша немесе аудиожазбаны пайдалана отырып, кедергісіз тіркеуге құқығы бар екендігі еске салынды. Сот талқылауы барысында кино және фототүсірілім, бейнежазба, тікелей радио - телехабар таратуға іске қатысушы адамдардың пікірін ескере отырып, соттың рұқсаты бойынша жол беріледі. Жабық сот отырысында істер тек заңда көрсетілген негіздер бойынша және жабық сот отырысын өткізу туралы міндетті түрде ұйғарым шығарылған кезде қаралады. Заңнамалық актілердің аталған ережелері бұқаралық ақпарат құралдарында нақты істерді қарау нәтижелерін жариялау мақсатында журналистердің қатысуы журналистердің қалауы бойынша барлық ашық сот отырыстарында қамтамасыз етілуге тиіс екендігін айғақтайды. Ашық сот отырыстарында істерді қарау қорытындылары бойынша ақпарат алуға және таратуға журналистердің құқықтарын шектеу жергілікті сот судьяларымен қандай да бір сылтаумен шектелмеуге тиіс, делінген хатта.

2002 жылы ҚР Жоғарғы Сотының № 11 бюллетенінде сот ісін жүргізудің жариялылығын, бұқаралық ақпарат құралдары өкілдерінің сот отырысына қатысуын және олардың Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының қылмыстық істер жөніндегі алқасы жүргізген аудио-, бейнежазбаны, фото, кинотүсірілімді қолдануын қамтамасыз ету жөніндегі сот практикасын жинақтау жарияланды. Бұл жалпылау қылмыстық процесте жеке адамның құқықтарын қорғаудың тиімділігі, сот жүйесінің беделін нығайту тәуелді болатын сот органдарының бұқаралық ақпарат құралдарымен өзара іс-қимылын іс жүзінде жүзеге асырудың бірыңғай тәсілдерін әзірлеу және жұмыс жағдайын анықтау үшін жүргізілді. Құжатта Қазақстан Республикасының Мемлекеттік-құқықтық реформасының ажырамас бөлігі сот жүйесінің ақпараттық саясаты болып табылады, ол сот билігі мен қоғам арасындағы қатынастарды үйлестіруге бағытталған, азаматтардың жүргізіліп жатқан реформаның күрделілігін түсінуіне, сот төрелігі идеяларын насихаттауға ықпал ететін нормативтік-құқықтық, ұйымдастырушылық, ғылыми-зерттеу, баспа және өзге де сипаттағы іс-шаралар кешенін жүргізу деп түсініледі, сондай-ақ бұқаралық ақпарат құралдарында Соттардың қызметін объективті жариялауға. Сот жүйесі ақпараттық өрісте оқшауланбауы немесе бұғатталмауы үшін соттар шаралар қабылдауы керек.

Жариялылықты заңсыз шектеу (іс материалдарын негізсіз құпияландыру, заңда көзделмеген негіздер бойынша жабық отырыстар өткізу және т.б.) процеске қатысушылардың іс жүргізу құқықтарының кемсітілуіне және қысымына әкеп соғуы мүмкін. Осы бұзушылықтардың сипаты мен маңыздылығына байланысты іс бойынша жүргізілген іс жүргізу шығарылған шешімнің күшін жоя отырып, жарамсыз деп танылуы немесе жиналған материалдар дәлелдемелердің күші жоқ деп танылуы мүмкін.

Жоғарғы Сот сот ісін жүргізудің жариялылығы деп ашық сот талқылауын жүргізуді ғана емес, оған тараптардың қатысуын қамтамасыз етуді, іске қатыспайтын өзге де адамдардың болу мүмкіндігін де түсіну керек деп атап көрсетеді. Жариялылық процеске қатысушылардың істің барлық материалдарына, оның ішінде жедел-іздігі іс-шаралары барысында алынған прокурордың алдын ала тергеу барысында берген нұсқауларына (заңда көзделген жағдайларды қоспағанда) қолжетімділігін болжайды. Бұдан басқа, бұл қағидатқа сот шешімін жария түрде жариялау, тараптарды процеске басқа қатысушылардың келіп түскен шағымдарымен хабардар ету және таныстыру, кез келген сатыдағы сотта істі қарау уақыты мен орны туралы хабардар ету, соттардың заңды күшіне енген үкімдері мен қаулыларының бірыңғай дерекқорын құру және оларға еркін қол жеткізу, сот актілерінің орындалуы туралы ақпараттың қолжетімділігі енгізіледі. Осы айтылғандар, өз кезегінде,

құқықтық сананы қалыптастыру және құқықтық мәдениетті көтеру бағытындағы шараларға жағымды ықпал еткен болар еді.

Дегенмен өндірісте осыншама құқықтық құжаттар мен хаттарға қарамастан өрескел түрде жариялылық қағидасы бұзылып жатады. Оны бұзған жағдайда әкімшілік не қылмыстық жауапкершілік жағдайларын қарастыру ұсынылады.

Қолданыстағы ҚР ҚПК - нде тергеу әрекеттері қатарына жасырын тергеу әрекеттерін, яғни жедел іздестіру қатарында болып келген шараларды енгізген.

Бұл шараларды тергеуші тікелей өзі жүзеге асырмайды. Тергеуші сотқа дейінгі тергеп тексеру кезеңінде тікелей жауапты лауазымды тұлға екені барлығына мәлім, ол туралы кодексте тиісті нормаларда бар. Тергеушінің жасырын тергеу әрекеттеріндегі ролі тек бастамашыл болуы және бәрі біткен соң нәтижесін жедел іздестіру уәкілінен алып, оған баға беруімен шектеледі. Ал енді оның барысын бақылау мүмкіндігі шектеулі.

Тергеуші лауазымды тұлға болғанымен қатар, ол бұқара өкілі. Қылмыстық қудалауды жүзеге асыру кезінде сотқа дейінгі тергеп тексерудің соты деп салыстырмалы түрде айтуға да болады. Әрине жедел іздестіру шараларының нәтижелерін қылмыстық іс материалдарына қосу көптеген жылдардың проблемасы болып келді. Кеңестік заманда осылай төтеннен басуды білмеді деп айта алмаймыз. Бұл мәселе туралы мысалы М.П. Поляков мырзаның бегі бар [9]. Еңбегінде жедел іздестіру шараларының нәтижелерін дәлелдеме ретінде негізге алу туралы жақсы алгоритм берілген.

Жалпы алғанда жасырын тергеу әрекеті ҚПК сыбайлас жемқорлық тәуекелі болып табылады. Қолданыстағы ҚПК және өзге де нормативтік құқытық актілер жедел іздестіру уәкілінің қызметін бақылау тергеуші тарапынан мүмкін еместігін көрсетеді. Өз кезегінде оның барысында құқық бұзушылықтарын алмасына не алынған айғақтардың фальсификациялануына ешкім кепіл бола алмайды. Яғни, жедел іздестіру уәкілі өзінде бар мұндай ақпаратты өз қалауынша пайдалануға мүмкіндігі бар.

Пікіріміз, жасырын тергеу әрекеті ҚР конституциясындағы, ҚР ҚПК-дегі заңдылық туралы берілген түсінікке сәйкес және онда сыбайлас жемқорлық тәуекелі болуына орай бұдан әрі әрекет етуі тиіс емес.

Қылмыстық сот өндірісіндегі жарыспалылық деңгейі арқылы елдің демократиясын анықтауға болады.

Жарыспалылықты дамыту бағытында қылмыстық сот өндірісі саласында бірқатар реформалар жүргізіліп, бағдарламалар қабылданды, нәтижесінде тиісті нормалар қалыптасты.

Даму процесі үздіксіз екенін ескеріп, жарыспалылықты одан әрі жетілдіру бағытында біздің де бірнеше ұсыныстарымыз бар.

Жарыспалылықты күшейту, яғни сотқа дейінгі тергеп тексеру кезеңінде қорғау тарабына қылмыстық қудалау органдарының құзыретіне барабар құзырет беру қажет.

Ең бірінші көзге ілігетіні қорғау тарабының іс материалдарымен танысу мүмкіндігі. ҚР Қылмыстық процесілік кодексінің 61-бабы 9-бөлігі 21-тармағына сәйкес қорғау тарабы іс материалдарымен танысуға сотқа дейінгі тергеп тексеру аяқталғаннан кейін мүмкіндікке ие болады [5]. Бұл жағдай қорғау тарабының өз құқықтары мен заңды мүдделерін қорғауға деген мүмкіндіктерін кемітеді.

Сондықтан бұл нормадағы «тергеп тексеру аяқталғаннан кейін» деген сөздердің орнына, «кез келген уақытта» деген сөздермен ауыстыру ұсынылады.

Одан бөлек ҚПК-ң 61-бабы 9-бөлігі 17-тармағындағы «өзінің қатысуымен жүргізілген» деген сөздердің орнына «кез келген» деген сөздермен ауыстыру.

Әрине, тергеу құпиясына нұқсан келеді деген ойлар айтылуы мүмкін. Бірақ ойлап қарайықшы, іске мүдделі өз құқығын қорғау үшін қатысушы күдікті өзіне қатысты іс материалдарында бар құжаттармен танысқаннан, қылмыстық сот өндірісінің түпкілікті мақсатына жетуіне қандай нұқсан келуі мүмкін. Менің ойымша ол материалдарда жасырудың орнына қауіпсіздік және бұлтартпау шараларын қолдануды жетілдіру керек. Тергеу әрекеттерінің хаттамалары, сұраныс хаттар, сот сараптамасының және маманның

қорытындылары, заттай дәлелдемелер, құжаттар. Тізбектелген құжаттардың анықталғанын білген күдікті не оның қорғаушысы іс бойынша мән-жайдың жан-жақты ашылуына көмектеспесе кері әсерін тигізе алмайды. Оны айтып кімнен сүйінші сұрауы мүмкін. Керісінше «бұларда маған қатысты, әрекетімді дәлелдейтін дәлелдемелер бар екен» деп процесстік келісімге келуге не «шын өкінуіне» алып келеді деп ойлаймыз. Материалдардағы айғақтардың өзінің қылмыстық әрекетін дәлелдеуге жеткілікті екенін ескеріп одан әрі тергеп-тексеруге қарсы әрекет жасауды азайтуы не тіптен тоқтатуы мүмкін. Тергеушінің құзыреттілігін мойындап, істеген ісінің дұрыс емес екеніне көзі жетіп, райынан қайтады. Осылайша сотқа дейінгі тергеп тексеру сатысында түзеу жұмысы басталып кетеді.

Ал енді бұл нормаларға өзгеріс енгізбейтін болсақ теріс нәтижелер орын алып, Жаңа әділетті Қазақстан құрудағы межеге жете алмаймыз деп ойлаймыз.

Өзіңіз ойлап қараңыз, материалдарды жинақтап жатқан тергеуші өз қалауы бойынша өзгерісте енгізуі де мүмкін ғой. Яғни бұл жерде сыбайлас жемқорлық тәуекелдері орын алуы мүмкін. Дегенмен қандай және кімнің мүддесі үшін деген сұрақ қойылуы мүмкін. Бұл үшін бір мысалды қарастырайық: *Іс бойынша бірнеше күдікті бар делік. Күдіктілер арасында дау бар. Қалталысы немесе пысығы тергеушіге ұсыныс жасауы мүмкін. Ал екінші күдікті одан бей хабар. Тек сотқа дейінгі тергеп тексеру аяқталғаннан соң ғана оған жағдай мәлім болады.* Сондықтан олардың алдын алу үшін қорғау тарабының өкілдеріне іс материалдарымен уақытында, яғни, тараптардың сұранысына қарай кез келген уақытта таныстырып отыруына мүмкіндік жасалу ұсынылады. Осы арқылы күдікті тиісті өтінішхаттарды уақытылы беріп істің созбалаңға салынбай, жылдам қарауға мүмкіндік туады. Тіптен сол кезде 37 тараудағы іс материалдармен танысуға берілетін уақытты да қысқартуға не тіптен алып тастауға болар еді..

Келесі бір норма ҚР ҚПК 340-бабы 5-бөлігі [5]. Бұл нормада прокурорға негізсіз мүмкіндік береді. Норманың мәтіні: «Егер басты сот талқылауы барысында сотталушыға неғұрлым ауыр немесе бастапқыдан ерекшеленетін айыптау тағу қажеттігі туындаса, сот істі қарауды кейінге қалдырып, прокурорға жаңа айыптау актісін, сотқа дейінгі жеделдетілген тергеп-тексеру хаттамасын, айыптау хаттамасын жасау үшін уақыт береді».

Неліктен прокурор мұндай қадамға баруы тиіс. Сонда жоғарыда талданған үш буынды модельдің әлсіз тұстарын, прокурордың дәлелдемелерді тек материалдар негізінде бағалауы, оны жинау кезінде қатыспауы салдарынан жан-жақтылық, толық және объективтілік қағидаларының сақталмау жағдайлары орын алатынын заң шығарушы органның мойындағаны ма?

Біздің пікіріміз үш буынды модель прокурор жауапкершілігін арттыруға, кәсібилігінің артуына кері әсерін тигізеді. Қателіктің орын алуы үйреншікті болып, қорғау тарабының алдында құзыреттілігі төмендейді. Ал кей жағдайларда қорғау тарабының ашу ызасын тудырып, сыбайластықтың салдарынан соттың қате шешім шығаруына негіз болуы мүмкін. Мұндай жағдайлар практикада орын алып жататыны белгілі.

Осы жазылғандардың негізінде ҚР ҚПК 340-бабы 5-бөлігін мүлдем алып тастау ұсынылады [5].

Кеңестік заманда қылмыстық сот өндірісінде бұлтартпау шаралары болды. Бірақ олардың қатарында ұйқамақ не кепіл дегендері кездескен емес.

Жалпы еліміздегі бұлтартпау шараларын қолдануда қылмыстық қудалау органдарында артық дискрециялық өкілеттіліктер бар. Ал, ол өз кезегінде сыбайлас жемқорлық тәуекелдеріне алып келеді.

Ұйқамақ бұлтартпау шарасының қолдану практикасына мән берсек, көп жағдайда үлкен лауазым иелеріне қатысты қолданылады екен. Қылмыстық сот өндірісіндегі теңдік қағидасы осылайша бұзылады. Яғни, бұл нормада да сыбайлас жемқорлық тәуекелдері байқалады.

Ал кепілге келер болсақ, әрине шетелде бар тәжірибе, дегенмен ұлттық сананы бүлдіруге ешкімге құқық берілмеген. Теңсіздікті алып келетін бұлтартпау шарасын

көздейтін бұл норма әрекет етуі тиіс емес деп есептейміз.

Бұлтартпау шаралары қатарынан «Үйқамақ» және «Кепіл» нормаларын алып тастау ұсынылады.

Прокурордың айыптаудан бас тартуға құқығы бар. ҚР ҚПК-нің 35-бабының 7-бөлігі: «Мемлекеттік айыптаушы сотта қылмыстық қудалауды болғызбайтын мән-жайларды анықтағанда айыптаудан бас тарту туралы мәлімдеуге міндетті», 327-бабы: «...басты сот талқылауында мемлекеттік айыптаушы айыптаудан бас тартқан жағдайда тоқтату туралы қаулы шығарады..», 337-бабының 6-бөлігі: «Прокурор, егер айыптау сот талқылауында қолдау таппады деген түйінге келсе, айыптаудан (толық немесе ішінара) бас тартуға міндетті. Сот тергеуі немесе сот жарыссөзі кезінде мемлекеттік айыптаушының айыптаудан бас тартуына жол беріледі» деген нормалар бар [5].

Байқағанымыздай прокурор өзі дәлелдемелерді бағалап, айыптау актісін жасап, бекітіп, кейіннен кенеттен қателік бар екенін анықтап айыптаудан бас тартады екен. Бұл жағдай практикада кездесе бермейді. Көбіне көп практикада прокурордың бастамасымен емес сот үкімімен қылмыстық іс бойынша сотталушы ақталып жатады. Егер тіптен мұндай практика болғанның өзінде оның себебі не сыбайластық салдары не жоғарыдан берілген статистика үшін тапсырма, не болмаса қалыптасқан резонансқа қатысты.

Бұл жағдай, мысалы Бельгия елінде қолайлы шешімін тапқан [4]. Бельгияда прокурор қылмыстық қудалаудың бастамашысы болып тиісті шешім қабылдаса, ол өзінің істен бас тарту, істі тоқтата тұру, бітімгершілік жасау туралы дискрециялық өкілеттілігін жоғалтады. Егер қылмыстық іс прокурор бастамасымен қозғалса, онда ол тергеу палатасымен немесе бірінші сатыдағы соттың қаулысымен ғана тоқтатылады.

Бұл елде прокурордың істен бас тартпайтыны бастан-ақ белгілі болғанын ескеріп, процессуалдық конфликтіні болдырмас үшін осындай шешімге барғандары көрініп тұр. Біздің елге осындай жүйе керек деп есептейміз. Прокурор құзыретіне айыптауды ғана жүктеу керек. Оған күдіктіні қорғау юрисдикциясыда жүктелетін болса, онда ол соттың не қорғау тарабының юрисдикциясын өзіне алған болып есептеледі. Бір сөзбен айтқанда қолданыстағы ҚПК-дегі осы жағдай «абсурд» деп тұжырымдауға болады.

Сондықтан жоғарыда айыптаудан бас тарту юрисдикциясын прокурордан мүлдем алып тастау керек. Онымен қоса, барлығымызға белгілі үш буынды модельдің мақсаты бітімгершілік институтындағы прокурордың өкілеттігінен алып тастау бағытында екені белгілі.

Қорытынды. Қылмыстық процестік кодекстегі дискрециялық өкілеттіліктерді азайту, жасырын тергеу әрекеттерін, прокурордың айыптаудан бас тарту және айып тағу квалификациясын өзгерту юрисдикциясын, бұлтартпау шаралары қатарынан үйқамақ және кепіл түрлерін алып тастау, қорғау тарабының іс материалдарымен іске тігілген уақытында танысу құқығы, жариялылық, заңдылық, жарыспалылық қағидаларын шынайы түрде сақталуы үшін жоғарыда ұсынылған нормалардың қалыптасуы, және сондай-ақ қылмыстық сот өндірісінің үш буынды моделін қайта қарастыру арқылы қылмыстық сот өндірісінде толықтай болмаса да бірсыпыра сыбайлас жемқорлық тәуекелдерін болдырмайды деген тұжырыммен мақаламызды аяқтағымыз келеді.

Әдебиеттер:

[1] Біріккен Ұлттар ұйымының Бас Ассамблеясының 2003 жылғы 31 қазандағы 58/4 қарарымен қабылданған «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы конвенциясы».

[2] Қазақстан Республикасы Президентінің 2022 жылғы 2 ақпандағы «Қазақстан Республикасының сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатының 2022 – 2026 жылдарға арналған тұжырымдамасын бекіту және Қазақстан Республикасы Президентінің кейбір жарлықтарына өзгерістер енгізу туралы» № 802 Жарлығы.

[3] «Қылмыстық процестің үш буынды моделі» Аягөз гарнизонының әскери прокуратурасы. <https://www.gov.kz/memleket/entities/kvv/press/news/details/258669?lang=kk>.

[4] Стойко Н.Г., Шагинян А.С. «Уголовный процесс Англии и Уэльса, Бельгии и Дании:

сравнительно-правовой аспект. – Красноярск 1997 г.

[5] Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі. 2014 жылғы 4 шілдедегі № 231-V.

[6] Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2002 жылғы 6 желтоқсандағы «Қылмыстық істер бойынша сот ісін жүргізу жариялылығы принципін соттардың сақтауы туралы» № 25 нормативтік қаулысы.

[7] Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 1998 жылғы 14 мамырдағы «Қазақстан Республикасында сот билігі туралы заңнаманы қолданудың кейбір мәселелері туралы» № 1 Нормативтік қаулысы.

[8] Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2000 жылғы 7 қарашадағы № 10-9/1017 хаты.

[9] **Поляков, М.П.** Использование результатов оперативно-розыскной деятельности в уголовном процессе как правовой институт: монография / М.П.Поляков, Р.С.Рыжов. – М.: ШумиловаИ.И., 2006. – 110 с.

ҚОРШАҒАН ОРТАНЫ ҚОРҒАУДЫҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

ЖУСУПБЕКОВА М.Қ.

Заң ғылымдарының кандидаты, доцент

ШУКЕНОВА Ж.С.

заңтану магистрі, аға оқытушы

ҚорқытАта атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті

Қызылорда қ., Қазақстан

Аннотация. В статье отражено право человека жить в благоприятной окружающей среде, не причиняющей вреда жизни и здоровью, и требовать от соответствующих должностных лиц, работающих в области охраны окружающей среды, поддержания окружающей среды в хорошем состоянии.

Ключевые слова. окружающая среда, охрана окружающей среды, объекты окружающей среды.

Annotation. The article reflects the human right to live in a favorable environment that does not harm life and health, and to require relevant officials working in the field of environmental protection to maintain the environment in good condition.

Keywords. environment, environmental protection, environmental objects.

Заманауи әлемде қоршаған ортаны қорғау мәселесі әлемдік деңгейде өзекті және басым мәселе болып табылады. Қоршаған ортаны қорғау мәселесі мемлекеттік саясаттың алдыңғы қатардағы міндеттерінің бірі бола тұра, заң жүзінде бекітілген. ҚР Конституциясы жоғарғы заңды күші бар құжат бола тұра, қоршаған ортаны қорғау және табиғи ресурстарды ұтымды пайдалану жөніндегі нормаларды екіге бөледі: жалпы сипаттағы нормалар және экологиялық нормалар.

ҚР Конституциясының 1 бабына сәйкес ҚР – әлеуметтік мемлекет, оның негізгі мақсаты адамның еркін дамуына және лайықты өмір сүруіне жағдайлар жасау болып табылады. Бұл норманың азаматтардың экологиялық құқықтарына тікелей қатысы бар. Адамның лайықты өмір сүруі дегеніміз әркімнің сапалы қоршаған ортаға экологиялық құқығын қорғау, сақтау және қамтамасыз ету [1].

Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексінің 7 бабындағы берілген анықтамаға сәйкес қоршаған ортаның сапасы дегеніміз «қоршаған ортаның сапасы деп қоршаған ортаның қасиеттері мен сипаттамаларының жиынтығы түсініледі, олар оның құрамдастарының өзара іс-қимылындағы жай-күйін көрсететін физикалық, химиялық, биологиялық және өзге де көрсеткіштер негізінде айқындалады» [2]. Яғни, қолайлы қоршаған ортаға құқығы дегеніміз адамның өмірі мен денсаулығына зиян келтірмейтін қолайлы қоршаған ортада өмір сүру және қоршаған ортаны қорғау саласындағы жұмыс істейтін тиісті лауазымды тұлғалардан қоршаған ортаның жақсы күйде ұстап тұруын талап ету құқығы.

Қазақстан Республикасының Конституциясының 6 бабына сәйкес жер және оның қойнауы, су көздері, өсімдіктер мен жануарлар дүниесі, басқа да табиғи ресурстар мемлекет меншігінде болады. Бұл жағдай мемлекеттің экологиялық функциясы ретінде конституциялық бекітуді анықтайды және қоршаған ортаны қорғауды қамтамасыз ету міндетінен тұрады [1].

Сонымен бірге, ҚР Конституциясының 31 бабында көрсетілгендей мемлекет адамның өмірі мен денсаулығына қолайлы қоршаған ортаны қорғауды мақсаты етіп қояды. Бұл бір жағынан мемлекеттің маңызды міндеттерінің бірі қоршаған ортаны қорғау екенін білдіреді. Екінші жағынан қоршаған орта адамның өмірі мен денсаулығына қолайлы болуы тиіс [1].

Қазақстан Республикасының Конституциясының 38 бабына сәйкес «Қазақстан Республикасының азаматтары табиғатты сақтауға және табиғат байлықтарына ұқыпты қарауға міндетті» делінген. Бұл қоғамның әрбір азаматы табиғи ресурстарды пайдалануда ұқыптылық көрсетуге тиіс деген, яғни табиғи ресурстарды тиімді пайдалану және келешек ұрпаққа табиғатты сақтап қалуды білдіреді [1].

Қоршаған ортаны қорғау ұғымына өтпестен бұрын «табиғат» және «қоршаған табиғи орта» терминдеріне тоқталып кетейік.

Заң әдебиеттерінде ғалымдар арасында «табиғат» және «қоршаған табиғи орта» терминдеріне байланысты әр түрлі көзқарастар қалыптасқан. Біреулері «табиғат» және «қоршаған табиғи орта» терминдерін бірдей мағына беретінін тұжырымдайды, ал екіншілер екі термин әр түрлі мағына білдіреді деп есептейді. Мысалы, Ресей ғалымы А.С.Тимошенконың пайымдауы бойынша «табиғат» терминінің орнына көбіне «қоршаған орта» термині қолданылады деп көзқарас айтады. Ол «қоршаған орта» термині адам әсер ететін табиғи ортаның бөлігі болып табылады деп есептейді. Ресейдің басқа ғалымы В.В.Петров «қоршаған орта» ұғымы екі «табиғат» және «адамды қоршайтын орта» ұғымнан тұрады деп санайды. В.В.Петров «табиғат» адамның санасына тәуелді емес және нақты экологиялық жүйеден тұратын объективті шынайылық, яғни адам өмір сүретін табиғи орта деп тұжырымдайды. Ал «адамды қоршайтын орта», ол антропогендік әрекет процесінде өзгерген табиғи орта деп есептейді [3, 98б.]. Бірақ ҚР Конституциясының 38 бабында «қоршаған орта» «табиғат» деген ұғыммен белгіленген. Бұл тұжырым «табиғат» және «қоршаған орта» терминдері бірдей мағынаны көздейтінін білдіреді.

Сонымен, табиғат – адамзат өмір сүретін және қызмет ететін орта. Табиғат адамның қажеттілігін қанағаттандыру бойынша бірнеше қызмет атқарады: экологиялық, экономикалық, ғылыми, эстетикалық, мәдени және рекреациялық.

Табиғаттың экологиялық функциясы адам өзінің өмір сүретін ортасымен әрекет етуін білдіреді. Экономикалық функциясы адам өзінің өмірлік қажеттіліктерін, әр түрлі табиғи ресурстарды пайдалана отырып, қанағаттандыратынын белгілейді. Табиғат шикізат пен тамақ өнімдерінің қайнары ғана емес, ол адамның демалу, еңбек ету, орны және эстетикалық қуат алу орны. Сондықтан табиғаттың эстетикалық, мәдени және рекреациялық қызметі адамның табиғаттың әдемі жерлерінде демалуды, тауларды, жасыл жазықпен, өзендермен әр түрлі гүлдер өсіп тұрған далалармен тамсануды білдіреді. Ғылыми функциясы адам табиғатта және табиғи объектілерімен әр түрлі ғылыми зерттеулер жүргізетінін айқындайды, яғни табиғат барлық ғылыми зерттеулерге объект болып табылады.

Қоғамның табиғатпен ара қатынаста екені бізге бұрыннан мәлім. Осы арақатынастың жалпы адамзаттық мәні бар маңызды міндеттері - қоршаған ортаның қолайлы күйін сақтау және әр түрлі табиғи ресурстарға қоғамның барлық қажеттіліктерін қамтамасыз ету болып табылады.

Қазіргі уақытта табиғи ортаның экологиялық жүйесінің бұзылуы байқалады. Экологиялық тұрақтылықтың бұзылу себебі, технология мүмкіндіктерімен өмірлік қажеттілік арасындағы динамикалық тепе-теңділіктің өзгеруінің нәтижесі деп айтуға болады. Бұл қолайсыз жағдайлар адамның табиғатқа ойсыз әрекет етуінен туындайды. Мысалы, қазіргі кезде климаттың өзгеруі байқалады, радиоактивтік ластануы бар, су ресурстарының тозуы, жердің деградациялануы және т.б. Тағы да бір мысал келтірер болсақ, Қазақстанның және бүкіл әлемнің өзекті мәселесіне айналған Арал теңізі мәселесін айтуға болады. Бұл экологиялық проблема жердің шөлейттенуіне, топырақтың тұздануына, өсімдік пен жануарлар әлемінің кейбір түрлерінің жойылуына, климаттың өзгеруіне, халықтың ауыршаңдығына әкеліп соқтырады. Белгілі, экологиялық мәселелер, оның ішінде Арал аймағының жағдайы аймақтың әлеуметтік мәселелерін пайда болуына негіз болды. Сол себептен, экологиялық проблемаларды болдырмау үшін билік органдары мен физикалық тұлғалардың барлығына бірдей, нақты және түсінікті тәртіп ережелерін жасау қажет. Барлық экологиялық проблемалар қоршаған ортаны қорғау шараларын тиісті

дәрежеде жүргізбегендіктен туындап отыр.

Қоршаған ортаны қорғау және оған ұқыпты қарау мәселелері, елдің тұрақты дамуының өзекті және басым мәні бар бағыттары болып табылады және әрқашанда мемлекет назарынан түспеген.

«Қоршаған ортаны қорғау» ұғымына келер болсақ, ҚР Экологиялық кодексінің 8 бабына сәйкес «қоршаған ортаны қорғау мемлекет, жеке және заңды тұлғалар жүзеге асыратын, табиғи ортаны сақтауға және қалпына келтіруге, қоршаған ортаның ластануын және оған кез келген нысандарда залал келтірілуін болғызбауға, қоршаған ортаға жағымсыз антропогендік әсерді барынша азайтуға және оның салдарларын жоюға, Қазақстан Республикасының орнықты дамуының өзге де экологиялық негіздерін қамтамасыз етуге бағытталған шаралар жүйесін білдіреді» [2].

Сонымен, қоршаған ортаны қорғау дегеніміз қоршаған ортаны қорғау, сақтау және қалпына келтіруге, табиғи ресурстарды тиімді пайдалануға бағытталған мемлекеттік билік және жергілікті өзін-өзі басқару органдарының, қоғамдық және басқа да коммерциялық емес ұйымдардың, заңды және физикалық тұлғалардың қызметі болып табылады.

Қоршаған ортаны қорғау объектілеріне: жер, жер қойнауы, жер үсті және жер асты сулары, атмосфералық ауа, орман, өсімдік және жануарлар әлемі, табиғи экологиялық жүйелер, климат және Жердің озон қабаты жатады. Оларды жойылудан, бұзылуынан, ластануынан және зиянды әсерден қорғау қажет.

«Қоршаған ортаны қорғау» ұғымымен «табиғи ресурстарды ұтымды пайдалану» ұғымы тығыз байланысты.

Табиғи ресурстарды ұтымды пайдалану табиғатты пайдалануды экономикалық жағынан сипаттайды. Яғни, біз шаруашылық қызмет жүргізу кезінде табиғи ресурстарды пайдалануда аз шығын жұмсап, үлкен нәтижеге ие болып, табиғатқа экологиялық және экономикалық зиян келтірмеуге тиіспіз.

Сонымен, табиғатты ұтымды пайдалану дегеніміз өндірілетін табиғи ресурстарды толық пайдаланып, қалпына келетін табиғи ресурстарды қалпына келтіруді қамтамасыз ететін, өндіріс қалдықтарын бірнеше рет пайдаланатын табиғат пайдаланудың жүйесі болып табылады.

Адамдардың, жануарлар мен өсімдіктер әлемінің денсаулығы мен әл-ауқатына қауіп төндіретін қоршаған ортаны ластанудан қорғау проблемасы, сондай-ақ табиғи ресурстарды ұтымды пайдалану Қазақстан үшін өте өзекті болып табылады.

Қоршаған ортаның ластануы деп оған заттардың және энергияның түсуі түсініледі, олардың қасиеттері, орналасқан жері немесе Саны химиялық заттар, оның ішінде радиоактивті, өзге де заттар мен микроорганизмдер үшін белгіленген нормативтерден асып түседі және қоршаған ортаға теріс әсер етеді.

Экологиялық-құқықтық жауапкершілік мәселелерімен С.Д.Бекишева, Б.В.Ерофеев, А.С.Бринчук, С.Т.Күлтелеев сияқты ғалымдар айналысты.

Экологиялық-құқықтық жауапкершілік жалпы құқықтық жауапкершіліктің ажырамас бөлігі болып табылады және оған тән барлық қасиеттерге ие. Сонымен қатар, оның экологиялық-құқықтық қатынастың ерекшелігімен анықталатын өзіндік ерекшеліктері бар.

Біріншіден, экологиялық құқық бұзушылықтар келтірген зиян, басқа құқық бұзушылықтар келтірген зияннан айырмашылығы, екі аспект бойынша қарастырылады: экономикалық (материалдық) және экологиялық (материалдық емес). Бірақ кейбір жағдайларда табиғатты қорғау саласында зиянды заттай өтеу және бұзылған жағдайды қалпына келтіру өте қиын, ал кейбір жағдайларда мүмкін емес, ол ақшалай түрде өтеледі. Сондықтан қарым-қатынастың осы саласындағы мүліктік жауапкершілік материалдық Жауапкершіліктен көрінеді.

Екіншіден, келтірілген зиянның мөлшерін анықтау тәртібінде өзіндік ерекшеліктер бар.

Үшіншіден, экологиялық заңнаманы бұзушыларға қолданылатын мәжбүрлеу

шараларының ішінде дәстүрлі жауапкершілік түрлеріне сәйкес келмейтін (айыру, шектеу және пайдалану құқығын тоқтата тұру) бар.

Төртіншіден, табиғи объектілерді заңсыз иемдену жағдайында жауапкершілік басқа объектілерді заңсыз иемдену жағдайларындағыдай ұрлық үшін емес, мысалы, заңсыз аң аулау, ағаштарды заңсыз кесу, жерді өз бетінше иемдену үшін, арнайы баптар бойынша туындайды [4, 195-196 б.б.].

Қорыта айтқанда, қоршаған ортаны қорғау мәселесі маңызды мәселе болып табылады, сондықтан конституциялық негізде бекітілген.

Жоғарыдағы айтылғанның негізінде келесі ұсыныстар жасауға болады:

- біріншіден, азаматтар өзінің қолайлы қоршаған ортаға құқығын қорғауға тиіс;
- екіншіден, халық қоршаған ортаны қорғау жөніндегі мемлекеттің ісіне белсендік танытып қатысуы керек;
- үшіншіден, азаматтар экологиялық проблемаларды шешу үшін экологиялық қоғамдық ұйымдарға бірігуі қажет;
- азаматтар экологиялық заңдармен бағдарламалардың жобаларын талқылауға белсенді түрде ат салысуы керек;
- қоғамдағы азаматтардың экологиялық санасымен экологиялық мәдениетін жоғарылату қажет. Бұл мәселе осылардың ішінде ең маңыздысы болып есептеледі. Сондықтан мемлекет экологиялық сананы қалыптастыратын және экологиялық мәдениетті көтеретін республикалық деңгейде мемлекеттік бағдарлама қабылдауы керек.

Сонымен, Қазақстан Республикасының Конституциясы адамды, оның құқықтары мен бостандықтарын ең жоғарғы құндылық ретінде белгілей отырып, әрбір тұлға қолайлы қоршаған ортаға, қоршаған ортаның жай-күйі туралы шынайы мәлімет алуға және оның денсаулығы мен мүлігіне экологиялық құқық бұзушылықпен келтірген зиянды өтеуге құқығы бар екенін айқындайды. Осымен бірге, қоғамның әрбір тұлғасы қоршаған ортаны қорғау мен оған ұқыпты көзқарас жасау міндеттілігін белгілейді.

Сонымен қатар, Л.К.Еркимбаеваның пікіріне қосыла отырып, айта кету керек, адамның денсаулығына келтірілген зиянды өтеу бойынша проблема әлі де толық шешімін тапқан жоқ. Бұл жерде экологиялық қолайсыз жағдайлардан туындайтын генетикалық, антропогендік зиян туралы сөз етіледі [4, 360б.].

Келесі ұсынылатын бір мәселе ҚР Экологиялық кодексінде экологиялық құқықбұзушылық және экологиялық дауларды шешу бойынша қылмыстық пен әкімшілік жауапкершілікті көздейтін екі бап қарастырылған, яғни жауапкершіліктің барлық түрі қамтылмаған. Азаматтық және тәртіптік жауапкершілік туралы мүлдем айтылмаған.

Әдебиеттер:

- [1] Қазақстан Республикасының Конституциясы. – Алматы: Юрист, 2023.
- [2] Қазақстан Республикасының 2021 жылғы 2 қаңтарындағы №400-VI Экология кодексі // <https://online.zakon.kz>.
- [3] Петров, В.В. Экологическое право. – Москва, 2011.
- [4] Культелев, С.Т. Экологическое право Республики Казахстан. – Алматы: Нурпресс, 2011. – 368с.

АЗАМАТТЫҚ ІСТЕР БОЙЫНША ЭЛЕКТРОНДЫҚ СОТ ІСІН ЖҮРГІЗУДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

ИСАЕВА Ж.А.

доцент, заң ғылымдарының кандидаты

ИСАЕВА А.Ж.

аға оқытушы, PhD доктор

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ, Қазақстан

Аннотация. В данной статье рассматриваются актуальные вопросы электронного правосудия в гражданском судопроизводстве, приводится анализ законодательства в данной сфере, находят свое отражение, как преимущества, так и недостатки введения электронного правосудия.

Ключевые слова. электронное правосудие, гражданское судопроизводство, подача документов в электронном виде, видео-конференц-связь, «онлайн» заседания.

Annotation. This article discusses topical issues of electronic justice in civil proceedings, provides an analysis of legislation in this area, reflects both the advantages and disadvantages of the introduction of electronic justice.

Keywords. electronic justice, civil proceedings, submission of documents in electronic form, video conferencing, "online" meetings.

Электрондық сот ісін жүргізу тұжырымдамасын әзірлеу мәселесі Қазақстан Республикасында мемлекеттік биліктің бір тармағы ретінде дербес және тәуелсіз сот билігін қалыптастыруды, сот төрелігінің тиімділігі мен сапасын арттыруды, сот жүйесінің ашықтығына қол жеткізуді, кепілдіктерді күшейтуді көздейтін Қазақстан Республикасында сот реформасын одан әрі ілгерілетуге бағытталған 2050-Стратегиясын жүзеге асыру барысында қолға алынған еді [1]. Қазақстанда соттардың дербестігі мен судьялардың тәуелсіздігі демократиялық құқықтық мемлекеттің жұмыс істеуін қамтамасыз етудің ажырамас шарттары ретінде Қазақстан Республикасының заңнамасын халықаралық құқық нормаларына және адам құқықтары саласындағы халықаралық стандарттарға сәйкес келтіру, бұл, сайып келгенде, мемлекет пен қоғамның өзара қарым-қатынастарының сапасын арттыруға әкеп соғатыны сөзсіз

«Электрондық сот төрелігі» - бұл ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдануда қалыптасқан әділеттілікті жүзеге асыру тәсілі, бұл өз кезегінде сот ісін жүргізудің жариялылығын, ашықтығын және қол жетімділігін білдіреді [2, с.6]. Бұл тұжырымдама электрондық ресурстардың көмегімен соттардың қызметі туралы ақпаратқа, сондай-ақ сот ісін жүргізудің ақпараттық-технологиялық жүйелеріне қол жетімділік қамтамасыз етілетін соттардың қызметінде көрініс тапты.

Біздің заманымыздың мүмкіндігін, технологиялық инновациялар мен IT-технологиялар саласындағы дамудың күшейтілген қарқынын ескере отырып, көптеген елдер үшін цифрландыру дамудың стратегиялық басымдығына айналды. Бізде цифрлық технологияларды пайдалану есебінен экономикалық прогреске және халықтың өмір сүру сапасын жақсартуға бағытталған «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы басталды.

Электрондық сот төрелігінің мақсаты, ең алдымен, сот процесіне жаңа ақпараттық технологияларды енгізу арқылы сот практикасының тиімділігі мен сапасын арттыру, сондай-ақ заңдылығы мен біркелкілігін қамтамасыз ету болып табылады.

Айта кету керек, «электрондық сот төрелігі» ұғымы «цифрлық сот төрелігі» ұғымынан өзгеше. Сонымен, бірінші жағдайда біз ақпарат тасымалдаушылары және олардың қасиеттері туралы, ал екіншісінде біз деректердің тіршілік ету формалары туралы айтып отырмыз [3, с. 296].

Азаматтық сот ісін жүргізу сот төрелігін жүзеге асырудың ең жиі қолданылатын түрі

және онда электрондық сот төрелігі бірқатар себептерге байланысты серпінді дамып келеді. Азаматтық заңнама мен құқық қолдану практикасы ұзақ уақыт бойы электрондық қолтаңба, электрондық пошта хат-хабарларын жіберу және тіпті мессенджерлер арқылы құжат айналымы арқылы құжаттарға қол қою арқылы мәмілелер жасау мүмкіндігіне ие болды.

Осылайша, мердігерлік шарт бойынша берешекті өндіріп алу туралы Азаматтық іс және залалдарды өндіріп алу туралы қарсы талап-арыз бойынша сот Whatsaap қосымшасында тапсырыс беруші мен мердігер арасындағы нотариалды куәландырылған хат-хабарды дәлелдемелердің бірі ретінде қабылдап, оны жазбаша дәлел деп таныды. Осылайша, азаматтық айналымды дамыту азаматтық процесті цифрлық жаңғыртуды ынталандыратынын атап өту қажет.

Қазіргі уақытта азаматтық сот ісін жүргізуді цифрландырудың келесі кезеңі жүргізілуде. Оның қорытындысы қашықтықтан мүмкіндіктерді кеңейту болуға тиіс, ол кейіннен бастапқы нүктеге айналады және сот ісін жүргізудің барлық кезеңдерінде, электрондық құжат айналымы технологияларын енгізуден бастап сот хабарламалары мен шақыруларды берудің электрондық тәсілі туралы жалпыға міндетті ережені қабылдауға дейінгі азаматтар мен ұйымдардың сотпен келісілген әрекеттерінің нәтижесі болады.

Қазіргі уақытта Қазақстандағы барлық соттар жаңа технологиялармен қамтамасыз етілген. Осының арқасында шағымдарды қағазға емес, электронды түрде беруге болады. Виртуалды мәлімдемелер электрондық үкіметтің веб-сайты арқылы жіберіледі. Талапкерлер жүйеге тіркеледі, e-gov.kz сайтында жеке кабинет құрып, содан кейін пайдаланушы өзі туралы қажетті ақпаратты енгізеді, қажетті бөлімді таңдайды, файлдарды жүктейді және оларды сотқа жібереді [4].

Мемлекеттік органдардың электрондық құжат айналымының бірыңғай жүйесі арқылы электрондық құжаттарды беру, оларды тіркеу, сондай-ақ жүйенің өтініш берушілерін хабардар ету тәртібі Мемлекеттік және мемлекеттік емес ұйымдарда құжаттау, құжаттаманы басқару және электрондық құжат айналымы жүйелерін пайдалану қағидаларына сәйкес жүзеге асырылады.

Сервисте виртуалды қызметтердің болуы - процестерге қатысушыларды sms-құлақтандыру, бейне-конференц-байланыс, сондай-ақ сот отырысының барысын аудиохаттамалау және құжаттарды электрондық мұрағаттау маңызды болып табылады.

Бүгінгі таңда электронды сот төрелігінің артықшылықтары бәріне айқын. Біріншіден, бұл процеске қатысушылар үшін ыңғайлылық, олардың көпшілігі бір немесе басқа құжаттарды сот кеңсесі арқылы тапсыру немесе құжаттарды пошта арқылы жіберу үшін бірнеше рет жүздеген шақырым жүруге мәжбүр. Тиісінше, бұл пошта шығындарын үнемдеу, сот процесінде адам факторының рөлін төмендету, оның тиімділігін арттыру, өркениетті әлемде қабылданған стандарттарға ену. Екіншіден, процеске қатысушыларды хабардар ету тәртібі өзгертілді. Кезекті тындаудың уақыты, орны және күні туралы ақпарат тараптарға тікелей ұялы телефонға sms-хабарламалар түрінде келіп түседі. Бұл тараптардың шығындарын ғана емес, істерді қарау мерзімдерін де қысқартуға мүмкіндік береді. Тиісінше, процеске қатысушы абоненттердің нөмірлері, жіберілген хабарламаның мәтіні, сондай-ақ жеткізу туралы хабарлама іс материалдарына қоса тіркеледі.

Тараптың қатаң белгіленген мерзімде электрондық түрде электрондық өтініш-ескерту беруге құқылы екендігі де маңызды болып табылады. Тараптардың қатысушылары немесе олардың өкілдері сот отырысының хаттамасымен танысуға және хаттамаға электрондық цифрлық қолтаңбамен куәландырылған жазбаша немесе электрондық түрде ескертулер беруге құқылы. Осылайша, кез-келген істі қиындататын қағаздар азайып, электрондық технологиялар сот өндірісін ыңғайлы ғана емес, сонымен қатар ашықтыққа жол ашады. Мысалы, қазір барлық сот отырыстарында аудио хаттама жүргізілуде. Диск іс материалдарына қоса тіркеліп, бұл талапкерлер мен жауапкерлерді бір-біріне және әсіресе сотқа деген сенімсіздіктен қорғайды. Қабылданған шешімнің заңдылығы туралы соттың жоғары сатыларында да қорытынды жасау оңайырақ болады.

Сонымен қатар, сот процестерін аудио -, бейне тіркеу барлық қатысушыларды,

соның ішінде судьяны, адвокаттарды, сондай-ақ тараптарды тәртіпке келтіретінін ескермеуге болмайды [5].

Процесс барысында шешілмеген және наразылық тудырған даулы сәттер туындаған кезде, екі тарап та өздерінің дұрыс немесе бұрыс екендігіне көз жеткізу үшін электрондық жазбаға жүгіне алады. Сонымен қатар, аудио, видео фиксация судьялар мен өздерінің қызметтік өкілеттіктерін жүзеге асыратын басқа адамдар үшін әдейі бұрмалаудан сақтандырудың бір түрі ретінде қызмет етеді.

Міндетті AVF-сот процестерін енгізгеннен кейін судьяларға шағымдар саны күрт азайды. Бейнежазбаны монтаждау арқылы өзгерту мүмкін емес. AVF-те бәрі сотта кім және қалай әрекет ететіні анық көрінеді. Бір қызығы, бұл жаңалықтар судьяға істі қарау үшін қажетті құжаттарды нақты уақыт режимінде «жинауға» мүмкіндік береді. Ол үшін отырыс күнін басқа күнге ауыстырудың қажеті жоқ. Сонымен, судья онлайн режимінде электрондық сұрау сала алады, ЖСН бойынша түбіртектерді тексере алады, іске қажетті құжатты қоса алады. Егер қандай да бір сұрақтар туындаса, осы жүйе арқылы мемлекеттік органдардан ақпарат сұрай алады. Мысалы, азаматтың тіркелуін, заңды тұлғалар туралы мәліметтерді, түбіртектің түпнұсқалығын тексеруге болады. Бұл құжатты алу үшін сот залынан ешқайда кетудің қажеті жоқ, сот отырысын кейінег қалдырудың қажеттігі жоқ.

Бүгінгі таңда соттарда бұйрық бойынша іс жүргізу істері электронды түрде қаралады. Ол үшін азаматтарға қағаз түрінде құжаттарды ұсынудың қажеті жоқ. Сот ісін жүргізу, өтінішті беруден және тіркеуден бастап заңды күшіне енген сот актісін орындауға жіберуге дейін, толығымен электрондық форматта жүзеге асады.

Бірақ заңды сұрақ туындайды: осы технологиялық мүмкіндіктер сот шешімдерінің сапасын әрқашан қамтамасыз ете ала ма?

Сот төрелігінің сапасы үшін электрондық технологиялар елеулі тәуекелдерді де көтереді, атап айтқанда, ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету туралы мәселе елеулі болып табылады. Өйткені электрондық құжатты қолдан жасау, бұрмалау және оны сотқа жіберу қиын емес. Бәрібір түпнұсқасын көрмей болмайды.

Бейне-конференц-байланыс жүйелерін пайдаланатын куәлар мен процестің басқа қатысушыларының сот отырысына қатысу да көптеген сұрақтар туғызады, өйткені ВКС бойынша жалған айғақтар беру әлдеқайда оңай. Бұл айғақтар фрагменттерінің бұрмалануына және соның салдарынан олардың дұрыс түсіндірілмеуіне әкелуі мүмкін.

Қалай болғанда да, барлық сот ісін жүргізудің басында құқықтары мен заңды мүдделері қорғалуы керек адам тұр, сондықтан сот процесінде адамгершілік қағидалар сақталып, процеске қатысушылардың сотқа тікелей өзара әрекеттесуі әр жағдайға объективті, әділ қарауға мүмкіндік берілуі керек.

Әдебиеттер:

[1] «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты. Қазақстан Республикасының Президенті – елбасы Н.Ә. НАЗАРБАЕВТЫҢ Қазақстан халқына Жолдауы, Астана қ., 2012 жылғы 14 желтоқсан.

[2] **Зарубина, М.Н.**, Новикова М.М. К вопросу о сущности электронного правосудия в Российской Федерации – Администратор суда. 2017. № 1. с. 5-11

[3] **Селезнева, М.А.** Актуальные проблемы развития электронного правосудия в гражданском процессе – Эволюция российского права: материалы международной научно-практической конференции. Екатеринбург, 27 апреля 2018 г. — с. 296-298.

[4] Электрондық құжатқа қойылатын техникалық талаптар және оны соттың автоматтандырылған ақпараттық жүйесінде қолдану қағидалары бұйрықпен бекітілген Жоғарғы Сот жанындағы Соттардың қызметін қамтамасыз ету департаментінің басшысы Қазақстан Республикасы, ҚР Жоғарғы Соты аппараты) 2020 жылғы 29 шілдедегі № 18

[5] Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік 2015 жылғы 31 қазандағы № 377-V ҚРЗ.

АСА ҚАТЫГЕЗДІКПЕН ЖАСАЛҒАН КІСІ ӨЛТІРУ ҮШІН ҚЫЛМЫСТЫҚ ЖАУАПТЫЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

ЖУМАГУЛОВА Ш.Р.

«Құқықтану» кафедрасының аға оқытушысы, заң ғылымдарының кандидаты
МУЙДЕНОВА А.К.

«Құқықтану» кафедрасының аға оқытушысы, заң ғылымдарының магистрі

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ., Қазақстан

Аннотация. Убийство, в последнее время занимает ведущее место в системе преступного насилия и это четко и ясно описано в данной статье. Убийство наносит непоправимый вред человеку, лишает человека самого ценного блага – жизни, начинает резкую негативную оценку со стороны общества. Наибольший общественный резонанс обусловлен случаями убийств, совершенных с особой жестокостью. В настоящее время убийство, совершенное с особой жестокостью, также является очень сложным преступлением с точки зрения доказывания. Данные преступные действия имеют повышенную социальную опасность, которая связана не только с жестоким способом их совершения, связанным с причинением жертве особых страданий, но и с неизбежными последствиями. По результатам их расследования граждане в основном оценивают эффективность работы правоохранительных органов.

Ключевые слова. жестокость, агрессия, криминология, психология, унижение.

Annotation. Currently, murder occupies a leading position in the system of criminal violence, and its situation is clearly described in the article. Murder causes irreparable harm to a person, deprives a person of the most valuable good – life, initiates a sharply negative assessment by society. As a rule, the greatest public resonance is caused by cases of murders committed with special cruelty. Murder with special cruelty is also a very complex crime in terms of provability. These criminal acts have an increased social danger, which is associated not only with the cruel way in which they are committed, associated with bringing special suffering to the victim, but also with the consequences that they inevitably cause. Based on the results of their investigation, citizens mainly evaluate the effectiveness of the work of law enforcement agencies.

Keywords. cruelty, aggression, criminology, psychology, bullying .

Қазіргі кезеңде кісі өлтіру қылмыстық зорлық-зомбылық жүйесінде жетекші орын алады және оның жағдайын айқын сипаттайды. Кісі өлтіру адамға орны толмас зиян келтіреді, адамды ең құнды игіліктен – өмірден айырады, қоғам тарапынан күрт теріс бағалауды бастайды. Әдетте, ең үлкен қоғамдық резонанс ерекше қатыгездікпен жасалған кісі өлтіру істерінен туындайды. Бұл қылмыстық әрекеттер әлеуметтік қауіптіліктің жоғарылауына ие, бұл жәбірленушіге ерекше қайғы-қасірет әкелумен байланысты оларды жасаудың қатыгез әдісімен ғана емес, сонымен бірге олардың сөзсіз тудыратын салдарымен де байланысты. Оларды тергеу нәтижелері бойынша азаматтар негізінен құқық қорғау органдары жұмысының тиімділігін бағалайды.

Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының Құқықтық статистика, арнайы есепке алу Комитетінің және зерттелген қылмыстық істер материалдарының деректеріне сәйкес, 2005-2010 жылдар аралығында аса қатыгездікпен жасалған кісі өлтірулердің үлес салмағы тіркелген кісі өлтірулердің жалпы санының орта есеппен 6% -ды құрайды [1]. Бұл көрсеткіштің маңыздылығына қарамастан, ерекше қатыгездікпен жасалған кісі өлтірудің қылмыстық-құқықтық және криминологиялық сипаттамаларын зерттеу жалпы ғылым үшін де, практика үшін де үлкен әдіснамалық мәнге ие.

Қатыгездік сөзінің мәнін қалай түсінесіз? Қылмыстың қатыгездікпен жасалғандығы мен қарапайым қылмыс түрінен айырмашылығы не? Қатыгездік – адам баласының бойында болатын психологиялық күрделі ахуал. Бұл ахуалдың санада болу себептері де әр түрлі. Бірі бала кезіндегі психологиялық жағдайлар мен қиындықтардан туындады десе, бірі туа біткен

атадан балаға берілген генетикалық бөлшегі деп те тұжырымдайды. Алайда біз қазіргі уақытқа дейін қатыгездіктің нақты қандай жағдайларды туындайтынын біле алмай отырмыз. Ал аса қатыгездікпен жасалған адам өлімі болса, оның шығу себебін білу тіпті терең зерттеулер мен қылмыскерлермен жұмысты талап ететіні хақ.

Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің Ерекше бөлімі 99-бабы 2-бөлігі 5) тармақшасында адам өлтірудің аса қатыгездікпен жасалғандығы үшін жауаптылығын ауырлататын қылмыс түрі ретінде көзделген. Әрине, адам өлтірудің өзі қатыгез әрекетке жатады. Алайда, қылмыстың дәл осы тармақшаға сәйкес екендігін саралау үшін қылмыстық әрекетті жасауда күдіктінің айрықша қатыгездігі талап етіледі. Қылмыстық кодекстің бұл тармақшасының негізгі ерекшелігі де – адамды қинау немесе қорлау арқылы адам өлтіруінде. Бұл сипатқа: адам денсаулығына зиян келтіре отырып, көптеген жарақаттар салу, дене мүшелерін кесу, физикалық түрде мыжу, тірі кезінде өртеу, азаптау, ұзақ уақыт бойы суық немесе ыстық температурада қинап ұстау, сол секілді улы заттарды пайдаланып қинау (у беру, тыныс жолдарын улау), химиялық залал келтіру, жәбірленушінің жақын туыстарының немесе жанына жақын адамдарының көзінше қинап өлтіруі, тіпті ұзақ уақыт тамақ пен сусыз қалдыра отырып өлтіруі және т.б. жатады [2]. Бұл мысалдар арқылы аталған қылмыста тек қана физикалық емес, жан күйзелісі арқылы да аса қатыгездікпен адам өлтіру жатқызылатындығын түсіне аламыз.

Ерекше қатыгездікпен жасалған кісі өлтіру қоғамның моральдық негіздерін бұзады, күшті теріс қоғамдық резонанс тудырады, азаматтарда қорқыныш, сенімсіздік, өз азаматтарын қорғай алмайтын билікке сенімсіздік тудырады. Мұның бәрі сайып келгенде қоғамның қызметін тұрақсыздандырады және жаппай тәртіпсіздікке немесе өзін-өзі әділеттілікке әкелуі мүмкін. Кісі өлтіруді ерекше қатыгездікпен жасаған адамның сериялық қылмыскерге айналуы сирек емес. Құқық қорғау қызметінде ерекше қатыгездікпен жасалған кісі өлтірулердің біліктілігі көптеген қайшылықтар мен қақтығыстармен сипатталады, бұл белгілі қиындықтарды тудырады. Бұл ерекше қатыгездік қылмыстың объективті жағының белгісі немесе әртүрлі объектілерге қол сұғатын қылмыстың себебі ретінде әрекет етуі мүмкін екендігімен анықталады. Сонымен қатар, қылмыстық құқық теориясында да, сот-тергеу тәжірибесінде де кісі өлтіру кезінде ерекше қатыгездік белгісін түсіндіруге бірыңғай көзқарас жоқ. «Жақын адамдар» ұғымын анықтауға байланысты мәселе екіұшты түрде шешіледі, бұл дұрыс біліктілікке және әділ жазаны тағайындауға теріс әсер етеді. Осы уақытқа дейін ерекше қатыгездікпен кісі өлтірудің себептері, әдістері мен әдістеріне қатысты мәселелер жеткілікті зерттелмеген. Бұл проблемалар Қазақстан Республикасының құқық қолдану практикасына ғана емес Ресей Федерациясына да тән. Бұл жағдайлар агрессивті, қатыгез және ерекше қатыгез қылмыстардың табиғатын, оларды жасауға ықпал ететін себептер мен жағдайларды, виктимологиялық аспектілерді жан-жақты зерттеуді қажет етеді, бұл олардың алдын алудың тиімді шараларының жүйесін жасауға көмектеседі.

Ерекше қатыгездікпен адам өлтіру механизміне жәбірленушілердің жеке ерекшеліктері айтарлықтай әсер етеді. Олардың ішіндегі ең ерекшесі-өзін-өзі бақылаудың төмендігі, импульсивтілік, немқұрайлылық, мазасыздық, өзін-өзі бағалаудың жоғарылауы, алкогольді теріс пайдалану, заңға немқұрайлы қарау, бұл олардың жеке басының эмоционалды-моральдық және әлеуметтік-мінез-құлық деформациясын және жанжал жағдайында олардың виктимогендік мінез-құлқын анықтайтын жағымсыз жеке қасиеттердің басым болуын көрсетеді. Қатаң (қиғаш) идеяларды өзгерту қиынға соғатындығына байланысты, ерекше қатыгездікпен жасалған адам өлтірудің алдын алудың жеке шаралары шеңберінде білім беру және түзеу мекемелерінде психологиялық көмекті қажет ететін адамдардың жеке психологиялық ерекшеліктерін анықтау мақсатында оқу және түзеу процесін психологиялық қамтамасыз етуді жүйелі түрде дамытқан жөн. Қылмысты саралауда алдымен, қылмыс құрамының болуы мен залалдың келуі және қылмыстың нақты біз саралап отырған ҚР ҚК-нің 99-бабының 2-бөлігі 5) тармақшасына сәйкес келуі керек. Яғни қылмысқа объективті түрде баға беру кезінде қылмыстың нақты

аса қатыгездікпен адам өлтіруге жататындығына қандай да бір факторлардың болуы. Келесі кезекте қылмысты ашу және тергеу тактикасының дұрыстылығын және процесстік қағидалар мен нормалардың қатаң сақталуын міндеттелуі қажет. Барлық дәлелдемелер мен айғақтар, қылмысты ашу үшін маңызы бар барлық дәйектерді тыңғылықты дайындық пен қажырлықпен тексеру керек. Барлық процессуалдық сатыларға аса жауапкершілікпен қарауды міндеттеу керек. Себебі, адам өлімі ең қиын әрі мұқияттылықты талап ететін іс. Бұл шарада тергеуші өзінің құзіреті мен құқықтарын, заң алдындағы мүдделерін процесстік сатылармен біріктіре отырып, шешім таба білуі керек.

Келесі кезекте, айғақтар мен сот сараптамасының маңыздылығын ұғына білу керек. Яғни аса қатыгездікпен адам өлімін дәлелдеу өте күрделі. Себебі, қылмыскердің нақты саналы түрде адамды қинау азаптау арқылы, оған жанын жаралайтындай күйзеліске әкелтумен бірге сол сезіммен өлтіруді, оған құрбан ретінде қатыгездік жасап жатқанын қылмыскер түсінгендігін дәлелдеуі қажет. Әрине қылмыскер оны жасырып қалуға тырысатыны хақ. Алайда тергеуші тергеу жүргізуде анық-қанығына толық көз жеткізуі тиіс. Оған бұл жағдайда сот сараптамасы көмектеседі. Мысалы, «Қанша жерден пышақталды? Өлім себебі неде? Жарақаттар мен өлім уақытының арасы қанша уақыт? Қылмыскердің қолтаңбасында (почерк) қатыгездік іздері бар ма? Қылмыскер тек пышақпен жаралаған ба? Денеде тағы қандай іздер бар?» [3] т.б. Осындай сұрақтар мен сот сараптамасының қорытындысы бойынша тергеушінің қылмысты ашу барысында тергеу экспериментін жүргізуге мүмкіндігі туады. Ал тергеу эксперименті жалпы практикаға белгілі қылмыстың ашылуына зор көмек береді. Қылмыстың жасалу картинасын құрауға және қылмыскерді табуға мүмкіндік береді. Халықаралық практикамен жұмыс жасау, олардың тергеу тактикалары мен қылмысты ашу жолдарын үйрену, қылмыс туралы нақты психологиялық, криминалистік ақпарат алу, адамның мұндай қылмысқа бару себептерін анықтау қылмыстың алдын алу мен қылмысты ашуға жеңілдік беретініне сенімдімін. Бұл қылмыс түрі тек Қазақстан немесе көршілес СНГ мемлекеттерінде ғана емес жалпы бүкіл әлемде қиындықтар әкелуде. Адам баласындағы мұндай қатыгез инстинктің болу себептері де үлкен зерттеуді қажет етеді. Адам баласы өз-өзін, айналада болып жатқан қылмыстың жалпы сипаты мен болу себебін анықтамай жатып, қылмысты ашуға мүмкіндігінің болуы мүмкін емес.

Тек аталған мысалдарды ғана емес, әртүрлі тактикаларды қолдануымыз керек және жыл сайынғы статистика арқылы қылмысты тоқтату мүмкіншілігінің мейлінше ыңғайлы, тиімді тәсілін ойлап табуымызға қандай да болсын үлес қосуымыз керек. Қазақстан Республикасының Қылмыстық Кодексі 99-бап 2-бөлігі 5) тармағына сипаттаушы, нақты мән беруші түсіндірме қосылуы керек. Түсіндірмеде адамның қылмысты жасаудағы психикалық жай күйі мен қылмысты жасағандағы қатыгездігіне нақты баға берілуін толықтыру керек. Толықтырулардан бөлек, шетел практикасына сүйене отырып, қылмыскерлердің қайта қалмыс жасамасы үшін олармен толық программада жұмыс жасай білуіміз керек. Себебі, статистикаға сүйенсек аса қатыгездікпен қылмыс жасаушылардың көпшілігі бұрын соңды сотталған рецидивисттер болып табылады.

Қылмыстарды саралай отырып, ерекше қатыгездікпен жасалатын адам өлтіру қылмысының ең көп кездескен түрі кәмелетке толмағандарға немесе әйел адамдарға жасалғандығын көре аламыз. Сонымен қатар, аса қатыгездікпен адам өлтіруіне сексуалдық ашкөздігі мен әйелдерге деген жеккөрінішінің әсерінен жасағандығы немесе бала кезінен түрлі психологиялық күш көрсету, кемсіту сияқты проблемалармен бетпе бет келгендігін аңғара аламыз. Жоғарыда аталған қанды қол қылмыскерлерді анықтау мен алдын алу қиындығы олардың қоғам мен қоршаған ортасында сыйлы әрі қылмысқа баруы мүмкін емес тұлғаның рөлін әккі қалыптастыра білуінде. Олардың қылмысқа бару жолында каннибалдық әсері де пайда болғандығы көрінеді. Қылмысқа баруының тағы бір себебі ретінде порнографияны кінәлайтындар да болды. Мұның бір шындығы да бар болар. Себебі елестету мен еліктеушілік адам баласына жат емес. Агрессияға толы фильмдерді тиісті бақылаумен психологтармен жұмыс жасай отырып, цензураның қатаң сақталуы

қылмыстың алдын алуға алғашқы қадам болмақ. Қазақстанға өзге мемлекеттен келіп жатқан агрессия тудыратын жіне цензурасыз фильмдер мен туындыларды белгілі бір фильтрден өткізіп көрсетілсе, көрермендердің жасын дұрыс қоя білсе қылмыскердің қылмыс жасауға деген бір себебін жоюға ма едік? Оның қылмысты жоспарлау тәсілі де әр түрлі фильмдер мен қорқынышты фантастикалардан алынатыны да кездесіп тұрады емес пе. Тек бақылау елегінен өткізіп қана қоймай, түрлі интернет беттерінде пайда болмауын да қамтамасыз еткеніміз дұрыс деп ойлаймыз.

Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, төмендегідей қорытынды жасауға болады:

1) Қылмыстық кодекстің 99-бабына қатысты қылмыстық жауапкершілік-тің жасын 14 жастан 12 жасқа дейін төмендетуді (ҚР ҚК 15-бап);

2) Психология мен тәрбие, өзін қоршаған ортада ұстауды үйрететін «Адамгершілік кодексін» қалыптастыруды. Адамгершілік адам баласының бойындағы ең жақсы қасиеттердің бірі. Ал психология мен тәрбие жұмыстарымен мектеп табалдырығынан айналысатын болсақ, еліміздің келешек ұрпағын жарқын болашақ пен тың жаңалықтар, қауіпсіз мемлекет болатынымызға сенеміз;

3) Агрессия мен цензураға тыйым салу. Қазақстанға өзге мемлекеттен келіп жатқан агрессия тудыратын жіне цензурасыз фильмдер мен туындыларды белгілі бір фильтрден өткізіп көрсетілсе. Себебі адам көрген нәрсесіне еліктеп тұратыны белгілі зат. Оның қылмысты жоспарлау тәсілі де әр түрлі фильмдер мен қорқынышты фантастикалардан алынатыны да кездесіп тұрады;

4) Қылмыстық кодекске аса қатыгездікпен адам өлтіру қылмысына түсіндірме ретінде «Азаптау функциясын» енгізу. Азаптау функциясына физикалық және психологиялық зардап шектіру аясында өлтіруін қоса аламыз. Екі түріне сипаттама беретін болсам, физикалық түріне – жәбірленуші қайтыс болғанға дейінгі қылмыскерің оған шектірген зараптары жатса (зорлық, ұрып соғу, электрошокер, тұншықтыру, пышақпен тері немесе басқа дене бөліктерін кесу, су, тамақ бермеу, т.б. өлімге алып келуі мүмкін барлық азаптаулар), психологиялық түрге психологиясы мен жан азабын кернейтін әрекеттер(мазақ ету, ар намысын таптау, жақындарының өлгенін көру, т.б.) жатады. Аса қатыгездікті физикалық азаптау ретінде сот сараптамасының қорытындысымен, денесіне 3 немесе одан да көп жарақат салулардың іздерімен (егер қайтыс болғанға дейін жасалған жағдайда) аса қатыгездікпен жасалған еп саралауға және оған назар аударуға. Бұл «Азаптау функциясын» ҚР Қылмыстық кодексіне түсіндірмеге 99-бап 2-бөлігі 5) тармақшасының тұсына енгізуге;

5) Аса қатыгездікпен адам өлтіруге қатысты жауаптылыққа өлім жазасын қайта қосуды. Себебі өлім жазасы кімді болсын қорқынышқа бөлейтін жаза түрі екені рас. Егер адам құқықтарына байланысты біздің мемлекетіміз мараторий жариялауына сүйене отырып, өлім жазасына кесу туралы шешімді құптаймайтын болсақ, қатыгез қанды қол қылмыскердің өзіңіз себеп көріп отырған адам құқықтарының бастысы, өмір сүруге құқығы мен ар намысын қорлап отырғанын да елеп ескергеніміз жөн. Батыр бабамыз, Бауыржан Момышұлы айтқандай, «темірдей тәртіп» орнатуымыз керек. Бүгін аса қатыгездікпен адам өлтіру фактісі анықталмай отырғанымен, келешекте оның бізде болмасына ешқандай кепілдік жоқ. Қылмыстың алдын алу – қылмыспен күрестің ең күшті құралы.

Әдебиеттер:

[1] ҚР Бас прокуратурасының Құқықтық статистика және арнайы есепке алу Комитеті <https://www.gov.kz/memleket/entities/pravstat?lang=kk>

[2] Криминологическая характеристика убийства https://studbooks.net/979_474/pravo/kriminologicheskaya_harakteristika_ubiystva

[3] Суд-медицинская экспертиза, <http://versia.org/expertise/sudebno-medicinskaya-ekspertiza/>

БЕЙБАРЫС СҰЛТАН МЕМЛЕКЕТІНІҢ ҚҰРЫЛУЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТАРИХИ-ҚҰҚЫҚТЫҚ МАҢЫЗЫ

ТОЙЛЫБЕКОВА Э.О.

аға оқытушы, заң ғылымдарының кандидаты

ЖАРЕКЕЕВ Қ.Ж.

аға оқытушы, заң ғылымдарының магистрі

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ, Қазақстан

Аннотация. В этой статье рассказывается о Султани Бейбарсе мамлюк кыпчаков, который проявил благородство и показал пример великого полководца.

Нашим предком Султаном Бейбарысом, всегда гордится сегодняшнее поколение. Поэтому воссоздать его героическую историю, передать ее следующим поколениям-заветная задача молодого поколения, отдавшего свою историю, свою Родину, своих предков.

Ключевые слова. Кыпчак, Казах, персы, Диванилугат-Ат-Турк, султан, легенды, кисса

Annotation. This article tells about Sultan Beybars Mamluk Kipchaks, who showed nobility and showed an example of a great commander.

Today's generation is always proud of our ancestor Sultan Beybarys. Therefore, to recreate its heroic history, to pass it on to the next generations is the cherished task of the younger generation, who gave their history, their homeland, their ancestors.

Keywords. Kipchak, Kazakh, Persians, Diwani Lugat-Al-Turk, Sultan, legends, Kissa

Биыл тарихта үлкен жетістіктері үшін аты қалған әміршілердің бірі әрі бірегейі, кыпшақтан шыққан мәмлүк сұлтаны аз-Заһир Бейбарыс әл-Бундукдаридің туғанына 800 жыл толды. Ол – барша мұсылман жұртына ортақ тұлғалардың бірі, Мысырдың, күллі Ислам жұртының дамуына өзіндік үлес қосқан сұлтан.

Сұлтан Бейбарыс (Жамақұлы Бейбарыс) (1223-1277жж.) – түркі әулеті Бахриден шыққан мамлюктердің Египетті билеген төртінші сұлтаны. Оны тарихи шығармаларда Бейбарыс, Бибарыс деп те атайды. Оның шыққан тегі – кыпшақ. Бірақ қай жердің кыпшағы дегенге келгенде әр түрлі деректер айтылып, бірі – Хорезм, Дербент кыпшақтарынан десе, екіншілері маңғыстаулық еді дегенді айтады [1].

Соңғы ғылыми, тарихи зерттеулер бұл дүдәмалдықтың түйінін шешіп, Бейбарыстың кыпшақ тайпасының Беріш руынан шыққан атақты әулеттің тұқымы екені анықтауға мүмкіндік берді. Араб елдерінің «Мың бір түнмен» қатар қоятын халық романы – «Бейбарыста» оның әкесі Жамақ, шешесі Әйек деп, олардың нақты есімдерін атап көрсеткен. Бейбарыс өмір бойы кыпшақ тілінде сөйлеген, Алдыңғы Азиядағы араб тілдес халықтармен тілмәш арқылы түсініскен.

Бейбарыс Дамаскінің базарында 800 дирхемге құлдыққа сатылғаннан кейін жаңа қожайыны Айдакин Бундукдаридің атымен әл-Бундукдари деген есімге ие болды. Кейін Бейбарыстың ерекше қабілетін байқаған Айюби әулетінің сұлтаны Салих Нажумиддин оны өзінің жеке гвардиясының бір бөліміне сардар етіп алады. Сөйтіп ол енді жаңа әміршісінің атымен өзіне әл-Салихи деген есімді және қабылдайды. Ол осында жүргенде крест жорығына қатысушыларға қарсы күресте Египет әскеріне қолбасшылық етеді.

Египеттің жаңа сұлтаны Муиззэддин Айбек Айюби әулетінің соңғы бастаған кезде, Бейбарыс бас сауғалап, Сирияға қашып кетеді. Содан мамлюктер Айбекті өлтіргеннен кейін ғана ол Каирға қайта оралады. Мұнда таққа жаңа отырған Мұзаффар Сайфуддин Құтұз сұлтан оны әскеріне басшы етіп, Сирия жеріне ішкерлей кірген моңғолдарға қарсы күреске аттанады. Айн-Жалут түбіндегі шайқаста мамлюк қолы моңғолдардың тас-талқанын шығарады. Осы соғыста Бейбарыс ер жүректілігімен айрықша көзге түседі. Бірақ Құтұз,

неге екені белгісіз, басқаларға сый-сияпат жасап, Бейбарысты елеусіз қалдырады. Осыған өкпелеген Бейбарыс өзіне ниеттес адамдармен келісіп, Каирға қайтар жолда Құтұзды өлтіреді. Жақтастары Бейбарысты Египеттің сұлтаны деп жариялайды. Сөйтіп ол әд-Мәлік әз-Заһир Руки-әд-Дүние вә-д-Дин Бейбарыс әл-Бундукдари әл-Салихи деген есіммен Египеттің тағына отырады. Билік басына келісімен Бейбарыс бар күш-жігерін крест жорығына қарсы шабуылға жұмсайды. Негізгі шабуыл 1265 жылы басталып, крест тағушы франктердің қамалдары бірінен кейін бірі алынады. Бұдан кейін Кіші Армян патшалығына (1267 ж.) Кіші Азия селжұқтарына қарсы жорықтар жасап, берберлерді бағындырады [2].

Бейбарыс медреселер салуға көп күш жұмсайды, каналдар мен бөгеттерді жөндеді. Каир қаласында ол салдырған мешіттердің бірі қазір де «Бейбарыс мешіті» деп аталады.

Жат жұрттардағы қыпшақ әдебиетінің бүкіл Шығыс елдеріне кең тараған туындысы - қазақ сахарасының перзенті қыпшақ Сұлтан аз-Захир Бейбарыс жайлы қиссалар. Сұлтан аз-Захир Бейбарыс деген кім?

Арабтың, «мамлюк» деген сөзінің көп мағынасының бірі – ақ құлдар. Ал осы мамлюктердің бір тобы қазіргі қазақ сахарасы мен Еділ, Жайық, Қара теңіз бойында монғол шапқыншыларымен болған қырғын соғыс кезінде тұтқынға алынған қыпшақтар болған. И.М. Фильштинский зерттеулеріне қарағанда, моңғолдар өзгелермен бірге қыпшақтарды да шетелдік көпестерге, әсіресе италиялық саудагерлерге сатып отырған. Ал олар мұндай өтімді «тауарды» Жерорта теңізінің арғы жағалауындағы Мысыр еліне апарып, артық бағамен қайта сататын болған. Тұтқындар ішінен қыпшақтардың батырлығына, ер жүректілігіне, төзімділігіне, шыдамдылығына қызыққан Мысыр сұлтандары оларды әскери қызметке тартқан, сарай жасақтары еткен. Біртіндеп жоғары әскери қолбасшы мәртебесіне қолы жеткен қыпшақтар жұрты қолдамаған сұлтандарды тақтан оп-оңай-ақ тайдырып отырған.

Мысырлық қыпшақтардың салтанат құруы, әсіресе, XIII ғасырдың екінші жартысынан басталады. 1250-57 жылдары Египетті түркінің бахрлықтар деп аталған Айбек бастаған қауымы билеген. Олардың бахрлықтар деп аталуына себеп болған жайт қыпшақтардың әскери казармаларының Ніл өзені ортасындағы аралда болғандығынан еді. Сондықтан да олар «бахрлықтар», яғни «аралдықтар» деп аталып кеткен.

Мемлекет билігі қолдарына тигеннен кейін қыпшақтар күрдтер әулетін аластаған. Сөйтіп, олар Египетті ұзақ уақыт билеген. Олардың басын біріктіріп, жеңістерге жетелеген, күні бүгінге дейін аты халық аузында аңыз боп қалған қыпшақ текті сұлтан аз-Захир Рукн ад-Дин Бейбарыс болған [3].

Жазба деректер бойынша, Бейбарыс 1223 жылы монғолдар ойрандаған Дешті Қыпшақ даласында дүниеге келген. Жетім қалған жас бала өзге де тұтқындармен бірге Мысырдық сол кездегі курд текті сұлтаны Салих Наджм ад-Динге сатылған.

И.М. Фильштинский еңбектеріне қарағанда жас батыр әуелі Сириядағы әскери мектепте оқығаннан кейін, мамлюк жасақтарына жазылады. Әл-Мансур деген жерде болған алғашқы шайқаста-ақ ол ерлігімен көзге түскен.

Крест тағушыларды талқандағаннан кейін Бейбарыс өзінің, негізгі қарсыласы Туран шаһ пен бақталасы Кутузды да тақтан тайдырған. Бейбарыс үкімет басына келген тұс монғолдардың 1258 жылы Бағдадты қиратып, Аббастан тараған халифалар әулетінің бірқатарын дарға асып үлгірген кезі болатын. Солардың тірі қалған біреуі соңынан Шамға қашып кеткен. Оны сол жерден Бейбарыс Мысырға алдырып, 1261 жылы әл-Мустансир деген атпен халифа етіп жариялаған. Сол жаңа халифаның қолынан өзі де сұлтан лауазымын алған.

Бейбарыс енді Машриқ елдерін жаулап алып, Мысырға ұмтылған монғолдардың тас-талқанын шығарып, әскер ішінде темірдей тәртіп орнатқан.

Осы қыпшақ батыры тұсында Мысырдың егін шаруашылығы мықтап дамыған. Суландыру жүйелері жөнделіп, қалпына келтірілген. Қыпшақ текті көптеген әскербасыларға Сирия мен Египеттен жер бөліп берілген. Бейбарыс басқарған жылдары Мысыр, сөйтіп, тез дами бастады. Египеттің әл-Искандария (Александрия), Дамиятта, Әл-

Қаһира (Каир) секілді қалалары ірі-ірі сауда орталығына айнала бастаған. Сауданың өсіп-өркендеуіне Бейбарыс та барынша жағдай жасауға тырысқан. Мұнда Венеция Сицилия, Генуя, Индия, Орта Азияның сауда керуендері мен кемелері соқпай кетпейтін. Сол үшін де қыпшақтар олардан көп заттар алатын [4].

Бейбарыс ойлы да кемеңгер мемлекет қайраткері, батыр да жігерлі қол басшы болған. Әуелі ол елдің әл-ауқатын көтерді. Мұсылман текті халықтардың ежелгі жауы — крест тағушыларды талқандады. Монғолдарды Мысырға қарай қия бастырмаған.

Көп ұзамай-ақ Бейбарыстың есімі де «Мың бір түн» хикаяларының негізгі кейіпкерлерінің бірі Аббас әулетінен шыққан халифа һарун ар-Рашид (786—809) секілді аңызға айналған, Өйткені, Бейбар-ыс жайлы риуайаттарда ол да халифа һарун ар-Рашид сияқты қарапайым киініп, түнгі Каирді аралап кетеді екен. Халық өмірімен жақын танысқандықтан, қылмыстыларды жазалап, күнәсіздерге көмектеседі екен. Міне, оның осы қырына мұхаддистер де ол туралы қиссаларға ерекше мән беріп, ұзағырақ айтатын болған.

Араб халқы шығарған Бейбарыс жайлы аңыздар, қисса, әңгімелер бір емес, бірнеше ғасырдың жемісі. И.М. Фильштинский Бейбарыс туралы халық романдарына негіз болған деп қыпшақ батырының хатшысы әрі оның ғұмырнамасын жазған Мухий ад - Дин ибн Әбд аз-Захир (1223-1292), тарихшы-шежірешілерәл-Мақризиді (1362-1442) мен Ибн Тагрибердилер (1409-1470) қалдырған мағлұматтарды атаған.

Египетте біраз жылын өткізген ағылшын шығыстанушысы Э.У.Лэйн: «Каир қаласында отызға жуық қиссашылар бар деседі. Олардың бәрі де тек «аз-Захирдің» («Сират аз-Захир» немесе «ас-Сира аз-Захирийа») ғұмырнамасы атты шығарманы жатқа айтады» - дейді.

Египеттің осы заманғы тамаша ғалымы, классик жазушысы Таха Хуссейн (1889—1975) де өзінің «Аййам» («Күндер») деп аталатын өмірбаяндық жазбаларында бала кезінде өзінің ең көп естігені Бейбарыс батыр жайлы риуайаттар еді деп еске алады. Мұнда да бір белгілі шындық бар екені даусыз.

Бейбарыс заманында өмір сүрген тарихшы Вильгельм Тайпольский де оған: «Бейбарыс - жауынгерлігі жағынан Гай Юлий Цезармен терезесі тең тұратын қаһарман» деген баға берген.

Халық аузындағы дерек бойынша Бейбарыс Қалауын деген уәзірінің қолынан қазаға ұшырайды. Ол жауыздықпен батырдың балаларына да у беріп өлтіреді. Жақын жолдастары мен зайыбын қуғын-сүргінге ұшыратады. Бірақ Қалауынның өзі де өлім құшады.

Осындай қыпшақ батыры, жауынгер азаматы жайлы қиссалардың бір нұсқасын шығыстанушы В.Н. Кирпиченко араб тілінен орыс тіліне тәржімалап, 1975 жылы Мәскеуде басып шығарады [5].

Бейбарыс жайлы осындай классикалық дүние өткен заман оқиғаларының сәулесін елестетіп қана қоймай, тарихи оқиғаларды суреттеу негізінде туған шынайы да көркем шығарма ретінде ғасырдан ғасырға жетіп, елеулі мұра ретінде ел аузынан түспей келеді.

Бейбарыс Хулагу әулетіне қарсы күресу мақсатымен Алтын Орда ханы Беркеге елші жібереді. Осыдан бастап Египет пен Алтын Орда арасында тұрақты дипломатиялық қатынас орнап, екі ел арасындағы одақтастық қашан Алтын Орда ыдырағанға дейін сақталады. Өйткені бұл байланыстың осыншалық ұзақ уақытқа ұласып, берік сақталуының негізінде египет елін билеген Бейбарыс сұлтанның бір кезде тағдырдың қатал кесімімен қол үзіп қалған туған жеріне, ата бабасының еліне жақындауды мақсат тұтқан арман тілегі жатқан еді. Бұл, сайып келгенде, Мысыр елін «Қыпшақ Египеті» атандырған мамлюк-қыпшақтардың ортақ мүддесі болатын. Сондықтан олар Бейбарыстан кейін де, қашан мамлюк қыпшақ әулетінен күш кеткенше «Алтын Орда» атанған қыпшақ елінен, өздерінің ата мекенінен қол үзбеуге ұмтылады. Берке ханмен байланыс және туыстық қатынас орнатты. Қатал тағдыр тағы да олардың жолын кесіп, Египетте мамлюк-қыпшақтар билік басынан қуылады, қыпшақ даласында Алтын Орда ыдырайды.

Кезінде жат елге құл болып барса да, тектілігін танытып, қажымас қайраттың, мұқалмас жігердің үлгісін көрсетіп, билік басына көтерілген мамлюк қыпшақтардың рухы

тек арада жеті ғасыр өткенде ғана барып, Бейбарыс есімі арқылы ата мекеніне оралды. Қазір өзінің кіндік қаны тамған жерінде – Жайық өзенінің жағасындағы Атырау қаласында биік тұғырға орныққан Бейбарыстың ескерткішке айналған алып тұлғасы тәуелсіз елдің арайлы таңын жерлестерімен бірге қарсы алып, өшпес айғағындай болып асқақ тұр.

Қорытындылай келе, өз заманынан озып туған, ерекше тұлға - Бейбарыс сұлтанның даңқы асып бүгінгі күнге жетті. Батыр бейнесі, іс-әрекеті ұрпағына үлгі болып қалды. Тек үлгі болып қана қоймай, Отан, туған жер, ұлттық ар-намыс, парыз туралы ойлануына себеп болды. Сонымен қатар әлемге қазақ халқын танытқан тарихи құндылығымызға- Ұлы дала елінің барысына айналды.

Әдебиеттер:

[1] «Сұлтан Бейбарыс»: Билік философиясы Егемен Қазақстан 18 тамыз 2022ж. Гүлзат Көбек

[2] «Сұлтан Бейбарыс» - сахнадағы бір барыс Астана Ақшамы 12 тамыз 2012ж.

[3] Дала барысы – мысырдың Бейбарысы Мерейлі мекен 14 наурыз Бекет Қарашин 2001ж.

[4] Сұлтан Бейбарыс мешіті Дүрбі 20 тамыз 2018ж. // <http://durbi.kz/2018/08/20/sUltan-belbarYs-meshItI-ashYldY/>

[5] Сұлтан Бейбарыс – Қазақ патриотизмінің үлгісі. Білім айнасы 13 сәуір 2023ж. // <https://bilimainasy.kz/23-13-04-01/>

КӘСІПКЕРЛІК САЛАСЫНДАҒЫ СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚ

АБУБАКИРОВА Г.М.

Оқытушы, заңтану ғылымдарының магистрі, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ., Қазақстан

ШӨКЕН Ж.

Гани Мұратбаев атындағы №171 орта мектеп қызметкері

Аннотация. В статье анализируется современное состояние деловой среды в Республике Казахстан. Рассматривается проблема коррупции в бизнес-среде и её отличительные черты. На основе анализа выдвинуты основные причины коррупции в РК и, с учетом национальной специфики, перечислены методы борьбы с ней.

Ключевые слова. коррупция в деловой среде, социальная роль коррупции, противодействие коррупции, причины коррупции, коррупция в Казахстане

Annotation. the article analyzes the current state of the business environment in the Republic of Kazakhstan. The problem of corruption in the business environment and its distinctive features are considered. Based on the analysis, the main causes of corruption in the Republic of Kazakhstan are put forward and, taking into account national specifics, methods of combating it are listed.

Keywords. corruption in the business environment, the social role of corruption, anti-corruption, causes of corruption, corruption in Kazakhstan.

Бүгінгі таңда сыбайлас жемқорлық әлемдік қоғамдастықтың маңызды мәселелерінің бірі болып табылады. Ол әлеуметтік теңсіздікті күшейтеді, халықтың аз қамтылған топтарына "тегін" мемлекеттік қызметтерге қол жеткізуді қиындатады, бизнестің дамуына кедергі келтіреді; саяси тұрақсыздықты дамыта отырып, саяси жүйені ыдыратады.

Қазақстан Республикасының 2015 жылы 18 қарашада қабылданған «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс – қимыл туралы» заңына сәйкес, сыбайлас жемқорлық - жауапты мемлекеттік лауазымды атқаратын адамдардың, мемлекеттік функцияларды орындауға уәкілеттік берілген адамдардың, мемлекеттік функцияларды орындауға уәкілеттік берілген адамдарға теңестірілген адамдардың, лауазымды адамдардың өздерінің лауазымдық (қызметтік) өкілеттіктерін және соған байланысты мүмкіндіктерін жеке өзі немесе делдалдар арқылы жеке өзіне не үшінші тұлғаларға мүліктік (мүліктік емес) игіліктер мен артықшылықтар алу немесе табу мақсатында заңсыз пайдалануы, сол сияқты игіліктер мен артықшылықтарды беру арқылы осы адамдарды параға сатып алу [1].

Сыбайлас жемқорлық бірнеше түрге бөлінеді:

- Тұрмыстық сыбайлас жемқорлық
- Іскерлік сыбайлас жемқорлығы
- Жоғарғы биліктің сыбайлас жемқорлығы

Бүгінгі пайымдаудың тақырыбы Ресейде де, Қазақстанда да кең таралған іскерлік сыбайлас жемқорлық жайында болады. Ол көптеген адамдар үшін табысты бизнестің ажырамас бөлігіне айналды. Іскерлік сыбайлас жемқорлық деп билік өкілі мен заңды тұлға не жеке кәсіпкер арасындағы сыбайлас жемқорлық мәмілесін түсіну керек. Берілген тақырып шеңберіндегі ең көп таралған сұрақтар: тендерлер, мүдделерді қолдау. Бұл құбылыстар бизнес саласындағы сыбайлас жемқорлықтың құрамдас бөлігі болып табылады. Іскерлік сыбайлас жемқорлықтың проблемасы, оның барлық жерде болмауында, бірақ кәсіпкерліктің барлық салаларына енгізілуінде. Бұл өнімнің немесе қызметтің сапасының төмендеуіне, бағаның өсуіне және т. б. әсер етеді.

Қазақстан Республикасындағы Сыбайлас жемқорлықтың негізгі себептері:

- Еркін бұқаралық ақпарат құралдарының болмауы;
- Азаматтық қоғамның болмауы және азаматтық құрылымдардың бұзылуы;

- Ашықтықтың болмауы;
- Көлеңкелі экономиканың жоғары деңгейі;
- Күрделі заңнама. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы заңдармен заңға тәуелді актілердің оңтайлы жүйесінің болмауы;

Жазаны шамадан тыс ізгілендіру және сыбайлас жемқорлыққа қатысты қатаң жауапкершілік шараларының болмауы [2, 133-134].

Азаматтардың, қандастардың және заңды тұлғалардың мүлікті пайдалану, тауарларды өндіру, сату, жұмыстарды орындау, қызметтер көрсету арқылы таза кіріс алуға бағытталған, жеке меншік құқығына (жеке кәсіпкерлікке) не шаруашылық жүргізу немесе мемлекеттік кәсіпорынды жедел басқару құқығына (мемлекеттік кәсіпкерлікке) негізделген дербес, бастамашыл қызметі кәсіпкерлік болып табылады. Кәсіпкерлік қызмет кәсіпкер атынан, оның тәуекел етуімен және мүліктік жауапкершілігімен жүзеге асырылады.

Кәсіпкерлікті мемлекеттік реттеуді енгізу және жүзеге асыру кезінде мүдделер қақтығысы және құқықты таңдап қолдану фактілері орын алмауға тиіс.

Кәсіпкерлікті мемлекеттік реттеу процесінде кәсіпкерлік субъектілерінің мемлекеттік органдармен байланыстарын шектеу мақсатында нормативтік құқықтық актілерде "бір терезе" қағидатын қолдану көзделуге тиіс, бұл ретте мемлекеттік органдардан барлық қажетті келісулерді ведомствоаралық өзара іс-қимыл жасау тәртібімен мемлекеттік органдардың өздері алуға тиіс.

Мемлекеттік функцияларды орындауға уәкілеттік берілген адамдардың және оларға теңестірілген, кәсіпкерлік қызметті реттеуді жүзеге асыратын адамдардың мүліктік игіліктер мен артықшылықтарды қолдану мақсатында қызметтік өкілеттіктерін теріс пайдалануына жол берілмейді [3].

Қазақстан Республикасының сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы заңының 16 бабында кәсіпкерлік саласындағы сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл шаралары белгіленген.

Кәсіпкерлік субъектілері өз қызметін жүзеге асыру кезінде сыбайлас жемқорлықтың алдын алу жөнінде, оның ішінде сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтар жасауға ықпал ететін себептер мен жағдайларды барынша азайту бойынша:

1) шешімдер қабылдау рәсімдерінің есептілігін, бақылауда болуын және ашықтығын қамтамасыз ететін ұйымдық-құқықтық тетіктерді белгілеу;

2) адал бәсекелестік қағидаттарын сақтау;

3) мүдделер қақтығыстарын болғызбау;

4) іскерлік әдеп нормаларын қабылдау және сақтау;

5) сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетті қалыптастыру жөніндегі шараларды қабылдау;

6) сыбайлас жемқорлықтың алдын алу мәселелері бойынша мемлекеттік органдармен және өзге де ұйымдармен өзара іс-қимыл жасау арқылы шаралар қабылдайды.

Сонымен қатар, кәсіпкерлік субъектілері үшін сыбайлас жемқорлықтың алдын алу жөніндегі стандарттарды кәсіпкерлік субъектілерінің бірлестіктері (қауымдастықтары, одақтары) әзірлеуі және қабылдауы мүмкін.

Бүгінгі таңда іскерлік сыбайлас жемқорлықтың ең жоғары пайызы жылжымайтын мүлікпен жасалатын мәмілелер саласына тиесілі. Мемлекеттік сатып алу, мемлекеттік қызметтер көрсету саласы, инвестициялық және жекешелендіру процестері, лицензиялау сыбайлас жемқорлыққа неғұрлым осал болып табылады.

Сыбайлас жемқорлықтың көмегімен шешілетін негізгі мәселелер-тексерулерді жеңілдету және мәселелерді шешуді жеделдету. Санэпидстанцияның, өрт инспекциясының, салық қызметінің өкілдері ең жемқор болып саналады. Бизнес неғұрлым үлкен болса, ставка соғұрлым жоғары болады. Бұл тізбекте сыбайлас жемқорлық әдістерімен шешуге болатын мәселелерге қызығушылық туындайды. Сыбайлас жемқорлықтың көмегімен жиі шешілетін мәселелер: бәсекелестерден артықшылық алу, мүлікті бәсекелестерден қорғау, бұған кедергі келтіретін айқын бұзушылықтарға

байланысты бизнестің одан әрі жұмыс істеуін қамтамасыз ету.

Бизнеске байланысты сыбайлас жемқорлықтың негізгі белгілері мыналар болып табылады: бәсекелестіктің төмен деңгейі; экономикадағы мемлекеттің жоғары үлесі; субсидияларды қоса алғанда, ресурстардың шектеулі санын бөлу кезінде "тар мойындар" құру; қатайған бюрократия және соның салдарынан жеке жауапкершіліктің кең таралуы; қоғамдық институттардың нашар дамуы [4]. Мұны көптеген зерттеулер растайды.

2017 жылдан бастап сыбайлас жемқорлық мәселелері бойынша кәсіпкерлер арасында жүйелі түрде сауалнама жүргізілді. Оған 6 мыңға жуық адам қатысты. 70 терең сұхбат жүргізілді.

Жылдан жылға жер қатынастары (сыбайлас жемқорлық жағдайларының жиілігі – 50%), құрылыс (43%), АӨК (40%), кеден (26%), көлік (25%), экология (24%), Мемлекеттік сатып алу (21%) сияқты салалар көшбасшы болып табылады.

Сыбайлас жемқорлықтың бастамашылары жағдайлардың жартысында мемлекеттік қызметшілер, екінші жартысы – делдалдар мен кәсіпкерлер.

Жер қатынастары салаларындағы проблемалар жер туралы ақпараттың, мәліметтер базасының жеткіліксіздігіне байланысты. Субсидияларды бөлу ашық емес, мұнда көптеген тараптар, соның ішінде бизнес қатысады. Демек, бірінші кезекте іскерлік ортаны тәрбиелеу қажет, яғни қоғамның өзі жосықсыз бәсекелестік пен сыбайлас жемқорлықтан бас тартуы керек [5].

Әлемде сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес тетіктерінің бірегей жиынтығы жоқ, бірақ оған қарсы тұра алатын әдістер бар.

- Біріншіден, сыбайлас жемқорлыққа мүлдем төзбеушілік жағдайында тәрбиеленетін заманауи және кәсіби мемлекеттік аппарат құру қажет. Жастармен үнемі профилактикалық әңгімелер жүргізу, адамдарға сыбайлас жемқорлықтың зиянды әсерін көрсету қажет. Қызметке халықтың игілігі үшін қызмет етуге қабілетті және дайын болу үшін мемлекеттік қызметке кіру рәсімін жеңілдету. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы ведомство қарапайым қызметшіден бастап мемлекеттің бірінші тұлғаларына дейін барлығына қорқыныш ұялатуы қажет.

- Екіншіден, билік органдары қызметінің ашықтығын сақтауға, олардың халық алдындағы жауапкершілігін күшейтуге бағытталған азаматтар мен олардың бірлестіктерінің жиынтық қызметі деп түсінілетін қоғамдық бақылауды күшейту қажет.

- Үшіншіден, салық декларациясы жақсы құрал болып табылады. Бұл біздің азаматтарымыздың кіріс және шығыс бөліктерін бақылауға мүмкіндік береді, бұл ретте сыбайлас жемқорлық қылмыстарды ашуға, мемлекеттік қызмет қызметкерлерінің шығыс бөлігін негіздеуге мүмкіндік береді. ҚР-да 2021 жылдан бастап салық декларациясы кезең-кезеңімен енгізілген болатын. Ең қызығы, бірінші кезеңде декларация мемлекеттік қызметшілер мен олардың жұбайларынан, сондай-ақ оларға теңестірілген адамдардан басталды. Бұл реформа бес институционалдық реформаны іске асыру жөніндегі "100 нақты қадам" Ұлт жоспарының 42-қадамымен регламенттелген.

- Төртіншіден, сыбайлас жемқорлыққа қарсы заңнаманы жетілдіру қажет.

Тиімділік үшін бұл әдістерді жеке емес, жиынтықта қолдану керек екенін атап өткен жөн. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл бүкіл қоғамның мәселесіне айналуы тиіс. Айта кету керек, қазіргі әлемде сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл бойынша жұмыс үздіксіз жүргізілуде және үнемі жетілдірілуде [6].

Менің ойымша, сыбайлас жемқорлық мемлекеттік негіздерді бұзады, халқымыздың игілігі мен еліміздің өркендеуі үшін қызмет етуге мүдделі адал адамдардың прогрессивті бастамаларын нөлге дейін төмендетеді. Мен үшін сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрестегі ең бастысы-балаларымызды сыбайлас жемқорлықтың кез келген түріне мүлдем төзбеушілік қоғамында тәрбиелеу.

Әдебиеттер:

[1] ҚР-ң 2015 жылғы 18 қарашадағы №410-V «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс – қимыл туралы» Заңы.

[2] **Абдыкаримова, А.С.** Современное состояние коррупции и проблема расследования коррупционных правонарушений в республике Казахстан // Вестник Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан. – 2015. - №4 (40). – С.133-134

[3] Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 29 қазандағы №375-V ҚР-ң Кәсіпкерлік Кодексі.

[4] Коррупция глазами бизнеса. Электронды ресурс <https://inbusiness.kz/ru/news/korruptsiya-glazami-biznesa>

[5] «Қазақстандағы 2020 жылғы сыбайлас жемқорлық жағдайының мониторингі» Қазақстан, Алматы, 2020.

[6] **Кабулова, А.А.** Борьба с коррупцией в Казахстане [Электронный ресурс]. URL: <https://www.zakon.kz/4901484-borba-s-korruptsией-v-kazahstane.html> (дата обращения: 10.10.2020).

СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ САНАНЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ – ЖЕМҚОРЛЫҚТЫҢ АЛДЫН - АЛУДЫҢ РЕСУРСЫ РЕТІНДЕ

САНИЯЗОВА Е.К.

Құқықтану кафедрасының аға оқытушысы, заңтану магистрі

АНСАТБАЕВА Г.Д.

Құқықтану кафедрасының аға оқытушысы

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ, Қазақстан

Аннотация. В статье рассматриваются опасности коррупции в современном обществе. При этом в борьбе с коррупцией закладываются основы формирования антикоррупционного сознания.

Ключевые слова. Коррупция, правосознание, образование, профилактика, основы культуры коррупции, честность.

Annotation. The article deals with the dangers of corruption in modern society. At the same time, the foundations for the formation of anti-corruption consciousness are being laid in the fight against corruption

Keywords. Corruption, legal awareness, education, prevention, fundamentals of corruption culture, honesty.

Сыбайлас жемқорлық кез-келген мемлекеттің ұлттық қауіпсіздік негіздеріне елеулі қатер төндіруде және қоғам мен азаматтардың жеке өмірінің барлық саласында теріс әсерін тигізуде.

Мемлекет басшысының 2022 жылғы 8 ақпандағы Жарлығымен Қазақстан Республикасының 2022-2026 жылдарға арналған сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясаттың тұжырымдама бекітіліп, жаңа мақсат-міндеттер белгіленді. Осы бағдарламалық құжатқа сәйкес, Қазақстан бүгінде сыбайлас жемқорлыққа қарсы қоғамдық сананы түбегейлі өзгертуге және азаматтардың сыбайлас жемқорлықтың кез - келген көріністерін қабылдамауды насихаттайды [1].

Қазіргі таңда білім беру ұйымдарының алдында тұрған мақсат – міндеттердің ең өзектісі - сауатты, салауатты, саналы ұрпақ тәрбиелеу және сыбайлас жемқорлыққа мүлдем төзбеушілік қасиеттерді бойына барынша сіңірген кәсіби маман даярлау болып табылады. Жас ұрпақтың бойында сыбайлас жемқорлыққа қарсы сана-сезімін қалыптастыру мен тәрбие жұмыстары қоғамдық өмірдің түрлі салаларында сыбайлас жемқорлық тәуекелдерін туғызатын себептер мен салдарды жою, сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясаттың бір бөлігі болып табылады. Сонымен қатар, білім берудің аса маңызды бағыты ретінде, сыбайлас жемқорлық көріністерін мүлдем қабылдамайтын білім беру орталарын құру, моральдық деңгейі жоғары, елжанды азаматтарды тәрбиелеу болып отыр.

Бүгінде жас ұрпаққа білім беру мен тәрбиелеу жұмысының теориясы мен тәжірибесіне басқаша мән беру керек. Азаматтық қоғамды нығайту және дамыту, құқықтық көзқарас тұрғысынан сауатты, өзінің азаматтық құқықтары мен міндеттері туралы қажетті білімдерге ие және алған білімін күнделікті өмірде қолдануға қабілетті, сыбайлас жемқорлықты өзінің азаматтық құқықтарының бұзылуы деп түсінетін және бұл құқықтарды қорғауға дайын азаматтарды тәрбиелеу қажеттілігі Қазақстанның барлық білім беру мекемелерінің өзекті міндетіне айналып отыр.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы сана адамгершілік және адамгершілікке жат қылықты, құқықтық және құқықтық емес, заңды және заңсыздықтың шегін көрсетіп береді. Ол сыбайлас жемқорлыққа қарсы мінез-құлықты қамтамасыз ету үшін моральдық-адамгершілік, идеологиялық, құқықтық шараларды талап етеді. Сыбайлас жемқорлыққа

қарсы мәдениетті баланың жастайынан қалыптастыру қағидатына түсіністікпен қарауымыз керек. Егер, баланың санасына тазалық, жауапкершілік, патриотизм, Отанға деген сүйіспеншілік қағидаттарын балабақшадан бастап сіңіретін болсақ, есейген кезде оның бойында сыбайлас жемқорлыққа қарсы иммунитет қалыптасып, саналы өмір сүруге оның мүмкіндігі жеткілікті болады. Аталған мәселелердің барлығын жүзеге асыратын болсақ, жемқорлық көріністеріне мүлдем төзбеушіліктің қағидаты қалыптасатыны сөзсіз [2].

Қазақстан Республикасында сыбайлас жемқорлыққа қарсы сананы қалыптастыру бойынша насихаттау және құқықтық тәрбие жұмыстарына үлкен мән берілуде.

Осы орайда, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті мен ҚР Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл агенттігінің (Сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызмет) Қызылорда облысы бойынша департаменті арасындағы өзара ынтымақтастық негізінде «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы ғылыми орталық» ашылып, жұмыс жасауда. Орталық базасында сыбайлас жемқорлыққа қарсы бағдарламалар жасау, сыбайлас жемқорлыққа қарсы комплаенс-офицерлерді оқыту, олардың біліктілігін арттыру, сыбайлас жемқорлыққа қарсы заңнаманы өзгерту бойынша мәселелері бойынша ғылыми зерттеу жұмыстары жасалуда.

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінің Құқықтану кафедрасының профессор оқытушы құрамымен «Құқық және Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетті негіздері», ҚР Сыбайлас жемқорлықтың алдын-алу негіздері, Академиялық адалдық пәндері бойынша білім алушыларға тұрақты түрде дәрістер оқытылып келеді. Аталмыш білім берумен қатар, студенттердің бойында сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетті қалыптастыру мақсатында түрлі шаралар: сала өкілдерімен кездесулер, ғылыми конференциялар, дебаттық ойындар, ток-шоулар, түрлі сайыстар ұйымдастырылып келеді. Сонымен бірге, университет жанынан белсенді студенттерден құрылған «Саналы ұрпақ» клубы да жұмыс жасайды. Клубтың мақсаты - білім беру жүйесінде сыбайлас жемқорлықты жою, білім беру жүйесі арқылы сыбайлас жемқорлықтан бас тарту ортасын қалыптастыру мақсатында жұмыстар жүргізуде.

Аталған сыбайлас жемқорлыққа қарсы құқықтық сананы қалыптастыру мақсатында төмендегідей жұмыстар жүйелі жүргізілуі қажет деп білеміз:

- сыбайлас жемқорлыққа саналы қатынасты, сыбайлас жемқорлыққа қарсы құқық бұзушылықтарға моральдық «иммунитетті» қалыптастыру және осының негізінде сыбайлас жемқорлықты еңсеру бойынша құзыреттерді одан әрі дамыту;

- азаматтарға жаппай құқықтық білім беру арқылы құқықтық білім мен тәрбиені жүйелі түрде қамтамасыз ету.

- азаматтық қоғам институттарының мемлекетпен конструктивті өзара іс-қимыл тетіктерін барынша жетілдіру.

- азаматтық қоғам институттарын нығайту және дамыту, азаматтардың құқықтық мәдениетінің деңгейін арттыру, жүйелі түрде сыбайлас жемқорлыққа қарсы курстар ұйымдастырып, жүргізу

- қоғамда өзінің азаматтық құқықтары мен міндеттері туралы қажетті білімді тарату, осы білімді күнделікті өмірде қолдану дағдыларын қалыптастыру болып табылады.

- Қорытындылай келе, әрбір азамат сыбайлас жемқорлық көріністерін өзінің азаматтық құқықтарын бұзу ретінде қабылдауы және өз құқықтарын қорғауға қабілетті және белсенділік танытулары қажет.

Әдебиеттер:

[1] Самалдықов, М.К. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы әрекет етудің құқықтық негіздері: Практикум. - Алматы: Қазақ университеті, 2020.

[2] Қазақстан Республикасының Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл агенттігінің 2021 жылғы сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы ұлттық баяндамада <https://www.gov.kz/memleket/entities/antnts/details>

УДК 323.3

**РЕГИОНАЛЬНАЯ МОЛОДЕЖНАЯ ПОЛИТИКА
(НА МАТЕРИАЛАХ ОРЕНБУРГСКОЙ ОБЛАСТИ РОССИИ)****ТАВАШЕВ В.А.**

Доцент Орского филиала Московского финансово-юридического университета МФЮА, кандидат философских наук, г. Орск, Оренбургской обл., Россия

Аңдатпа. Мақалада Ресей Федерациясы Орынбор облысындағы жүргізіліп жатқан аймақтық жастар саясатының құқықтық, тұжырымдамалық және ұйымдастырушылық негіздері талданады. Жастар саясатын іске асыруда ведомство аралық интеграция және мемлекеттік-жекешелі кәріптестік қажеттілігі атап өтіледі.

Кілт сөздер. Жастар саясаты, құқықтық реттеу тетігі, тұжырымдамалық негіздер, ұйымдастыру негіздер, нысандар мен мазмұны.

Annotation. The article analyzes the legal, conceptual and organizational foundations of regional youth policy based on the materials of the Orenburg region of Russia. The necessity of interdepartmental integration and public-private partnership in the implementation of youth policy is noted.

Keywords. youth policy, mechanism of legal regulation, conceptual framework, organizational foundations, forms and content.

Оренбургская область расположена на границе Европы и Азии, Поволжья, Урала и Сибири и входит в состав Приволжского федерального округа России. С севера она граничит с Республиками Татарстан и Башкортостан. Южная и восточная границы области после распада СССР стали частью государственной границы Российской Федерации и Республики Казахстан. Молодежь составляет не менее 23 % от общей численности населения региона [1]. В настоящее время каждый пятый житель области готовится к началу, либо начинает активную самостоятельную жизнь. Неудивительно поэтому внимание к молодежи как к особому адресату и субъекту региональной политики.

Социально-демографические и социокультурные особенности молодежи обусловлены ее промежуточным, в известном смысле маргинальным, статусом в социальной структуре общества. Молодость – промежуток между детством и зрелостью, фаза жизненного цикла и этап социализации, обнаруживающие тенденцию к удлинению. Этому способствует нарастание разрыва между возрастом физиологического взросления и возрастом взросления социального. Первый, критерием которого является способность к репродуктивной деятельности, становится все более ранним. Напротив, возраст социального взросления, обусловленный удлинением сроков общего и профессионального образования, наступает значительно позже. В соответствии со ст. 2 Федерального закона «О молодежной политике в Российской Федерации» молодежь в России определяется как социально-демографическая группа лиц в возрасте от 14 до 35 лет включительно [2]. Таким образом, продолжительность «переходного возраста» превышает 20 лет, составляя заметную часть жизни новых поколений. На фоне интенсивного потока социальных изменений вертикальные каналы социализации со «значимыми другими» в качестве ее агентов в значительной степени (но не полностью) замещаются горизонтальными, в рамках которых главной социализирующей средой становится «круг равных». Распространенным способом приобретения субъектности молодыми людьми и освоения ими социального пространства стали молодежные субкультуры. На протяжении нескольких десятилетий социокультурный облик молодежи становился все более сложным и гетерогенным, трансформируясь в коллаж разнородных и разнонаправленных субкультур. Однако, с началом второго десятилетия XXI в. многообразие субкультур стало ограничиваться подростковыми возрастными группами (14 – 18 лет), заметно ослабевая в студенческой среде и практически исчезая среди молодых специалистов. Это не означает, впрочем, что

молодежь полностью утрачивает социокультурное своеобразие.

Другим фактором, оказывающим влияние на содержание, формы и методы региональной молодежной политики, является сложная этнокультурная структура населения Оренбургской области. Трансграничный степной регион издавна является пространством активной межкультурной коммуникации. Многие семьи из стран ближнего зарубежья выбирают Оренбургскую область местом постоянного жительства, что ведет к усложнению и обогащению этнической панорамы региона. Наряду с русской, казахской и татарской, национальными общностями, которые считаются автохтонными, в области в постсоветский период заметно увеличились таджикская, азербайджанская, армянская и иные этнические диаспоры. В настоящее время на территории Оренбургской области проживают представители 126 этнических общностей и 19 конфессий. При этом, по данным социологических исследований, более 80% респондентов оценивают межэтнические отношения как нормальные, доброжелательные и бесконфликтные, что соответствует личному опыту и наблюдениям автора. Среди жителей области преобладающей остается общегражданская идентичность: 71,4 опрошенных считают себя, прежде всего, гражданами России [3, с. 91 - 92]. Молодые представители этнических диаспор учатся в школах, колледжах и вузах области, занимаются профессиональной и предпринимательской деятельностью, служат в Российских вооруженных силах, в государственных и муниципальных органах. Вместе с тем увеличивается доля молодых людей, поддерживающих идеи и практику радикального исламизма. Если в 2009 г. она составляла 18%, то к 2019 г. выросла почти до 29%. Активизируются также скинхеды и иные субкультуры расистской направленности [4, с. 73]. В свете изложенного становится понятным, почему молодежная политика Оренбургской области содержит выраженный этнокультурный компонент.

Представляется необходимым рассматривать региональную молодежную политику на четырех взаимосвязанных уровнях анализа: механизм правового регулирования, концептуальная основа, организационная структура, формы и содержание.

Механизм правового регулирования государственной молодежной политики Оренбургской области в постсоветскую эпоху формировался в три этапа. Первый этап пришелся на 1992 – 1999 гг. и ознаменовался опережающим законотворчеством области по отношению к Российской Федерации. В то время как на федеральном уровне молодежная политика регулировалась при помощи подзаконных актов и программных документов, в области были приняты закон «О региональной молодежной политике в Оренбургской области» (1992 г.), а затем «Закон о государственной молодежной политике в Оренбургской области» (1995 г.). Инициатором разработки и принятия этих законодательных актов был первый в постсоветский период глава области В.В.Елагин, до 1990 г. занимавший должность Первого секретаря Оренбургского областного комитета ВЛКСМ, а в 1990 г. избранный Первым секретарем ЦК ЛКСМ России. На основе базовых законов был разработан комплекс подзаконных актов и программных документов, заложивших основы правового регулирования молодежной политики в области.

На втором этапе (2000 – 2010 гг.) законодательное регулирование государственной молодежной политики оставалось предметом регионального законотворчества. Были приняты законы «О государственной поддержке молодежных и детских общественных объединений Оренбургской области (2005 г.), «О государственной молодежной политике в Оренбургской области» (2006 г., утратил силу с 12 марта 2021 г.).

На третьем этапе формирования регионального механизма правового регулирования государственной молодежной политики (начался в 2011 г.) был принят Закон Оренбургской области «О деятельности органов молодежного самоуправления в Оренбургской области» (2012 г.). Согласно ч.2 ст. 2 Закона, целью функционирования системы органов молодежного самоуправления является создание условий для вовлечения молодежи в процессы социально-экономического, политического и культурного развития Оренбургской области. В ст. 4 перечисляются и определяются органы и формы

молодежного самоуправления (молодежный парламент, молодежное правительство, молодежная избирательная комиссия, молодежное общественное объединение, молодежная муниципальная палата, молодежный референдум, молодежные выборы) [5]. Опыт регионального правотворчества был использован при разработке проекта Федерального закона «О молодежной политике в Российской Федерации», принятого в декабре 2020 г. Нормативные акты Оренбургской области, разработанные и принятые в соответствии с Конституцией Российской Федерации и федеральным законодательством, составляют правовую основу региональной молодежной политики.

Концептуальная основа региональной молодежной политики содержится в положениях программных документов «Основы государственной молодежной политики Российской Федерации на период до 2025 г.», «Стратегия развития воспитания в Российской Федерации на период до 2025 г.» и др. На основе этих федеральных актов в области разработаны и действуют «Стратегия государственной национальной политики в Оренбургской области», государственные программы «Развитие системы образования Оренбургской области», «Профилактика терроризма и его идеологии на территории Оренбургской области», региональная программа «Социальная активность», реализуемая в рамках национального проекта «Образование» и т.д.

Государственную молодежную политику в Оренбургской области осуществляют Губернатор (Глава Правительства), Законодательное собрание и Правительство Оренбургской области, Министерство культуры Оренбургской области, Министерство образования Оренбургской области, Департамент молодежной политики Оренбургской области, Региональное агентство молодежных программ и проектов. В своей деятельности они руководствуются федеральным и областным законодательством, а также задачами, поставленными в «Основах государственной молодежной политики в Российской Федерации на период до 2025 г.», среди которых повышение качества профессионального образования молодежи, поддержка талантливой молодежи и молодежных стартапов, воспитание гражданственности и патриотизма [6].

Многосубъектность государственной молодежной политики предполагает активное взаимодействие государственных органов и органов местного самоуправления с молодежными общественными объединениями и, в их числе, с молодежными бизнес-структурами, студенческими отрядами, молодежными парламентами, муниципальными молодежными палатами и др. В регионе действует 18 молодежных некоммерческих объединений, занимающихся деятельностью в социальной и культурной сферах [7]. Представители молодежи Оренбургской области участвуют во Всероссийском молодежном образовательном форуме «Территория смыслов», молодежном форуме Приволжского федерального округа (ПФО) «iВолга» и фестиваля ПФО «ФормART», являются принимающей стороной Международного молодежного форума «Евразия Global». Последний способствует активному участию молодежи в международном, в первую очередь трансграничном сотрудничестве, охватывающем сферы культуры, экологии, социального проектирования. Действует система областных субсидий и грантов молодежным общественным организациям, проекты которых успешно защищаются в рамках ежегодного Оренбургского молодежного форума «Рифей». Социокультурная проблематика нашла отражение и в практике волонтерского движения оренбургской молодежи, центры которого возникли в школах, колледжах и вузах области. Культура является одним из направлений функционирования многопрофильного волонтерского лагеря «Грани», деятельности «Студенческого добровольческого корпуса», движения «Волонтеры Победы», с 2014 г. в Оренбурге действует социальный добровольческий театр «Люди-Т».

Таким образом, Оренбургская область в течение длительного периода, с 1992 по 2020 гг. являлась в некотором роде экспериментальным и инновационным регионом в сфере создания правовых, концептуальных и организационных форм государственной молодежной политики. В связи с этим обстоятельством представляется возможным

обозначить проблемы правового регулирования и обеспечения региональной молодежной политики.

Правовое регулирование и концептуальная разработка молодежной, национальной и культурной политики ведется отдельно и обособленно на основании разграничения ведомственной компетенции, в то время, как, по мнению автора, требуется создание комплексного механизма молодежной национально-культурной политики как на региональном, так и на федеральном уровне.

До сих пор в осуществлении молодежной политики в области упор делается на государственное финансирование, в то же время привлечению частных инвестиций, развитию государственно-частного и муниципально-частного партнерства в поддержке молодежных социокультурных проектов не уделяется должного внимания.

Решение перечисленных проблем представляется перспективными направлениями развития региональной молодежной политики.

Литературы:

[1] Рассчитано по: Возрастно-половой состав населения Оренбургской области на 1 января 2022 г. [Электронный ресурс] Территориальный орган Федеральной службы государственной статистики по Оренбургской области. Официальный сайт. URL: <https://orenstat.gks.ru/folder/26298> (дата обращения: 16.05.2023).

[2] Федеральный закон от 30 декабря 2020 г. № 489-ФЗ «О молодежной политике в Российской Федерации» // Собрание законодательства РФ. – 2021. - № 1. – Ст. 28.

[3] **Амелин, В.В.** Национальная политика и межэтнические отношения в Оренбуржье // Десятые Большаковские чтения. Оренбургский край как историко-культурный феномен. Сборник статей международной научно-практической конференции. В 2-х томах. Научный редактор С.В. Любичанковский. – Т. 2. – Оренбург: Изд-во Оренбургского государственного педагогического университета, 2020. С. 91 – 96.

[4] **Федорова, А.В.,** Бояршинова И.М. Практика реализации молодежной политики по формированию толерантной политической культуры в целях противодействия терроризму и экстремизму в Оренбургской области // Труды Оренбургского института (филиала) Московской государственной юридической академии. 2019. № 38. С. 72 – 76.

[5] Закон Оренбургской области от 16 ноября 2012 г. N 1210/350-V-O3 «О деятельности органов молодежного самоуправления в Оренбургской области» (в ред. от 02.05.2017 г. N 345/77-VI-O3) // Оренбуржье. 29 ноября 2012. № 194.

[6] Основы государственной молодежной политики Российской Федерации на период до 2025 г. (утв. распоряжением Правительства Российской Федерации от 29 ноября 2014 г. № 2403-р) [Электронный ресурс] URL: <https://rg.ru/2014/12/08/molodej-site-dok.html> (дата обращения: 16.05.2023).

[7] Подсчитано по: Общественные организации и объединения в Оренбургской области [Электронный ресурс] URL: <https://www.orgpage.ru/orenburgskaya-obl/socialnie-organizacii/8/> (дата обращения: 16.05.2023).

ВОЗМОЖНОСТИ РЕАЛИЗАЦИИ ПРИНЦИПОВ СТРАТЕГИЧЕСКОГО ПАРТНЕРСТВА И СОЮЗНИЧЕСКОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ КАЗАХСТАНА И СТРАНВОСТОКА

АЙТЖАНОВА Д.А.

кандидат экономических наук, ГНС,

ДУЙСЕН Г.М.

доцент экономических наук, ГНС,

Институт востоковедения им. Р.Б.Сулейменова КНМНВО, Казакстан

Аңдатпа. Бұл мақалада жаһандық, аймақ аралық және ішкі аймақтық тұрақсыздықты ескере отырып, Жаңа Қазақстан мен Орталық Азия өңірі елдері арасындағы стратегиялық серіктестік пен одақтастық өзара іс-қимылдың негізгі қағидаттарын іс жүзінде жүзеге асырудың негізгі мүмкіндіктері талқыланады.

Кілт сөздер. мүмкіндіктер, стратегиялық серіктестік, одақтас өзара іс-қимыл, Қазақстан, Орталық Азия елдері.

Annotation. This paper considers the main opportunities for the practical implementation of the key principles of strategic partnership and allied interaction between New Kazakhstan and the countries of the Central Asian region, taking into account global, interregional and intraregional instability.

Keywords. opportunities, strategic partnership, allied interaction, Kazakhstan, Central Asian countries.

Складывающиеся в настоящее время процессы и факторы геополитической действительности диктуют необходимость и важность расширения интеграции, промышленной кооперации, многогранного и разнонаправленного взаимодействия и сотрудничества стран и народов при решении локальных и глобальных вопросов жизнеобеспечения, а также достижения коллективной безопасности. Именно это способствует выявлению перспектив углублению взаимодействия и сотрудничества Республики Казахстан и стран восточного направления в контексте геостратегических и – политических сдвигов и трансформаций в режиме глобальной и региональной напряженности и нестабильности, в которой сегодня находится мировое сообщество.

В современной реальности и на перспективу необходимо консолидировать общечеловеческие усилия на формирование новой повестки мира с целью усиления значения стран Востока в глобальной системе международных отношений. По прогнозам, XXI век станет веком Азии и как отмечено Президентом Республики Казахстан К. Токаевым, поступательное развитие государств азиатского пространства зависит от их коллективной готовности к укреплению диалога между культурами, традициями и мировоззрениями [1].

В связи с этим нами предпринята попытка оценить перспективы развития стран РК и стран Востока в контексте долгосрочной мировой динамики, масштабных эволюционных процессов в условиях глобальной и региональной нестабильности. Для этого использованы возможности применения методов долгосрочного моделирования и прогнозирования. Речь идет о возможности поиска сбалансированности внешнеэкономических связей стран-агентов в зависимости от разработанных сценариев, отражающих внешнеторговую стратегию, характерную для стран и групп стран Востока. В связи с этим актуализируются следующие вопросы:

- оценка факторов смещения центра мирового развития в Азию на основе междисциплинарного и многостороннего подхода при биполярном мироразвитии;
- выявление последствий воздействия глобальных трансформаций и формирование

архитектуры коллективной безопасности РК и стран Востока;

- экономизация внешней политики Казахстан и стран Востока с расширением взаимодействия и сотрудничества;

- разработка моделей взаимодействия и сотрудничества Казахстана и стран Востока в контексте геополитического и социально-экономического прогнозирования и др.

Внешняя политика Казахстана характеризуется многовекторной дипломатией, в рамках которой особое место отводится экономизации внешней политики, ориентированной на обеспечение национальной конкурентоспособности, устойчивого развития экономики, формирование архитектуры национальной безопасности республики [2]. Данный вектор ориентируется на создание факторов и условий для выхода страны на мировые и региональные рынки товаров, услуг и капиталов, развития собственного экспортно-импортного потенциала, привлечения инвестиций и технологий практически во все сектора и сферы национальной экономики: промышленность, сельское хозяйство и агробизнес, науку, транспорт и логистику, культуру, информационно-коммуникационные области, экология, туризм, озеленение экосистем и т. д.

Практические результаты реализации возможностей и принципов стратегии союзнического взаимодействия зависят, прежде всего, от того, как будет осуществляться обязательный взаимный учет интересов и предпосылки равноправия стран-союзниц-партнеров и будет ли это способствовать укреплению независимости и обеспечению государственных суверенитетов, территориальной целостности государств-участников.

В соответствии с этим и очерчиваются новые контуры и будущий формат Нового Казахстана в условиях меняющегося глобального контекста и внутренних противоречий страны, а также возможностей и потенциала создания основ архитектуры региональной безопасности Казахстана [4]. Анализ глобальных трансформаций и их последствий на внешнеполитическое и –экономическое развитие Казахстана и восточных стран позволил обосновать основные треки экономизации внешних политик стран-агентов на основе стратегического партнерства и союзнического взаимодействия и сотрудничества. Так, углубление внешнеполитических и –экономических процессов и укрепление связей Казахстана со странами мирового сообщества исходит из заявленных руководством нашей страны политических принципов, национальных целей и важнейших приоритетов по обеспечению внутренней социально-политической стабильности, а также достижения экономической независимости страны.

Для обеспечения общемировой политической стабильности Казахстан предлагает и инициирует процессы формирования политической диалоговой платформы в масштабе Восток-Запад при налаживании и укреплении меж- и внутрирегиональных связей. Однако в современных условиях при рассмотрении основных политических направлений построения интерактивной диалоговой площадки взаимодействия Казахстана и стран Востока, на наш взгляд, правомерно поставить акценты на изучение возможностей экономического сотрудничества стран, сложившиеся тенденции, действующие тренды и приоритетные векторы. Это, в свою очередь, обуславливает и актуализирует роль и значимость прогнозирования долгосрочных последствий глобального кризиса, их преодоления и, исходя из этого, вынесение на международную и региональную повестки актуальных и приоритетных вопросов мироустройства при их сопряжении с национальными интересами всех стран-партнеров. В этом случае актуально анализировать, выдвигать и корректно ставить вопросы разработки новых политических моделей и схем межгосударственного взаимодействия, а также координации и реализации межрегиональных программ сотрудничества.

В условиях современных геополитических и –экономических разломов и сдвигов возможность развития национальных экономик является зависимой переменной от:

- 1) взаимодействия с ведущими мировыми игроками и региональными группировками;
- 2) региональной кооперации и интеграции с другими странами – речь идет об углублении межстранового кооперационного сотрудничества;

3) факторов неопределенности, включающих объективный и субъективный характер.

Это предполагает изучение роли и оценки внешних шоков и факторов, их влияния на политическое развитие государств в региональном разрезе и выработке предложений по преодолению негативных последствий, выявлению внешнеполитических треков развития стран с учетом формирования и влияния региональных и блоковых балансов сил.

В настоящий период развитие мирового сообщества претерпело воздействие тектонических сдвигов мировой геополитической системы, которые вызвали негативные последствия и сопряженные с ними угрозы и вызовы, которые взаимосвязаны и – обусловлены и зачастую непредсказуемы; их практически невозможно предвидеть и тем более прогнозировать. Глобальные трансформации последних лет затронули все сферы социально-экономического, общественно-политического и культурного развития государств мира. Исходя из этого, необходимыми и важными представляются:

- научно-методологическое осмысление складывающейся ситуации и текущих событий в мире в целом и различных регионах в частности;
- осуществление анализа и оценки глобальных угроз развитию человеческой цивилизации, их последствий;
- моделирование и прогнозирование последующего развития мирового сообщества, регионов и целых континентов.

Все это вкупе позволит выработать основные стратегические и тактические тенденции эволюции человечества на будущее. Причем, все будет зависеть от трекера (будь это игроки биполярного мира или могущественные группировки, союзы, ТНК и т.д.), т.е. от того, кто будет формировать глобальную навигацию мироустройства и выстроит точный маршрут движения, а точнее развития мира.

В связи с этим решение проблем политических, экономических, межличностных и прочих ценностных аспектов сотрудничества и взаимодействия стран и народов выполняет важную интегративную функцию, детерминируя характер и направленность социо-экономико-политических и др. процессов в мировом развитии.

В рамках программы к объектам исследования отнесены следующие страны: РК, страны ЦА и Востока, ведущие мировые акторы: США, КНР, Турция и тюркоязычные государства, страны исламского мира, а также отдельные региональные объединения: ЕС, ЕАЭС, СВМДА, ШОС, ОТГ, ОИС, СНГ и др. Авторами предполагается возможность проведения и/или продления экономического вектора и расширения региональной кооперации с другими странами с учетом многоцелевого институционального формата, что в дальнейшем может раздвинуть географические пределы их возможных интересов.

Согласно анализу внешних политик РК и стран Востока выявлены перспективы союзнического взаимодействия данных субъектов с учетом их специфики и особенностей развития, а также потенциал стратегического партнерства и сотрудничества и возможности обеспечения коллективной безопасности. При этом Казахстан придерживается устойчивой позиции по реализации своей внешнеполитической доктрины с учетом геополитической неопределенности, постпандемийных ситуаций, санкционного противостояния России и Запада и обусловленных ими инфляционных ожиданий, роста цен, особенно на продовольственные товары, экологические факторы и т.д.

При оценке стратегического партнерства и союзнического взаимодействия особое место отводится использованию широкого круга политических матриц при анализе, формировании внешнеэкономических связей и прогнозировании взаимодействия и сотрудничества стран-агентов. Это связано с гипотезой, согласно которой матрицы политической деятельности достаточно устойчивы, в силу чего устойчивость обретают и детерминируемые ими политические процессы, факторы, явления. Матричный метод анализа, на наш взгляд, наиболее приемлем и правомерен для оценки текущей ситуации и в долгосрочном прогнозировании взаимодействия и сотрудничества стран, так как матрица включает самый широкий спектр показателей и параметров как количественного, так и качественного характера, а именно: политическая система; политический режим; правовая

система, законодательно-правовая база внутри государства и во внешнеполитической деятельности; социально-экономическая ситуация в стране; политическая культура, идеологические и информационные процессы в социуме и др. [5].

Внешнеэкономическое сотрудничество предусматривает взаимодействие всех секторов и отраслей национальных экономик, процессов национального воспроизводства, обеспечивая его сбалансированность и эффективность, и в то же время, представляя собой подсистему мирового хозяйства как целый комплекс различных направлений, форм, методов и средств перемещения материальных, финансовых и интеллектуальных ресурсов между странами. Внешнеэкономические связи являются одной из наиболее сложных сфер экономик стран в части рассмотрения ее в масштабе мировой науки, политике, экономике, образовании, религии, культуре, экологии и т.д.

Таким образом, усовершенствование и переформатирование стратегии внешней политики РК в условиях глобальных угроз и вызовов и выявления четких контуров региональной безопасности правомерно ставит акценты на усиление стратегического партнерства и союзнического взаимодействия в режиме реального времени и на средне- и долгосрочную перспективы. Именно об этом свидетельствуют все политические шаги и экономические действия правительства нашей страны, основанные на укреплении межстранового сотрудничества глобального уровня и в региональном контексте с учетом оценки внешнеполитических трансформаций последнего времени [6].

Литература:

[1] Выступление Президента К.К.Токаева на IV Консультативной встрече глав государств Центральной Азии – <https://www.akorda.kz/ru/vystuplenie-na-iv-konsultativnoy-vstreche-glav-gosudarstv-centralnoy-azii-2163148> (URL ссылка от 1.08.2022); Выступление Президента Казахстана Касым-Жомарта Токаева на заседании Совета глав государств – членов ШОС в расширенном формате – <https://akorda.kz/ru/vystuplenie-prezidenta-kazahstana-kasym-zhomarta-tokaeva-na-zasedanii-soveta-glav-gosudarstv-chlenov-shos-v-rasshirennom-formate-168294> (URL ссылка от 1.10.2022); СВМДА: общее стремление к миру, сотрудничеству и развитию // Казахстанская правда, 14 октября 2022.

[2] Концепция внешней политики Республики Казахстан на 2020-2030 годы. – Указ Президента РК от 6 марта 2020 г. № 280; Контурсы внешней политики республики Казахстан и стран Центральной Азии: многовекторность и безопасность. Коллективная монография. Под ред. **Дуйсена, Г.М.** – Алматы: Дайк-Пресс, 2020. – 372 с.

[3] Новый Казахстан: путь обновления и модернизации. Послание Главы государства народу Казахстана 16 марта 2022 г. // <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-1623953>; Кыдырали Д. Новый Казахстан: Президент Токаев и внешняя политика // <https://www.ankasam.org/09/05/2022>

[4] Экономический взгляд на сотрудничество Казахстана и стран Востока: анализ и перспективы (в порядке постановки и решения проблем). Под ред. Дуйсена Г.М. – Алматы: ИВ им. Р.Б. Сулейменова, 2021. – 208 с.

[5] **Krivorotov, V.V., Fediai, E.S., Ivanova, O.Y., & Polyakova, O.Y.** (2020). CONVERGENCE MODELLING IN INTERNATIONAL INTEGRATION ASSOCIATIONS. Вестник Южно-Уральского государственного университета, серия «Математическое моделирование и программирование», 13(3), 68-72. <https://doi.org/10.14529/mmp200306>; Вітлінський В.В. Моделювання економіки: Навч. посібник. – К.: КНЕУ, 2003.- 408с.; Кылбаев Е.С. Использование гравитационных моделей для прогнозирования внешней торговли между странами // Вопросы новой экономики. 2016. - № 1 (37). – С. 29–34.

[6] Принята Декларация о союзническом взаимодействии между Казахстаном и Таджикистаном [El.kz](https://www.akorda.kz/ru/press-service/2023/05/05/1). – Akorda.kz 04.05.2023; О перспективах экономики Казахстана рассказал Алибек Куантыров на саммите ЦАРЭС. РК05.05.2023.ИА El.kz со ссылкой на пресс-службу МНЭ РК; Казахстанская делегация приняла участие в заседании СМВД ШОС. РК05.05.2023.ИА El.kz со ссылкой на пресс-службу МИД РК.Главы правительств Казахстана и Узбекистана обсудили двустороннее сотрудничество. РК 05.05.2023. ИА El.kz со ссылкой на пресс-службу Правительства РК; Токаева ждут в Китае в середине мая с государственным визитом - МИД КНР.

Источник: Sputnik.kz АСТАНА, 8 мая 2023. – Sputnik. Агентство Синьхуа со ссылкой на МИД страны. и др.

САЯСИ ЖҮЙЕНІҢ ТҮРЛЕНУІ МЕН ҚАЗАҚСТАН МЕМЛЕКЕТТІЛІГІНІҢ ЖАҢАРУ ПРОБЛЕМАСЫ

РАСИЛОВ Б.Ж.

*Д.А.Қонаев атындағы Еуразиялық Заң Академиясының аға оқытушысы
Алматы қ., Қазақстан*

Аннотация. В статье рассматриваются различные концепции политических систем, разработанные ведущими западными политологами. По мнению автора, применение этих теорий на практике не означает их слепое копирование. Модернизация казахстанской государственности должна проводиться с учетом исторических традиций и политической культуры казахстанского общества.

Ключевые слова. политическая система, модернизация, демократия, гражданское общество.

Annotation. This article reconsiders different conceptions of political systems of elaboration by chief western politicians. From the author's point of view usage of these theory doesn't mean in practice their blind imitate. Modernization of Kazakh State must be conducted taking into account historical tradition and political culture in Kazakhstan society.

Keywords. political system, modernization, democracy, civil society.

Саяси жүйелер мен режимдердің түрлену проблемасы - батыс ғылымында жарты ғасырдан астам уақыттан бері зерттеулердің объектісі болып келеді. Даму, трансформациялану, модернизациялану теориясы АҚШ, Еуропа және басқа да елдердегідей қоғамдық-саяси жаңару тәжірибесін ой елегінен өткізу нәтижесінде жеке концепция болып қалыптасты.

Саяси білімдердің дамуы барысында саяси билік механизмін, құрылымын және мәнін терең түсінумен қатар бірте- бірте саяси және мемлекеттік өмірге қатысты, оған ықпал ететін немесе тәуелді болатын, бірақ құқылық мемлекеттік бола алмайтын феномендер туралы мәліметтер қордалана бастады. Оның ортасы жеткілікті ауқымды. Бұл - саяси партиялар мен қозғалыстар, саяси-құндылықтар мен дәстүрлер, саяси мақсаттарға жету жолдары, бұқараның құқылық және саяси бағдары т.б. Аталған феномендер кешенін түгелдей көрсету үшін “саясат” түсінігі тым айқындалмаған, ал “мемлекет” ұғымы тар, құбылысты жан-жақты қамтымайды.

Әдістемелік жағынан алғанда, саяси жүйе негізінде саяси құбылыстардың жүйелі қасиеттері талданатын теориялық құрал ретінде айқындалады. Практикада саяси жүйе саяси шындықты тікелей бейнелеп, бүкіл спецификалық саяси білімдерді сипаттайды.

Қазіргі түсінік бойынша саяси жүйе “...Мемлекеттегі азаматтардың байланысы мен халық билігін пайдалануын ұйымдастыратын бұқаралық институттар мен құндылықтар жүйесі ретінде баяндалады. Осыған байланысты ол мынадай функцияларды атқарады: қоғам қызметінің, мақсат-мүддесін айқындау, ресурстарды жұмылдыру, қоғам топтарын ортақ мақсаттар мен құндылықтарды насихаттау негізінде біріктіру” [1, 33 б.].

Мемлекет саяси жүйенің базалық негізі ретінде құндылықтарды үлестіріп қана қоймай, әлеуметтік стратификацияланған қоғамды бекітуші күш болып табылады.

Саяси жүйе қызметінің тиімділігін қамтамасыз ететін факторларға айналымдағы ақпараттардың жетімділігі мен сапасы, жүйенің сыртқы ықпалдарға жауап қайтару жолдары мен формалары, сонымен қатар коллективтік әрекет арқылы білдіру, оның нәтижесінің бастапқы мақсатқа сәйкес келуін жатқызуға болады.

Жеткілікті қолдауларсыз саяси жүйе тиімді де сенімді түрде қызмет ете алмайды. Талап-импульстары мен қолдау-импульстары жүйеге ретімен келіп тұруы қажет, олай болмаған жағдайда, ол дағдарысқа ұшырап, қызмет етуін тоқтатуы мүмкін. Әрқилы

импульстардың шамадан тыс артуы, ал қолдаулардың жеткіліксіз көлемі режимнің өз легитимділігін жоғалтуына себепкер болуы мүмкін.

Бұқара халықтың әр түрлі топтарынан келіп түсіп жатқан талаптарға деген көзқарас көп жағдайда саяси жүйенің түріне байланысты. Легитимді, демократиялық жүйелер мұндай сұраныс талаптарды өз қызметін қалыпты атқарудың қажетті шарты деп түсінеді. Қарапайым халық әдетте, өздері ықпал ете алатын, өз сұраныстары мен қажеттіліктерін қанағаттандыра алатын саяси топтар мен лидерлерді қолдайды.

Атап көрсетілгендей, жүйеден шығу барысында легитимді, міндеттеуші саяси шешімдер мен оларды іске асыру әрекеті орын алып, саяси жүйенің қызмет нәтижесі әр түрлі форма мен мазмұнға ие болуы мүмкін. Әрине, аталған импульстар қолдаумен тығыз байланысты және саяси жүйенің түріне қарай ерекшелінеді.

Жүйеден шығу барысында әр түрлі деңгейдегі нақты жағдайға сәйкес шешім қалыптасады, саяси шешімді іс-жүзіне асыру ұйымдастырылады. Жүйеден шығу барысында, саяси және ұйымдық қызмет біртұтас қызмет түріне бірігеді. Бүкіл ұйымдық қызметтің мақсаты - қабылданған саяси шешімді жүзеге асыру. Ұйымдық жұмыспен айналыспай жатып саясатты жолға қоюға болмайды. Бүкіл саясаттың табысты болуы істі ұйымдастыруға байланысты [2, 63 б.].

Батыс саясаттанушыларының көпшілігі саяси жүйені әр қоғамдағы саяси қарым-қатынастар, рольдер, функциялар жүйесі ретінде қарастырады.

Г.Алмонд саяси жүйенің функциясын екі топқа бөліп көрсетеді: кіріс және шығыс [3, 64 б.]. Кіріс функциясына жататындар: саяси әлеуметтену, қатысуға тарту, азаматтардың мүдделерін артикулдау, мүдделерді агрегаттау. Кіріс функциясын азаматтық секторлар орындайды (қысым тобы, саяси партиялар, қоғамдық ұйымдар және т.б.). Г.Алмонд саяси жүйені әр түрлі мемлекеттік және мемлекеттік емес құрылымдардан тұратын саяси іс-қимылдардың формасы ретінде қарастырады. Саяси жүйе өзінің бүкіл компоненттері мен элементтері бірлігінде тұтас құрылым ретінде шығады. Қайшылықтар түйіні болуына қарамастан, ол өзінің қызметінің барысында күшті орталықтанған байланысының болуымен сипатталады. Д.Истон, одан кейін Г.Алмонд пен Г.Пауэл атап көрсеткендей, саяси жүйеде ең бастысы оның болмысында (құрылымы) емес, іс әрекетінде (қызметі).

Жоғарыдағы көрсетілген қызметінің концепцияларын синтездей келе саяси жүйенің шешетін мәселелерін былай көрсетуге болады:

Біріншіден, бұл қоғамды саяси басқару мәселесі қоғам дамуының нақты бағдары мен мақсаты тек саяси деңгейде жасалып, анықталып әр түрлі әлеуметтік күштердің мүдделерінің ықтималды келісімі іске асырылады. Бұл мәселенің шешілуі қоғамдағы тұрақтылықты сақтауға, қоғамның теңдік, әділеттілік, еркіндік сияқты басым түсінігін қалыптастырып, қорғауға ықпал етеді.

Екіншіден, қоғамдағы саяси жетекшілік мәселесін шешуді іске асыра отырып, саяси жүйе индивидтер мен топтардың мүдделерін білдіру, ескерту және әлеуметтік жүйенің тұтастығына қауіпті шиеленісті жағдайларда билік институттары мен саяси қатысу арқылы мәселені дұрыс реттеуі қажет.

Үшіншіден, халықты әлеуметтік-саяси қызметке тарта отырып және оларды қоғамдағы басты идеалдар мен құндылықтарға бағыттап, саяси жүйе қоғамдық қатынастарды жаңартушы құрал қызметін атқарады.

Төртіншіден, кез келген саяси жүйе ақпараттық байланыс мәселелерінің үлкен көлемін орындайды. Ол ортамен мақсатты түрде бағытталған өзара байланысты іске асырып, болып жатқан өзгерістерге сәйкес дер кезінде жауап қайтаруға мүмкіндік беретін сыртқы ақпараттар ағымын қабылдайды және оны таратуды ұйымдастырады.

Саяси жүйе қызметінің кешенділігі мен жүйелігімен сипатталады. Олар бүкіл қоғам деңгейінде, әрі оның түрлі саласына байланысты іске асырылуы мүмкін. Олар саяси жүйе мен оның жекеленген компоненттеріне тұтас құрылым ретінде тән.

Демократиялық саяси жүйе қалыптастыру мен нағыз демократиялық билік институттарын құру қоғамды демократияландыру үрдісінің маңызды құрамдас бөлігі болып

табылады. Демократиялық саяси жүйеде мемлекет пен басқа саяси институттарды қоғам қалыптастырып, олар оның бақылауында болады дегенді білдіреді. Саяси жүйе мен қоғамның өзара қарым-қатынасындағы барлық байланыстар жоғарыдан төмен емес, керісінше, төменнен жоғары қарай жүреді. Азаматтық қоғамның қызметі саясаттың мақсатына қарай құрылмай, саяси мүдделер мен мақсаттар азаматтық қоғам талабына қарай қалыптасады. Дамыған демократия елдері мұндай кезеңге жақын келсе, біз әлі бұл жолдың басында тұрмыз.

Қазақстан Республикасындағы қалыптасқан саяси жүйені дұрыс түсіну үшін кейбір объективті факторларды ескеру қажет. Оларға:

1. Қазақстан басқа бұрынғы Одақ республикалары сияқты өтпелі кезеңді бастан кешіруде;

2. Қазақстан Шығыс пен Батыс арасындағы өзіндік көпір іспетті және оған шығыс мәдениетінің, менталитетінің, дәстүрінің белгілері тән;

3. Көшпелі шаруашылық жағдайда тіршілік еткен қазақ халқы социализм құрылысы үрдісіне күштеп тартылып, тоталитарлық жүйе кезінде дәстүрлі өмір салтынан ажырап қалды;

4. Қазақстан – көпэтникалық мемлекет. Мұның өзі тек әлеуметтік топтар ғана емес, әлеуметтік қауымдастықтардың көпжақты мүдделерін ескеруді қажет етеді.

Саяси жүйе қоғамдық қондырманың элементі ретінде базистік құрылым мен қатынастар көкжиегінен жоғары бола алмайтынын мойындауымыз керек. Осы тұрғыда кеңестен кейінгі кезеңде қалыптасқан саяси жүйе азаматтық қоғам дамуының бастапқы кезеңі болып табылады. Саяси жүйені реформалау демократиялық дәстүрлердің болмауы, саяси мәдениеттің төмен деңгейі, культтік сананың басымдығы жағдайында іске асырылуда.

Саяси режимнің басты мақсаты өзінің демократиялық дамуына жағдай жасау болуы тиіс. Бұрынғы дәстүрлі байланыстардың үзілуі, билікке деген сенімнің жоғалуы өтпелі кезеңнің өзекті мәселесі болуда. Жаңа мүдделер мен сана, жеке топтық деңгейде саяси ұйымдық қабілеттер талап етілуде. Өтпелі кезең заңдылығы көрсеткендей, әлеуметтік-экономикалық ұсыныстар іске асырылған сайын билеуші режимге деген халық талабының қысымы күшейе береді. Бұл жағдайда мемлекеттің басты мақсаты демократияның болашағын сақтау мен мәселені авторитарлық әдіспен шешу әдетінен бас тарту.

Басқа елдер тәжірибесі көрсеткендей, қоғамдағы бюрократияның үстемдігі демократияның орнығуын тежеп, күшті орталықтанған мемлекеттік институттар бірлестіктер мен мүдделі топтардың дамуына жол бермейді. Автономдық ұйымдар мен қозғалыстар керісінше мемлекет тарапынан болатын билікті кеңейту, орталықтандыру, азаматтық есеп берушілік, бақылауды енгізу сияқты тенденцияларға қарсы тұрып, саяси үрдісте белгілі бір ресми емес арналар мен аланды толтыра отырып, өз іс-әрекеттері арқылы демократияның формальды институттарының күшеюіне ықпал етеді.

Қоғамның саяси жүйесі демократияның даму дәрежесінің объективті көрсеткіші, яғни демократияны халық билігі деп қабылдасақ, оны саяси жүйе іске асырады. Қазақстан Республикасының саяси жүйесі оның құрамды элементтері Қазақстан Республикасының Конституциясында көрсетілген. Онда 1-баптың 2 тармағында "Республика қызметінің түбегейлі принциптері: қоғамдық татулық; бүкіл халықтың игілігін көздейтін экономикалық даму; қазақстандық патриотизм; мемлекеттік өмірдің аса маңызды мәселелерін демократиялық әдістермен, оның ішінде республикалық референдум немесе Парламенттік дауыс беру арқылы шешу" – деп ерекше атап көрсетілген [4].

Бүгінгі таңда ең алдымен қоғам мүддесін білдіретін, мемлекеттік билікті: орталыққа шоғырландыру тенденциясына қарсы тұра алатын институттарды дамыту, күшейту қажеттілігі туындауда. Қоғам мүддесін білдіруші бұқаралық ақпарат құралдары сияқты: күшті заң шығарушы және сот билігінің де демократия үшін мәні ерекше.

Парламент институтын жетілдіру, билік тармақтарының шегін анықтау; саяси жүйенің субъектілерінің өзара байланысы мен нарық қатынастарының негізі ретіндегі күшті нормативтік құқықтық жүйені құру - мемлекеттік құрылыстың өзекті мәселесі болып

табылады. Саяси институцияландырудың шешуші белгісі ретінде заң шығару билігінің ұйымдық инфрақұрылымы - бірте-бірте күшейту–демократикалық дамудың өзегі болуы тиіс.

Демократияға өтуді жүзеге асырушы елдер үшін ендігі бір ортақ мәселе–саяси партиялар мен партия жүйесін құру. Партиялар мен заң шығарушылар өз мүмкіндігін, іс-әрекетін, имиджін жасамайынша мемлекеттің саяси өмірдегі үстемдігін шектей алмайды. Мұндай жағдайда мемлекеттің ролі өз қызметін бірте-бірте тоқтату емес, қоғамды, экономиканы халық еркі негізінде қайта құру және өзін-өзі қайта түлету.

Көппартиялылықтың қалыптасуы қоғамның әлеуметтік құрылымына ғана емес, партия жүйесінің қызмет ету негізін жасаушы саяси жүйенің мүмкіндігіне де байланысты. Белгілі бір дәрежеде өзгеруші, жаңарушы Қазақстанның саяси жүйесі алдымен билік органдарының қызметі нәтижесімен және олардың саяси партияларға ықпалының масштабымен, тәртібін белгілеумен сипатталады. Мұндай тәртіппен нормативтік, құқықтық, функционалдық (билікті іске асыру жолдары мен әдістері) және коммуникативтік (мемлекеттік билік пен партиялар арасындағы өзара байланыс) тетіктер ерекше роль атқарады. Партиялық тізім бойынша парламентті жасақтау эволюциялық дамудың он жолы болып табылады. Әрине, сайлау барысында кейбір қателіктер кетпей қоймайды. Атап айтқанда, Орталық сайлау комиссиясының қарастырған айқындылық, есеп беруге міндеттілік тетіктерінің іске аспай калуы саяси қатысушылар мен қоғамның сайлау нәтижесі мен сайлау үрдісіне деген сеніміне кірбің түсірді. Мұның өзі сайлау заңын жетілдірудің қажеттілігін көрсетеді. Демократиялық сайлау институтын жетілдіру демократиялық режим құрудың маңызды аспектісі болып табылады.

Демократиялық саяси жүйенің қалыпты қызмет етуін шынайы көппартиялық жүйесіз елестету мүмкін емес. Көппартиялық жүйе ғана нақты қоғамдық күштердің мүдделерінің бүкіл спекторын толық көрсете алады. Бірде-бір мемлекет оппозиция қалыптастыруды мақсат етпейді. Бірақ ол саяси партиялардың еркін қызмет етуіне кепілдік беруі тиіс.

Құқықтық мемлекет пен оның институттарын, саяси мәдениетін қалыптастыру-саяси жүйенің элементі мен идеалды формасы ретінде күрделі әлеуметтік үрдістің шегінде айқындалады.

Демократия “жоғарыдан” орнатылмайды, ол азаматтық қоғам мен оның институттарының қалыптасып дамуына қарай орын алады. Демократиялық саяси жүйе осы әлеуметтік үрдіске ықпал етуі тиіс. Азаматтық қоғам мен саяси жүйенің бірлесіп әректесуі саяси идеалға ұмтылудың қайнар көзі болып табылады.

Әдебиеттер:

[1] **Марченко, М.Н.** Очерки теории политической системы современного буржуазного общества. – М.,1985. С. 186.

[2] **Ирхин, Ю.В.** Политология: учебное пособие. – Изд.2-е, перер.и доп. – М.:Издательство Российского университета дружбы народов, 2005.– 463с.

[3] **Денкин, Ж.М.** Политическая наука. – М.,1993. С. 25.

[4] Қазақстан Республикасының Конституциясы 1995 жылы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданды. // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000>

ЕЛІМІЗДІҢ БОЛАШАҒЫ – ҰРПАҚ ТӘРБИЕСІНДЕ

ИЛЬЯСОВА Э.У.

аға оқытушы, әлеуметтік ғылымдар магистрі

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ., Қазақстан

Аннотация. В этом статье рассматривается роль образования в жизни человека и труды А. Байтурсынова в сфере науки. А также рассматривается важность сферы образования в отношении человека. Аль-Фараби об обществе, единстве, воспитании, семейных отношениях. Роль родителей в воспитании детей.

Ключевые слова. образование, учение, поколение, отношение, семья, воспитание детей, родители, общество.

Annotation. This article examines the role of education in human life and the works of A. Baitursynov in the field of science. And also the importance of the sphere of education in human relations is considered. AL-Farabi about society, unity, upbringing, family relations. The role of parents in the upbringing of children.

Keywords. education, teaching, generation, attitude, family, parenting, parents, society.

Адам өз өмірінде, барлық уақытта сол кезеңге сай ғылымға, технологияға, қоғамның бүкіл өміріне тез бейімделуге, қабылдауға, үйренуге қабілетті болуы керек. Ол адамның өз мақсаттарына жету барысында тез алға жылжып қозғала алатындығын көрсетеді. Білім барлық уақытта маңыздылығын жойған емес, өйткені адамның санасының дамуы, оның өркендеуін қажет етеді. Ал ол өз кезегінде біліммен қаруланып отыруды талап етеді. Бірақ маңызды білімі бар адамдар, өз саласында жақсы бейімделе алады. Осындай білімнің маңыздылығын өз уақытысында түсініп, күн тәртібіндегі маңызды мәселеге айналдырған қазақ зиялы қауымының өкілдері, қазақ ұлтының ұрпағын өз заманына сай білімді игеріп, көзі ашық, көкірегі ояу адам ретінде алға жылжуға ұмтылуына барынша ат салысып, барлық өмір жолын арнады десек артық болмас.

Отбасы қазіргі заманда тіршілігі қайнаған ортада көптеген қиыншылықтарға тап болуымен қатар қызығы да мол орта болып отыр. Онда бала тәрбиесімен қатар отбасылық, туыстық қарым-қатынастар да жүріп отырады. Мұнда өмірдің материалдық және рухани қажеттіліктерін қанағаттандырумен қатар өзің өмірге әкелген ұрпағың балаға да дұрыс тәрбие беру саған берілген үлкен өмірлік емтихан деп есептеймін. Бұл нарық кезеңінде де тек материалдық қажеттілікті қанағаттандыру ғана емес, бала тәрбиесін қатар алып жүру проблемасын да қояды, оны алып шығу өзіңнің білімің мен өмірлік ата-анадан алған тәрбиенің, жүрген ортаның әсері мен өмірлік жинаған тәжірибенің көмектесуі керек, сен оны дұрыс пайдалана алсаң ғана, қиындықты жеңіп шығып, балаға да дұрыс өз өміріне жетерлік тәрбие мен күш бере аласың.

А. Байтұрсынұлы ғылымсыз, өндіріс орындарынсыз қазақтың бар байлығы өзгелердің қолына көшетінін жақсы білді, халықты білімді болуға, бай және күшті болуға үндеді. Елді түзеуді бала оқыту ісін түзеуден бастауды ұсына отырып, ол: «Қазақ керегінің көбі әркімге-ақ мағлұм ғой; біз кейін қалған халық, алға басып, жұрт қатарына кіру керек.

Басқадан кем болмас үшін білімді, бай және күшті болуымыз керек. Білімді болуға оқу керек. Бай болуға кәсіп керек. Күшті болуға бірлік керек. Осы керектердің жолында жұмыс істеу керек» - деп жазды [1, 53 б.].

Осындай үлкен міндеттің жеке дара емес, бүкіл қоғам жұмыла жасағанда оң нәтиже беретінін Әл-Фараби атамыз да өзінің «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарасы» атты трактатының арнайы параграфында адамдардың бірлесуі мен өзара көмегі жайлы зерттеу жүргізді. "Жаратылысында әрбір адамға өз тіршілігі үшін және ең жоғары кемелділік

дәрежесіне жету үшін көп нәрсе керек. Ал мұны ол жалғыз жүріп таба алмайды және бұған жету үшін ол қандай да бір адам қауымын қажет етеді, осы қауымдағы адамдардың әр қайсысы оған қажетті нәрселердің жалпы жиынтығынан қандай да бір затты тауып беріп отырады, оның бер жағында әрбір адам өзінен басқа екінші адам жөнінде де нақ осындай күйге түседі. Міне сондықтан да бір-біріне көмектесіп отыратын, біреуі екіншісінің өмір сүруіне қажетті нәрселердің бір бөлігін тауып беріп отыратын көптеген адамдар бірлестігі арқылы ғана өзінің жаратылысына сай кемелдік дәрежесіне жете алады!" [2, 171 б.].

Бүгінгі таңда жастарға әлемдік ғылым мен прогресс деңгейіне сәйкес білім мен тәрбие беру, оның рухани байлығы мен мәдениеттілігін, ойлай білу мүмкіндігін жетілдіру, сонымен қатар әр адамның кәсіби біліктілігі мен білімділігін, іскерлігін арттыру әділетті қоғамның міндеті болып табылады.

Бірлесе отырып жұмыс жасау, қоғаммен үнемі бір болу, бұл адамдардың әлеуметтік өмірінде жеке дара ештеңеге қол жеткізе алмайтынын, тек қана бірлесе отырып, қоғамдық мақсатты жүзеге асыра отырып өз мақсатына ұмтылып, еңбегінің жемісін көретінін нақ айтып отыр. Бұдан қазақ қоғамының қайраткерлері қай уақытта болмасын білім мен бірлік, қарым-қатынас мәселесінің маңызды екендігін сөз еткен және де еңбектерінде толық жазып өткен. Сондықтан А. Байтұрсынұлының: «Бала оқытатындар бала оқытуын жақсы білерге керек. Бала оқытуын жақсы білейін деген адам әуелі балаларға үйрететін нәрселерін өзі жақсы білерге керек, екінші, баланың табиғатын біліп, көңіл сарайын танитын адам боларға керек. Оны білуге баланың туғанынан бастап, өсіп жеткенше тәнімен қатар ақылы қалай кіретін жолын білерге керек. Баланың ісіне, түсіне қарап, ішкі қалынан хабар аларлық болу керек... Бұл күнгі ғылымды жұрттарда бала оқыту жұмысы бала оқыту ғылымын оқып шыққан адамдардың қолында» - деп жазуы тегіннен-тегін емес еді [1, 53 б.].

Қоғамның негізін еңбек құрайды. Қоғам еңбек етпей өмір сүре алмайды. Ол үшін білім алу керектігі туындайды. Бұл өз заманына сай білім алуды талап етеді. Қазіргі кезеңде де, барлық уақытта да адамдар материалдық және рухани қажеттіліктерді бірге өндіріп отырған. Мысалы: жұмыс берушіні алсақ, ол өз жұмысын жалдамалы жұмысшыларсыз жалғыз өзі атқара алмаған болар еді. Көліктер жанар майсыз жүре алмаған болар еді. Міне, осылай барлығы бір-бірімен байланысқа түскен, өзара тәуелді қарым-қатынаста болады.

Үнемі жалғасын табатын әрекет бар кезде (мысалы, еңбек, балаларды тәрбиелеу, теле бағдарламаларды қарау, денсаулықты қорғау және т.б.), яғни адамдардың арасындағы үнемі байланыстың болуы, жаңа білімдерді де қажет етіп отырады. Ол білімнің толықтырылып, жаңа жағдайға сай болуын көрсетеді.

Ұзақ өмір сүрген көрнекті неміс физигі Макс Борн (1882-1970) былай деп жазды: "қазір менің жастық шағымда фантастика саласына қатысты деп саналатын сансыз заттар бар... автокөліктер мен ұшақтар болмады, радио қабылдағыштар болмады, фильмдер мен теледидарлар болмады, конвейерлер мен жаппай өндіріс болмады... Мұның бәрі менің көз алдымда шындыққа айналды және адамдардың өміріндегі экономикалық және әлеуметтік өзгерістерге, өткен тарихтың ондаған ғасырындағы кез-келген нәрсеге қарағанда тереңірек және іргелі болды..." [4, 116.].

Бұдан адамның ақыл-ойының дамуымен қатар, өзінің өмір сүріп отырған ортасында әлеуметтік құрылыммен қатар, әлеуметтік инфрақұрылымды да өзгерткенін көруге болады.

Бұл ондаған жылдар бойы дамыған білімнің нәтижесі. Адамның еңбегінің жемісі. Бірлесе отырып атқарған жұмыстарының көрнісі екенін аңғаруға болады.

Баланың жақсы болып өсуі – тәрбиеден. Баланың ең алғашқы тәрбиешілері – ата-анасы.

Ана тәрбиесі, әке тәрбиесі, ата-ене тәрбиесі халық тәрбиесімен сабақтасады. Ғұлама ойшылдарды, ақиық ақындарды, әділ билерді, шешендерді, ел қорғаған батырларды, халқын біріктірген хандарды да халқының тарихын ұрпақтан-ұрпаққа жеткізе жырлаған жырауларды да халық тәрбиелеген [5].

Адам өмірге бірдей болып келеді, бірақ та өсе бара олардың тағдыры әртүрлі болып қалыптасады. Адамның күдірет санасында, сондықтанда әрбір адам саналы өмір сүрсе және

бәрін ақылға салып, ойлап істесе, оның алдына қойған мақсатына да, байлыққа да, бақытқа да қол жеткізуге болады. Адамзат баласының осы кезге дейін құрған қоғамы, жасаған рухани және материалдық байлығы, осының бәрі сананың жемісі.

Рухани саулыққа көңіл қойылған жағдайда адам елмен сыйласады, ойлау қабілеті жоғары шама шарқын білетін, ақылмен іс істейтін өте сезімтал, ұстамды да байсалды, қоғамдағы өз орнын білетін, жауапкершілігіне ұқыптылықпен қарайтын, адамдармен тез тіл табыса алатын, табиғатты сүйетін, қоршаған ортадан хабардар, бақыт дегеннің не екенін түсінетін жан болады. Ал, рухани саулығы жоқ адам аталған барлық қасиетінен жұрдай болмақ.

Қазіргі кезеңде қазақ халқының өмірінде бұрын-соңды болмаған оқуға, еңбекке, қоғамдық өмірге ықыласы жоқ балалар саны күннен күнге артуда. Олар дөрекі, әдепсіз, барлық жағымсыз әдеттерге еліктеуге бейім келеді.

Адам қоғамы ұлы, орташа және шағын қоғамдарға бөлінеді:

Ұлы қоғам дегеніміз – бірімен бірі біріккен және біріне бірі көмек көрсететін көп халықтардың жиынтығы.

Отбасы мүшелерінің тәрбиешісі болған отбасы басшысының оқытушысы, балалар мен жас өрендер ұстазының оларға оқытушысы болатыны сияқты, әкім де – халықтардың тәрбиешісі мен оқытушысы. Міне, осылардың әрқайсысы біреулерді қайырымдылығы мен иландырғыштығы арқылы, екінші біреулерді күштеу арқылы тәрбиелейтін болса, әкім де [осылай етеді]. Күштеу арқылы тәрбиелеу тәлім-тәрбие алушы адамдар болмысының мәніне байланысты, бұлар өзінің аумағы мен күшіне қарай дараланып отырады. Халықтар мен қалалардың ұстаздары және тәрбиешілері ретіндегі әкімдердің тәрбие күші балалар мен жасөспірімдерді отбасы мүшелерінің тәрбиелеу күшінен анағұрлым асып түседі, дәл сол сияқты халықтарға тәлім-тәрбие беру ісінде де жасөспірімдер мен отбасы мүшелерін тәрбиелеуден күштірек болады.

Ерікті түрде тәрбиелеу өнері өте-мөте көп күшті керек етеді. Күштеп тәрбиелеу өнері жөнінде де осыны айтуға болады, ал мұның мәнісі, басқасын былай қойғанда адамның өмірдегі арманы болып табылатын бақытқа жеткізерлік белгілі бір іс-әрекет жасау, бағынбаған халықтар мен қалаларды жеңіп алу үшін әскерді шебер басқарып, қару-жарак пен жауынгерлерді пайдалана білу деген сөз.

Жан біткеннің бәрі ең биік кәметтікке жету үшін жаралған, ол бұған өзіне тән болмыс сатысына сәйкес жете алады. Бұдан [жалпы] адамға тиетін үлес ең жоғары бақыт деп аталады [6, 451 б.].

Міне біздің қоғамымыздың озық ойлы азаматтарымыздың арманы бүгінгі күні де маңызды мәселеден түскен жоқ, бірақ алға дамып ел қатарлы біліммен сусындап келе жатқан жастарымызды көруге де болады. Яғни білім әрбір адамның әлеуметтеніп, қоғамдық ортада өсуіне, өзін керекті адам ретінде дамыта алуына жағдай жасауындағы басты құралы екендігін көрдік. Ол үнемі дамуды қажет етеді.

Әдебиеттер:

[1] **Бәкір, Ә.Қ.** Алаш қозғалысы саяси топ басшыларының әлеуметтік көзқарастары. Оқу құралы. – Астаны – 2008

[2] **Ильясова, Э.** Қорқыт атаның табиғат туралы нақыл сөздері. Қорқыттану II кітап. – Қызылорда "Тұмар"2004

[3] Жаңа гуманитарлық білім. Қазақ тіліндегі 100 жаңа оқулық. Д. Бринкерхоф., Р.Уейтс., С.Ортега. Әлеуметтану негіздері. – Астана, 2018

[4] **Аитов, Н.А.** Социология образования. Учебник для высших педагогических учебных заведений. - Алматы, 2000

[5] **Сәулебекова, Р.О.** «Қазіргі кезеңдегі жасөспірімдерді тәрбиелеу жұмыстарының негізгі бағыттары мен ерекшеліктері» Интернет материалы

[6] Әбу Насыр әл-Фараби таңдамалы трактаттары. Қазақстан Республикасы Білім және Ғылым министрлігі. Ғылым комитеті. Философия және саясаттану институты. «Арыс» баспасы. – Алматы. 2009. Әл-Фараби ғылым туралы.Ғылымдардың жіктелуі туралы сөз.15 б.

THE ROLE OF INTERNATIONAL STANDARDS IN THE DEVELOPMENT OF CIVIL SOCIETY IN KAZAKHSTAN

MUSINA A.M.

*Project Analyst at the JSC «Economic Research Institute»
Master's student at L.N. Gumilyov Eurasian National University
EP «Ethno-political science», Astana city, Kazakhstan*

Аңдатпа. Бұл мақала азаматтық қоғамның дамуындағы халықаралық стандарттардың рөлін зерттейді. Модернизациялаушы әлемде ғылыми-техникалық қызмет қарқынды дамып келе жатқанда, олардың өзара әрекеттесуінсіз мемлекеттердің болуы мүмкін емес. Бұл өзара іс-қимылдар экономикалық және саяси қатынастар арқылы, атап айтқанда халықаралық ұйымдар арқылы жүзеге асырылуы мүмкін. Бұл жұмыста экономикалық ынтымақтастық ұйымының мысалында халықаралық ұйымның қызметі және өзара іс-қимыл, сондай-ақ оның қоғамның дамуына және оның жалпы әл-ауқатына қалай әсер ететіндігі көрсетілген. Бұдан басқа, ЭЫДҰ стандарттарын нарық субъектілері азаматтық қоғамның, оның ішінде Қазақстанда да қатысуы арқылы сақтаудың жаңа деңгейін қамтамасыз ететін тетік қарастырылуда.

Кілт сөздер. халықаралық ұйымдар, стандарттар, медиация, Ұлттық байланыс орталығы, Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымы.

Аннотация. Данная статья изучает роль международных стандартов в развитии гражданского общества. В модернизирующем мире, когда быстрыми темпами развивается научно-техническая деятельность, невозможно существование государств без их взаимодействия. Эти взаимодействия могут осуществляться через экономические и политические отношения, а именно через международные организации. В данной работе показано функционирование международной организации на примере Организации сотрудничества и взаимодействие, а также то, как он влияет на развитие общества и его благосостояние в целом. Кроме того, рассматривается механизм, обеспечивающий новый уровень соблюдения стандартов ОЭСР субъектами рынка путем участия гражданского общества, в том числе и в Казахстане.

Ключевые слова. международные организации, стандарты, медиация, Национальный контактный центр, Организация экономического сотрудничества и развития.

Currently, international organizations as a subject of international law are of great importance and influence the formation and development of societies around the world. Among such organizations, it is necessary to single out the Organization for Economic Cooperation and Development (hereinafter - the OECD), whose activities are aimed at well-being and ensuring the quality of life.

Kazakhstan, on the way to achieving goals in the field of economic and social transformation, strives to approach international standards. In this regard, Kazakhstan's development strategy includes joining the OECD.

It should be noted that since 2017 Kazakhstan has been a member of the OECD Investment Committee (hereinafter - the Committee). An essential condition for the members of the Committee is to ensure transparency in doing business, as well as consideration of complaints about violations of the OECD Guidelines. This is a set of recommendations for multinational enterprises and reflects the expectations of Governments that enterprises and their value chains will be consistent with the results of sustainable development in the interests of people and society. The OECD Guidelines are not binding on enterprises, but Governments have pledged to promote their implementation and effective implementation [1; p 12].

The OECD Guidelines are intended to prevent misunderstandings and create a climate of trust and predictability in relations between the business community, workers, government and society, including through the mechanism of the National Contact Point (hereinafter - NCP). The

NCP is a structure for reviewing complaints about violations of OECD standards. It should be noted that the work of multinational enterprises in the international arena served as a starting point for the development of the OECD Guidelines and the creation of the first NCP.

The NCP examines violations in 11 areas of the OECD Guidelines on Responsible Business Conduct for Multinational Enterprises, such as information disclosure, human rights, employment and industrial relations, environment, combating bribery and others [1; p 14].

All NCP should act in accordance with the basic criteria of visibility, accessibility, transparency, accountability and contribute to improving the quality of life.

It is necessary to understand that there are also negative impacts of multinational enterprises on the environment and people's lives. The reason is the activity of many multinational enterprises in the extraction of minerals and their production. The negative consequences of the activities of multinational enterprises have led to a number of government initiatives aimed at solving these problems by involving Governments.

In this regard, international examples of dispute resolution with the help of the NCP are presented below for clarity:

1) The World Wildlife Fund v. Soco International PLC.

Soco International PLC (hereinafter - the defendant) conducted oil exploration in the area of Virunga National Park, which is included in the land concession granted to the company by the Government of the Congo. This oil exploration in Virunga National Park is prohibited in accordance with international agreements and the legislation of the Congo, and the company's activities may have an adverse impact on the local environment and local communities.

The NCP of Great Britain offered mediation to resolve the dispute. During the work, both sides expressed hope for responsible cooperation.

With the assistance of the NCP, the parties reached an agreement in June 2014. The defendant agreed with the applicant in a joint statement to refrain from any exploration or other drilling in Virunga National Park as long as UNESCO considers such activities incompatible with the status of a World Heritage Park [2].

2) Association of Residents of Paracatu Urban Districts and Machadinho Rural District v. Kinross Brasil.

The use of explosives by Kinross Brasil damaged nearby houses, part of the infrastructure and made it difficult to access from the Machadinho countryside to the city of Paracatu.

Residents of both urban and rural areas had not previously been informed about the company's expansion plans, as well as about the need for houses with stronger structures.

In this particular case, the Brazilian NCP offered mediation.

During the work, three mediation meetings were held, at which the parties reached an agreement. In 2016, based on the agreement reached between the parties, the Brazilian NCP officially closed the case and made recommendations for Kinross Brasil:

- fulfill your commitment and support the Machadinho community;
- inform residents of neighboring districts about their work and future projects to build trusting relationships;
- compliance with due diligence processes to assess the adverse impact of mining activities [3].

The advantage of the NCP in resolving these specific cases is that agreements between the applicant and the company are reached using non-conflicting methods, such as mediation or reconciliation. This approach can be an operational and cost-effective alternative to more formal or legal procedures. In addition, regardless of whether an agreement has been reached, the NCP can make recommendations regarding Guidelines. Most NCPs also carry out follow-up actions after the completion of the case to ensure that any agreement and/or recommendations have been implemented. The presence of the NCP in the State is a guarantee of clarity in resolving disputes that arise. The mechanism of functioning of the NCP serves as a significant link in the international investment climate [4].

Thus, despite extensive international experience, Kazakh multinational enterprises or

international companies operating in our country must also comply with the OECD Guidelines and conduct their business responsibly.

For these purposes, the established NCP of Kazakhstan is working in the field of Responsible Business Conduct, in order to prevent the risks of their violation or eliminate the negative impact from the activities of multinational enterprises.

In conclusion, we can say that the NCP of Kazakhstan is one of the most successful NCP among young and novice structures in other countries. For example, innovative approaches to the campaign to raise awareness of the OECD Guidelines have been repeatedly noted. The NCP allows the country to reach a qualitatively new level in the international and national processes of civil society development and ensuring the status of the country. In the conditions of transformation, it is necessary to spread and popularize the NCP.

References:

[1] Национальный контактный центр Казахстана: опыт и перспективы развития /Астана: Министерство национальной экономики РК АО «Институт экономически исследований», 2022, ISBN 978-601-215-227-2, 110 с. – монография (в соавторстве)

[2] The official website of the OECD [Electron. resource]. – URL: <http://mneguidelines.oecd.org/database/instances/uk0038.htm>

[3] The official website of the OECD [Electron. resource] – URL: <http://mneguidelines.oecd.org/database/instances/br0020.htm>

[4] Official website of the National Contact Point of Kazakhstan [Electron. resource]. – URL: https://economy.kz/ru/Nacionalnyj_kontaktnyj_centr/Ob_NKC/

МОТИВАЦИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ В СФЕРЕ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

ДУЙСЕНОВА С.М.

Доцент, PhD

АЛДУБАШЕВА Ж.М.

Доцент, PhD

*Казахского Национального медицинского университета имени С.Д. Асфендиярова
Алматы қ., Қазақстан*

Андатпа. Бұл мақалада халықаралық тәжірибе мен ғылыми саясаттың тиімділігі көрсетілген. Жоғары оқу орындарында студенттердің ғылыми мотивациясы олардың қоғамдағы әлеуметтік жағдайын жақсартуға деген ұмтылыспен көбірек байланыстыратын кәсіби мәртебесін көтеруге ынталандыруды көрсетеді. Алайда, бұл ынталандыру объективті және субъективті қиындықтармен күрделене түседі. Объективті қиындықтарға мыналар жатады: ғылыми зерттеулерді қаржыландыратын ұлттық қорлардың жетіспеушілігі; жас ғалымдардың төмен жалақысы; докторантураға гранттар санының жеткіліксіздігі; докторантурада оқу ақысын төлей алмау. Субъективті қиындықтарға мыналар жатады: жеткілікті ғылыми әлеуеттің жоқтығы, жас ғалымдардың жетіспеушілігі, студенттердің халықаралық ғылыми қорлар мен институттар өткізетін конкурстарға қатысуы үшін гранттық және қайырымдылық шаралардың дамымауы, шет тілін нашар білу, бұл әртүрлі әдістемелік шетел көздерін және шетелдік тәжірибені толық пайдалануға мүмкіндік бермейді.

Кілт сөздер. Ғылыми мотивация, жоғары оқу орны, жас ғалым, ғылым.

Annotation. This article shows the effectiveness of international experience in implementation of youth scientific policy. For the students who want to attend the higher educational institutions the most important motive is to improve their professional status, which is highly associated with the aspiration to improve their social status in society. However, the process to attend higher education to improve social status is not a simple task to achieve, as there are other difficulties that complicate it. These difficulties can be categorized as objective and subjective ones. Objective difficulties include the following: lack of national funds financing scientific research; low wages for young scientists; inability to pay and insufficient number of grants for doctoral degrees. Subjective difficulties include: lack of sufficient scientific potential, underdevelopment of grant and charitable activities for students to participate in competitions held by international scientific foundations and institutions, modest knowledge of a foreign language preventing full use of various foreign sources and experiences.

Keywords. Scientific motivation, higher education institution, young scientist, science.

Наука и инновация являются одним из ключевых факторов содействия технологическому и социальному развитию. В экономически развитых странах наблюдается увеличение расходов на исследования и разработки, следовательно, увеличение абсолютной численности молодых ученых. Как показывает мировой опыт, высокий социальный статус представителей научных сообществ является показателем социально-экономического развития государства, эффективности его научно-технической политики.

Молодежь, занятая в сфере образования и науки, является одной из специфических социальных и профессиональных групп. С одной стороны, свойства и характеристики этой группы отражают тенденции развития молодежи в целом, с другой – тенденции развития профессионального сообщества, занимающегося интеллектуальной деятельностью. В то же время, как отмечают исследователи, в настоящее время в высшей школе существуют ограничения по привлечению молодых ученых, обусловленные субъективными и объективными факторами.

Процесс профессионального становления группы молодых ученых в рамках казахстанской и зарубежной практики имеет существенные отличия. Интерес к

исследовательской деятельности в казахстанских вузах формируется еще во время обучения в бакалавриате. Молодые ученые, как правило, вовлекаются в исследовательский процесс при обучении в докторантуре. Профессиональное становление ученого начинается с публичной защиты диссертации. В процессе обучения в докторантуре большинство молодых ученых ведут научно-исследовательскую деятельность и одновременно работают младшими научными сотрудниками или преподавателями.

Как уже отмечалось, современное общество переживает сложный этап социально-экономических реформ, требующих научно-технического прорыва. Переход науки на новый уровень развития требует создания мощного кадрового потенциала молодых исследователей: энергичных, активных ученых с нестандартным мышлением, конкурентоспособных, стремящихся к постоянному повышению уровня своего развития, обладающих профессиональной мобильностью, чувством ответственности, креативностью. В настоящее время молодой ученый – это не только специалист, обладающий профессиональными знаниями, навыками и умениями, но и человек, научная деятельность которого позволяет преодолевать стереотипы, разрабатывать инновационные идеи, а также решать актуальные проблемы города, области и страны эффективным и инновационным способом.

Исследователи Телегина И.П., Краковецкая И.В. (Телегина, 2010) [1] выделяют следующие ведущие мотивы при приеме на преподавательскую должность в вузы:

- самореализация – престиж профессии, имидж и престиж вуза, карьерные возможности;
- познавательный процесс, поиск истины, интерес к избранной специальности, стремление к проведению исследований и разработок, творческий характер и содержание работы;
- социальные мотивы – стремление передать знания и опыт подрастающему поколению, интерес к воспитательной работе, стремление принести пользу обществу;
- материальное поощрение – рост заработной платы, возможность дополнительного заработка;
- самоутверждение и саморазвитие – возможность обучения, признание в виде ученых степеней и званий, возможность развития интеллектуального потенциала;
- удобный график работы, длительный отпуск, работа в государственном учреждении, благоприятная интеллектуальная и культурная среда.

Успешность адаптации молодых ученых к научной и профессиональной деятельности зависит от удовлетворения их мотивов исследовательской и познавательной деятельности.

Молодежь является приоритетом и основным ресурсом развития науки. Нарращивание потенциала науки, вовлечение молодых ученых в исследовательский процесс стали одной из ключевых проблем постсоветского пространства. Важными критериями являются квалификация научных руководителей, уровень и объем исследований, связи с научными учреждениями.

Калинкин Е.В. подчеркивает, что важным фактором активизации научно-исследовательской работы студентов является повышение экономической эффективности научно-исследовательской деятельности вузов. Одним из перспективных направлений автор считает создание учебно-научных производственных комплексов на базе университета. Это позволит укрупнить исследования, расширить объем исследований и ускорить процесс внедрения выполненных работ в производство. Создание образовательных, научных и производственных комплексов также позволит осуществлять целевое финансирование исследований, более эффективно использовать научное оборудование и материально-техническую базу, привлекать к исследованиям сотрудников вузов (Калинкин, 1982) [2]. В Казахстане, в частности, в КазНУ им. аль-Фараби в качестве способа стимулирования научных исследований было выбрано проведение студенческих конкурсов и инновационных проектов, а также создание студенческих бизнес-инкубаторов.

В индикативном поле Казахский национальный университет им. аль-Фараби

учитывает степень участия научных сотрудников и преподавателей в научных исследованиях как способ привлечения их к ведению научной деятельности (на основании данных индикативного плана). Конкурсы среди вузов ежегодно проводятся на лучшую организацию студенческих научных исследований в целях стимулирования и совершенствования организации и управления студенческими научными исследованиями.

Для успешной интеграции Казахстана в международную систему образования необходимо учитывать зарубежный опыт организации и стимулирования научно-исследовательской деятельности студентов. Ратнер Ф.Л. (Ратнер, 1992) [3], Петров М.К. (Петров, 2022) [4] и ряд других авторов изучали условия совершенствования научной работы студентов в зарубежных странах. Исследователи отмечают, что за рубежом с 60-х годов XX века вводится так называемая исследовательская подготовка, когда талантливый студент не работает над дипломным проектом, а пишет диссертацию с начала учебы в университете. Студенты обучаются в отдельной команде, по индивидуальному плану, отбор таких студентов на программу осуществляется очень строго. Эта форма обучения характеризуется очень тесной связью с научным руководством и высокой работоспособностью. Особое внимание уделяется консультированию как методу управления научной деятельностью студентов, большую роль в такой подготовке играют практика, студенческий конструкторское бюро (СКБ) и связи с производственными учреждениями.

Статья Георгиевой Т.С. изучает опыт университетов США в сотрудничестве с промышленными предприятиями. В последние годы в США наблюдается тенденция к большему привлечению частных фирм к финансированию университетских исследований, неуклонно развивается коллаборация университетов с промышленными предприятиями. Сотрудничество обычно начинается с того, что фирмы используют университетских ученых в качестве консультантов при проведении собственных исследований. Затем они заключают договор о проведении совместных операций. В последние годы количество проектных институтов неуклонно увеличивается – они представляют собой независимые от администрации вуза научно-исследовательские организации, в которых работают преподаватели, студенты и аспиранты. Исследовательские и научные парки представляют собой еще одну перспективную форму контактов между университетами и промышленными предприятиями при проведении научных исследований (Георгиев, 1988) [5].

Система высшего образования и научной деятельности в Германии имеет свою специфику. Франк Э. и Опитс Ч. в статье «Совершенствование высшего образования в Германии» отмечено, что в стране активно обсуждаются проблемы повышения конкурентоспособности университетской системы. Политики сходятся во мнении, что путем реформирования высшего образования в Германии должна быть создана система подготовки высококвалифицированных специалистов. Эта система может эффективно работать в конкурентной среде.

Авторы статьи предлагают кардинально изменить структуру рынка образования в Германии. Формирование иерархии университетов делает их более вовлеченными в «управление репутацией», чтобы привлекать наиболее талантливых студентов и иметь возможность проводить исследования на высоком уровне (Frank, & Opitz, 2002) [6].

Казахстанский исследователь Г.С. Абдирайымова в своих исследованиях оценивает уровень развития науки в Казахстане (Абдирайымова, 2012, с. 58) [7]. В настоящее время мнение молодых ученых об уровне развития науки в Казахстане позволяет говорить об их негативном отношении к проблеме. Можно сказать, что в общественном мнении молодежи нет односторонней оценки. Большинство респондентов (27,5%) ответили, что «Наука в Казахстане находится на среднем уровне по стандартам СНГ». Респонденты высоко оценивают уровень научных кадров, прежде всего их опыт и квалификацию (6,1 балла). Информационная поддержка на третьем месте с 5,8 балла. Зарплата ученых имеет самую низкую оценку – 4,3 балла. На последних позициях рейтинга находятся также такие пункты,

как «Внедрение научных достижений в практику» и «Материально-техническое обеспечение научно-исследовательских учреждений». Остальные показатели были оценены между 5,5 и 5,2 баллами [8].

Группы «молодых ученых» были созданы в Советском Союзе в Институте науки, в 60-х годах XX века, их научные достижения были тогда признаны миром, и наука жестко контролировалась советской властью. (Абдирайымова и др., 2014) [9]. В этот период были проведены первые конференции молодых ученых, в результате чего был создан Совет молодых ученых и специалистов. После советского периода внимание общества и государства к ученым в этой области возросло в 90-е годы XX века, в то время как сама наука в стране испытывала трудности из-за изменений в казахстанском обществе, в результате научные исследования пришли в упадок, так как потребительский сектор экономики был недоступен и у ученых не было возможности выехать за границу. Внедрение в научную среду понятия «молодой ученый» показало зарубежным странам общественно-политическую ситуацию в Казахстане в XX-XXI веках и охарактеризовало как исторический период: наука сталкивается с множеством проблем в период кризиса и разрушения, но в то же время она могла помочь стране преодолеть трудности этого периода. Научные исследования играют очень важную роль в создании источника экономического роста в традиционной системе.

В сфере поддержки занятости научной и инновационной деятельности, направленной на помощь работникам высшей школы и науки, государством применяются отдельные меры для исправления отсталых явлений и трудностей последних двадцати лет. Однако они были разрозненными и были направлены на отдельные группы ученых и специалистов, поэтому не привели к каким-либо серьезным изменениям в научно-техническом комплексе страны. Разработка и реализация мер поддержки молодых ученых впервые осуществлена в национальных крупных проектах и научно-исследовательских программах.

Как и в западных странах, в категорию «молодой ученый» в Казахстане входят молодые люди, занимающиеся наукой, исследованиями и педагогикой, академической деятельностью в университетах и научных учреждениях (Жаназарова, 2013) [10]. Имеют высшее или послевузовское образование, направленное на профессиональное саморазвитие в области образования и науки, для них характерно постоянное развитие своих знаний и повышение квалификации. По своему образу жизни молодые ученые относятся к среднему классу, но имея необходимое образование, природные ресурсы, большинство из них не имеет экономических и социальных ресурсов.

Благодаря выдающимся достижениям, достигнутым за последние несколько лет, растущая тенденция в Европе становится более оптимистичной для развития науки и приводится в соответствие с ценностями Европейского Союза и чаяниями своих граждан (Мутанов и др., 2013) [11]. В связи с этим предоставляются лучшие возможности не только для более глубокого установления отношений с другими европейскими странами, но и для лучших возможностей развития. Таким образом, по общему мнению, мы наблюдаем необходимость тесной связи с постоянно растущей Европой в политическом и академическом мире, мы понимаем, что наращивание и укрепление интеллектуального, культурного, социального и научно-технического потенциала растет.

Трансформационные процессы, происходящие в Казахстане в течение последних 20 лет, повлияли на структуру и систему ценностей молодежи, ее профессиональные планы и предпочтения, а также в различных социальных и профессиональных группах. Достижение материального благополучия (29,8%), карьера (41,1), наличие интересной работы (29,1) стали показателями жизненного успеха молодых людей. Однако в структуре мотивации выбора научной карьеры преобладающими являются такие факторы, как интерес к науке, творчеству, возможность реализовать собственный интеллектуальный потенциал, т.е. мотивы, привлекающие молодежь к науке и традиционно не связанные с получением дохода. Научно-учебная деятельность рассматривается как мощный ресурс саморазвития, большинство молодых людей рассматривают научную деятельность как единственную

возможность профессиональной самореализации. Это свидетельствует о том, что такой выбор сделан не случайно, научная карьера является осознанным выбором и обусловлена стремлением к творческой, интеллектуальной деятельности. В ходе опроса выявлены устойчивая социально-психологическая модель поведения молодых ученых и консервация традиционных для исследовательской и академической сферы практик в виде возможности исполнения специфических ролей (исследователя или преподавателя).

Однако вопреки пессимистическим оценкам перспектив формирования устойчивой мотивации молодых ученых, работающих в вузах, для исследовательской деятельности необходимо создание определенных условий, в том числе: повышение престижа вузовских исследований; поощрение молодежи к участию в исследовательской деятельности; привлечение молодых преподавателей и исследователей к участию в решении творческих научных задач с использованием современных инновационных методов; привлечение молодежи к научным проектам и разработкам, направленным на решение актуальных задач в различных областях науки, имеющих приоритетное значение как для вуза, так и для государства в целом.

Социологическое исследование выявило, что социальный фактор может играть важную роль в формировании мотивации получения высшего образования и занятия научной деятельностью. На основании анализа научной литературы по проблемам развития исследовательской деятельности и результатов прикладных социальных исследований можно дать следующие рекомендации.

Основными мотивами участия в НИОКР являются мотивы самореализации и повышения самооценки. Меры стимулирования должны учитывать особые потребности и интересы молодых ученых. Таким образом, материальные стимулы для данной категории молодежи не являются доминирующими, они в большей степени стремятся к признанию общественной значимости своей научной деятельности, востребованности результатов этой деятельности. Система стимулирования молодых ученых должна основываться на разработке комплекса мер социальной защиты (гарантии занятости, развитие специальной системы жилищно-коммунального хозяйства, здравоохранения, информационных льгот), позволяющих целенаправленно и углубленно заниматься исследовательской деятельностью. Ведущим мотивом молодых ученых является мотив приобретения статуса (получение высшего образования (диплома), стремление найти высокооплачиваемую работу, занять достойное положение в обществе), а их отношение к НИОКР в большей степени инструментальный, чем терминальный характер.

Литература:

- [1] **Телегина, И.П.**, Краковецкая И.В. Подходы к оценке мотивации профессиональной деятельности работников высшей школы на основе инноваций – Вестник Томского Государственного университета. 2010. №3(11). С. 59-63
- [2] **Калинкин, Е.В.** Научно-технический потенциал вузов и пути его эффективного использования / Е.В. Калинкин. – М: Издательство "Высшая Школа", 1982.
- [3] **Ратнер, Ф.Л.** Научная деятельность студентов Германии / Ф.Л. Ратнер. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1992. – 132 с.
- [4] **Петров, М.К.** Социально-культурные основания развития современной науки Изд. 2. URSS. 2022.232 с. ISBN 978-5-9710-9572-9
- [5] **Georgieva, T.** The ways of development of cooperation of universities with the production (from the experience of USA high school). Bulletin of higher education, 4. 1988
- [6] **Frank, E., & Opitz, Ch.** Improving higher education in Germany. Sociology of Education, 1. 2002
- [7] **Abdirajymova, G.** Young scientists of Kazakhstan: rationale sociological portrait. Scientific publishing. – Almaty: Kazakh University. 2012
- [8] Какое место занимает Казахстан в рейтинге стран по расходам на оборону. <https://inbusiness.kz/ru/news/kakoe-mesto-zanimaet-kazahstan-v-rejtinge-stran-po-rashodam-na-oboronu>
- [9] **Abdirajymova, G.,** Burkhanova, D., Serkizhanova, S., & Verevkin, A. Scientific, educational

strategies of young scientists as representatives of Kazakh middle class. Behavioral and Psychological Sciences, 116, 4880-4883. 2014.

[10] **Zhanazarova, Z.** Innovative processes in education and science. Strategy of the Republic of Kazakhstan in the context of training innovative thinking specialists, 1, 31-33. 2013.

[11] **Mutanov, G.,** Burkitbayev, M., Ibrayeva, G., &Abdiraiymova G. Kazakhstan in the European Higher Education Area (AHEA). Journal of the European Higher Education Area, 3, 67-91. 2013.

ГЕОСАЯСАТ ЖӘНЕ ОРТАЛЫҚ АЗИЯНЫҢ ГЕОСАЯСИ ҚАУІПСІЗДІГІ ХАҚЫНДА

ПАНИЯЗ Т.

*А.Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университетінің аға оқытушысы,
саясаттану магистрі, Қостанай қ., Қазақстан*

Аннотация. В статье анализируются геополитика и геополитические теории, а также концепции геополитической безопасности. Также изучены и проанализированы геополитические проблемы и безопасность Центральной Азии и Казахстана. Также была изложена оценка многовекторной внешней политики Казахстана и состояние современных международных отношений.

Ключевые слова. геополитика, геополитические теории, геополитическая безопасность, вызовы, внешняя политика, стратегические приоритеты, национальные интересы.

Annotation. The article analyzes the geopolitical and geopolitical theories, as well as the concepts of geopolitical security. The geopolitical problems and security of Central Asia and Kazakhstan were also studied and analyzed. The assessment of Kazakhstan's multi-vector foreign policy and the state of modern international relations was also outlined.

Keywords. geopolitics, geopolitical theories, geopolitical security, challenges, foreign policy, strategic priorities, national interests.

Халықаралық қатынастар теорияларының дамуына белгілі бір географиялық кеңістікті бақылауға мүмкіндік беретін, мемлекеттің сыртқы саясаты тәуелді болатын факторларды айқындайтын көптеген идеяларды ұсынған авторлар елеулі үлес қосты. Саяси ойлар тарихында географиялық ортаның қоғамға әсері туралы пікірлер Гиппократ, Аристотель, Платон еңбектерінде көрініс тапқан болатын. Француз ойшылдары Ж. Боден (XVI ғ.) және Ж. Монтескье (XVIII ғ.) т.б өз еңбектерін климаттың адамдардың саяси мінез-құлқына ықпал ету анализіне арнап зерттеу үрдісін бекіте түсті. Алайда геосаясат халықаралық қатынастар теорияларында өзіндік бағыт болып XIX ғасыр соңы мен XX ғасыр басында қалыптаса бастады. 1900 жылы швед ғалымы Р. Челлен (1864-1922) мемлекетті ерекше географиялық организм ретінде қарастырып, «геосаясат» терминін енгізіп, оны өзінің саяси іс-әрекетінің бағыттарының бірі деп сипаттады [1].

Дегенмен мемлекетке қатысты арнайы проблемаларды білдіретін оның бүкіл теориясынан тек тиісті термин ғана маңызды болып, «мемлекеттің географиялық организм немесе кеңістік феномені» ретінде сипатталған бөлігін білдіретін мағынаға ие болып қалды. Тұтастай алғанда геосаясат мемлекеттердің кеңістік қатынаста өзара органикалық қатынасын және тарихи себептілік іс-әрекетін көрсететін «егемендік», «аумақ», «мемлекет қауіпсіздігі» құндылықтарына негізделген халықаралық қатынастар теориясына дендеп енді. Бұл таңсық емес еді, Рим империясы мен Алтын Орда, Британ т.б. әлемдік империялардың елеулі аумақтарды (географиялық кеңістікті) бақылап, үстемдігін басқа мемлекеттерге көрсетуге мүмкіндік беретін ресурстарға ие болып, өз білгенімен құрлықтардың тұтастай келбетін өзгерткенін білеміз. Сол уақыттан бастап халықаралық қатынастар аренасында саяси өзгерістердің себебін және әлемдік саясатқа географиялық ортаның өктемдігін түсіндіретін геосаяси құрылым арқылы ғылымға нақты «тарихи заңдылықтар», әлеуметтік дарвинизм, органицизм және географиялық фатализм сынды идеялар мен ұғымдар үздіксіз енді.

Осындай ұғымдардың әсерімен халықаралық саясаттың табиғаты мен даму тенденциясын теориялық тұрғыдан түсіндіретін шекараларды сақтау және кеңейту, мемлекеттің теңізге шығу жолы, үкіметтің өз аумағын бақылауы және көрші мемлекеттерге ықпалын таңу сияқты идеялар орын ала бастады. Халықаралық қатынастарды түсіндіруде

«құрлықтық үстемдік», құрлықтық және теңіз державаларының бітпес қайшылықтарының категориялары, сыртқы саясат байланыстарында мағыналық ядросы ретіндегі мемлекеттердің аумақтық кеңеюі және құралдар мен әдістердің әлемдік кеңістікті бөлу және қайта бөлудегі негіздемесі ұғымдары алға шықты [2].

Геосаяси талдауларда елеулі оқиға ағылшын ғалымы Х. Макиндердің (1869-1947) «Саяси географияның физикалық негізі» (1890) және «Тарихтың географиялық өсі» (1904) еңбектерінде геосаясаттың кейінгі барлық тарихына елеулі ықпал еткен «Хартленд» тұжырымдамасын ұсынған еді. Оның пікірінше Азия, Африка және Еуропа деп жасанды бөлінген құрлықтың бөлігі «нақты күштің орналасуына» айналған «әлемдік арал» болып табылады. Оның қақ ортасын «ішкі жарты ай» (Еуразияның материктік бөлігіне жатпайтын мемлекеттер) және «сыртқы жарты ай» (Аустралия, Америка т.б. мемлекеттер) елдерінен қашықтағы сол кездегі Ресей империясына кіретін Қазақстан, Өзбекстан тағы басқа елдер құрады. Бұл «жер ортасы» немесе «Хартленд» (Еуразия) теңіз империяларының ықпалы жүрмейтін «әлемдік саясаттың осі» болып табылды. Макиндер кім «Хартлендке» бақылау орнатса, ол «әлемдік аралға», ізінше бүкіл әлемге бақылау орнатады деді.

Мұндай идеялар әлемдік күштер арасалмағында құрлықтық державалардың теңіздік және мұхит жағалаулары мемлекеттерінен артықшылығын бекіте түсті. Алайда мұндай жағдай «Хартлендке» бақылау орнатқан елдердің күш-қуатының әлсіреуіне, теңізге шығуына және сол аумақта ірі мемлекеттердің (Германия және Ресей) бірігуіне кедергі болатын, олардың бөлшектенуіне алып келетін қарсы тұратын блоктар мен коалициялардың құрылуын туғызады. Осылармен қатар Макиндер ғаламдық геосаяси құрылымға бөлу негізінде болашақта әлемде саяси күштердің орналасуына физикалық ортаны белсенді өзгертуге қабілетті технологияның дамуының әсер етуі мүмкіндігін жоққа шығармады. Сондықтан ғылыми жаңалық пен техникалық прогресті қолдайтын, сондай-ақ осыған бүкіл қоғамдық жүйені ұйымдастыруға қабілетті мемлекеттерде шешуші әлемдік ықпал сақталуы тиіс деген болатын [3].

Неміс ғалымы Ф. Рацель (1844-1901) өзінің «Саяси география» (1897) атты еңбегінде аграрлық елден өндірістік державаға айналған Германияның экспансиялық ұмтылыстарының негізіне әкелетін бірқатар жағдайларды атап көрсетті. Мемлекетті биология заңдылықтары бойынша әрекет ететін организм ретінде қарастырып, «елдің орналасуы, кеңістік пен шекаралар» өмірлік маңызды компоненттері және оның өмірлік тұрақтылығын сақтаудың шарты аумақтық экспансия мен «өмірлік кеңістікті» кеңейтетін саяси күш-қуатты арттыру болып табылады деп есептеді. Сондықтан неміс саясаткерлері елдің аса қуатты болуы үшін өзіне «отарлау өнерін» дамытуы қажет деп санады.

Тағы бір неміс ғалымы К. Хаусхофер (1868- 1945) мемлекетті автаркиядан және көршілердің тәуелділігінен сақтайтын өмірлік кеңістікті кеңейту идеясын негізге ала отырып, жаңа жерлерді жаулап алу арқылы еркіндікке жету мемлекеттің ұлылығының көрсеткіші деп есептеді. Ол өз күшқуатының аумақтық таралуын ірі мемлекеттердің ұсақ мемлекеттерді жұтуында деп атап көрсетті. Мюнхендік профессордың осы идеялары негізінде гитлерлік Германияның басшылығы көрші мемлекеттерге соғыс ашу мен «үшінші рейхті» құрудың «географиялық осін» әзірлеген болатын. Және де Хаусхофердің ойынша «құрлықтық немесе теңіздік держава жеке өзі әлемдік держава бола алмайды» және «оның құрылуы осы екі фактордың комбинациясына тәуелді» деп сипаттады [4]. Осылайша геосаясат туғызған категориялар мен ұғымдар геосаяси теориялардың негізін қалады.

Қазіргі кезде геосаяси теориялардың маңызды аспектілерінің бірі геосаяси қауіпсіздік болып табылады. Геосаяси қауіпсіздік мемлекет немесе белгілі бір аймақ мүдделерінің қорғаныс жағдайы. Бұл ұғымдар өз шеңберінде ұлттық мәселелер ауқымын кеңейте түседі. Өйткені жеке бір мемлекеттің қауіпсіздігін сол аймақтың қауіпсіздігінен бөліп қарастыру мүмкін емес. Аймақтағы қауіпсіздіктің, тұрақтылықтың негізі – геосаяси тепе-теңдікті қамтамасыз етуде болып табылады. Мемлекеттің қауіпсіздігі туралы тарихи алғышарттарды зерттей отырып, адам, қоғам және мемлекеттің қауіпсіздігі жайлы айтқан ежелгі философтар мен саясаткерлердің, әскери стратегтердің қызғылықты пікірлерін

кездестіруге болады. Ежелгі Қытай философы, қолбасшысы Сунь-Цзыдың «Әскери өнер туралы трактатында» қауіпсіздік мәселесін мемлекеттің әскери қуатымен емес, барлауды дұрыс қолдана алумен байланыстырады [5].

Пандемиядан кейінгі кезеңде көп полярлы дамуға негізделген жаңа әлемдік тәртіптің дамуы жеделдеп, дағдарыспен, катаклизмдермен қатар өкінішке орай, геосаяси қақтығыстармен ұласа түсуде. Украинадағы соғыс, Орталық Азия мен Кавказдағы қақтығыстар, Тайвань мен Қытай арасындағы шиеленіс әлемдегі геосаяси қауіпсіздікті одан әрі ушықтырып жіберуі Орталық Азия мен Қазақстанның геоэкономикасына қатты ықпал еткенін байқаймыз.

Бүгіндері Орталық Азия мемлекеттерінің әлемдік қауымдастыққа кірген сәтінен бастап сыртқы субъектілермен қатынасы әлем саяси сахнасындағы ойыншылардың күштер тепе-теңдігінде күрделі өзгерістерге ұшырауымен дөп келді. Орталық Азияның қауіпсіздік жүйесін қарастыруда аймақтың әлі де әлсіз саяси-экономикалық функционалды байланысын ескеруіміз қажет. Белгілі бір мүдделердің бір-бірімен уақытша сәйкес келуі аймақта ұжымдық қауіпсіздік жүйесін қалыптастыру үшін жеткіліксіз. Дегенмен 2022 жылғы 21 шілдеде Қырғызстандағы Шолпан-Атадағы Орталық Азия елдерінің саммиті өңірлік интеграция болашағын талқылауға алғашқы нақты қадам ретінде тарихқа енді. Бұған Орталық Азияның бес елі ұзақ уақыт бойы ұмтылып келеді, бірақ бүгінде халықаралық қатынастардағы сын-қатерлер пен қайшылықтар, Батыс пен Ресей арасындағы санкциялық соғыстар Орталық Орта Азия елдерінің геосаяси және геоэкономикалық стратегиясына үлкен өзгерістер әкелді.

Бұл кездесуде Президент Қасым-Жомарт Тоқаевтың: «геосаяси турбуленттілік пен әлемдік экономиканың тұрақсыздығы жағдайында біздің кездесуіміз Орталық Азия елдерінің бірлігін көрсетеді, жаңа сын - қатерлер мен қауіп-қатерлерге бірлесіп қарсы тұруға деген ортақ ұмтылысты айғақтайды», «санкциялық соғыстар мен өсіп келе жатқан протекционизм тудырған алдағы жаһандық рецессия қаупі аймақтық экономикалық ынтымақтастықты жедел дамыту мәселесін бірінші орынға шығарады», деп атап өтуі аймақтың геосаяси және геоэкономикалық стратегияларының күрделі өзгерістерді бастан өткізіп жатқандығын аңғартып отыр [6].

Бұл ретте аймаққа қызығушылық танытып отырған сыртқы күштердің саяси ұстанымдарын анықтап, талдау қажеттілігі туындайды. Орталық Азияның күрделі геосаяси жағдайына әсер ететін (Ресей, Қытай, мұсылман әлемі ортасында Ауғанстан, Иран және Кавказбен көршілігі тағы бар) сыртқы күштердің (Қытай, Түркия, Иран) ықпалының қиылысында тұрғанын байқаймыз. Кешегі өткен «Орталық Азия – Қытай» форматындағы алғашқы саммиті де Орталық Азия мен Қазақстанның транзитті әлеуетіне зор мүмкіндіктер беріп қана қоймай, жаңа геосаяси тәуекелдер мен бәсекелестікке де жол ашатыны анық. Сонымен қатар Қазақстанның ЕҚЫҰ, ШЫҰ мен АӨСШК сынды халықаралық ұйымдарға мүшелігін ескере кеткеніміз абзал.

Бұған дейін Қазақстан ғаламдық және геосаяси тұрғыдан трансқұрлықтық экономикалық байланыстарда өз рөлін көрсетіп, Азиялық Шығыс пен еуропалық Батыстың сәтті синтезі ретінде көрініп келді. Оған Қазақстанның этникалық алуан түрлілігі, ауқымды территориясы, көпсалалы экономикасы мен білімді халқы, көпвекторлы саясаты мүмкіндік берді. Қазіргі кезеңде тіптен мемлекеттің сыртқы және ішкі қатерлерге төтеп беру мүмкіндіктері тікелей демократияның даму деңгейіне байланысты қарастырыла бастады (қаңтар оқиғасына дейін де, кейін де).

Қазақстанның жаңа ғасыр талаптарына сай таңдап алған стратегиясы елдің ұзақ мерзімді басымдықтары мен ұлттың мемлекеттік мүдделеріне бағытталған. Осы бағыттар мен басымдықтарды нақты белгілей отырып, елдің даму қарқынына әсер ететін, олардан туындайтын қауіптер мен қатерлердің мазмұнын дер кезінде анықтап, өз уақытында батыл өзгерістер енгізе отырып, өзінің мүдделерін нақты қорғауға және посткеңестік кеңістікте болып жатқан геосаяси тартыстарда, ұлттық мүддесіне сай сыртқы саясат жүргізуінде көпвекторлы саясатқа басымдық беруін жалғастыра бермек деген ойдамыз.

Сол себептен геосаясат пен геосаяси теорияларды, геосаяси қауіпсіздік ұғымдарын талдау міндет қана болып қалмай, оның елдің сыртқы саяси стратегиясының тұжырымдамалық негізіне арқау болуы тиіс. Біздің мақсатымыз геосаясат пен геосаяси теориялардың, геосаяси қауіпсіздік ұғымдарының мазмұндық сипатын толықтай түсіне отырып ұлттық мүддеге сай пайдалануды меңзеу болып табылады.

Әдебиеттер:

- [1] **Нартов, Н.А.** Геополитика. – М., 2000. – 9-бет.
- [2] Бұл да сонда. – 47-бет.
- [3] Бұл да сонда. – 51-бет.
- [4] **Андрианова, Т.В.** Геополитические теории XX в. – М., 1996. – 65-бет.
- [5] Саясат. – 2008. - №4. – 54-бет.
- [6] <https://www.eurasian-research.org/publication/central-asias-foreign-policy-in-2022-highlights/?lang=ru>

EXPLORING THE HUMANITARIAN INFLUENCE OF TEACHERS ON STUDENTS IN THE TRANSFORMATIONAL CONTEXT OF KAZAKHSTANI SOCIETY: A QUALITATIVE STUDY

NURYMBETOV Y.

*PhD, candidate at Kazakh National University after Al-Farabi, department of Sociology,
Almaty city, Kazakhstan*

Аңдатпа. Бұл сапалық зерттеу мұғалімдердің сөздері арқылы оқушылардың мұғалімдердің бағалауын зерттейді. Нәтижелер мұғалімдердің жұмысын ынталандыратын және бағалайтын негізгі тақырыптарды ашады, соның ішінде сыныптан тыс оқушылардың жетістіктерге жетуі, оқушылардың алғыс білдіруі, сабақ нәтижелерінің жақсаруы, балалар мен мұғалімдер арасындағы байланыс, білім алушылардың сабаққа ынтасының артуы, мұғалім мен оқушының тығыз қарым-қатынасы, оқушылардың мұғалімдермен сәлемдесуі, білім алушылардың оқыту әдісін мадақтауы, балалардың жеке мәселелерін талқылау және кері байланыс жасау. Бұл тақырыптар мұғалім мен оқушы арасындағы жағымды қарым-қатынастың, оқушылардың белсенділігінің және тиімді оқытудағы мұғалімдердің күш-жігерін танудың маңыздылығын көрсетеді. Осы факторларды түсіну мұғалім-оқушы динамикасын арттыру және оқушының академиялық көрсеткіштерін оңтайландыру үшін стратегияларды басшылыққа алады.

Кілт сөздер. мұғалімнің әсері, мұғалімнің мотивациясы, оқушыны бағалау, мұғалім мен оқушы қарым-қатынасы, оқушының белсенділігі

Аннотация. В этом качественном исследовании изучается оценка учащимися учителей через слова учителей. Результаты раскрывают ключевые темы, которые мотивируют и ценят работу учителя, в том числе достижения учащихся за пределами класса, благодарность учащихся, улучшение успеваемости в классе, повышение вовлеченности учащихся, отношения между учителем и учеником, приветствие учащихся учителями, похвалу учениками метода обучения, обсуждать личные проблемы детей и давать обратную связь. Эти темы подчеркивают важность позитивных отношений между учителем и учеником, участия учащихся и признания усилий учителей в эффективном обучении. Понимание этих факторов может направлять стратегии по улучшению динамики взаимодействия между учителем и учеником и оптимизации академической успеваемости учащихся.

Ключевые слова. влияние учителя, мотивация учителя, оценка ученика, отношения учитель-ученик, активность ученика.

Introduction. Professional motivation is the inner strength and motivation that forces people to be the best in the chosen field. This is caused by a combination of personal passion, inner gratification and intent to have a semantic impact. This will increase their will, tenacity and sustained drive for growth, which will ultimately lead to professional execution and success. Motivation, as a driving force in individuals' personality structure, profoundly influences behavior, professional self-determination, and job satisfaction. The formation of professional motivation among aspiring specialists, emphasizing the role of concrete motives in career decision-making and long-term commitment to professional duties, based on a study conducted at Penza State University of Architecture and Construction and the Association "University Educational Complex" across different educational stages [1].

Professional motivation of secondary school teachers varies depending on their years of service, with novice teachers focusing more on tasks and interactions, while experienced teachers exhibit a stronger self-focus, and external positive motives, such as recognition and salary growth opportunities, are prevalent in motivating teachers [2]. Professional motives of primary school teachers reveal a strong commitment to teaching as a professional activity, proactive research capacity, and positive emotions that inspire students, colleagues, and school administration,

highlighting the importance of understanding the relationship between teacher motives and the students' learning process [3]. On teachers' professional motivation in secondary schools indicate that the support and leadership of tolerant administrators play a crucial role in motivating teachers and fostering their success, while intrinsic motivation is essential for sustained behavior and extrinsic motivation serves as a supportive element. Moreover, external factors such as physical conditions, economic conditions, student interest, and parent support significantly impact teachers' motivation [4].

Since the importance of the teacher's motivation directly depends on the quality of their work and the success of students, it is important to identify the reasons for their motivation and increase them. It has been proven by some authors that one of the ways to increase the motivation of a teacher is the achievements of their students and the indicators of knowledge [5,6]. However, a study has not been conducted on which reasons are factors of increasing motivation for the teachers themselves. The main goal of this study is to determine how teachers, based on the results of interviews, understand from their own words that their students value their work. That is, as a result of the qualitative research carried out, the goal is to find out what feedback or actions of students give motivation to teachers.

Methods and methodology. To collect the data, a semi-structured interview format was chosen. One advantage of using semi-structured interviews in qualitative research is the flexibility they offer, allowing for a balance between structure and open-endedness, thereby facilitating in-depth exploration of participants' perspectives and experiences [7]. The semi-structured format enables researchers to ask follow-up questions and probe deeper into participants' responses, leading to richer data and a more comprehensive understanding of the research topic [8]. The answers of 20 teachers who participated in the in-depth interview were analyzed after going through the transcription process. It was done after the teachers accidentally discovered the snow com method and expressed their consent to the interview. The respondents were selected only from among teachers of Public Schools in Almaty.

Distribution of respondents was different. 75% of the interviewed teachers were female and 25% were male. This proportion corresponds to the "feminized" teaching profession, where 81% of women work [9]. Teachers of 9 different subjects participated because no proportion was provided for the difference in subjects (Table-1). Various teachers (speech therapist, psychologist, social worker) took place among the participants.

	Subject	Number of teachers
1	English	3
2	Biology	1
3	Informatics	1
4	Kazakh Language and Literature	3
5	Mathematics	3
6	Russian Language and Literature	1
7	Pedagogics	4
8	History	1
9	Chemistry	1
	Total	18

Table-1 – Distribution of respondents

The answer to the research question was asked directly from the teachers. That is, "Do your students appreciate your work?" How would it make you feel if you were appreciated?" A content analysis was conducted based on the answers to the questions. Although 20 teachers participated in the interview, only 18 respondents answered this question, so Table-1 was created for only 18 teachers.

Content analysis offers advantages in examining teachers' own words to understand how

they perceive student appreciation and the feedback or actions that motivate them, providing a systematic approach to analyze qualitative data and identify key themes [10]. Through content analysis, this research can uncover valuable insights into the ways teachers interpret and derive motivation from student feedback, enhancing our understanding of the teacher-student dynamic [11].

Results and Discussion

1. Achievements of students outside the classroom

Recognizing and valuing the achievements of students outside the classroom is important for teachers as it acknowledges the diverse talents and accomplishments of students, contributing to their overall growth and well-being. By acknowledging these achievements, teachers can foster positive teacher-student relationships, enhance students' self-esteem, and provide opportunities for personalized learning experiences. In our research, the repetition of the theme "Achievements of students outside the classroom" by teachers in the content analysis, with a frequency of 9 times, underscores its significance in highlighting the multifaceted abilities and accomplishments of students. This finding further emphasizes the importance of recognizing and celebrating students' achievements beyond academic settings as an integral part of effective teaching.

«We got 6.5 or 7.0 in IELTS, thank you!»Aigul, 6 years of experience.

«their eyes are fiery, nowadays they are more fiery than before, that is, their interests are "Teacher, can I participate in robotics?", "Teacher, what else will you do in the future?", "Teacher, if I train and work with you as an apprentice, what will I do in the future?" such at the time»Samat, 5 years of experience.

«If they make social projects together with students, then it is reflected in awards, for example»Zhanar, 5 years of experience.

2. Students say thanks. Expressing gratitude through students saying thanks holds significant importance for teachers, impacting their well-being, job satisfaction, and the overall teacher-student relationship. Research has consistently shown that gratitude from students positively influences teacher motivation, job engagement, and sense of fulfillment. The act of students saying thanks serves as a validation and recognition of teachers' efforts, contributing to their sense of value and accomplishment. In our own research, the recurrence of "Students say thanks" four times in the content analysis further emphasizes its significance.

Fostering a culture of gratitude in the classroom has numerous benefits. Gratitude enhances positive emotions, strengthens social connections, and promotes prosocial behavior among students. When students express thanks, it creates a positive feedback loop, boosting teachers' self-esteem and job satisfaction, while also fostering a supportive and harmonious learning environment. Furthermore, the act of gratitude can enhance the teacher-student relationship, leading to improved academic performance, increased student engagement, and a more positive classroom climate.

«Yesterday was the 1st day of thanksgiving, and I can say that my work was appreciated. Write on papers or on a postcard "Teacher, thank you very much"»Nurbol, 6 years of experience

«To be able to feel gratitude, to see, I saw, felt, heard in the "message", hugs me wherever I go, thanks, and that is the first privilege for me» Elmira, 2 years of experience

3. Improvement of lesson results. The improvement of lesson results is of paramount importance for teachers as it directly influences student learning outcomes and academic progress. By focusing on enhancing lesson results, teachers can assess the effectiveness of their teaching strategies, identify areas for improvement, and make necessary adjustments to optimize student engagement and achievement. It serves as a driving force for professional growth and enables teachers to refine their instructional practices to meet the diverse needs of their students. In our research, the recurrence of the theme "Improvement of lesson results" four times in the content analysis emphasizes its significance as a shared concern among teachers. This finding underscores the collective recognition among educators of the vital role that continuous improvement plays in fostering successful teaching and learning experiences.

«When they answer in the lesson, you explain the lesson, if you ask a question, they answer and you know that they understand»Saule, 26 years of experience

«On the part of my students, the indicators of their new knowledge, if they fully understand the new lesson and bring it to me the next day»Mariya, 13 years of experience

4. Students attached to teachers. The importance of students being attached to their teachers cannot be overstated as it significantly impacts the classroom environment and student outcomes. When students develop a strong emotional connection and sense of attachment to their teachers, it creates a supportive and positive learning atmosphere. Students feel more comfortable expressing their thoughts and ideas, actively participating in class, and seeking help when needed. This attachment also fosters a sense of trust, respect, and motivation, which can enhance student engagement and academic performance. In our research, the recurrence of the theme "Students attached to teachers" three times in the content analysis highlights its significance as a crucial aspect of effective teaching. This finding underscores the role of teacher-student relationships in promoting a conducive learning environment and emphasizing the importance of cultivating strong connections with students to facilitate their overall educational experience.

«A lot of things happen from other students who say, teacher, please stay with us, don't change, come to us»Omirezak, 7 years of experience

«They say that we are used to you, we cannot get used to another teacher»Dinara, 11 years of experience

5. Students are highly motivated to the lesson. The importance of students being highly motivated to the lesson cannot be overstated as it directly impacts their engagement, participation, and overall academic performance. When students are intrinsically motivated, they exhibit a strong desire to learn, actively participate in classroom activities, and demonstrate increased effort and persistence. This high level of motivation leads to improved learning outcomes and a positive classroom environment.

For teachers, student motivation is crucial as it influences their teaching effectiveness and instructional strategies. When students are highly motivated, teachers can leverage this enthusiasm to create engaging lessons, foster active learning, and promote student-centered approaches. Motivated students are more likely to take ownership of their learning, ask questions, and seek out additional resources or challenges. Teachers can facilitate student motivation by providing meaningful and relevant learning experiences, offering choices and autonomy, providing constructive feedback, and cultivating a supportive and positive classroom climate.

In our research, the repetition of the theme "Students are highly motivated to the lesson" three times in the results of content analysis underscores its significance as an important factor identified by teachers. This finding highlights the consensus among teachers about the importance of student motivation in effective teaching. It emphasizes the need for educators to prioritize and nurture student motivation to optimize learning experiences and outcomes. By recognizing and leveraging students' motivation, teachers can create an engaging and empowering learning environment that promotes student success and achievement.

«Every child's eyes are burning and he doesn't want to go out after the lesson»Aruzhan, 2 years of experience

«When students don't miss your lesson»Marzhan, 26 years of experience

6. Teacher seems very close. The importance of a teacher appearing very close to their students cannot be overstated. When teachers establish a sense of closeness, it fosters positive teacher-student relationships, enhances communication, and creates a supportive learning environment. Students feel valued, understood, and more comfortable engaging with their teacher. This close connection allows teachers to better understand individual student needs, tailor instruction, and provide targeted support. In our research, the recurring theme of "Teacher seems very close" being mentioned twice by teachers in the results of content analysis emphasizes its significance. It highlights the consensus among teachers about the importance of building close relationships with students to promote a positive and engaging learning experience.

«We will come and see you as our brother, apart from teacher» Omar, 2 years of

experience

«All the students are like "Teacher, thank you, teacher, you came and we had a second mother in our school." I wrote everything in the status»Aisulu, 2 years of experience

7. Students greet teacher when they see him. The act of students greeting their teacher when they see them holds significant importance in the teacher-student relationship. It signifies respect, acknowledgement, and a positive rapport between students and their teacher. When students greet their teacher, it creates a welcoming and inclusive classroom environment where mutual respect and positive interactions are valued. This simple gesture can foster a sense of belonging, promote positive social interactions, and enhance the overall classroom atmosphere. In our research, the recurring theme of "Students greet teacher when they see him" being mentioned twice by teachers in the results of content analysis further emphasizes its significance. It highlights the consensus among teachers about the value of students acknowledging their teacher's presence, which can contribute to a positive classroom climate and facilitate stronger teacher-student relationships.

«At that time, when they left the school, our students greet us»Aigerim, 11 years of experience

«If we see them on social networks or in Almaty, they immediately say "Oh, teacher", "Miss Nuray", "Nuray Samatovna, how is going?", "How are you?" "Do you remember when we had such a lesson» Nuray, 6 years of experience

8. Students praise the teaching method

The importance of students praising the teaching method lies in its positive impact on both the teacher and the learning environment. When students express appreciation for the teaching method employed by their teacher, it serves as a validation of the teacher's instructional strategies and efforts. It reinforces the teacher's confidence and motivation, creating a sense of fulfillment and professional satisfaction. Moreover, students praising the teaching method indicates that they are actively engaged and finding value in the instructional approach, which can enhance their learning experience and academic outcomes. In our research, the recurring theme of "Students praise the teaching method" being mentioned twice by teachers in the results of content analysis further highlights its significance. It suggests a consensus among teachers about the positive influence of students' recognition and acknowledgment of effective teaching practices, emphasizing the need to foster an environment where students feel comfortable expressing their appreciation for the instructional methods employed by their teachers. This can contribute to a positive classroom climate, student motivation, and overall academic success.

«Teacher says that you explain the problem and the topic well, you keep your distance, you don't deviate from the lesson, you can explain any formula with an example to the problem»Zhazira, 17 years of experience

9. Students discuss their personal problems

The importance of students discussing their personal problems with teachers lies in the opportunity for teachers to provide crucial support and assistance. When students feel comfortable opening up about their personal challenges, it allows teachers to gain insights into their individual circumstances and provide appropriate guidance. By engaging in conversations about personal problems, teachers can offer emotional support, advice, and resources to help students navigate difficult situations. This can contribute to students' overall well-being, enhance their self-esteem, and foster a positive learning environment. In our research, the fact that "Students discuss their personal problems" was mentioned once by teachers in the results of content analysis highlights its significance. It indicates that even a single instance of students seeking guidance from teachers regarding personal issues can have a significant impact on their academic and personal growth. This underscores the importance of cultivating an open and supportive classroom environment where students feel comfortable sharing their challenges, enabling teachers to provide the necessary support to address their needs effectively.

«If there is a problem in his personal life, he will immediately come to you and say that he needs your help or any advice» Nurtas, 2 years of experience

10. Students give feedback

The importance of students giving feedback to teachers lies in the valuable insights it provides for instructional improvement. When students actively participate in the feedback process, it empowers them to have a voice in their learning experience and fosters a sense of ownership. Students' feedback can offer teachers valuable information about the effectiveness of their teaching methods, clarity of instructions, and overall student engagement. It provides teachers with a direct understanding of students' perspectives, allowing them to make informed adjustments and enhancements to their instructional practices. In our research, the fact that "Students give feedback" was mentioned once by teachers in the results of content analysis highlights its significance. It indicates that even a single instance of students providing feedback can be instrumental in shaping the teacher-student dynamic and improving the overall learning environment. This underscores the importance of creating opportunities for students to provide feedback and actively involving them in the educational process, which ultimately contributes to more effective teaching and enhanced student outcomes.

«*Students give feedback*» Dinara, 3 years of experience

Conclusion. In conclusion, this qualitative study explored the influence of teachers on students through the eyes of teachers themselves. The findings shed light on the factors that teachers perceive as important in motivating and valuing their work. The results revealed several key themes, including the recognition of students' achievements outside the classroom, students expressing gratitude, improvement in lesson results, attachment between students and teachers, high student motivation, the perception of teachers being close to students, students greeting teachers, students praising the teaching method, students discussing their personal problems, and students giving feedback.

These themes underscore the significance of positive teacher-student relationships, student engagement, and recognition of teachers' efforts in effective teaching. The findings highlight the importance of creating a supportive and inclusive classroom environment where students feel valued, motivated, and comfortable sharing their challenges and feedback. It emphasizes the need for teachers to foster open lines of communication, actively involve students in the learning process, and continuously strive for instructional improvement based on student feedback.

Understanding the factors that motivate and inspire teachers is crucial for promoting their professional growth, job satisfaction, and ultimately, student success. By recognizing the importance of students' appreciation, achievements, and active involvement in the educational process, educators can enhance the teacher-student dynamic, create a positive learning environment, and optimize academic outcomes. These insights can guide educational institutions and policymakers in developing strategies and policies that prioritize effective teacher-student relationships and support the overall well-being and success of both teachers and students.

References:

[1] **Kargina, Elena.** (2015). Professional Motivation Formation of Future Specialists under the Conditions of Regional Educational Complex. *International Education Studies*. 8. 10.5539/ies.v8n7p44.

[2] **Smirnaya, A.A.,** Spiridonov M.C., Dulinets G.G., Tomilova S.A., Dementyev A.P. Professional motivation of secondary school teachers // *Psychology and Psychotechnics*. – 2022. – № 4. – Pp. 119-134. DOI: 10.7256/2454-0722.2022.4.38991 EDN: PUBFWZ URL: https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=38991

[3] **Morales González, M.A.,** & Solovieva, Y. (2020). Professional motives in primary school teachers. In *Proceedings of Science School: 2nd International Neuropsychological Summer School named after A. R. Luria "The World After the Pandemic: Challenges and Prospects for Neuroscience."* 2nd International Neuropsychological Summer School named after A. R. Luria "The World After the Pandemic: Challenges and Prospects for Neuroscience." Ural University Press. <https://doi.org/10.15826/b978-5-7996-3073-7.21>

[4] **Gümüştas, Z.,** & Gülbahar, B. (2022). Öğretmenlerin meslek motivasyonu ve etkileyen etkenler. *Pearson Journal*, 7(20), 180–200. <https://doi.org/10.46872/pj.538>

[5] **Lisa Bardach** & Robert M. Klassen (2021) Teacher motivation and student outcomes: Searching

for the signal, *Educational Psychologist*, 56:4, 283-297, DOI: [10.1080/00461520.2021.1991799](https://doi.org/10.1080/00461520.2021.1991799)

[6] **Barbieri, G.** & Rossetti, Claudio & Sestito, Paolo. (2017). Teacher motivation and student learning. *Politica Economica*. 33. 59-72. 10.1429/86376.

[7] **Brinkmann, S.** Unstructured and semi-structured interviewing // *The Oxford handbook of qualitative research*. – 2014. – T. 2. – C. 277-299

[8] **Rubin, H.J.**, Rubin I. S. *Qualitative interviewing: The art of hearing data*. – Sage, 2011.

[9] **Nurymbetov Yedil** (2022). Teachers in general education schools as a professional group: analysis of professional and social factors. VI International Book Edition of the countries of the Commonwealth of Independent States. Astana, Kazakhstan.

[10] **Hsieh, H.F.**, & Shannon, S. E. (2005). Three approaches to qualitative content analysis. *Qualitative health research*, 15(9), 1277-1288

[11] **Braun, V.**, & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative research in psychology*, 3(2), 77-101

АҚТӨБЕ ОБЛЫСЫНЫҢ ШӨЛ ЗОНАСЫНДА ТУРИЗМДІ ДАМУ

СЕМИНАР Е.

*Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің оқытушысы, магистр,
Ақтөбе қ., Қазақстан*

АЙТБАЙ Қ.Н.

География мамандығының 2 курс студенті, Ақтөбе қ., Қазақстан

Аннотация. В статье рассмотрены вопросы связанные с развитием туризма в условиях пустынной зоны. Определены лечебно-оздоровительные возможности и перспективы развития данного направления в пустынных районах Актобинской области Республики Казахстан. Показаны благоприятные условия и факторы развития туризма в пустынной зоне региона. Сделаны выводы и рекомендации по развитию туристской отрасли.

Ключевые слова. туризм, оздоровительный туризм, пустынный туризм, внутренний туризм, рекреационный ресурс.

Annotation. The article discusses the theoretical problems and relevance of Tourism Development in the conditions of the desert zone. Medical and recreational opportunities and prospects for the development of this direction in the desert areas of the Republic of Kazakhstan have been identified. Favorable conditions and factors for the development of tourism in the desert region of the Aktobe region are indicated. Conclusions and recommendations for the development of the tourist industry in desert areas have been made.

Keywords. tourism, health tourism, desert tourism, domestic tourism, recreational resource.

Кіріспе. Шөл - өзіне тән ландшафты, өмір сүру және даму заңдылығы бар табиғи құбылыс. Шөл - ауа температурасы құбылмалы, жауын-шашын өте аз түсетін климат жағдайында қалыптасатын ландшафтың бір түрі. Шөлдер Жер шарының 16,5 шаршы км алып жатыр. Яғни ол құрлықтың 43% алып жатыр деген сөз. Шөлдің 15% бөлігінде халықтар шоғырланған. Шөлді аймақтар туристік көрікті жерлер болып табылады, өзінің ерекше табиғи тілі және көрікті жерлері мен экотуризмі бар.

Шөл туризмі - туризм саласының бір түрі, яғни шөлді аймақпен танысып, қыр-сырын білу. XX ғасырдың екінші жартысында жер шарының әр бұрышынан саяхатшылардың баруы жиілей бастады. Оның ішінде осы шөлді аймаққа саяхаттап келушілер кездеседі. Оған мысал ретінде, шөлді аймақтарда ерте заман өркениетінің сақталып қалуы ықпал етті.

Қазіргі таңда шөлді аймақта саяхатшылар санының өсуі, туристердің адам ізі түспеген табиғатта экстремалды жағдайда өзін байқап көрулері кездеседі. Шөлдерде көбінде туристерге сафари және түйеге мініп серуен жасау, оазистерге экскурсиялар ұсынады. Шөлдегі экстремалды туризмді қарастырсақ, мұнда құм үстінде джипп, велосипед, квадроцикл секілді көлік түрлерін қолдану арқылы жарыстар жүргізуге болады. Әуе шарымен шөлді биіктіктен бақылауға т.б туристерге қызықты экскурсиялар жасауға болады. Жергілікті халқымен, әдет-ғұрпымен, ұлттық тағамымен танысуға, киіз үйлер тігіп туристерді қабылдауға және екі өркешті түйелерге мініп серуен жасауға болады. Осы аймақтағы емдік туризмге келсек, климаты демікпелік және тұмау ауруларына шалдыққан ауруларды емдеу үшін өте қолайлы болып есептелінеді. Бұл аймақта тұратын тұрғылықты халық қана құмға түсу, балшыққа түсу т.б. емдік қасиеттерін пайдаланып келе жатқанын байқауымызға болады. Мұндай шөлдің емдік қасиеттері еліміздің аумағында кездескенімен, әлі күнге дейін қолданылмауда. Негізгі себептері: туристік қажеттілігінің ғылыми түрде толығымен анықталмағандығы, осы салада қолданылмауы, басты мәселелердің бірі деп санауға болады. Қазіргі уақытта бірқатар шөлді аймақта орналасқан елдерде шөл туризмі жақсы дамыған, мысалы, Моңғолия, Сауд Арабиясы, Пәкістан және т.б.

Зерттеудің мақсаты – шөл туризмінің әлеуетін анықтау, денсаулық сақтау мен

медицинадағы перспективалық бағыт ретінде қарастырып дамыту.

Зерттеу әдістері: салыстырмалық-аналитикалық әдіс, салыстырмалы-географиялық әдіс және т.б.

Бастапқы деректер. Тақырып бойынша арнайы әдебиеттер мен ғылыми жұмыстар қарастырылған: Александрова А.Ю., Ердаuletов С.Р., Сафонов Д.А. және т.б.

Қазақстан Республикасының табиғи аймақтарының картасына қарасақ, ең үлкен аумақты шөл зонасының алып жатыр шамамен 40%-дан астам, ал басқа зоналар мен таулы аймақтар 60% алып жатқандығы белгілі [1]. Шөл зонасы 48-49°с.е. оңтүстікке қарай таралып, еліміздің негізгі бөлігін алып жатыр. Шөлдер еліміздің оңтүстік және көбіне оңтүстік-батыс бөлігін алып жатыр. Қазақстанның шөл зонасы солтүстік пен оңтүстік болып екіге бөлінеді. Солтүстік шөлдерге Үстірт пен Тұран жазығының солтүстік жартысы, Бетпақдала таулы қыраты, Мойынқұм, Балқаш маңы құмдары, оңтүстік шөлдерге Үстірт пен Қызылқұм маңындағы Тұран жазығының оңтүстік жартысы жатады. Шөлдің солтүстігінде жеңіл сұр қоңыр топырақ тараған болса, шөлдің оңтүстігінде сұр-қоңыр топырақ басым. Қазақстанда шөлдің әртүрлі кездесетін болғандықтан, бізде әр түрлі туризм бағыттарын қолдану маңыздылығынанықтап, дамыту сұрақтарымен айналысу қажет.

Құмды шөлдердің ең ірілеріне Қызылқұм, Арал маңындағы Қарақұм, Мойынқұм, Сарыесік-Атырау және Каспий маңы ойпатының құмдарын жатқызуға болады. Мысалы, Ақтөбе облысындағы Үлкен және Кіші Борсықты құмдарын туризм саласында қолдануға болады. Қазақстанның батыс аймағында орналасқан Ақтөбе облысындағы атап өткен шөлдерінде туристтерді қызықтыратындай емдік туризмнің басқа түрлері, экстремалды, сафари және аң аулау, шөлмен танысу ретінде бағдарламалар жүргізу осы аймақтарда шөл туризмін дамытуға мүмкіндіктер ашады [2].

Ақтөбе облысының батыс бөлігінде - Каспий маңы ойпаты, оңтүстігінде - Үстірт үстірті, оңтүстік-шығысында – Тұран ойпаты, солтүстігінде және орталығында Орал таулары орналасқан. Атап кеткен аймақтың біраз бөлігі өзен аңғарларымен бөлінген жазық, биіктігі 100-200 м орта бөлігінде Мұғалжар тауы (ең биік нүктесі Үлкен Боқтыбай тауы, 657 м) созылып жатыр [3].

Ақтөбе облысының көп бөлігін шөл және шөлейт зоналары алып жатыр. Қазіргі уақыттағы жарияланған мәліметтерге сүйене отырып осы аймақта орналасқан елдерде мысалы, Моңғолиядағы Гобиде шөл туризмі жақсы деңгейге көтеріліп келе жатыр. Яғни, олар өздерінде бар ресурс көздерін тиімді пайдаланып жатыр деп айтсақта болады. Қазақстанның көп бөлігін алып жатқан табиғи зона түрі шөл болғанымен, әлі күнге дейін шөл туризмнің даму деңгейі төмен. Шөл туризмін дамытуда ең бастысы бар рекреациялық ресурстарды тиімді пайдалану.

Мысал ретінде қарастырсақ өз жеріміздегі Үлкен және Кіші Борсықты құмды шөлі мен Моңғолия аумағындағы Гоби шөлін қарастырып көруімізге болады. Екі шөлдің де физикалық-географиялық жағдайының ұқсастықтары байқалады. Географиялық орналасуы, жер бедерлерінің үстіртті болуы және климаттардың ұқсастықтары, яғни бір географиялық ендіктерде және бір зонада, бір географиялық белдеуде орналасуына байланысты. Бірақ Гоби шөлінің көп аумағын шөлдер емес тозған жартастар алып жатқанына қарамастан, сол аумақты қамтитын мемлекеттерде шөл туризмі жақсы деңгейде дамыған. Ал, Үлкен және Кіші Борсықты құмды шөлінің жер бедері тиімдірек болғанымен, туризмнің дамуына мән берілмеген. Себебі, мемлекетімізде мұндай игерілмей қалған жерлерде туризм саласын дамыту мақсатында қажетті көлемде қаржы бөлінбейді, әкімшілік назарының аударылмауы, инфра құрылымның дамымауы және т.б. Осы мәселе аясында Ақтөбе облысы бойынша осы атап өткен туризм түрін қалыптастыру және дамыту жолдары туралы қарастырылады (кесте 1).

Талдауды нақтылайтын болсақ, Ақтөбе облысының шөлді аймақтарындағы туризм саласының дамуына SWOT-талдау бойынша күшті жақтары бұл ең бастысы бізде туристік-рекреациялық ресурс бар, ол шөлді аймақ. Бұл аймақта туризмді дамыту үшін орналастыру орындары, көрнекті жерлері болуы тиіс.

1-кесте – Ақтөбе облысының шөлді аймақтарындағы туризм саласының дамуына SWOT-талдау

Күшті жақтары	Әлсіз жақтары
<ul style="list-style-type: none"> - рекреациялық ресурстардың бар болуы; -жергілікті ЖОО туризм саласына қажетті мамандарды дайындау; -персонал; -ҚР туризм нарығына жаңа бағыт беру; -туристік саланы дамытуға арналған заңнамалық және нормативтік-құқықтық негіз; - экстремалды туризм; -емдік туризм; -шөлді аймақта көрнекті жерлердің бар болуы; -дамыту үшінжабдықтардың болуы; -ішкі нарықта бәсекелестік жоқ; -туристік инфрақұрлымның дамуы; -барлық шөлді аймақтарға темір жол магистралдары жүргізілуі. -халықаралық нарықта экотуризмге жоғары қызығушылықтың болуы; 	<ul style="list-style-type: none"> - туризм саласындағы тәжірибенің аздығы; - ішкі туризм қарқынды дамымаған; -мемлекеттік бағдарламалардың толығымен іске аспауы; - рекреациялық ресурстарды бағалау деңгейінің төмен болуы; -жарнаманың аздығы және рәсімделуінің тартымды еместігі; -еліміздің облыс деңгейлерінде шөл туризмін дамыту тәсілдерініңқалыптастырылмағандығы; -туристік объектілерге апарар жолдың сапасының төмендігі/ болмауы; -шөл өте ыстық аймақ; -ұзақ уақыт демала алмайсыз,кем дегенде екі күн жетеді; -шөл климатының кез-келген демалушының денсаулығына сәйкес келмеуі. -инвесторларға қаржылай қолдау мен салық жеңілдіктерін беру жүйесінің төмендігі;
Мүмкінділігі	Қауіптілігі
<ul style="list-style-type: none"> - ҚР ішкі туризмін дамуына үлес қосу; -ішкі туризм дамыту үшін инвесторларды тарту; -мемлекеттік қолдау; -туристер санының өсуі; - Ұйымдастырылатын ірі шаралардың туризмнің дамуына әсер етуі; - сапалы туристік өнімдерді жасап шығару; - шетелдік тәжірибені меңгеру, еңгізу. 	<ul style="list-style-type: none"> -инфляция; -көрші елдермен бәсекелестік; -салықтың өсуі; -экскурсия кезінде шөлдің жәндіктерінен қауіп (мысалы: жылан, сарышаян т.б).

Сілтеме. Кестені авторлар құрастырды.

Шөл туризмін нығайту мақсатында табиғи, мәдени де көрнекті жерлер, табиғи-антропогенді ландшафтар болуы мүмкін екенін есепке алсақ, оны дамыту табиғи аумақтарға қаржылық қолдауды қамтамасыз етіп қана қоймай, сонымен қатар оларды сақтауға деген қажеттілікті туғызуға мүмкіндік береді.

Қорыта келгенде, шөлді аймақта туризмді дамыту бұл қазіргі кезде саяхатшылардың ғажайып, былай айтқанда тылсым дүниеге сапар шегуі. Туризмді дамыту үшін ең алдымен, танымал шөл туризмдерінің даму жолдарын және қалай жүргізу керек екенін қарастыру қажет. Ақтөбе облысының аумағында өзімізге белгілі шөлді аумақтар орналасқан. Бірақ әлі күнге дейін туризм дамымаған. Араб түбегіндегі елдерге мысал келтірсек, өз дәстүрлерін, өз ұлттық киімдерін дәріптей жүріп осы саланы жоғары деңгейге дейін дамытты. Сол секілді біздің өз ерекше ата-бабамыздан келе жатқан мәдениетіміз бен салт-дәстүрлеріміз жетерлік.Қай ел болмасын өз тарихын, өз дәстүрін сақтап қалу арқылы ел болып қалады.

Сонымен, Ақтөбе облысында салт-дәстүрді ерекше ұстанады деп айтумызға болады. Осы аталғандардың негізінде бірқатар ұсыныстар келтіруге болады:

1. Еш өзгеріссіз сақталып келе жатқан дәстүрімізді, ұлттық тағамдарымызды, киімдерімізді дәріптей отырып бізде шет ел туристтеріне өз мәдениетімізді дамыту.

2. Туристерге күннің шығуы мен батуын тамашалай алатындай, құмды төмпешіктерде құрылған 15 киіз үй, яғни 30 адамға салынуы керек.

3. Туристерді аймақтың табиғатымен, бірнеше ғасырлар бойы аймақты мекендеген

көшпенділер дәстүрлерімен таныстырады, түйемен серуендер ұйымдастырады.

4. Шөлді аймақта тыныштық аясында, дәстүрлі тағамдары мен жергілікті шұбатын, кешкі асын ұсынады.

Ақтөбе облысының шөл зонасында бірқатар туризмнің түрлерін дамытуға мүмкіншілігі бар: спорттық сауықтыру, танымдылық, этнографиялық, экологиялық және т.б.

Шөл зонасындағы емдік туризмді дамытуға ұсыныстарды беруге болады. Сол себепті өз аумағымызда бар шөлді аймақтардағы шөл туризмін емдік мақсатта қолдану қажет. Күн сәулесі мен ыстық ауаның әсерінен тері мен бүйрек тамырлары кеңіп, нәтижесінде бүйректің қан айналымы күшейіп, аурудың нәтижесінде бұзылған қызметі қайта қалпына келеді. Аймақтың медициналық перспективаларының кең және күрделі екендігін байқауға болады.

Аймақта құм терапиясы келесі бағыттарда іске асыру, аяқтың қан айналымын қалпына келтіру, аяқ табанының қалыпты жағдайына қайта келуіне әсер етеді. Бел ауруларының алдын алу, иммундық жүйені күшейту, аяқтың бұлшық еттерін нығайту, қалқанша безінің қызметін жақсартады, жүректің, қанның және иммундық жүйенің жұмысын арттырады, ревматизмді емдейді, стресс пен мазасыздықты төмендетеді.

Нақтылап өтетін болсақ, шөл туризмі табиғи және мәдени ресурстарға, жергілікті экономиканы дамытуға мүмкіндік беретінін ескере отырып, бұл саланы дамыту және зерттеуге қажетті көлемде инвестициялар бағытталуы керек.

Әдебиеттер:

- [1] **Ердаuletov, С.Р.** География туризма Казахстана, Алма-Ата: Гылым, 1992. – 192с.
- [2] **Таукелова, Г.М.** Геоморфология аридных территорий Казахстана. – Караганда, ч.1, ЦНТИ, 1997.–120 с.
- [3] **Савонов, Д.А.** История Оренбургского края. Оренбург: ОГПУ, 2006. – С. 9

РОЛЬ МЕЛКОЙ МОТОРИКИ В РАЗВИТИИ РЕЧИ У ДЕТЕЙ С ТЯЖЕЛЫМИ НАРУШЕНИЯМИ РЕЧИ

СУЛЕЙМЕНОВА Б.К.

*Старший преподаватель ППУ имени Ә.Марғұлан,
магистр педагогических наук, г.Павлодар, Казахстан*

Аңдатпа. Бұл жұмыста ТНР бар балалардың ұсақ моторикасын дамыту мәселесі қарастырылады. Балалардың сөйлеу дамуындағы ұсақ моториканың рөлі ашылды. Қолдың ұсақ моторикасын дамытудың бірқатар әдістері келтірілген. Саусақ ойындарын қолдану нәтижелері аталған.

Кілт сөздер. ұсақ моториканы дамыту, сөйлеуді дамыту, саусақ ойындары, қол, сөйлеуінде ауыр бұзылыстары бар балалар.

Annotation. In this paper, the problem of the development of fine motor skills of children with TNR is considered. The role of fine motor skills in the speech development of children is revealed. A number of methods for the development of fine motor skills of hands are given. The results of using finger games are noted.

Keywords. fine motor skills, speech development, finger games, hand, children with severe speech disorders.

В последние годы наблюдается устойчивый рост нарушений речи у детей, причем характер речевых нарушений имеет комбинированную форму. Все чаще детям дошкольного возраста ставится диагноз – «общее недоразвитие речи». При общем недоразвитии речи наблюдаются различные речевые расстройства, при которых у детей нарушено формирование всех компонентов речевой системы, которые относятся как к звуковой, так и смысловой стороне: грамматический строй, словарный запас, звукопроизношение.

Связь движений руки с речью была отмечена еще в 1928 году. Позже, на основе специально проведенных исследований было выдвинуто мнение о том, что движения пальцев рук стимулируют развитие центральной нервной системы и ускоряют развитие речи ребенка. "Таланты детей находятся на кончиках их пальцев" (Монтессори).

Актуальность данной темы заключается в том, что развитие моторики у детей дошкольного возраста позволяет сформировать координацию движений пальцев рук, развить речевую деятельность и подготовить ребенка к школе, однако основная масса исследований позиционирует связь развития мелкой моторики с речевым развитием детей дошкольного возраста с нарушениями речи, не детализируя конкретный вид дефекта (в нашем случае, недостатки в сформированности связной речи). Отсюда возникает проблема – каким образом необходимо развивать мелкую моторику детей с ОНР с тем, чтобы способствовать формированию их связной речи?

В данное время мы все чаще слышим о мелкой моторике и то, что ребенку важно ее развивать. Но что это такое и почему так важно заниматься развитием пальчиков?

Мелкая моторика – совокупность скоординированных действий нервной, мышечной и костной систем, часто в сочетании со зрительной системой в выполнении мелких и точных движений кистями и пальцами рук [1].

От развития мелкой моторики напрямую зависит подготовленность руки к письму, работа речевых и мыслительных центров головного мозга. Навыки моторики помогают ребенку исследовать, сравнивать, классифицировать и тем самым позволяют ему лучше понять мир, в котором он живет. Очень важно в дошкольном возрасте как можно раньше создавать условия для накопления ребенком двигательного и практического опыта, развивать навыки ручной умелости, формировать механизмы, необходимые для будущего овладения письмом.

Систематические занятия, требующие тонких движений пальцев, повышают работоспособность головного мозга, давая мощный толчок ребенку к познавательной и творческой активности. Высокое развитие познавательных процессов является актуальным и значимым в современном мире [2].

Уровень развития мелкой моторики руки является одним из показателей школьной зрелости ребенка. Обычно у ребенка, имеющего высокий уровень развития мелкой моторики, достаточно развиты внимание, память и связная речь.

В свою очередь недостаточное развитие мелкой моторики, зрительного восприятия, внимания может привести к возникновению негативного отношения к учебе, снижению мотивации к обучению, нарушению общения, повышению уровня школьной и общей тревожности, что в последствии может привести к школьной дизадаптации [3].

Одним из способов познания окружающего мира являются - тактильные ощущения. Еще с первых дней рождения ребенок начинает знакомство с новым миром через маленькие ручки и крохотные пальчики.

Малыш щупает и изучает все что попадает под руки. На данном этапе очень важно помогать ребенку в этом знакомстве: давать предметы различной формы и текстуры.

С самого рождения и все следующие годы жизни наши руки и пальцы всегда находятся в движении, и очень важно развивать эту мелкую моторику (Мелкая моторика - совокупность скоординированных действий человека, направленных на выполнение точных мелких движений кистями и пальцами рук и ног), так как она играет особую роль в становлении речи и формировании умственных способностей.

Связь пальцевой моторики и речевой функции была подтверждена исследователями Института физиологии детей и подростков. В числе исследователей можно назвать Л.В.Антакову-Фомину, М.М.Кольцову, Е.И.Исенину. Большинство ученых (М.М.Кольцова, В.А.Сухомлинский, В.М.Бехтерев) занимались исследованием влияния мелкой моторики на речь и умственное развитие ребенка.

В.А.Сухомлинский говорил: "Истоки способностей и дарования детей — на кончиках их пальцев. От пальцев, образно говоря, идут тончайшие нити — ручейки, которые питают источник творческой мысли. Другими словами, чем больше мастерства в детской руке, тем умнее ребенок" [4].

По данным М.Е.Хватцева число детей с проблемами в речевом развитии значительно увеличилось (вторая половина XX века 17%, начало XXI века 55,5%). Если же родители и преподаватели будут понимать важность развития мелкой моторики у ребенка, то можно заметно снизить растущий показатель детей с нарушениями.

В нашей работе мы поставили следующую **цель**: изучить и подобрать наиболее интересные и простые в выполнении дома упражнения пальчиковой гимнастики и игры для развития мелкой моторики у ребенка.

Для выполнения данной цели мы придерживались разработанных **задач**:

1. Изучить пластиковую гимнастику для детей 6-7 лет.
2. Изучить игры для развития мелкой моторики.
3. Отобрать интересные и простые в исполнении игры, и упражнения.

Гипотеза исследования: Развитие речи детей будет успешно осуществляться, если будет использоваться комплекс упражнений пальчиковой гимнастики для воздействия на речевые зоны.

Пальчиковая гимнастика - это инсценировка различных сказок и стихотворений при помощи пальцев рук. В ходе изучения упражнений пальчиковой гимнастики мы проанализировали книгу Юлии Терегуловой "Пальчиковая гимнастика." Для того, чтобы способствовать развитию речевых центров у ребенка нами были подобраны следующие упражнения [5].

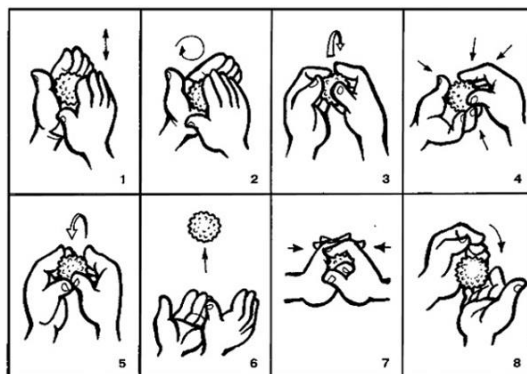
Самомассаж с помощью взрослых. Проводят 2 раза в день, используют как разминку перед рисованием, лепкой. В комплекс упражнений входит:

–Разминание ладоней, кистей.

–Погружение ладошек в сухой бассейн с песком крупной, крышками от пластиковых бутылок и т.д.

–Использование приспособлений: ежиков, колечек для пальцев, шариков.

Массаж ладоней нужно делать упругими движениями, растирать кожу докрасна. Можно использовать подручные средства, например, карандаш, орехи. На первом занятии обучите дошкольников правильным массирующим движениям, что он мог прикладывать необходимое количество сил для разминания рук. Орех катается между ладоней, удерживается по краям на весу. Карандашик просовывают между пальчиками, фиксируют в определенном положении.

Малышам в возрасте 6-7 лет подойдут следующие упражнения для самомассажа:

Прищепка.

Разминаются подушечки пальцев с помощью бельевой прищепки. Кожа прикусывается легкими, но ощутимыми движениями. Прищепка как бы кусается. Обязательно провести процедуру на обеих ручках.

Разминка с помощью шарика Су-Джок.

<p>1. Пальцы делают шагательные движения по столу.</p>	<p>3. Дети изображают пальцами очки, образуя круги с помощью большого и указательного пальцев. Подносят их к глазам.</p>
<p>2. Изображаем кулачком и ладонью стол, меняйте положение рук поочередно. Потом стул: поднесите к кулачку раскрытую ладонь, приставьте ее к одной из сторон кулака.</p>	<p>4. Используется стих: Лисенок в лодочке плывет (ладони сложены в виде лодки), Зайчонка в лодочку зовет (малыши машут, призывая друга).</p>

Это специальные мячики с шипами для развития мелкой моторики рук. Упражнения улучшают кровоток, разминают и тренируют мышцы. Дети катают их по ладоням сверху вниз.

Пальчиковые игры необходимы для развития речи и координации движений, разминки мышц ладоней, фаланг.

Заниматься с ребенком нужно регулярно, уделяя внимание массажу, играм, гимнастике, творческим занятиям.

Игры:

"Пальчики здороваются"

а) одной рукой: кончиком большого пальца правой руки поочередно касаться каждого пальца этой же руки (то же самое –левой рукой)

б) двумя руками: держа ладони вертикально одну напротив другой, поочередно (начиная с мизинцев и заканчивая большими пальцами) соединять и разводить пальцы, говоря слова

«Добрый день»

Указательный и средний пальцы выпрямлены. Остальные пальцы согнуты в кулачок.

«Коза рогатая»

Указательный палец и мизинец выпрямлены. Большой палец –на согнутых безымянном и среднем. В старшем дошкольном периоде заниматься можно более 30 минут без перерыва. Чередовать массаж, тренировку пальчиков и кистей в одном занятии. Лепить, рисовать с ребенком нужно вместе, обязательно включать в композицию сложные элементы, изображение букв и цифр.

Основной принцип занятий – это систематичность, последовательность. Необходимо учитывать особенности развития детей при подборе материалов, карточек, стихов, заданий.

Литература:

[1] **Вихровкина, С.В.**, Гурьянова Н.А. Мелкая моторика рук у детей дошкольного возраста. – Сборник трудов конференции. – 2019. - №37 – С.91-95.

[2] **Прокопенко, С.А.**, Щербинина И.П., Быканова Н.И. Что такое мелкая моторика? – Наука, образование, общество: тенденции и перспективы развития. – 2017. - №7 – С.84-85.

[3] **Жиркова, А.М.** Мелкая моторика у детей младшего школьного возраста. – Интеллектуальный потенциал XXI века: ступени познания. – 2013. - №17 – С.60-63.

[4] **Сухомлинский, В.А.** Сердце отдаю детям. – Киев: Радянська школа, 1985.

[5] **Терегулова, Ю.В.** Пальчиковая гимнастика. 3-5 лет. – Новосибирск: Рид Групп, 2011.

ӘЙЕЛДЕРГЕ ҚАТЫСТЫ ТҮРМЫСТЫҚ ЗОРЛЫҚ-ЗОМБЫЛЫҚТЫҢ- БІЗДІҢ ЕЛІМІЗДЕГІ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

САПИРОВА М.М.

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Философия және саясаттану»
факультетінің докторанты, Алматы қ., Қазақстан*

Аннотация. В этой статье рассматриваются вопросы насилия в отношении женщин. Из-за гнева и ярости, которые рождаются и со стороны женщин, выявляются основные причины преступных деяний и предрассудков. Предлагаются меры, направленные на предотвращение или уменьшение факторов, возникающих в результате домашнего насилия.

Ключевые слова. Насилие, домашнее насилие, домашнее насилие в отношении женщин, насилие против женщин в семье, насилие в браке, гендерное насилие

Annotation. This article addresses the issues of violence against women. Because of the anger and rage that are born on the part of women, the main causes of criminal acts and prejudices are revealed. Measures aimed at preventing or reducing the factors resulting from domestic violence are proposed.

Keywords. Violence, domestic violence, domestic violence against women, domestic violence against women, marital violence, gender-based violence

Қоғамның пайда болумен қатар жүретін зорлық-зомбылықәлі күнге дейін дамып, өзгеріп, жаңа бір формаларға ие болып отыр.

Зорлық-зомбылық әлеуметтік, мәдени деңгейде адам құқықтарына нұқсан келтіріп әділеттілікті әдептілікті, рухани құндылықтарға нұқсан келтіріуімен ерекшеленеді.

Жалпы зорлық-зомбылық бұл-саяси билікке, экономикалық үстемділікке белгілі бір құқықтарға формаларға бір адамның екінші бір адамға немесе адамдар тобына үстемдік етіп, жаншып, қанап қиналуымен сипатталатын көрініс болып табылады.

Зорлық-зомбылық бұл - жеке адамды немесе адамдар тобына жойып жіберетін немесе тек органикалық күштің көмегімен ғана емес, ол адамға психологиялық қысым көрсетудіңидеологиялық деңгейін, экономикалық тұрғыда мәжбүрлеу және тағы басқа дене жарақатымен бірге адамның өмір бойы ұмытылмас санамен жойқын күйге ұшырауымен ісбеттес.

XX-ғасырдың екінші жартысында дейін әйел азаматтары мен ер азаматтарының арасындағы зорлық-зомбылық онша көңіл бөлінбеді. Бұл тек қана отбасының мәселесі емес. Ол бүкіл қоғамның, мемлекеттің әлеуметтік институттары мен ұйымдар жеке тұлғалардың макро және микро деңгейдегі мәселелері деп айтуға болады [1].

Біздің қоғамда үстемділікпен оған бағыну принциптері тұрғысында бұл мәселе ер адамдардың әйелдерге қатысты зорлық-зомбылық мәселесі шешімін таппай отыр. Физикалық күш қолдану, қанау, келіспеушілік, кемсіту, сексологиялық зәбір көрсету эмоционалды түрде қорғау, бопсалау, оқшаулау, қорқыту, нысандарында көрініс табуда.

Қазіргі таңда осы әйелдерге қатысты күш қолдану күшейіп отыр сонымен күрес жүргізу өз нәтижесіне бермей отыр.

Зорлық-зомбылық-бұл жеке адамдар мен адамдар тобын жойып жіберетін немесе басқаларды тек тікелей физикалық күштің көмегімен ғана емес, сонымен бірге психологиялық қысымның, идеологиялық манипуляцияның, экономикалық мәжбүрлеудің көмегімен және адамзат тарихын басынан бастап сүйемелдеу, мемлекетаралық өзара іс-қимыл саласындағы елеулі прогреске қарамастан зорлық-зомбылық демократияның дамуы және адам құқықтары тұжырымдамасы, әлсіреудің түбегейлі тенденциясын көрсетпейді. Гендерлік өзара іс-қимылды біртіндеп құру процесі зорлық-зомбылықсыз және жоғарғы деңгейдегі тарапқа қаншалықты ерікті болып көрінсе де, құқықтары тапталған тараптың қарсылығынсыз жүре алмады. Әйелдердің қоғамдық (ең алдымен өнеркәсіптік) өндіріс

аренасына шығуы жыныстық қатынастардың зорлық-зомбылық компонентіне үлкен әртүрлілік әкелді. Мұның себептері қандай? Біріншіден, әйелдер бұрын ер адамдарға тиесілі жұмыс орындары мен позицияларды иемдене бастады, осылайша олардың ақша мен бедел сияқты әлеуметтік игіліктердің үлесін азайтты. Бұл тауарлардың жетіспеушілігі, тараптар шешуге тырысқан әлеуметтік қақтығыстарға, соның ішінде зорлық-зомбылық әдістеріне әкелді. Екіншіден, әйелдердің өндіріс саласына қатысуы оларды үй шаруашылығын дәстүрлі қолдаудан босатпады, бұл отбасылық немесе тұрмыстық зорлық-зомбылықты күшейтетін отбасылық қатынастардағы шиеленістің қосымша себебі болды. Ақырында, әйелдер мен ер азаматтар жағдайында айтарлықтай өзгерістер болған көптеген мемлекеттер гендерлік зорлық-зомбылыққа байланысты патриархаттық негіздерді сақтауды жалғастырды [2].

XX ғасырда көптеген елдерде әйелдердің теңсіздігі әлеуметтік-философиялық білімде күшейіп келе жатқан жыныстардың әлеуметтік теңдігі идеясына қайшы келді, оның ішінде «гендер» деген жаңа ұғым пайда болды. Бұл (ең кең таралған мағынада) қоғамдағы адамдарға биологиялық жынысына қарай орындауға ұсынылатын әлеуметтік-мәдени нормалардың жиынтығымен анықталған әлеуметтік жынысты білдіреді. Жынысты тек биологиялық ғана емес, сонымен бірге әлеуметтік фактор (гендер) ретінде тану, оның ішінде әлеуметтік өзара әрекеттесудің маңызды критерийі ғылыми теорияға "гендерлік зорлық-зомбылық" ұғымын қалыптастыруға мүмкіндік берді [3].

Гендерлік зорлық-зомбылық дегеніміз-бұл адамдардың бір тобының (немесе бір адамның) екіншісіне (немесе екіншісіне) зорлық-зомбылығы ғана емес, жыныстық белгіге негізделген зорлық-зомбылық. Сонымен қатар, бұл құбылыстың ешқандай симметриясы туралы (теориялық тұрғыдан әйелдердің ер азаматтарға қатысты зорлық-зомбылығын да, ер азаматтың әйелдерге қатысты зорлық-зомбылығын да қарастыруға болады) іс жүзінде сөз жоқ. Гендерлік зорлық-зомбылықтың асимметриялық сипаты, атап айтқанда әйелдерге қатысты зорлық-зомбылықтың қоғамда айтарлықтай таралуы авторға, ең алдымен, осы мәселеге назар аударуға мүмкіндік береді. Әйелдерге қатысты зорлық-зомбылық әр түрлі жыныстағы адамдардың жеке қарым-қатынасынан асып, әлеуметтік мәнге ие болды, оларға әлеуметтік құрылымның барлық негізгі элементтері (жеке тұлға, отбасы, қоғам және мемлекет) енеді.

Зерттеу шеңберінде мынадай сұрақтар неғұрлым маңызды болып табылады:

1) қазіргі заман жағдайында гендерлік өзара іс-қимылдарда зорлық-зомбылық компоненті қандай нысандарға ие болады?

2) бұл компонентті отбасы, қоғам, мемлекет деңгейінде жоюдың (немесе кем дегенде әлсіретудің) тетіктері қандай?

3) Қазіргі Қазақстандағы әлеуметтік-мәдени өзгерістерде әйелдерге қатысты зорлық-зомбылықтың әлсіреу тенденциясы бар ма?

Зорлық-зомбылық мәселесі әртүрлі бағыттағы әлемдік қоғамдық ой мен ғылыми әдебиеттерде кеңінен көрініс тапты: Әлеуметтік философия, әлеуметтану, әлеуметтік жұмыс құқықтану, психология, конфликтология, мәдениеттану, саясаттану және т.б. әлеуметтік-философиялық тұрғыдан зорлық-зомбылық жұмыстары көбінесе оның көріну саласына және зорлық-зомбылық объектісінің сипаттамаларына бағытталған. Сонымен, саяси зорлық-зомбылық тақырыбы басқару құралы ретінде М.Бакунин, П.Кропоткин, Ж.Сорель және басқалардың еңбектерінде қарастырылды. Луман, Ч.Миллс, Э.Тоффлер және т.б. белгілі бір жағдайларда рұқсат етілген бақылау мен мәжбүрлеуге негізделген әлеуметтік зорлық-зомбылықтың мәселелерін зерттеді. Ал Сен-Симон, Э.Дюркгейм, А.Ильин, Т.Парсонс, М.Фуко, К.Поппер және т.б. еңбектерінде зорлық-зомбылықтың қоршаған ортаға әсері туралы зерттелді. Әскери зорлық-зомбылықты зерттеушілердің, әсіресе тарихшылардың назарын аударды, оның көрінісінің жаппай сипатына байланысты Н.Макиавелли, Г.Гегель, Ф.Энгельс, В.И.Ленин және т.б. әлеуметтік-биологиялық деңгейде зорлық-зомбылықты агрессивті мінез-құлық ретінде қарастырды. Спенсер, Лоренцке, Э.Уилсон зорлық-зомбылықтың әлеуметтік-психологиялық аспектілеріне еңбектерінде

ашып көрсетеді. Фрейд, Г.Юнг, В.Рейх, К.Хорни және т. б.

Әлеуметтік — мәдени зорлық-зомбылық Маркузе, Э.Фромм және т. б. еңбектерінде көрініс тапты. Экономикалық зорлық-зомбылық Ж.Мишель, Г.Беккер және т.б. еңбектерінде., Б.Е.Қаған, А.Э.Воскобойникова, Г.Г.Силласте, В.А.Ситарова және т.б. Тендерлік мәселеге келетін болсақ, ол ғылыми әдебиеттерде (басқа атаумен) бұрын да назардан тыс қалмады (Ф.Энгельс, А.Бebel және т. б.), бірақ оның жаппай дамуы ХХ ғасырдың екінші жартысында болды. Содан кейін әйелдер мен ер адамдар әлеуметтік жағдайындағы айырмашылықты көрсететін жұмыстар пайда болды, жалпы бірқатар философиялық және әлеуметтік-философиялық тұжырымдамалар мен бағыттар: әлеуметтік дарвинизм, құрылымдық функционализм, экзистенциализм және басқалар. Әлеуметтік, мәдени және психологиялық факторларға байланысты әйелдер мен ер азаматтар әлеуметтік рөлдерін саралауды С.Бовуар, Г.Рабин, А.Рич, Л.Ири-Гаре және т. б. зерттеді. Бұл зерттеулердің маңызды нәтижесі гендер монолитті категория емес және қоғамдағы әйелдер мен ер адамдар позицияларында айырмашылықтар тудыратын жүйе құраушы элемент ретінде әрекет етеді деген тұжырым болды.

Отбасындағы әйелге қатысты зорлық-зомбылық биологиялық детерминизм мен патриархалдық әлеуметтік құрылымға негізделген қазіргі қоғамның маңызды мәселесі болып табылады. Өзара қарым-қатынасты сындарлы түрде құра алмау зорлық-зомбылықтың мемлекеттің, қоғамның және жеке тұлғаның микро және макро деңгейлеріндегі мәселелерді шешудің қолайлы жолы ретінде қызмет етуіне әкеледі.

Отбасындағы зорлық-зомбылықтың нақты ауқымы ешқашан белгілі болмайды. Алайда, отбасындағы әйелдерге қатысты зорлық-зомбылық тәжірибесі бүкіл әлемдегі көптеген отбасылық қақтығыстардың динамикасының бөлігі екені анық.

Отандық және шетелдік авторлардың зерттеулері әйелдерді өлтіреді, физикалық және жыныстық зорлық-зомбылыққа ұшыратады, өз үйлерінде ең сенімді серіктес болуы керек ер адамдар қорқытады және қорлайды. Отбасындағы зорлық-зомбылықтың салдары деструктивті отбасылық әлеуметтенудің жаһандық формасын алады, бұл отбасылардағы зорлық-зомбылық қарым-қатынас моделінің үнемі көбеюіне әкеледі, әйелдер мен балалардың мүгедек өмірі, отбасының ыдырауы, бұл жалпы қоғам үшін өте ауыр зардаптарды білдіреді.

Отбасындағы зорлық-зомбылық мәдени, әлеуметтік-экономикалық, саяси және құқықтық қатынастармен тығыз байланысты. Әйелдерге қатысты зорлық-зомбылық тенденциялары мен практикаларын дамытуға ықпал ететін әлеуметтік тетіктердің айқындалушы сәті билік пен тендерлік қатынастар проблемасы болып табылады. Ер адам күші үстемдік ететін әлеуметтік құрылған гендерлік тәртіп әйелдерді қоғамдық саладан шығарады және оларды экономикалық және эмоционалды тәуелділік жағдайына қояды.

Феминистік теорияның дамуы нәтижесінде әлеуметтік теңсіздіктің бар қатынастары қайта қарастырылады. Феминистік теория әлемді квази-объективті еркектік түсінуден басқа білім шығарады. Біздің елімізде институттандырудың арқасында әйелдер белсенділігі әлеуметтік рөлдерді, құндылықтар мен идеяларды, отбасылық қатынастарды эгалитаризмге сыни тұрғыдан қайта қарады. Алайда, іс жүзінде, еліміздің дағдарыс орталықтары қауымдастығының тәжірибесі көрсеткендей, патриархалдық отбасы моделі әлі де басым, зорлық-зомбылықсыз қатынас құруға ықпал ететін әлеуметтік институттар мен механизмдердің дамыған жүйесі жоқ. Қазақстандағы әйелдер қозғалысы жаппай және саяси күшті емес, бірақ белсенділердің күш-жігері қоғамдық және жеке салалардағы жыныстар арасындағы қатынастарды түсінудің инновациялық тәсілдерін дамытуда [4].

Қазіргі уақытта мемлекет экономикалық қауіпсіздік туралы айтатын болсақ та, әйелдер үшін қауіпсіз өмір сүру жағдайларын жасай алмайды. Сондай-ақ, мемлекеттің аталған мәселені әлеуметтік көмекті жай ұлғайту арқылы шешу мүмкіндіктерінің түбегейлі шектеулері бар. Үкіметтік емес ұйымдар, мемлекеттік мекемелер, БАҚ, құқық қорғау органдары атынан қоғамдық күштерді нақты тарту, заңнаманы, Қазақстан Республикасының заңнамалық базасын іске асыратын құрылымдарды кеңейту жүзеге

асырылатын әлеуметтік серіктестіктің саналы жүйесі қажет.

Отбасындағы зорлық-зомбылық мәселесіне қатысты Қазақстан Республикасының заңнамасының нормаларын талдау мұндай маңызды әлеуметтік құбылысты шешу үшін қолданыстағы нормативтік-құқықтық база жеткіліксізекенін көрсетеді. Көптеген заңдар отбасындағы зорлық-зомбылықтың жекелеген аспектілеріне ғана қатысты және кешенді, жан-жақты тәсілді қолдана отырып, нақтылауды талап етеді.

Отбасындағы зорлық-зомбылықтың алдын алу туралы арнайы заң қабылдау қажет, ол әлеуметтік саясатты жаңартуға, әлеуметтік бағыттың екпінін отбасының тұрақтылығы мен қауіпсіздігін қолдауға бағыттауға елеулі үлес қосуы мүмкін.

Соңғы он жылда әйелдерге қатысты тұрмыстық зорлық-зомбылыққа қатысты айтарлықтай өзгерістер болды, бұрынғы гендерлік стандарттар өзгерді. Толық тең құқықты орнатуға кедергі келтіретін барлық заңды кедергілерді жою, әйелдердің саясат пен бизнестегі жұмысқа және лауазымдарға қол жеткізу жолында тұрған әлеуметтік және дәстүрлі кедергілерді жою қажет, олардың деңгейінде шешімдер қабылданады. Бұл-бүгінгі күннің маңызды міндеті.

Әдебиеттер:

[1] *Насилие и культура: проблемы понятийного соотношения и генезиса формы // Философия и наука поверх барьеров. Философия науки: история и современность. Материалы V Всероссийской научной конференции молодых учёных, докторантов, аспирантов и студентов»* (Белгород, 8-9 апреля 2010 г.). – Белгород: Белгород: БелГУ, 2019. – С. 112-116. (0,2 п.л.)

[2] **Заброда, Д.Г.,** Заброда С.Н., *Австрийский опыт предупреждения домашнего насилия: характеристика и предложения по использованию в России // Общество и право. 2017, № 3 (57). С.109*

[3] **Агапов, Е.П.,** Нор–Ареван О.А. *Семьеведение.* – М, 2020. – 312 с.

[4] **Максудов, Р.Р.,** Флямер М.Г.. *Защита от насилия в семье: проблема разработки и запуска комплексной социальной технологии, 2017. – 294 с.*

STATE SUPPORT IN THE FIELD OF YOUTH EMPLOYMENT: BUILDING INCLUSIVE LABOR MARKETS IN KAZAKHSTAN

SMAN G.N.

*Project Assistant of the World Economy Research Center «Economic Research Institute» JSC,
Undergraduate of the Department of the Assembly of People of Kazakhstan
EP «Ethnopolitology» of L. N. Gumilyov ENU, Astana city, Kazakhstan*

Аңдатпа. Бұл мақала Қазақстан Республикасының жастары арасындағы еңбек нарығындағы жағдайды зерттеуге арналған. Мақалада электронды биржаға сүйене отырып бос орындар мен түйіндемелерге талдау жасайды. Сонымен қатар, инклюзивті еңбек нарығын құру арқылы бүгінгі жастардың жұмысқа орналасу мүмкіндіктерін кеңейту бойынша бірқатар ұсыныстар қарастырылады.

Кілт сөздер. жастар, жұмыссыздық деңгейі, еңбек нарығы, мемлекеттік қолдау, жастар саясаты.

Аннотация. Данная статья посвящена изучению ситуации на рынке труда среди молодежи Республики Казахстан. В ней приведен анализ вакансий и резюме на основе электронной биржи. Кроме того, предлагается ряд рекомендаций по расширению более широких возможностей трудоустройства современной молодежи путем создания инклюзивных рынков труда.

Ключевые слова. молодежь, уровень безработицы, рынок труда, государственная поддержка, молодежная политика.

Introduction. In modern conditions of stabilization and recovery of the economy, youth employment is becoming one of the essential factors in the development and growth of the welfare of society and an integral part of the socio- economic policy of the state.

In accordance with Article 24 of the Constitution of the Republic of Kazakhstan, everyone has the right to freedom of labor, free choice of occupation and profession [1]. In turn, the state assumes responsibility for creating equal conditions for the realization of the rights of citizens to work and freely chosen employment, using economic, legislative and social measures. On the basis of generally accepted terminology, employment is defined as a socially useful activity of citizens aimed at satisfying personal and social needs and bringing a certain income.

The rate of economic growth, the size of GDP and incomes of citizens, and, consequently, the standard of living and the degree of satisfaction of the needs of society depend on the full involvement of citizens in the labor process and the efficiency of the use of labor resources. It is not always possible to ensure full employment of young people only through labor mechanisms[2]. It is necessary for the state to actively participate in the prevention of social tension, and, therefore, in the formation of a developed labor market and solving problems of youth employment.

GDP per capita in Kazakhstan remains below the level of most OECD countries. After the fall in commodity prices and the slowdown in economic growth in neighboring countries, the growth rate of real GDP in Kazakhstan has recently slowed down sharply [3]. One of the main objectives of public administration is to guide the country on a path of economic diversification based on a new and more sustainable growth model that will create opportunities for productive employment and eliminate heavy dependence on natural resources.

It should be noted that a well-functioning labour market with an effective social safety system will be of particular importance in stimulating the creation of higher quality jobs, as well as in strengthening the role of active government policies in the labour market.

The purpose of this research paper is to support the Government of Kazakhstan in its ongoing efforts to expand young people's access to quality jobs, build inclusive labor markets through government support.

The situation in the labor market among young people in the Republic of Kazakhstan

At the beginning of 2022, the number of young people aged 14-28 was 3,741,083 (in

2021,3,739,883 people), including more than half of young people 2,106,589 (56.4%) are living in cities, the remaining 1,634,494 people (43.6%) in rural areas [4]. At the same time, there is a tendency to reduce the number of young people due to migration and a decrease in the birth rate over the years of independence.

According to the Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan, at the end of 2022, the youth unemployment rate was 3.9% (in 2021 - 3.8%), and the share of youth NEET (Not in Education, Employment or Training) who are not engaged in education or vocational training amounted to 6.5%. These figures are low compared to other countries: Russia, Italy, the United States and the United Kingdom. However, there has been a decrease of 0.4% since 2021 [4].

The labor market in Kazakhstan is influenced by interregional differences (Table 1) [5]. Among the factors influencing the supply and demand of labor are the sectoral specifics of various regions, their economic development, population density, migration processes, the level of professional training, the activities of enterprises, and the public sector. Characteristically, youth unemployment rate is higher in cities. This is due to the fact that young people from rural areas migrate to urban centers in search of work. However, it is often difficult for rural youth who do not have the necessary qualifications to compete for jobs in the labor market. Some of them find temporary work in the private sector of the economy, others simply join the ranks of the unemployed.

Table 1 – Situation in the labor market of the Republic of Kazakhstan (11.04.2023г.)

The Name of the region	Labor supply (resumes), un.	Demand for labor (vacancies), un.	Number of resumes for 1 vacancy	Characteristics of the labor market
Abay	2833	2617	1,1	Insignificant labor redundancy (situation close to equilibrium)
Karaganda	6105	4965	1,2	
Ulytau	1330	1080	1,2	
c. Astana	6813	5267	1,3	
Shymkent	6441	4590	1,4	
RK	48126	31531	1,5	Insignificant labor redundancy (situation close to equilibrium)
East Kazakhstan	5286	3096	1,7	
Akmola	3699	2029	1,8	
Pavlodar	5919	3117	1,9	
Kustanai	5558	2760	2,0	
North Kazakhstan	4142	2010	2,1	
c. Almaty	14726	6152	2,4	
Turkestan	20605	7951	2,6	
Aktobe	9043	2588	3,5	Insignificant labor redundancy
Zhetysay	6702	1720	3,9	
Almaty	12456	3185	3,9	(situation close to equilibrium)
Atyrau	11769	2497	4,7	
Kyzylorda	13061	2771	4,7	
Zhambyl	15256	3222	4,7	
Mangistau	13521	2766	4,9	
West Kazakhstan	10584	2050	5,2	

Source: Calculations provided by the author on the basis of data www.enbek.kz/ru/search/res

Analysis of vacancies and resumes on the electronic labor exchange showed that the labor market in Kazakhstan is characterized by labor redundancy, when the supply of labor (the number of resumes) is higher than the demand for it (the number of vacancies) [5].

In this regard, one of the functions of the executive bodies at all levels is regulation of youth

employment, and find ways to reduce unemployment and mitigate its consequences.

Currently, in all regions of the country there are:

- Youth resource centers - 227, of which regional - 13, in cities of republican significance - 3, urban-39, rural-175.

- Councils for Youth Affairs under akimats of all levels—218

- Youth organizations – 547.

- At the central level, there is:

- Council on Youth Policy under the President of the Republic of Kazakhstan [6].

Very few unemployed youth are registered with the Public Employment Service of the Republic of Kazakhstan (PES). Due to the low quality of the vacancies offered, very low and practically non-existent targeted social assistance and unemployment benefits, as well as strict job search requirements, the interest of jobless person to register with the PES is limited [3].

It should be emphasized that in our country a lot of resources are allocated directly to job creation (public works), while too little attention is paid to the development of human capital.

In this regard, it should be noted that changes in the socio-economic development of the country require a stable structure of state regulation of youth policy through building of inclusive labor markets.

Conclusion. Since the youth of Kazakhstan plays a special role in the preservation and development of the country of the future, it is necessary to coordinate the activities of the state employment service to develop effective teaching methods, a developed training and course network, and collect information on the qualitative and quantitative characteristics of the demand for workforce in the labor market.

Thus, a number of recommendations are proposed to create employment opportunities for young people:

- address and mitigate early leaving from education and training, provide early leavers with opportunities to return to school or training, and support young people in transition between different levels of education;

- provide vocational guidance to students, including by engaging with employers through workplace visits, career talks and job shadowing, and by providing information on skills in demand in the world of work and the relationship between education and employment;

- consider the elaboration of youth strategies at the appropriate level of government, including national, regional and local, and ensure a comprehensive and integrated approach to improve socio-economic outcomes, as well as civic and public participation.

The implementation of the proposed measures will increase the effectiveness of state support and raise the level of youth employment in the republic.

References:

[1] Constitution of the Republic of Kazakhstan // official website of the President of the Republic of Kazakhstan. // https://www.akorda.kz/ru/official_documents/constitution

[2] Scientific article on the specialty «Economics and Business» - The main directions of improving the state regulation of employment of the population, Rabdanova A.A., 2008. 257-261 p.

[3] Building Inclusive Labour Markets in Kazakhstan: A Focus on Youth, Older Workers and People with Disabilities. // https://www.oecd-ilibrary.org/employment/building-inclusive-labour-markets-kazakhstan_9789264273023-en

[4] The main indicators of the labor market in the Republic of Kazakhstan (2022y.). // <https://new.stat.gov.kz/>

[5] Labor market and migration processes in the regions of the Republic of Kazakhstan. // <https://economy.kz/ru/Mnenija/id=117>

[6] Youth policy. // <https://www.gov.kz/memleket/entities/qogam/activities/143?lang=ru>

ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ МОТИВАЦИЯ КАК СОЦИАЛЬНАЯ ОРИЕНТАЦИЯ СТУДЕНТОВ ТЕХНИЧЕСКОГО ВУЗА

АВСЫДЫКОВА К.А.

*Старший преподаватель КазНУ им. аль-Фараби,
кандидат социологических наук, г. Алматы, Казахстан*

Аңдатпа. Бұл мақалада техникалық мамандық студенттерінің кәсіби мотивациясы әлеуметтік бағдар ретінде қарастырылады. Әлеуметтік бағдар ұғымы әртүрлі мағынада қарастырылған. Кең мағынада әлеуметтік бағдар жеке адамның өзін әлеуметтік қауымдастық элементінің бөлшектері ретінде тануын білдіреді. Тар мағынада -кәсіп алуға, қоғамның белгілі бір әлеуметтік-кәсіби қабатын толықтыруға деген ұмтылыс ретінде берілген. Автор тұлғаның эмпирикалық құрылымдарының бірі ретінде әлеуметтік бағдарлаудың маңызды сәті-адамның мінез-құлқының мотивациялық және құндылық аспектілерін сипаттаған.

Кілт сөздер. мотивация, бағдар, тұлға, қоғам, біліктілік

Annotation. This article discusses the professional motivation of students of technical specialties as a social orientation. The concept of social orientation is considered in different meanings. In a broad sense, social orientation refers to the individual's recognition of himself as a part of an element of social community. Given in a narrow sense-as a desire to get a profession, to replenish a certain socio-professional layer of society. The author described the most important point of social orientation as one of the empirical structures of personality-the motivational and value aspects of human behavior.

Keywords. motivation, orientation, personality, societies, professionalism

Понятие социальной ориентации может быть рассмотрено в различных смыслах. В самом широком смысле социальная ориентация означает осознание индивидом самого себя как частицы элемента социальной общности. В узком – как стремление приобрести профессию, пополнить определенный социально-профессиональный слой общества. Важнейшим моментом социальной ориентации как одного из эмпирических конструктов личности, являются мотивационный и ценностный аспекты поведения индивида.

Рассматривать механизм социальных ориентаций посредством ценностно-мотивационного ряда впервые предложил Т.Парсонс [1], так как в каждом из видов ориентаций просматривается внутреннее неразрывное единство двух систем – личности и общества. Мотивационные ориентации отражают предпочтения личности – ее знания, эмоции, оценки; ценностные ориентации отражают господствующие в обществе представления. Выбор индивида в ситуации предопределен взаимодействием этих двух рядов ориентаций.

Следовательно, диссертационное исследование целесообразно начать с рассмотрения мотивационного компонента ориентационной основы.

Как известно, исследования мотивации, получившие наибольшее развитие в науке психологии, проводятся исходя из различных теоретико-методологических оснований. Нас же интересуют в первую очередь подходы, рассматривающие мотивацию в связи с социальными явлениями. К наиболее ранним из которых можно отнести «теорию поля» К. Левина [2].

Основной пафос теории поля заключается в тезисе о том, что поведение личности есть продукт поля взаимозависимых детерминант - так называемое социальное пространство личности.

Данная теория раскрывает динамическую систему субъект-объектных отношений с окружающей средой. Взаимодействие отношений определяет положение индивида или его движение в сети этих отношений в зависимости от общего баланса положительно или отрицательно субъективно оцениваемых свойств значимых объектов.

Человеческое поведение согласно «теории поля» подчиняется принципу

формирования и разрушения образов феноменологической реальности. Полноценная личность функционирует на основе саморегуляции: насущная потребность возникает, и начинает занимать доминирующее внимание человека – фигура появляется из фона. Далее человек ищет во внешней среде объект, который способен удовлетворить именно эту доминирующую потребность. Выбор одного объекта среди других, способных удовлетворить именно эту доминирующую потребность зависит от смысла. В ракурсе «теории поля», смысл – это связь между фигурой и фоном. Подобным способом, К. Левин использовал геометрические модели в объяснении мотивации поведения.

Однако, рассматривая отношения, складывающиеся у личности с непосредственной конкретной средой в данный временной микроинтервал, К. Левин в некотором смысле не учитывал личностные константы поведения. В этом отношении Г. Олпорт как представитель «персоналистического» направления выдвинул идею личностного подхода к мотивации индивида. В его теории самореализации личность рассматривается как субъект мотивации. По Г. Олпорту, мотивы обуславливают непрерывный процесс развития личности как «открытой системы», которая «постоянно что-то получает из мира и что-то ему отдает» [3]. В высших мотивах – мотивах развития – заключены источники развития личности, которая ориентирована в направлении потенциальных возможностей. Этот процесс характеризуется формированием новых мотивов, которые являются самоподдерживающимися системами, вырастающими из предшествующих систем, но функционально от них независимыми.

Одним из путей формирования новых мотивов, подчиняющих себе потребности, является, согласно Г. Олпорту, превращение средств в цели. Та деятельность, которая выступала для человека сначала как средство достижения целей начинает вызывать интерес сама по себе и обретает собственную мотивирующую силу.

Таким образом, Г. Олпорт обосновывает личностный подход к мотивации, считая мотивы стержневой проблемой личности.

Следующая теория мотивации Э. Даффи интересна для нас тем, что согласно основному положению поведение можно описать через его ориентацию и интенсивность. Э. Даффи ставит и пытается решить вопрос о совпадении (или несовпадении) направления активности и мотивации. По мнению ученого, мотив и действие опосредуются процессами познания.

В американской социальной психологии имеется и такая теория мотивации, согласно которой все без исключения мотивы индивида приобретаются в процессе онтологического развития. Однако «мотив достижения» рассматривается не как производный от социальных условий, а как первопричина человеческого поведения.

Представители другого направления утверждают и защищают модель непрерывного становления, развития и совершенствования личности. В концепции самоактуализации А. Маслоу вводится понятие ненасыщаемой мотивации к личностному росту [4]. Особенности классификации мотивов А. Маслоу выражаются в том, что он разграничивает не отдельные мотивы, а цели группы, которые упорядочены в ценностной иерархии в соответствии с их роли в развитии личности. Основной идеей А. Маслоу является принцип относительного приоритета актуализации мотивов, гласящего, что прежде чем активизируются, и начнут определять поведение потребности более высоких уровней, должны быть удовлетворены потребности низшего уровня. В целом, полагал А. Маслоу, чем выше индивид может подняться по лестнице потребностей, тем больше здоровья, гуманности он будет проявлять, тем более индивидуален он будет. Так, на «вершине» пирамиды оказываются потребности, связанные с самоактуализацией. Самоактуализацию А. Маслоу определял как желание стать всем, чем возможно: это потребность в самосовершенствовании, в реализации своего потенциала.

Понятие самоактуализации оказывается в центре концепции одного из наиболее популярных психологов XX века К. Роджерса [5]. Для него, однако, понятие самоактуализации оказывается обозначением той силы, которая заставляет человека

развиваться на самых различных уровнях, определяя его владение как простейшими навыками, так и его высшие творческие взлеты.

Ведущая тенденция стремления к самоактуализации причина того, что человек становится более сложным, независимым, социально ответственным. Поведение индивида в определенный момент времени побуждается действенным мотивом, который активизируется в заданных социальных условиях, будучи в иерархии мотивов ближе других связанным с возможностью достижения целевого состояния. Д.Н.Узнадзе также согласен, что функциональные тенденции мотивации возникают в процессе взаимодействия индивида с социальным окружением [6]. Следовательно, мотив выступает проявление единства социогенного и личностного уровней. Мотив – результат и предпосылка интегрирования заданных социальных ценностей (социогенный уровень); следствие и условие экстерниоризации общественно значимых продуктов деятельности (личностный уровень).

Как показал дальнейший анализ литературы, в науке до сих пор не выработан единый подход к проблеме мотивации, не устоялась терминология, не сформулированы чётко основные понятия. Отсутствие единой и удовлетворяющей всех классификации мотивов свидетельствует о их разнообразии в зависимости от целей исследователя, угла рассмотрения вопроса и т.п.

Самая общая классификация мотивов, предлагаемая в качестве варианта скорее для обсуждения, чем для утверждения, включает несколько групп мотивов. В первой группе могут быть объединены мотивы, связанные с важнейшими общественными потребностями личности по критерию их содержания (общемировоззренческие, социально-политические, моральные, эстетические и пр.).

По источнику возникновения, обусловленности можно выделить широкие социальные (патриотические), корпоративно-групповые, деятельностно-процессуальные, стимульно-поощрительные и др.

Отдельно, выделим группу мотивов по видам деятельности, в которую входят профессиональные, учебные. При этом в мотивах учебной деятельности можно выделить общие познавательные и конкретные – интерес к различным предметам обучения. При анализе профессиональной мотивации выделяют как мотивы труда вообще, так и определенного его вида (и даже в определенных производственных условиях, на данном предприятии, в данном трудовом коллективе).

По времени проявления могут быть выделены постоянно, длительно и кратковременно действующие мотивы. Первые действуют на протяжении всей жизни человека (например, связанные с удовлетворением естественных потребностей); вторые – в течение многих лет (например, связанные с познавательной потребностью личности); третьи – в течение ограниченного временного интервала (например, связанные с познанием чего-то нового).

По силе проявления мотивы разделяются на сильные, составляющие особо действенную мотивацию, умеренные, которые характеризуются средней силой их проявления, и слабые, оказывающие на деятельность малозначимое влияние, хотя и побуждающие ее.

Мотивы подразделяются и по степени устойчивости на сильно-, средне- и слабоустойчивые.

По проявления в поведении выделяют реальные, или актуальные, и потенциальные мотивы. Реальными мы называем мотивы, которые фактически побуждают поведение и деятельность. Под потенциальными мотивами понимаем такие, которые сформировались у личности, но не проявляются в данный момент.

Своеобразие всех этих групп мотивов характеризует мотивационную сферу личности. При этом первые три группы фактически составляют ее содержательную характеристику, а четыре последние – динамическую.

Итак, мотивационная сфера является многокомпонентным, динамическим

образованием. Мотивационная сфера личности всегда полимотивированна, многосторонне избирательна и имеет не линейные свойства. Очевидно, что проблема формирования мотивов чрезвычайно сложна именно по той причине, что всякая деятельность полимотивированна, тем более обучение.

Для оценки отдельного мотива используют такие характеристики, как сила и устойчивость.

Сила мотива как показатель непреодолимого стремления личности оценивается по степени, глубине осознания (понимания, «принятия») потребности и самого мотива, по его интенсивности.

Устойчивость мотива может оцениваться по его наличию во всех основных видах деятельности и по сохранению его влияния на поведение и деятельность личности в сложных условиях, а в некоторых случаях – и по его сохранению на определенное время (например, в студенческом возрасте).

Эти параметры – сила и устойчивость – могут также использоваться для оценки мотивации в целом. Но в этом случае сила и устойчивость – это уже показатель интегрированный, составленный обычно на основе суммарной оценки отдельных мотивов, особенностей их проявления.

Однако для оценки мотивации в целом этих параметров недостаточно, в связи с чем возникает необходимость использовать и другие, такие, как множественность, структурность, иерархичность.

Множественность отражает прежде всего развитость содержания мотивации, обеспечивающую положительное устойчивое отношение к деятельности. Здесь имеется в виду прежде всего достаточное число мотивов, измеряемое при помощи количественных и качественных показателей. При этом возникает необходимость сопоставления существующих мотивов с ожидаемыми, вероятными.

Структура мотивации оценивается по наличию определенных ее видов, исходя из желательности, а иногда необходимости наличия всех четырех основных видов мотивов.

Иерархичность, доминирование мотивации мы определяем на основе оценки «главенствования» различных групп мотивов, в соответствии с определенным порядком соподчиненности, ранжирования.

Таким образом, оценка особенностей мотивационной сферы имеет важное значение для прогнозирования успешности деятельности. Рассмотрим как мотивация влияет на профессиональное самоопределение в системе высшего образования.

Согласно, И. Кону, профессиональное самоопределение человека начинается далеко в его детстве, когда в детской игре, ребенок принимает на себя разные профессиональные роли, и проигрывает связанные с ним поведения. И заканчивается в ранней юности, когда уже необходимо принять решение, которое повлияет на всю дальнейшую жизнь человека. [7].

Наиболее обобщенной формой отношения человека к профессии является профессиональная направленность (ориентация), которая характеризуется как интерес к профессии и склонность заниматься ею.

Для диагностики социально–психологических проблем, связанных с профессиональным самоопределением в большинстве случаев требуется проведение комплексного диагностического обследования с помощью методик, позволяющих определить:

- уровень развития профессиональной мотивации;
- ближайшие и перспективные жизненные планы и профессиональные намерения;
- уровень сформированности представлений о профессии;
- уровень развития самооценки;
- способности, склонности и интересы;
- ценностные ориентации и установки.

Информации, полученной в результате такого комплексного обследования, как

правило, бывает достаточно, чтобы определить специфику проблем, связанных с профессиональным самоопределением. К ним прежде всего относятся:

1. Рассогласование идеального и реального образа выбираемой профессии.

2. Представления о своих личных ценностных ориентациях не соответствуют своим представлениям о ценностях, обеспечивающих успех в профессиональной деятельности в новых экономических и социальных структурах.

3. Рассогласование реальной и идеальной мотивации профессионального выбора

4. Неадекватная самооценка.

У молодых людей, обеспокоенных своим профессиональным будущим, стремящихся учиться в профессиональном учебном заведении или получить профессию в процессе работы, наблюдается опережающее развитие в оценке своих личностных качеств по сравнению с оценкой своих профессиональных качеств. Учащиеся лучше представляют себя как личность вообще, то есть в совокупности моральных, физических, интеллектуальных качеств, своих интересов и склонностей, но в меньшей степени имеют представления о своем профессиональном развитии.

Имеющиеся различия в самооценке прежде всего касаются ее содержательных компонентов. Одни знают о себе больше, другие меньше; определенные качества личности, способности, значимые на данный момент, подвергаются анализу и оценке, другие, в силу их неактуальности, человеком не оцениваются (хотя и могут быть оценены по ряду параметров). Существуют такие личностные свойства и качества, которые не включаются в сферу осознания и самооценки, человек просто не может оценить себя по ряду параметров.

Литература:

[1] **Парсонс, Т.О** структуре социального действия. – М.: Академический Проект, 2002. – 880 с., С.467

[2] **Левин, К.** Динамическая психология. – М.: Смысл, 2001. – 252 с

[3] **Allport, G.** The functional autonomy of motives // Amer.J.Psychol. 1937. vol. 50. P. 43-51

[4] **Maslow, А.Н.** Motivation and personality. N. Y.: Harper and Row, 1954. 411 p.

[5] **Холл, К.С.,** Линдсей Г. Теории личности. – М.: КСП+, 1997. – 720 с. С.273-306

[6] **Узнадзе, Д.Н.** Психологические исследования. М., 1966. с.350

[7] **Кон, И.С.** В поисках себя (личность и ее самосознание). – М.: Политиздат, 1984 – 335с

ВЛИЯНИЕ ИНТЕРНЕТ-РЕКЛАМЫ НА ПОТРЕБИТЕЛЬСКОЕ ПОВЕДЕНИЕ КАРАГАНДИНСКОЙ МОЛОДЕЖИ

БЕЙСЕНОВА А.А.

Ассоциированный профессор, PhD

КАСЫМОВА Н.А.

магистрант

*Карагандинский университет имени Е.А. Букетова
г. Караганда, Казахстан*

Аңдатпа. Мақала карағандылық жастардың тұтынушылық мінез-құлқына интернет-жарнаманың әсерін зерттеуге арналған. Интернеттегі жарнаманың әсер ету мәселесі мен оның ерекшеліктерін анықтау үшін әдеби дереккөздерге теориялық талдау жасайды. Сондай-ақ мақалада Қарағанды қаласының жастары арасында жүргізілген әлеуметтік зерттеудің нәтижелері де берілген, олар тұтынушылардың мінез-құлқын қалыптастыру факторы ретінде жастардың интернет-жарнамаға қатынасын көрсетеді.

Кілт сөздер. Интернет, жарнама, тұтынушылық мінез-құлық, жастар.

Annotation. The article is devoted to the study of the influence of Internet advertising on the consumer behavior of Karaganda youth. It conducts a theoretical analysis of literary sources to identify the problem of the influence of Internet advertising and its features. The article also presents the results of a sociological study conducted among the youth of Karaganda, which show the attitude of young people to online advertising as a factor in the formation of consumer behavior.

Keywords. Internet, advertising, consumer behavior, youth.

Различные сферы социальной жизни изменились вследствие развития возрастающей глобализации и формирования потребительского общества. А для современной молодежи потребительское поведение есть процесс формирования идентичности. В настоящее время все более актуальной становится проблема покупки навязанного продукта через информационно-коммуникативные технологии. Интернет является инструментом манипулирования людьми, так как в обществе он стал основным средством познания окружающего мира. Телевидение, социальные сети, веб-сайты — это то, чем пользуются люди ежедневно.

Каждый человек относится к потенциальному потребителю, включая и молодежь. Молодежь - в широком смысле означает групповое сообщество, сформированное по возрастному признаку и связанное с ним основным видом деятельности [1]. Желание покупать что-либо может быть вызвано как объективными, так и импульсивными факторами. На молодых людей легко повлиять в связи с неоднозначностью потребительских предпочтений. С помощью рекламы продавцы открыто навязывают определенные установки, например: не быть «изгоем» внутри компании [2].

На данный момент молодежь усваивает большое количество новых знаний и навыков, которые формируют типы взаимодействий в сфере рыночных отношений современного общества. Также на рыночные отношения влияет территориальная составляющая, проживание самостоятельное или с родителями, предпочтения в брендовой покупке или нет и место времяпровождения. Молодые люди хотят самореализоваться и показывать свои достижения через социальные сети. Исследователи Ивченкова М.С. и Кошелева А.А. утверждают, что влияние Интернет-рекламы на потребительское поведение современной молодежи новое явление и оно будет увеличиваться, так как есть факторы роста рекламного рынка и развитие инновационных технологий в общественных отношениях [2].

В повседневной жизни молодое поколение активно использует Интернет, он служит источником коммуникаций или развлечений, люди занимаются поиском информации, а

также он востребован для приобретения товаров или услуг. На просторах Интернета встречается большое количество рекламы, которое прерывает деятельность за компьютером или в другом гаджете, благодаря чему появляется негативное восприятие. Но именно такая навязчивая реклама, привлекает внимание и влияет на приобретение продукта. Также немаловажным решением купить товар является бренд и узнаваемость среди молодых людей.

Алешина И.В. отмечала, что деятельность, которая вовлечена в покупку, потребление, возврат продуктов, услуг, идей, включая процессы решения, является потребительским поведением. Также она описала модель, которая описывает взаимосвязь процесса решения потребителя о покупке. Прежде всего человек покупает продукты для поддержания и улучшения своего жизненного стиля. А на принятие решения влияет общество, культура, интернет, ценности и домохозяйство, то есть внешние факторы потребительского поведения. Ко внутренним факторам относиться особенность, присущая отдельному потребителю: восприятие, обучение, память, мотивы, личность и эмоции, свой образ жизни, знания и отношение потребителя к покупке [3].

Задача маркетинга влиять на все стадии принятия решения о покупке, то есть на осознание потребности, информационный поиск, оценку и выбор альтернатив, выбор места покупки и послепокупочные процессы. Создание условий в каждом из этапов решения, приводит к тому, что покупатель превращается в постоянного клиента. Полученный опыт влияет на его внутренние факторы, приобрести товар, услугу, идею еще раз, и на внешние факторы другого человека, так как он делиться своим положительным опытом и появляется доверительное отношение [3].

К внешним факторам потребительского поведения также относиться интернет-реклама, которая на сегодняшний день является сильным инструментом социализации. Можно предположить, что реклама в какой-то степени формирует наше восприятие образа жизни. Для молодых людей интернет-реклама становится элементом массовой культуры, увеличивая свое значение в окружающей среде, она повлияла на то, что мы каждый день видим многочисленные рекламные ролики на экранах телевизоров и компьютеров, которые знакомят нас с различными потребительскими товарами и информируют об их пользе [4].

Один из способов маркетинга влиять на потребительское поведение современной молодежи является создание на просторах социальных сетей огромного количества таргетированной рекламы, которая очень популярна среди молодого поколения. Назаров А.Д. в своей статье «Таргетированная реклама как ключевой инструмент маркетолога» писал, что «таргетированная реклама — это целенаправленное воздействие на целевую аудиторию с большей вероятностью, интересующуюся рекламируемым товаром». Главным отличием таргетированной рекламы от другой интернет-рекламы, можно настроить критерии такие, как возраст, пол, географическое положение и другое [5].

Молодежь является заманчивой потребительской группой для продавца товаров, услуг, идей. Плужникова И.И. и Кабанова К.В. описывали молодое поколение, как важнейшую интеллектуальную и культурную часть общества, где качество их жизни и развитие влияет на будущее страны. Представления о стиле жизни современная молодежь берет через Интернет, встречая рекламу, у них формируется потребительское поведение. Процесс решения покупки происходит на осознанном уровне, к нему относятся потребности и воля человека, или на бессознательном уровне, то есть установки и интуиция человека. Потребители, как правило, не хотят признавать, что потребительское поведение является результатом влияния интернет-рекламы [6].

Для анализа влияния интернет-рекламы на формирование потребительского поведения среди карагандинской молодежи нами было проведено анкетирование в апреле 2023 года, которое включало в себя 12 вопросов. В опросе участвовало 62 человека от четырнадцати до тридцати пяти лет из них 56,5% женщин и 43,5% мужчин.

В первом вопросе мы спросили респондентов о том, как они проводят свое свободное время. Многие опрошенные ответили, что сидят в социальных сетях. Также были даны

следующие ответы: «смотрю фильмы или сериалы», «гуляю с друзьями», «читаю книги», «занимаюсь спортом», «играю в компьютерные игры», «смотрю телевизор», «сплю», «занимаюсь творчеством» и «провожу время с семьей».

В ходе социологического исследования было выявлено, что 41,9 % из числа опрошенных проводят в социальных сетях от 3 до 4 часов, 32,3% респондентов ответили, что от 5 до 6 часов, а 14,5% выбрали ответ «меньше 2-х часов». Также был ответ «больше 7 часов» на него ответили 11,3%. В следующем вопросе мы увидели, что наиболее популярными социальными сетями у карагандинской молодежи «Instagram» (80,6%), «WhatsApp» (53,2%), «TikTok» (53,2%), «YouTube» (43,5%), менее популярны «Telegram» (30,6%), «ВКонтакте» (24,2%), «Facebook» (1,3%).

На вопрос «Как Вы относитесь к рекламе, которая появляется в Интернете?» 11,3% опрошенных ответили, что находят интересные товары или услуги, 41,9% ответили, что относятся нейтрально и понимают, что это маркетинговые стратегии, 45,2% опрошенных ответили, что слишком много рекламы, отвлекает их от дел, и один респондент ответил, что ненавидит рекламу в интернете.

Интернет-реклама вместе с традиционными, политическими, образовательными, творческими, духовными и другими социальными институтами осуществляет функцию социализации индивидов. В современном обществе реклама не только формирует потребности, но также прививает социальные стереотипы и модели поведения. Однако не все молодые люди как социальная группа воспринимают рекламу одинаково. Степень воздействия рекламы зависит от ряда факторов, включая семейные отношения, статус учебного заведения, профессиональный опыт и систему ценностей, которые сформировались на данный момент [7]. Мы задали респондентам ряд вопросов про доверие к интернет-рекламе. Отвечая на вопрос «Доверяете ли вы рекламе, которую увидели впервые?», на рисунке 1 мы можем увидеть, что 48,4% опрошенных скорее не доверяют, 37,1% - абсолютно не доверяют, 12,9% - скорее доверяют и только 1,6% респондентов ответили, что доверяют.

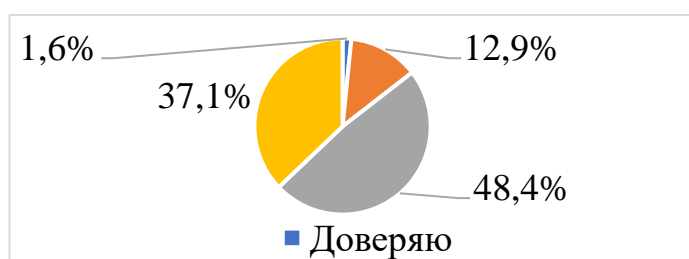

Рисунок 1 – Доверяете ли вы рекламе, которую увидели впервые?

Как уже было сказано ранее немаловажным решением купить товар является бренд и узнаваемость среди молодых людей. По результатам нашего опроса (рис.2) 43,5% опрошенных ответили, что скорее доверяют рекламе, на которой видят известного человека (блогера, музыкального исполнителя, актера и др.). Число тех, кто скорее доверяет, составляет 27,4%, а 22,6% отметили, что не доверяют. Также было еще несколько ответов: «доверяю» (3,2%), «никак не влияет на мое впечатление» (1,6%) и «особенно не доверяю известным людям» (1,6%).

В ходе исследования было выявлено, что респонденты редко (46,8%) приобретают товар или услугу, увидев его в рекламе, 33,9% опрошенных покупают иногда, а 3,2% часто. Были те, кто никогда не приобретал товар или услугу, что составило 16,1% среди опрошенных.

Стоит отметить, что несмотря на то, что респонденты каждый день используют интернет и в основном проводят свое свободное время в социальных сетях, где им часто попадаете интернет-реклама, карагандинская молодежь не часто покупает товар или услугу, которую им навязывают.

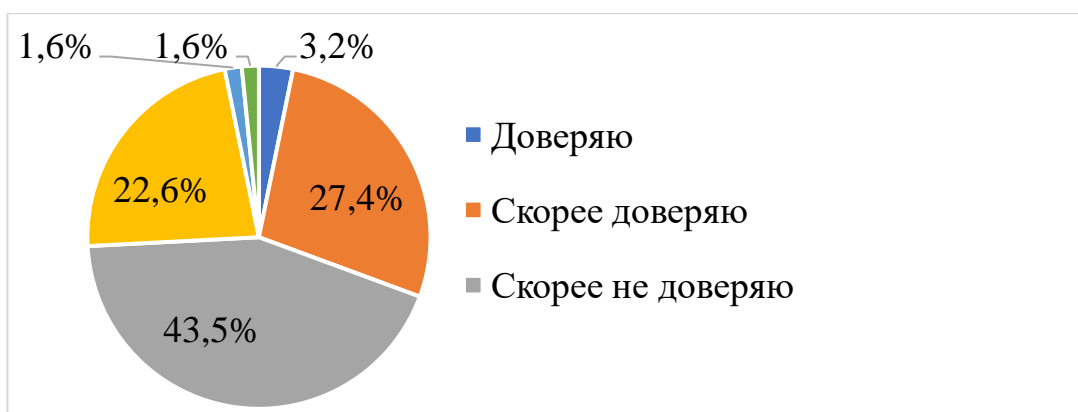

Рисунок 2 – Доверяете ли вы рекламе, на которой видите известного человека (блогера, музыкального исполнителя, актера и др.)?

В следующем вопросе (рис.3) мы спросили у респондентов доверяют ли они рекламе от известного им бренда и 53,2% опрошенных ответили, что скорее доверяют, а 22,6% доверяю. Также были отрицательные ответы: 12,9% выбрали вариант ответа «скорее не доверяю» и 11,3% «не доверяю».

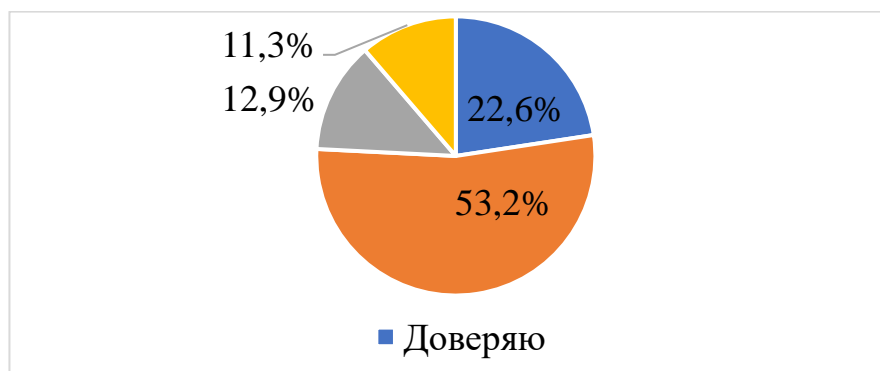

Рисунок 3 – Доверяете ли вы рекламе от известного вам бренда?

Также молодые люди не воспринимают всерьез впервые увидевшую рекламу и рекламу от популярных людей, а реклама от известного им бренда может повлиять на покупку того или иного товара или услуги.

Хотелось бы отметить, что потребительское поведение современной молодежи нацелено на удовлетворение, а не на необходимость. Через потребление индивид отождествляет себя с образом брендов и показывает свою принадлежность к определенной социальной группе. Внешний символический вид идентичности в рамках потребительского поведения формируется вследствие потребления материальных и духовных ценностей, к ним можно отнести своя собственность, дорогие покупки, здоровый образ жизни, имидж, а они наделяют их владельца особым статусом.

Литература:

- [1] **Зубок, Ю.А.,** Чупров В.И. Социология молодежи. Энциклопедический словарь // М: Academia. – 2008. – С. 267-269.
- [2] **Ивченкова, М.С.,** Кошелев А.А. Социальные аспекты влияния интернет-рекламы на потребительское поведение современной молодежи // Журнал: управление устойчивым развитием. – 2019. – №6(25). – С. 51-56.
- [3] **Алешина, И.В.** Поведение потребителей // учебник М: Экономисть. – 2006. – С. 21-22.
- [4] **Говорова, Н.С.,** Молодежь в процессе потребительского поведения // Форум молодых

ученых. – 2021. – №3(55). – С. 30-33.

[5] **Назаров, А.Д.** Таргетированная реклама как ключевой инструмент маркетолога // Международный журнал прикладных наук и технологий «Integral». – 2020. – №5. – С. 144-146.

[6] **Плужникова, И.И.,** Кабанова К.В. Влияние рекламы на потребительское поведение // статья в сборнике трудов конференции «Современная экономика: актуальные вопросы, достижения и инновации». – 2019. – С. – 68-70.

[7] **Чукреев, П.А.,** Тогошиева А.В. Особенности социализации молодежи под воздействием рекламы // Вестник Бурятского государственного университета. 2011. – №6. – С. 118-123.

ЖЕТІМ БАЛАЛАР МЕН АТА-АНАСЫНЫҢ ҚАМҚОРЛЫҒЫНСЫЗ ҚАЛҒАН БАЛАЛАРДЫ ӘЛЕУМЕТТЕНДІРУДІ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ

ДУЛАТ М.Ә.

*Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университетінің
«7М11404-Әлеуметтік саясат және басқару», 1 курс магистранты
Алматы қ., Қазақстан*

Аннотация. В статье раскрыты теоретические подходы к определению понятий «сиротство», «социальное сиротство». Кроме того, дается расширенная классификация причин и видов, которые их приводят. Процесс социализации рассматривается с точки зрения двух подходов: субъект-объект (социальный детерминизм) и субъект-субъект (символический интеракционизм). Выявлены различные факторы процесса социализации. В статье дается обзор критериев успешной социализации.

Ключевые слова. социализация, сиротство, социальная сирота, адаптация, социальный детерминизм, уровень социализации, социальная идентификация, самооценка, установление социальных связей, эмоциональное развитие, жизненные навыки.

Annotation. the article reveals theoretical approaches to the definition of the concepts «orphanhood», «social orphanhood». In addition, an expanded classification of causes and the types that lead to them is given. The process of socialization is considered from the point of view of two approaches: subject-object (social determinism) and subject-subject (symbolic interactionism). Various factors of the socialization process have been identified. The article provides an overview of the criteria for successful socialization.

Keywords. socialization, orphanhood, social orphan, adaptation, social determinism, level of socialization, social identification, self-esteem, establishment of social ties, emotional development, life skills.

Қазіргі Қазақстандағы әлеуметтік-экономикалық және саяси өзгерістер жас ұрпақты тәрбиелеу процесін ізгілендірудің, білім беру мекемелерінің әртүрлі формалары мен түрлерін дамытудың, балаларды әлеуметтік қорғау мәселелерін шешудің алғышарты болды. Сонымен қатар, қазіргі қоғам теориялық және практикалық тұрғыдан шұғыл шешуді қажет ететін бірқатар негізгі әлеуметтік мәселелерді анықтады. Атап айтқанда, әлеуметтік мәселелердің өзектісі жетім балалар мен ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балаларды қорғау және әлеуметтік бейімдеу, олардың саны өткен жылдарға қарағанда өсіп келеді [1].

Қазіргі қоғамда байқалған әлеуметтік өзгерістер жетім балалар мен ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балалар санының көбеюіне объективті түрде түрткі болады.

Қазақстандағы жетімдік жағдайды әлеуметтік саясаттың институционалдық саласы арқылы, әр түрлі адамдардың, әлеуметтік топтардың, қабаттардың және балалардың мүдделерінің санасы, мінез-құлқы арқылы зерттеуге көзқарас, балаларды «толыққанды» (өз құқықтарын іске асыратын, қабілетсіз болса да) және әлеуметтік саясаттың өте белсенді субъектілері ретінде қарастыру мәселеге сапалы сенімділік береді.

Жетімдік-жалғыздықтың уақытша немесе тұрақты күйі, отбасылық ортадан айыру және өсу, бастапқы әлеуметтену және өсу процестерінде қажетті қорғаныс пен өмірді қамтамасыз ету[2]. Жетімдік-жетім балалар мен ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балалардың әлеуметтік жағдайын көрсететін жалпылама ұғым.

Жетім балалар – ата-ана қамқорлығынсыз қалған балалар, бұл балалардың ерекше категориясы және олардың әлеуметтенуі көптеген факторларға байланысты.

Бұл жаңа мәселе емес, яғни, оның тамырмақтары ретінде эпидемия, табиғи апаттар, соғыстар, аштық жариялау кезіндегі балалардың жетім қалуы, ата-аналарының, жақын туысқандарының өмірден өту сияқты факторларды жатқызамыз. Бүгінде жағдай басқаша

жетімдердің пайызы бойынша емес, жетімдікке әкелетін себептер бойынша жетім балалардың үлесі өсуде.

Жетімдіктің түрлері мен себептерін жіктеудің көптеген тәсілдері бар. Е.А.Тюгашев мынаны атап көрсетеді:

1. Жетімдер, яғни ата-анасы ерте қайтыс болып, жетімдер үйіне кетуге мәжбүр болған балалар.

2. «Айырылғандар» - ата-аналары ата-ана құқығынан айырылған балалар.

3. «Бас тартушылар» - ата-ана құқығынан бас тартқан балалар.

4. Интернаттық жетімдер – ата-анасынан алыс интернатта тәрбиеленетін, оған іс жүзінде қатыспайтын балалар.

5. Үйдегі жетімдер – ата-анасы бар және олармен бірге тұратын, бірақ өз еркімен қалған балалар. Әдетте, мұндай отбасыларда ата-анасы тәрбиеге қатыспайды.

Қазіргі ғалымдар жетімдіктің екі негізгі түрін ажыратады [3]:

– әр түрлі жағдайларда баланың ата-анасының қайтыс болуы салдарынан болатын қарапайым жетімдік;

– ата-ананың ата-аналық міндеттерін орындай алмауы немесе балалар ата-анасының қамқорлығынан айырылған кезде пайда болатын әлеуметтік жетімдік, соның салдарынан ата-аналар балаларынан бас тартады немесе оны тәрбиелеуден «жалтарады», яғни балалар ата-анасының қамқорлығынсыз қалды.

Көптеген ғасырлар бойы әлемде қарапайым жетімдік мәселесі басым болды. Алайда, XX ғасырдың ортасынан бастап әлеуметтік жетімдік қауіпті пропорцияларға ие бола бастады, ал жетімдікке ұшыраған балалар санының өсуі әлемнің әртүрлі елдерінде, соның ішінде дамыған елдерде де байқалады. Әлеуметтік жетімдік – бұл ата-анасының қамқорлығынсыз қалған және отбасылық өмірдің оң тәжірибесін алмаған балалар. Олар сау толыққанды отбасын құра алмайды. Мемлекеттік мекемелерде тәрбиеленген олар ата-аналық құқығынан айырылып, ата-анасының тағдырын жиі қайталайды, сол арқылы әлеуметтік жетімдік өрісін кеңейтеді.

Жетім балалар халықтың әлеуметтік осал топтары арасында ерекше орын алады: олар өз мүдделерін өз бетінше білдіре де қорғай да алмайды және ересектердің еркіне тәуелді [4]. Сондықтан, қоғамның басты міндеті балаларды қоғамға біріктіру, сондай-ақ жетім балалар мен ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балаларды әлеуметтендіру процесін жеңілдететін өмірлік маңызды дағдыларды беру болып табылады.

Әлеуметтену процесі іс жүзінде аяқталғанын білмейді және өмір бойы жалғасады. Ең қарқынды әлеуметтену кезеңі балалық шақ болып есептеледі, бірақ ересек адам өзгеретін әлеуметтік құндылықтарға бейімделуге мәжбүр болады – бір әлеуметтік ортадан екіншісіне ауысқанда (мәртебенің өзгеруі, неке, тұрғылықты жердің өзгеруі және т.б.), жаңа рөлдерге (некеге тұру, балалардың тууы, лауазымдарға орналасу және т.б.). Сондықтан әлеуметтенудің екі түрі бар:

- бірінші, жеке тұлғаның балалық шағында қоғам мүшесі болып табылуы;

- екінші, кез-келген кейінгі процесті білдіреді, оның көмегімен әлеуметтендірілген адам қоғамның жаңа секторларына интеграцияланады [5].

Әлеуметтену процесін өткен және қазіргі әлеуметтанушылар жалпы қоғамға қандай көзқарасты ұстанғанына сәйкес әр түрлі түсіндірді. Әлеуметтенудің барлық тұжырымдамалары екі тәсілдің негізі ретінде болады: субъект-объект және субъект-субъект. Бірінші тәсіл әлеуметтену процесінде адамның пассивті позициясын болжайды (Э.Дюркгейм, Дж.Лафонтейн, Т.Парсонс), ал екіншісі белсенді позициясын (Д.Г. Мид, Ч.Кули). Екінші тәсіл әлеуметтенуді мәдениетті игеру және көбейту процесінде адамның дамуы мен өзін-өзі өзгертуі ретінде сипаттайды және адамның барлық жас кезеңдерінде стихиялық және мақсатты түрде құрылған өмір сүру жағдайларымен өзара әрекеттесуінде (өзара әсерінде) жүреді.

Жеке адам әлеуметтік ортаның қысымын бастан кешіретін пассивті тіршілік иесі ретінде көрінетін әлеуметтік детерминизмнің өкілдері, мысалы, Э.Дюркгейм,

әлеуметтенуді қоғамның жеке адамға басымдығын көрсететін қысымретінде қарастырады. Дж.Лафонтейн мұндай түсінік Т.Парсонстың құрылымдық функционализмімен ішінара тығыз байланысты екенін көрсетеді, өйткені ол ұрпақтан-ұрпаққа берілетін әлеуметтік құндылықтардың тұрақтылығының функционалдық маңыздылығына назар аударады.

Әлеуметтену процесін зерттеу символдық интеракционизмнің негізін салушы Дж.Мидтің әзірлемелеріне негізделген. Оның пікірінше сана – индивидті қоршаған ортаға бейімдеу құралы, ал адам «мені» тек қана қоғамдық өнім, оның нәтижесінде рөлді қабылдау шешуші мәнге ие болатын басқа адамдармен өзара әрекеттесу (ойын кезінде бала қол жеткізеді) негізгі ретінде Дж.Мидтің еңбектері әлеуметтік тұтастық жеке ақыл-ойдан бұрын тұрады: ойлау, өзіндік санасы бар жеке тұлға дамуға жетелейтін бастапқы әлеуметтік топсыз мүмкін емес өзіндік сана мен өзін-өзі анықтаудың ойлау процестері көмегімен жүзеге асырылады деп қорытындылаған.

Әлеуметтену қоғамның толыққанды мүшесі ретінде кез-келген адамның қалыптасуы жүзеге асырылатын әлеуметтік өзара әрекеттесудің маңызды түрі ретінде қарастырылуы керек. Әлеуметтанушылар бұл терминді адамдардың әлеуметтік нормаларға бейімделуге үйрететін, қоғамның дамуын жалғастыруға және оның мәдениетін ұрпақтан-ұрпаққа беруге мүмкіндік беретін процесті сипаттау үшін қолданады.

Әлеуметтену процесі екі түрлі фактордың әсерінен өтеді: мектеп, отбасы және қоғамдық институттар тарапынан жеке адамға бағытталған тәрбиелік әсер, сондай-ақ әртүрлі әлеуметтік жағдайлардың, бұқаралық ақпарат құралдарының және құрдастарының табиғи әсерлері.

Әлеуметтену жеке адамға өзін тәрбиелеген қоғамда тиімді жұмыс істеуі үшін қажетті білім бағажын сатып алуға мүмкіндік береді. Атап айтқанда, осы мақсатта адам өзінің әлеуметтік тобында қабылданған мінез-құлық ережелерін үйренуі тиіс, онда қабылданған дағдыларды, құндылықтарды, мінез-құлық үлгілерін, дәстүрлер мен идеологияларды игеруі керек. Сонымен қатар, процесте әлеуметтену жеке тұлға әлеуметтік сәйкестендіруге ие болады-өзінің және басқа топтардың мүшелеріне өз тобының құндылықтарын, дәстүрлері мен мінез-құлық үлгілерін бөлісетінін және басқалармен бөліспейтінін көрсету мүмкіндігі.

Осылайша, жетім балалар мен ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балаларды әлеуметтендіру процесінің тиімділігінің көрсеткіші олардың әлеуметтік құзыреттілігі мен әлеуметтік сенімділігі болып табылады.

Табысты әлеуметтену критерийлерін анықтауда көптеген тәсілдер бар. Мәселен, мысалы, Смелзердің пікірінше, сәтті әлеуметтену үш факторға байланысты: күту, мінез-құлықтың өзгеруі және сәйкестікке ұмтылу [6].

Белгілі әлеуметтанушылар П.Бергман мен Т.Лукман толық табысты да, абсолютті сәтсіз де әлеуметтенудің болмайды деп атап көрсетті. Біріншісі жеке адамның қоғамда бар барлық нормаларды қатаң сақтауын, әлеуметтік өмірдің барлық жақтарымен толық келісуін және оның әлеуметтік құрылымдағы орнына толық қанағаттануын білдірер еді. Алайда, шын мәнінде, мұндай жағдай мүмкін емес. Абсолютті сәтсіз әлеуметтену адамның қоғам тудырған нормалары мен көзқарастардың барлығын елемейтінін білдіреді. [7]. Бұл опция ауыр психикалық бұзылулар жағдайында ғана мүмкін болады. Сондықтан, азды-көпті табысты әлеуметтену туралы ғана айта аламыз, оның критерийі сәйкестік, адамның өзі туралы идеясы мен әлеуметтік шындық пен одан тыс объективті өмір сүретін әлеуметтік шындық арасындағы сәйкестіктің болуы мүмкін.

Жетім балалар мен ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балаларды табысты әлеуметтену критерийлерін анықтаудың әртүрлі тәсілдерін қарастыра отырып, оларды неғұрлым толық және мағыналы түрде қарастыратыны туралы қорытынды жасауға болады И.А. Дядюнова бойынша мыналарды қамтиды:

– жас ерекшеліктеріне сәйкес әлеуметтік-тұрмыстық, моральдық-адамгершілік және әлеуметтік-мәдени құндылықтарды игеру және олардың негізінде әлеуметтік маңызды құндылық бағдарларын қалыптастыру;

–шындықты игеру тәсілдерін игеру, тұлғаның коммуникативті қасиеттерін

қалыптастыру, мамандық таңдауға дайын болу;

– жоғары танымдық белсенділік, әлемге деген қызығушылық, трансформациялық қызметке, шығармашылыққа ауысу;

– салыстырмалы түрде біртұтас өзіндік тұжырымдаманы қалыптастыру, белгілі бір әлеуметтік рөлдің болуын түсіну және онымен байланысты функцияларды орындау;

– әлеуметтік ортаға бейімделу тетіктерін дамыту, агрессивтіліктің болмауы, мазасыздық пен импульсивтіліктің жоғары деңгейі;

– қалаған нәрсеге қол жеткізуге ұмтылу [8].

Жетім балалар мен ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балалар жақсы отбасылардан шыққан балаларға қарағанда мүлдем басқа даму жолынан өтеді. Дисфункционалды отбасыларда өмір сүре отырып, олар көптеген травматикалық жағдайларға, стресстерге, зорлық-зомбылыққа (психикалық, физикалық, жыныстық) тап болады және бұл жағдайлар баланың психикасында терең із қалдырады. Тұлғаның тиімді әлеуметтенуі мемлекеттің әлеуметтік тапсырысының талаптарына сәйкес келетін әлеуметтенудің қолайлы және қажетті деңгейіне қол жеткізуді білдіреді.

Ол, бір жағынан, қоғамға сәйкес болу қабілетін, екінші жағынан, егер ол моральдық құндылықтардан алшақтау тенденцияларын көрсетсе, оған қарсы тұру қабілетін болжайды. Әлеуметтену, әлеуметтенудің нәтижесі ретінде, үнемі өзгеріп отыратын жағдайларда әмбебап тиімді жеке және әлеуметтік қасиеттердің, көзқарастардың, әлеуметтік өзара әрекеттесу әдістерінің қалыптасуы болып табылады және белсенді өзін-өзі тану, өзін-өзі жетілдіру, қажетті даму деңгейі мен мәртебесіне қол жеткізу үшін қажетті шарт.

Әдебиеттер:

[1] **Еременко, Т.В.** Постинтернатное сопровождение детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей, как приоритетное направление социальной защиты // Гуманитарные и социальные науки. – 2014. – № 2. – С. 288.

[2] **Рассохина, И.Ю.** Участие российского института социальной политики в решении проблемы сиротства: автореф. дисс. ... канд. социол. наук / 23.00. – Кемерово, 2005. – С. 8.

[3] **Тюгашев, Е.А.,** Попкова Т.В. Семейведение. – Новосибирск, 2003. – С. 124.

[4] **Кон, И.С.** Психология ранней юности. – М., 1989. – С. 46.

[5] **Имашева, З.З.,** Баграмова К.Р. Социальная адаптация детей сирот в России // Управление экономикой: методы, модели, технологии. – Уфа, 2014. – С. 60.

[6] **Смелзер, Н.** Социология. – М., 1998. – С. 267.

[7] **Бергер П.,** Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. – М., 1995. – С. 192.

[8] **Дядюнова, И.А.** Научно-практические основы эффективной социализации ребенка в условиях семейного клуба: автореф. дисс. ... кандидат. пед. наук / 13.00.01. – Нижний Новгород, 2008. – С. 19.

ГЕНДЕРНАЯ КОМПЕТЕНТНОСТЬ КАК НЕОБХОДИМОЕ УСЛОВИЕ ЭФФЕКТИВНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРЕПОДАВАТЕЛЯ

ЕЛЕУСИЗОВА Ш.С.

Преподаватель – лектор, магистр педагогических наук

ЖАБЫКБАЕВА Д.М.

Доктор философии (PhD)

Жетысуский университет имени И. Жансугурова, г.Талдыкорган, Казахстан

Аннотация. Бұл зерттеу Қазақстандағы гендерлік рөлдердің оқытушылардың кәсіби дамуына қалай әсер ететінін зерттейді. Көптеген зерттеушілер тиімді болатынын зерттеді және жоғары сапалы мүмкіндіктерін тізімдеді, олар: мазмұнға назар аудару; ұжымдық қатысу; белсенді оқыту; ұзақтығы және үйлесімділік. Мұғалімнің рөлі міндетті түрде гендерлік рөлдерге байланысты болса да, мұғалім мамандығының гендерлік ерекшеліктерін зерттеген бірнеше қазақ зерттеушілері бар. Нәтижелер оқытудың әртүрлі әдістерін қолдану, оқытудың жаңашылдықтарына сүйену және жоғары стандартты қосымша білім алуға қатысу әйелдер үшін маңыздырақ екенін көрсетті. Бұл академиялық білімнің, теориялық дамуын білдіреді білім ер адамдарда әлдеқайда айқын көрінеді; және студенттердің жеке мәселелерімен танысу немесе әйелдермен тең мүмкіндіктерге ұмтылу ниеті.

Кілт сөздер. оқытушының дайындығы, гендер, гендерлік ерекшеліктері, гендерлік рөлі, құзыреті, үздіксіз кәсіби дамуы.

Annotation. This study examines how gender roles in Kazakhstan affect the professional development of teachers. Many researchers have explored and listed high-quality features that would be effective, including: attention to content; collective participation; active learning; duration and compatibility. Although the teacher's role necessarily depends on gender roles, there are several Kazakh researchers who have studied the gender characteristics of the teaching profession. The results showed that using different teaching methods, relying on new teaching methods and participating in high-standard secondary education are more important for women. This means academic education, theoretical development, education is much more obvious to people; and the desire to know the students' personal problems or to seek equal opportunities with women.

Keywords. teacher's readiness, gender, gender features, gender role, competence, continuous professional development.

В последние годы исследованиям карьерного пути, эффективности и приверженности преподавателей уделяется все больше и больше внимания, однако еще не очевидно, что такое «хороший» преподаватель. Роль преподавателя сложна и важна; и поскольку это трудно описать, навыки, необходимые для профессиональной деятельности, часто отражают черты личности, с которыми нужно «родиться» [1]. Ранние исследования эффективности пытались изучить характеристики, необходимые преподавателям, однако до сих пор существует профессиональный дискурс о чертах личности, способностях или системах способностей, которые считаются идеальными. Конечно, есть измеримые характеристики, такие как квалификация или знание предмета, но они не влияют на успеваемость студентов. Согласно научной литературе существует более сильная корреляция, например, между эффективностью и рефлексивностью или использованием различных методов обучения, однако их гораздо труднее понять [2]. В течение последнего десятилетия литература стремилась описать адекватные компетенции, но не необходимые характеристики. Трактовка понятия компетентности неоднородна. Сегодня понятие компетентности связано с профессиональным развитием настолько, что профессиональное развитие означает развитие компетенций преподавателя; включая установки, ценности и знания. Последние исследования также показывают, что саморефлексия важна. Прогресс и развитие компетенций педагога начинается во время подготовки и в оптимальных условиях продолжается в течение многих лет, проведенных преподаванием

[3]. Четкое использование концепции компетентности затруднено тем фактом, что во многих странах она также используется для системы повышения квалификации и рейтинга учителей, однако мы можем найти существенные различия между некоторыми системами. Сегодня казахстанская система образования построена на Концепции развития образования, которым необходимо соответствовать при прохождении каждого образовательного уровня. Таким образом, система повышения квалификации преподавателей, а вместе с этим их компетенции стали центральным понятием в образовании. Повышение квалификации происходит после определенного количества лет практики и опыта, и сдачи тестов.

Также важно отметить, что существуют гендерные стереотипы. Например, такие компетенции, как забота или успех в личных отношениях, больше приписываются женщинам. Между тем, такие компетенции, как хорошие лидерские качества или успехи в науках, приписываются мужчинам. Эффективный учитель во всех областях его компетенции должен обладать характеристиками, которые являются более женскими (например, терпимость, общительность) и более мужскими (например, самозащита и твердость) независимо от их пола. Однако, по мнению некоторых исследователей, учитель с более женственными характеристиками плохо справляется с некоторыми, стереотипно считающимися мужскими, действиями, такими как напористость, саморефлексия и лидерство [4]. Тем не менее исследователи редко принимают во внимание половую принадлежность.

В связи с прикладными вопросами мы должны обратить внимание на то, что спрос на тренинги и имеющиеся знания, согласно нашему опыту, не коррелируют. В более раннем исследовании, в котором изучались учащиеся педагогических учебных заведений в Дебрецене, мы обнаружили большие различия между учащимися женского и мужского пола. Студентки, как правило, просили о более длительном обучении, чем студенты-мужчины: более половины выборки юношей хотели пройти полугодовое обучение, тогда как с этим согласилась только треть девушек; уровень значимости значительно отличался. В связи с разной гендерной социализацией (со ссылкой на бюро) [5] обратила внимание на то, что девушки более позитивно относятся к учебе и стремятся к оправданию ожиданий. Анализы исследований указывают на потребности в обучении по отдельным областям компетенции. В нашем блоке вопросов мы поинтересовались у преподавателей, какая дополнительная подготовка нужна для тех или иных задач и проблем? Сообщаемые компетенции подчеркивают важность продвижения модели карьеры в течение всей жизни в Казахстане: будущие профессиональные рейтинги зависят от развития компетенций и ранее упомянутых экзаменов.

Были обнаружены существенные различия между учителями-мужчинами и учителями-женщинами, а также между уровнями образования. Обширный анализ данных показывает, что женщины более охотно принимают участие в любом дальнейшем обучении, чем мужчины. Точно так же снижается спрос на общую подготовку от воспитателей детских садов к учителям средних школ. Можно предположить, что если бы рассматривались только значимые различия, то в большинстве случаев результаты показали бы, что больше женщины хотели бы участвовать в обучении, чем мужчины (и больше воспитателей детских садов, чем учителей средних школ). Глядя на ранжирование определенных задач в зависимости от пола, мы можем увидеть действительно существенные — более чем два ранга — различия в случае трех полей. Рейтинг был основан на доле тех, кто хотел развивать эти компетенции [6].

Профессиональное развитие и анализ педагогических процессов были приоритетными для педагогов в факторе, ориентированном на повышение квалификации. Кроме того, особое внимание уделялось общению, сотрудничеству и решению проблем. Во втором факторе акцент делался на развитии личности обучающихся, поддержке равноправия и интеграционной активности, развитии обучающихся и методологической готовности к интегрированному обучению. Этот фактор, таким образом, получил название

равноправия и личностно-ориентированности. В третьем факторе, ориентированном на обучение, наиболее важными были академические знания, за которыми следовала поддержка обучения студентов и организация преподавательской деятельности и связанная с ними способность к рефлексии. Что касается пола, фактор равенства и ориентации на учащихся показывает значительную разницу: неудивительно, что женщины перепредставлены в этом традиционно более женском факторе, который ставит на первый план заботу и обеспечение. Второй фактор интересен в связи с уходом от педагогической деятельности, но связь здесь менее сильная: те, кто входит в эту группу, более преданы педагогической деятельности. Кажется, это тот образ преподавателя, который соответствует реальным ожиданиям [6].

В случае фактора, ориентированного на профессиональное развитие, мы обнаружили значимую связь с их квалификацией, в то время как других показателей культурного или финансового капитала заметного влияния не наблюдается. В случае учителей, получающих первое высшее образование в колледже, корреляция отрицательна; поэтому они находят эти компетенции менее важно, а преподаватели, получающие высшее образование – как первое, так и второе, – имели бы эти показатели с большей вероятностью применения. Кажется, что получение квалификации университетского диплома является наиболее важным влиятельным фактором, независимо от того, является ли это первой, второй или третьей степенью.

В случае равенства и личностно-ориентированного фактора пол оказывает наибольшее влияние, и это не меняется после рассмотрения большего количества вариантов. У учителей средней школы эти показатели компетентности проявляются с меньшей вероятностью, что также проявилось в перекрестном анализе. При этом интересно, что после включения показателей культурного и финансового капитала существенная разница между уровнями преподавания исчезает. Это может стать предметом дальнейших исследований, чтобы увидеть, какие факторы вызывают эти эффекты; мы можем предположить, что характер полученной степени является модифицирующим фактором, поскольку наши предыдущие анализы показали, что среди лиц с университетским образованием ценность академических знаний возрастает. В случае включения большего количества вариантов с ориентированным на обучение фактором, он не показывает никакой корреляции с какими-либо атрибутами.

Анализируя факторы в отношении областей компетентности, мы видим, что нет различий в факторах, связанных с обучением и преподаванием, в зависимости от пола. Для женщин важнее поддержка равенства, личностно-ориентированность, использование разнообразных методов обучения и профессиональное омоложение. Но нет никакой гендерной разницы с точки зрения компетенций в отношении важности знания даже не в тех областях компетенции, которые включают сотрудничество, решение проблем и оценку педагогических процессов. Следовательно, некоторые женские ожидания, связанные с ролью учителя, в других отношениях более соответствуют ролевому восприятию женщин; однако мы не видим разницы. Согласно стереотипам, новаторство — это мужское качество, но оно более важно для женщин; причина этого может быть предметом дальнейших исследований.

Некоторые области компетентности важны для всех учителей, например, развитие компетенций эффективного решения проблем или поддержки обучения учащихся. Можно обнаружить одну из традиционных мужских и женских дихотомий, а именно знание или личностно-ориентированность, означающая, что академические знания, заключающиеся в освоении теоретических знаний, проявляются у мужчин гораздо более настойчиво, чем стремление познакомиться с личными проблемами студентов или стремление к равным возможностям с женщинами. Интересно, что развитие личности учащихся одинаково важно как для женщин, так и для мужчин, однако мужчины хотят добиться этого опосредованно, на занятиях.

Еще одно гендерное различие заключается в том, что использование разнообразных

методов обучения, следование новшествам в обучении и участие в высококачественных программах повышения квалификации значительно важнее для женщин. Это может быть вызвано несколькими факторами. Например, возможно, что некоторые учителя-мужчины больше придерживаются лобной формы и методов преподавания, в то время как учителя-женщины более позитивно относятся к профессиональному развитию. Однако для эффективной реализации роли учителя, независимо от пола, важность упомянутых компетенций будет неизменной, поэтому в случае мужчин это может стать предметом дальнейших исследований того, как их отношение можно сделать более позитивным.

Литература:

[1] **Фонаи, М.** Профессиональный имидж обучающихся студентов: случай депрофессионализации? Этюды к 70-летию Тамаша Ласло Сабо. 2012 г. -стр. 109-128.

[2] **Баскай, К.** Школы на краю общества. Эффективные учителя, обучающие учеников с низким статусом. Публ: Бельведер. – 2015г.

[3] **Кором, Э.** Профессиональное развитие учителей - непрерывное образование в области исследовательского обучения. Школа Культуры Онлайн. - 2010, -стр. 1-14.

[4] **Фигула, Э.** Роль личностных качеств в отношениях между учителем и учеником. Новое педагогическое обозрение. – 2000, - стр. 76-82.

[5] Бюро национальной статистики агентства по стратегическому планированию и реформам республики Казахстан от 02.03.2023 № 19. <https://www.gov.kz/memleket/>.

[6] **Эдина, К.** Местное образование на практике: преподавание, исследования и гражданственность. BCES Conference Books, 2019, Том 17. София: Болгарское общество сравнительного образования.

CASE-STUDY БІЛІМ БЕРУ ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ ЖОҒАРЫ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ КӘСІБИ МАМАН ДАЙЫНДАУДА ҚОЛДАНЫЛУЫ

ОМАРОВА А.Т.

ал-Фараби атындағы ҚазҰУ, әлеуметтану және әлеуметтік жұмыс кафедрасының аға оқытушысы, PhD, Алматы қ., Қазақстан

АМАНТАЕВА Д.Б.

С.Ж.Асфендияров атындағы ҚазҰМУ, Қазақстан тарихы және ӘФП кафедрасының аға оқытушысы, Алматы қ., Қазақстан

Аннотация. В статье показано внедрение образовательной технологии Case-study при подготовке специалистов в системе высшего образования. Будущему специалисту необходимо не только обладать профессиональными знаниями в желаемой области, но и иметь практические умения и навыки, обеспечивающие выполнение профессиональных задач и услуг в различных ситуациях. Ориентируясь на основные принципы и особенности кейс-метода, переработаны с учетом особенностей обеспечения эффективности его использования в программе обучения.

Ключевые слова. CASE-STUDY, образовательная технология, система высшего образования, профессиональное образование.

Annotation. The article shows the implementation of educational technology Case-study in the training of specialists in higher education. A future specialist needs not only to have professional knowledge in the desired field, but also to have practical skills that ensure the performance of professional tasks and services in various situations. Focusing on the basic principles and features of the case method, they have been revised taking into account the specifics of ensuring the effectiveness of its use in the training program.

Keywords. CASE-STUDY, educational technology, higher education system, vocational education.

Қазіргі отандық жоғары білім беру жүйесінде оқытудың жаңа тиімді әдістерін қолдану белсенді жүруде. Жоғары білім беру жүйесіндегі оқытудың «дәріс-семинар» классикалық принципін орнын білім берудің интерактивті («онлайн») курстар мен бағдарламалар, үйретуші тренингтер мен семинарлар, рөлдік және іскерлік ойындар, мастер-кластар, ми шабуылы, шынайы ситуацияларды талдау, жобалық оқыту, т.б. әртүрлі жаңа стратегиялар, моделдер мен технологиялар ауыстыруда.

Қазіргі жағдайда болашақ маманнан қандай да бір сала бойынша белгілі бір кәсіби білімінің болуы ғана емес, сонымен бірге, кәсіби міндеттерді және әртүрлі ситуациялардағы қызметтерді орындауды қамтамасыз ететін тәжірибелік қабілеттер мен дағдылардың болуын қажет етеді. Білімнің тез ескіруі студентте өздерінің білімін өз бетінше тиімді дамыта, толықтыра, қайта құрылымдай алатын қабілеттерді қалыптастыруды міндеттейді. Бұл өз бетінше қажетті ақпараттарды табуға, мәселелерді рационалды шешу жолдарын іздеуге, алынған білімді сыни талдауға негізделген дағдылар мен қабілеттерді қалыптастыратын оқытудың белсенді әдістері мен технологиялары арқылы жүзеге асады. Сондай технологияға білім берудің case-study технологиясы жатады. Қазіргі кезеңде case-study әлеуметтік білім жүйесінде, мамандарды кәсіби дайындауда қолданыс табуда.

Case study – бұл жағдайды немесе нақты бір оқиғаны талдау, іскерлік ойын. Кейс-талдау әдісінің технологиясы өте қарапайым. Ол шынайылықта болып кеткен нақты бір жағдайды белгілі бір тәртіппен құруға негізделеді.

Жағдай кейс-мәтінде сипатталады, ол көлемі және бөлшектері бойынша әртүрлі болуы мүмкін. Студенттер әртүрлі ақпарат көздерін тарта отырып кейсті зерделейді. Содан кейін семинарда мәселелік жағдай талданады – маңыздыны мәнсізден ажыратып бөліп алумен талқыланады. Кейсті оқығаннан кейін оның жүйелік сипатын беру керек, онда келтірілген фактілер, бағалар, болжамдар және тағы басқалармен өзінің тұжырымдамасын қалыптастыру қажет. Одан кейін кейсте қойылған мәселеге талдау және шығу жолдары іздестіру қарастырылады. Бұл талдау барысында оқытушы пікір таластың модераторы

болады, бақылайды және шығармашылық процесін дамытады. Кейс әдісінің құрылымында пікір таластың, даудың, аргументацияның болуы қатысушының талдау қабілетін жаттықтырады, нормаларды сақтауды және қарым-қатынас тәртібіне үйретеді. Бұл жағдайда оқытушы сезімтал болуы керек, сабақ барысында қақтығысты шешуі немесе оған жол бермеуі, бір уақытта әріптестік пен бәсекелестік ахуалын құруы, топтың шығармашылық күшін белсендіруі қажет. Кейс-талдау әдісінің бірегейлігі сол, ол оқытуда бірнеше әдістерді әрекетке түсіреді және оқушыларға моделдеуді, жүйелік талдауды, мәселелік әдісті, ойлау экспериментін, бейнелеу әдісін, жіктеуді және ойын әдісін қолдану арқылы таным формасы мен шынайылықты талдауды кешенді игеру мен бекітуге мүмкіндік береді [1].

Кейс әдісі белгілі бір принциптер жиынтығына сүйенеді:

1. әрбір студентке жеке бағыт, оның қажеттіліктері мен оқыту стилін есепке алу, бұл студент туралы ақпаратты сабақ басталған дейін жинауды білдіреді;

2. оқытуда көп еркіндік беру (оқытушыны, пәнді, оқыту формасын, тапсырмалар түрлерін және оларды орындау тәсілін таңдау мүмкіндігі);

3. студенттерді тапсырмаларға қатысы бар көрнекілік материалдармен жеткілік деңгейде қамтамасыз ету (басылымдардағы мақалалар, видео-, аудиокассеталар);

4. студенттерді үлкен теориялық материалдармен жүктемеу, тек негізгі ережелерді басты назарға алу;

5. оқытушылардың студенттер кез келген уақытта жолыға алатындай қолжетімді болуын қамтамасыз ету;

6. студенттерде өзін-өзі басқара алу дағдысын, ақпараттармен жұмыс жасай алу қабілетін қалыптастыру;

7. студенттердің күшті жақтарын, қабілеттерін дамытуға басты назар аудару.

«Кейс-стади» әдісінің сипаттамасы:

- шындыққа негізделген ұйымдастырушылық мәселелерді қолдану;

- оларды қарастыруда, басқа көзқарастарды анықтауда, әртүрлі көзқарастарды салыстыруда, шешім қабылдауда көп адамдардың қатысу мүмкіндігі;

- студенттердің бір-біріне бағыныштылық деңгейінің аздығы;

- әрбірінің дұрыс және дұрыс емес жауапқа құқығының болуы;

- модератор сабақты сценарий бойынша барлық кезеңдерінен өткізеді және оқу процесінің expertі, катализаторы қызметін атқарады.

Кейсті оларды оқыту бағдарламасында қолдану тиімділігін қамтамасыз ету сипаттамасын есепке ала отырып өңдейді [2]:

1. кейс оқыту мақсатына сәйкес келуі қажет;

2. кейс шынайы кәсіби іс-әрекетке барынша жақын болуы керек (шынайы оқиға немесе жасанды құрастырылған жағдай, онда шынайы материалдың бөлігі қандай да бір типтік мәселемен құрастырылады);

3. тапсырма шешім нұсқаларын іздеу үшін әртүрлі жолдарды қолдануға мүмкін болатындай етіп жасалуы қажет;

4. кейстер жинақтылық деңгейі бойынша, олардағы ұсынылған ақпараттар саны бойынша, мәселенің қиындығы бойынша ерекшеленеді;

5. кейс материалын шынайы тәжірибедегі өзгерістермен жаңарту керек.

Кейс-стади әдісінің үлкен білімдік мүмкіндіктері бар. Әдісті қолданудағы нәтижелердің көптігін екі топта бөлуге болады – оқу нәтижелері – білімді және дағдыларды игерумен байланысты нәтижелер және білім берудегі нәтижелер – қатысушылардың өзара әрекетінде құрылған, оқудың жеке мақсаттарында жүзеге асқан нәтижелер.

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, кейс-стади әдісі жоғары білім беру жүйесінде студенттеріне өткен материалды өздерінің кәсіби білімдерінің базасында шығармашылықпен қабылдауға және олардың шынайы және мүмкін ситуацияларға бейімделуіне үлкен мүмкіндік береді. Болашақ интерактивті әдіс ретінде, ол студенттер тарапынан жағымды қатынасқа ие болып отыр, олар өздерінің бастамаларын, ойларын

білдіруге, теориялық ережелерді игеру мен тәжірибелік дағдыларды үйренуде өзіндік әрекетті сезінуге мүмкіндік беретін әдіс ретінде таниды. Ситуацияны талдау болашақ мамандардың кәсіби қалыптасуына жақсы мүмкіндік беретіні өте маңызды, олардың есеюіне әсер етеді, оқуға деген қызығушылығы мен жағымды мотивациясын қалыптастырады.

Әдебиеттер:

[1] **Баев, П.А.** Практикум по методике Case-study: учеб. пособие. – Иркутск: РИО НЦ РВХ ВСНЦ СО РАМН, 2008.

[2] **Антипова, М.В.** Метод кейсов (casestudy): методич. пособие для преподавателей. – М.: Мариинско-Посадский филиал ФГБУ ВПО «МарГТУ», 2011.20с.

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ӘЛЕУЕТІ

ТӨЛЕШОВА Ш.П.

«Экономикалық зерттеулер институты» АҚ бас сарапшысы, PhD (Демография)
Астана қ., Қазақстан

Аннотация. В этой статье рассматривается понятие «демографический потенциал», его основные показатели, и демографический потенциал Казахстана. Анализированы показатели демографического потенциала страны как динамика численности населения, темп прироста населения, возрастная структура населения, суммарный коэффициент рождаемости, ожидаемая продолжительность жизни, и сальдо миграции. С учетом уровней этих показателей Казахстан является страной с высоким демографическим потенциалом.

Ключевые слова. демографический потенциал, динамика численности населения, возрастная структура населения, уровень рождаемости, уровень смертности, миграционные процессы;

Annotation. This article discusses the concept of "demographic potential", its main indicators, and the demographic potential of Kazakhstan. The indicators of the demographic potential of the country such as population dynamics, population growth rate, age structure of the population, total fertility rate, life expectancy, and net migration are analyzed. Given the levels of these indicators, Kazakhstan is a country with a high demographic potential.

Keywords. demographic potential, population dynamics, age structure, fertility level, mortality level, migration processes.

«Демографиялық әлеует» ұғымының мәні, оның негізгі көрсеткіштері ғалымдар арасында кеңінен талқылануда. «Демографиялық әлеует», «Өмір сүру әлеуеті», «Еңбек әлеуеті» ұғымдарының шегін ажырата отырып, ресейлік ғалымдар демографиялық әлеует табиғи және көші-қон қозғалыстарының өзара әрекеттесуі нәтижесінде халықтың сандық өзгеру мүмкіндігін білдіретінін анықтады [1].

Демографиялық әлеуеттің өзектілігі жөнінде еңбектер аз емес. Экономист Игошев М.В. демографиялық және әлеуметтік-экономикалық әлеуеттің байланысын еңбек әлеуеті арқылы түсіндірді [2]. Ол демографиялық және әлеуметтік-экономикалық әлеуеттің өзара әрекеттесуінің сызбасын ұсынды (1-сурет). Бұл сызбаға сәйкес еңбек әлеуеті арқылы демографиялық және әлеуметтік-экономикалық әлеует арасындағы байланысты түсінуге болады.

Демографиялық әлеуеттің жоғары білім беру жүйесін дамытудағы рөлін зерттеудегі мазмұнды жұмыс Рязенцев С.В. басқарған авторлар тобы жазған оқу құралы болып табылады. Олар демографиялық әлеуетке мынадай анықтама береді: «Елдің (өңірдің) демографиялық әлеуеті деп белгілі бір аумақтың әлеуметтік-экономикалық дамуы үшін қажетті белгілі бір сапалары (сипаттамалары) бар халық түсіндіріледі» [3].

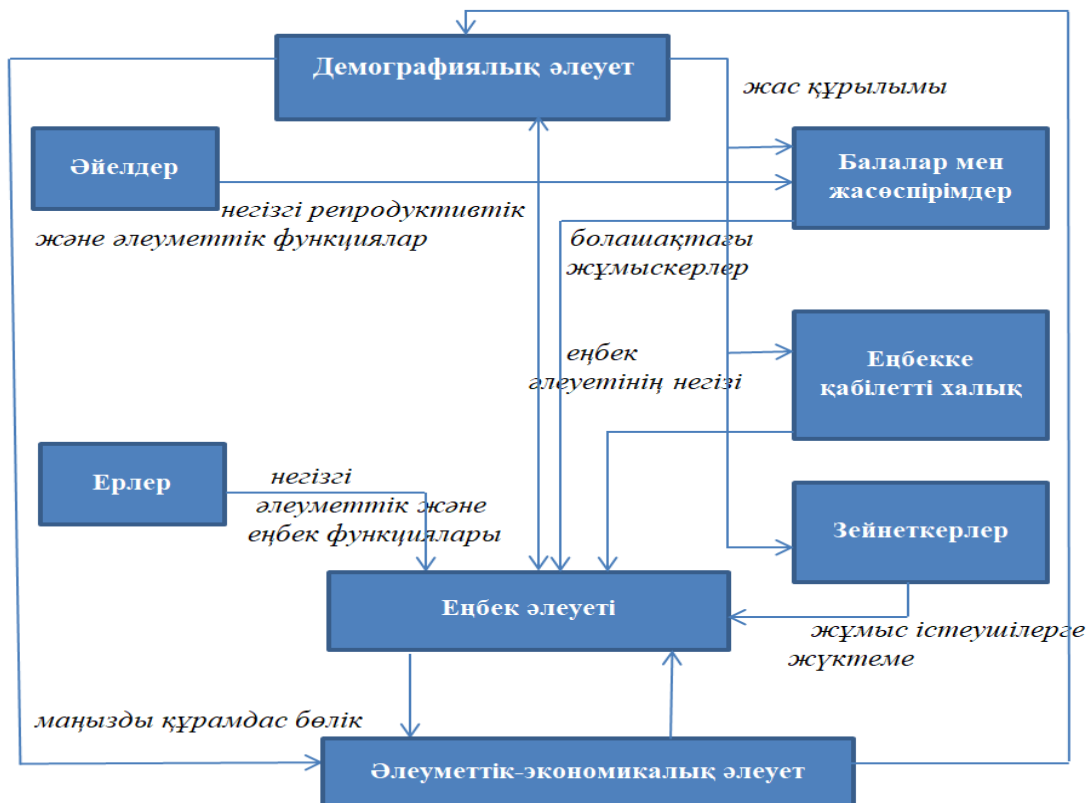
Туризмді дамытудағы демографиялық әлеуеттің рөлі де көрсетілген. Демографиялық әлеуеттің маңызды құрамдас бөлігі ретінде халықтың жас құрылымы, табиғи өсімі және көші-қон қозғалысы туризмді дамытудың қозғаушы күші болып табылады [4].

Белгілі бір территорияның (елдің, аймақтың, қаланың, ауылдың) демографиялық әлеуетін зерттеуде халқы өсіп жатқан аймақтарды жоғары әлеуетті, халқы кеміп жатқан аймақтар төмен әлеуетті аймақтар ретінде көрсетіледі [5].

Біріккен Ұлттар Ұйымының (БҰҰ) деректері бойынша әлемдегі елдердің өзін демографиялық әлеуеті жоғары, орташа, төмен деп бөлуге болады:

1. Демографиялық әлеуеті жоғары елдерге Африка, Океания (Австралия мен Жаңа Зеландиядан басқа), Орталық, Оңтүстік, Батыс (Араб елдері), Оңтүстік-Шығыс Азия (Таиландтан басқа), Орталық және Оңтүстік Америка, Моңғолия (Шығыс Азия) елдері жатады. Бұл елдерде он жылдық кезеңдегі халықтың өсу қарқыны 10%-дан жоғары және ол

негізінен туу көрсеткішіне байланысты.

1-сурет – Қоғамның демографиялық және әлеуметтік-экономикалық әлеуетінің өзара байланысы

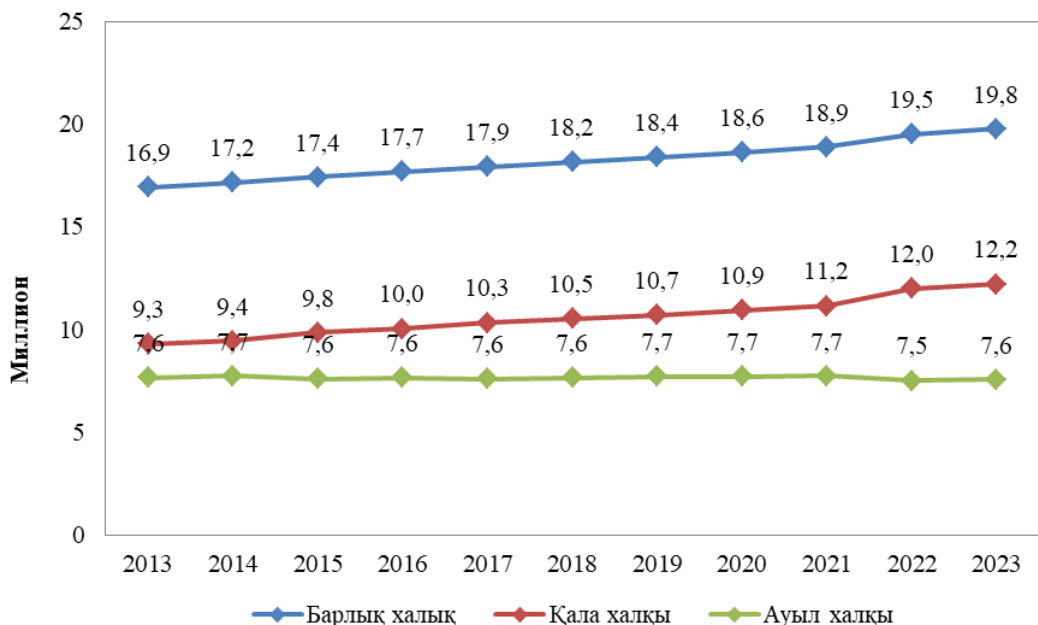
2. Демографиялық әлеуеті орташа елдерге Солтүстік Америка (Канада, АҚШ), Океания (Австралия, Жаңа Зеландия), Солтүстік (Балтық жағалауы елдерінен басқа), Батыс Еуропа, Шығыс Азияның кейбір елдері (Қытай, Оңтүстік және Солтүстік) жатады. Корея). Бұл елдерде халық санының өсу қарқыны соңғы он жылда 10%-ға жетпейді, халықтың жас құрылымы кәрі, Солтүстік Америка мен Еуропаның дамыған елдерінде халықтың өсуінде көші-қон ағыны белгілі рөл атқарады.

3. Демографиялық әлеуеті төмен елдерде халық санының азаюы байқалады. Халықтың табиғи азаюы байқалады және көші-қон халықтың өсуін немесе сақталуын қамтамасыз ете алмайды. Бұл Шығыс және Оңтүстік Еуропа елдері (Италия, Португалия, Сербия, Греция, Босния және Герцеговина, Албания), Шығыс Азия (Жапония), Кавказ елдері (Армения, Грузия) және Балтық жағалауы елдері (Литва, Латвия), кейбір Кариб елдері (Куба, Пуэрто-Рико), Оңтүстік Америка (Венесуэла).

Демографиялық әлеуеттің сандық және сапалық көрсеткіштерін анықтауға байланысты біршама зерттеулер жарық көрген [6; 3]. Соларға сүйене отырып, мынадай қорытынды жасауға болады: Аймақтың демографиялық әлеуеті сандық және сапалық көрсеткіштердің жағдайымен бағаланады. Сандық көрсеткіштерге мыналар жатады: халықтың белгілі бір кезеңдегі динамикасы, халықтың өсу (өсу) қарқыны. Сапалық көрсеткіштерге мыналар кіреді: халықтың жас құрылымы, халықтың табиғи және көші-қон қозғалысының көрсеткіштері.

Орталық Азия елдері демографиялық әлеуеті жоғары елдерге жатады. БҰҰ-ның статистикалық дерегіне сүйенсек, 2021 жылы 2011 жылмен салыстырғанда Орталық Азия халқы 17,5%-ға, соның ішінде Қазақстан халқы 13,8%-ға, Өзбекстан – 17,3%-ға, Қырғызстан – 17,6%-ға, Түрікменстан – 18,3%-ға, Тәжікстан – 25%-ға өскен. Бұл Қазақстан халқы санының өсім қарқынының Орталық Азияның басқа елдерімен салыстырғанда төмен екендігін көрсетеді.

Соңғы онжылдықта Қазақстан халқының саны 16 910 246 адамнан 19 766 807 адамға (16,9%-ға) өскен (2-сурет). Қалалық жердегі халық саны 2012 жылғы 9 277 871 адамнан 2022 жылы 12 209 302 адамға (31,6%) өскен, ал ауылдық жердегі халық саны 7 632 375 адамнан 7 557 505 адамға (-1,0%) кеміген. Ауылдық жердегі халықтың кемуі елдегі интенсивті жүріп жатқан урбанизация процесіне және әкімшілік-территориялық өзгерістерге байланысты.

2-сурет – Қазақстан халқы санының динамикасы, 2013-2023жж., жыл басы.

Жас құрылымы халықтың маңызды құрылымдарының бірі болып табылады. Әрбір жас құрылымы ұзақ уақыт бойы дамып, демографиялық процестердің – туу, өлім-жітім және халықтың көші-қонының өзгеруінің көрінісі болып табылады. 2023 жылдың басындағы дерек бойынша Қазақстандағы 0-14 жас аралығындағы балалардың үлес салмағы 29,5%-ды, еңбек жасындағы халықтың үлесі 62,0%-ды, 65 жас және одан үлкен жастағы халықтың үлесі 8,5%-ды құрады. Айта кету керек, 2013 жылдың басында балалардың үлес салмағы 25,4%, еңбек жасындағы халықтың үлесі 67,9%, еңбек жасынан асқан халықтың үлес салмағы 6,6% болды. Бұл елде туу деңгейінің өсуіне байланысты балалардың үлес салмағының артқандығын және өмір сүру ұзақтығының өсуі мен кейбір саны көп буындардың еңбек жасынан асуына байланысты зейнет жасындағылардың үлесінің өскендігін көрсетеді. БҰҰ 65 жас және одан жоғары жастағы халықтың үлесі 7%-дан асқан елде халықтың қартаюу процесі жүріп жатыр деп есептейді.

Қазақстан халқының жас құрылымы Орталық Азияның орташа көрсеткішімен (26,3 жас) және басқа елдерімен салыстырғанда да кәрі. 2021 жылғы БҰҰ көрсеткіші бойынша елдегі халықтың медиан жасы¹ – 29,5 жас. Халқы ең жас Тәжікстанда халықтың медиан жасы 21,5 жасты құрайды.

2012 жылдан бері Қазақстан халқы тек туудың арқасында өсіп келе жатыр, яғни көші-қон процесі бойынша еліміз халқын тек жоғалтып отыр. Елдегі туу деңгейін көрсететін туудың жиынтық коэффициентінің мәні 2013 жылғы орта есеппен бір әйелге 2,6 баладан 2021 жылы 3,3 балаға өсті, ал 2022 жылы 3,1 балаға кеміді. Жалпы, 2020 жылдан бері еліміздегі туу деңгейі біршама жоғарылады. Сарапшылар бұның себебін COVID-19

¹Медиан жас — бұлбүкілхалықтыекітөпқабөлетінжас: адамдардыңжартысы осы жастанкіші, жартысыүлкен.

пандемиясы кезіндегі шектеу шараларымен және 2020 жылдың қаңтарында енгізілген көп балалы отбасыларға жеке жәрдемақы тағайындау мәселесімен байланыстырады [7].

Өлім-жітім деңгейін көрсететін халықтың өмір сүру ұзақтығы да елдің демографиялық әлеуетінің сапалық көрсеткіштерінің бірі болып табылады. Халықтың өмір сүру ұзақтығы 2005 жылғы 65,9 жастан 2019 жылы 73,2 жасқа дейін үздіксіз өсімді көрсетті. Пандемия жылдары өмір сүру ұзақтығы 70,2 жасқа дейін қысқарды (2020 ж. – 71,4 жас, 2021 ж. – 70,2 жас), ал 2022 жылы 74,4 жасқа ұзарды. Бұл дегеніміз өлім-жітімге пандемияның теріс ықпалы қайтқан кезде өмір сүру ұзақтығының әрі қара өсе бергендігін көрсетеді.

Халықтың өсіп-өнуіне әсер ететін маңызды көрсеткіш – көші-қон процесі. Жоғарыда атап өткендей, 2012 жылдан бері елімізден көшіп кетушілердің саны көшіп келушілерге қарағанда басым болып келе жатыр. Көші-қон айырмасының мәні 2014 жылдан бастап күшейіп, 12 162 адамнан 2019 жылы 32 970 адамға дейін өсті. Пандемия жылдарындағы шектеу салдарынан басымдық 2020 жылы 17 718 адамға, 2021 жылы 21 217 адамға дейін азайды. 2022 жылы басымдық 6722 адамды ғана құрады. Бұл Ресей еліндегі геосаяси жағдайға байланысты. Өйткені Қазақстанның сыртқы көші-қонында ТМД елдерімен көші-қонның үлесі ауқымды. Елге келушілердің шамамен 70-80%-ы, осы елдерден келеді, елден кетушілердің 80-90%-ы аталған елдерге кетеді. Ресей Федерациясына кетушілердің жыл сайынғы үлесі ТМД елдеріне кетушілердің шамамен 97,0%-ын құрайды. Сондықтан Қазақстанның сыртқы көші-қон процесінде Ресей елімен көші-қон үлкен роль атқарады.

Қазақстан халық санының өсуі, халықтың жас құрылымы жағынан Орталық Азия елдерінің ішінде көш соңында тұр. Дегенмен, негізгі демографиялық көрсеткіштерді талдау Қазақстанның демографиялық әлеуетінің жоғары екендігін көрсетті. Тұтастай еліміздің демографиялық әлеуеті жоғары болғанымен, аймақтардың демографиялық әлеуеті түрлі деңгейде. Олардың демографиялық әлеуетін талдап, жіктеу тағы бір шағын зерттеу жұмысының тақырыбы бола алады.

Әдебиеттер:

[1] **Фаузер, В.В.**, Фаузер Г.Н., Панарина И.А. Демографический и жизненный потенциалы как объекты научного исследования / ЭОЖ 314. Мақала «Ресейдің серверлік аймақтарының тұрақты дамуының демографиялық және еңбек факторлары» зерттеу жұмысының аясында дайындалған.

[2] **Игошев, М.В.** Развитие демографического потенциала региона на основе совершенствования управления сферой физической культуры и спорта

[3] **Рязанцев, С.В.**, Айдрус И.А., Письменная Е.В. Демографический потенциал как основа развития системы высшего образования / Оқу құралы. М.:РХДУ, 2008ж. 258 бет.

[4] **Gjorgievski, Mijalce.** 2011. Analysis of the demographic potential in function of tourism. UTMS Journal of Economics 2 (1): 51–58.

[5] **Nataliia Chugaievska, Olesii Kelebaj and Tomasz Tokarski.** The demographic potential of Polish voivodeships and Ukrainian oblasts.

[6] **Луценко, Е.Л.**, Говако А.В., Голик А.С. Демографический потенциал территории как фактор сдерживания экономического развития. Наука Красноярья, 6-том, № 3, 2017

[7] Еңбек ресурстарын дамыту орталығы. Рост рождаемости в Казахстане в 2020 году был вызван введением пособия по многодетности – эксперты ЦРТР // <https://iac.enbek.kz/ru/node/1199>

ДОСТОЙНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ – ВАЖНЫЙ ФАКТОР КАЧЕСТВЕННОЙ АДАПТАЦИИ ОБЩЕСТВА К ИЗМЕНЕНИЯМ.**ПАЗЫЛХАИРОВА Г.Т.***Доктор экономических наук, г. Алматы, Казахстан*

Важной ценностью образования является готовить общество, в том числе, к адаптации к постоянно изменяющимся внешним условиям. Коронавирус стал ярким примером того, как те или иные страны сумели эффективно справиться с новой реальностью и перестроить системы управления.

Можно выделить исторические события, которые повлияли на трансформацию Казахстана и 1991 год и 1917 год, но постоянная турбулентность является объективной реальностью развития человечества. Поэтому какой бы период мы не брали самым важным фактором является качество образования.

В эпоху **антропоцена**, когда доминирующим риском выживания человечества, является сам человек, чрезвычайно остро стоит вопрос развития и качества человеческого капитала. Дальнейшее выживание и развитие Казахстана напрямую зависит от образованности и здоровья населения.

«Уже на нашем веку самые богатые страны мира будут подвержены экстремальным погодным условиям на 18 дней в году меньше, в то время как самые бедные страны могут испытывать на себе их воздействие до 100 дней в году больше» [1].

Казахстан проделал большую работу по вхождению в число стран с очень высоким уровнем человеческого развития, улучшив индекс человеческого развития с 70 места в 2015 году до 51 места в 2020 году, при этом разрыв в 2020 году с Эстонией (29 место) составляет 0.067 баллов, а с Узбекистаном (106 место) -0.105 баллов.

Однако, несмотря на обнадеживающую статистику, в Казахстане высокий спрос на социальную справедливость, идет усиление социального неравенства и региональных диспропорций.

Международный тест PISA, проведенный в 2018 году, обнажил все недостатки качества образования в Казахстане, который занял 69 место среди 79 стран, принявших участие в тестировании, где разрыв с Эстонией (4 место) по читательской грамотности составил 136 баллов, а региональный разрыв внутри страны по читательской грамотности между лучшим показателем в г.Нур-Султан (428) и худшим показателем в Атырауской области (344) составил 84 балла.

Влияние результатов PISA на местную систему образования, пока ограниченное. Это сильно контрастирует с реакцией Германии, Дании и Японии, которые инициировали широкомасштабные реформы своих систем образования в ответ на более низкие, чем ожидалось результаты теста.

Каковы возможные пути достижения более высоких результатов в школьном образовании?

Рациональное использование государственных расходов

Один из очевидных, но необходимых ответов – увеличение государственных расходов на образование. При этом определить наиболее эффективные пути использования государственных средств на развитие образования.

«Казахстан расходует на образование не более 3% своего ВВП, что значительно меньше, чем в среднем по ОЭСР, где затраты превышают 5% от ВВП, одновременно затраты Казахстана характеризуется неэффективностью расходов на образование, например, отдается приоритет программе «Назарбаевские Интеллектуальные Школы».

В результате Казахстан тратит около 577 долларов на одного школьника, в то время

как в таких странах, как Сингапур, Япония и Финляндия, эта цифра может достигать 10–14 тысяч долларов на одного учащегося.

Контраст становится особенно заметным при сравнении Казахстана с некоторыми из его ближайших соседей, таких как Россия, Беларусь и Украина, набравших соответственно на 92, 87 и 79 баллов больше, чем Казахстан в основном направлении PISA 2018 – чтении. В то же время Россия в среднем тратила чуть меньше 4%, Беларусь и Украина – около 5% и 6% своего ВВП соответственно в течение последнего десятилетия, при этом их ВВП на душу населения составляет только 64% и 32% от казахстанского показателя.

Ни в одной сфере отдача от государственных расходов не заметна в такой же степени, как в образовании – эти инвестиции в будущее, которые всегда окупаются. Получение одним студентом высшего образования обходится бюджету Германии в 54 000 евро, выплачивая в последствии налоги, выпускник возвращает в казну сумму, 5-кратно превышающую эту [2].

Таким образом, первым важнейшим шагом для Казахстана является увеличение расходов на образование, но с более эффективным управлением расходов, поскольку Казахстану еще предстоит преодолеть огромный образовательный разрыв внутри страны, а также с некоторыми из своих ближайших соседей.

Академическая экспертиза и практический опыт

Министерство просвещения для сокращения образовательного разрыва в Казахстане и улучшения результатов PISA акцентирует внимание на **4 важных факторах**:

- 1) Профессиональное развитие действующих педагогов и подготовка педагогов.
- 2) Обновление школьной программы.
- 3) Создание комфортной образовательной среды.
- 4) Улучшение менеджмента системы образования.

В Казахстане сформировалась авторитетная группа ученых в области образования, которые получили образование в лучших университетах мира, имеют практический опыт работы в казахстанских школах и могли бы эти 4 важных фактора, определенных Министерством образования, наполнить качественным содержанием и предложить эффективные пути реализации амбициозных задач, стоящих в сфере образования Казахстана.

Инвестиционная привлекательность. Одновременно с увеличением объемов и улучшением качества государственных расходов на образование необходимо повышать инвестиционную привлекательность рынка образовательных услуг.

Согласно информации, предоставленной Министерством просвещения за период с 2023 по 2026 год необходимо инвестировать только в строительство школ 2,5 трлн тенге для обеспечения 841 374 ученических мест.

Согласно данным расчетам, стоимость 1 ученического места составляет около 3 млн тенге, что по мнению некоторых инвесторов уже инвестировавших в строительство школ, не учитывает расходы на стоимость технологического оборудования и сумма в 2,5 трлн тенге занижена и требует корректировки до 3,4 млн тенге.

Для снижения нагрузки на государственный бюджет необходимо рассмотреть вопрос улучшения инвестиционной привлекательности рынка образовательных услуг и привлечения частных инвестиций для решения амбициозной задачи по созданию около 1 млн ученических мест к 2025 году.

Привлечение частных инвестиций позволит решить следующие вопросы

- 1) Привлечение стратегических игроков на образовательный рынок, которые будут заинтересованы в повышении качества образования и создадут центр влияния в переговорах с министерством просвещения
- 2) Разделение нагрузки и операционных издержек по своевременному строительству необходимого количества школ министерства и местных исполнительных органов с частным инвестором.
- 3) Снижение нагрузки с республиканского бюджета, когда одномоментно

необходимо выделить денег в рамках бюджетного инвестиционного проекта и распределение необходимого количества денег во времени.

4) Стимулировать приход на рынок стратегических инвесторов, не только строителей, что в свою очередь позволит улучшить качество обучения в средней школе.

Доступность финансирования. Одной из задач повышения инвестиционной привлекательности рынка образовательных услуг – это решить вопрос доступности финансирования коммерческими банками строительства школ.

Активы казахстанских коммерческих банков составляют 39 трлн тенге, предварительная стоимость строительства «комфортных школ» составляет 2,5 трлн тенге или 6,4% от общих активов банковской системы [3].

Необходимо провести переговоры с Министерством финансов РК, АФР, Байтерек, АО «Финансовый центр» и коммерческими банками, обсудить следующие вопросы:

1) Отнесение на вычеты юридических лиц в размере больше 3% благотворительной помощи, оказанной организациям образования.

2) Предоставление гарантии завершения строительства для БВУ через ДАМУ, Фонд гарантирования долевых вкладов.

3) Снижение пруденциальных нормативов для БВУ, участвующих в строительстве школ, с целью принятия риска на период строительства и удлинили срок финансирования до 10-15 лет.

4) Принятие коммерческими банками в залог «офф-тейк соглашения» между инвестором и АО «Финансовый центр» для закрытия рисков на период строительства.

5) Снизить порог собственного участия инвестора до 5%.

6) Снижение процентной ставки до 6%, предоставление льготного периода по основному долгу до 2 лет, по вознаграждению до 1 года.

7) Преобразовать АО «Финансовый центр» в институт развития рынка образовательных услуг.

Принятие данных мер позволит сменить акцент Министерства просвещения непосредственно со строительства школ на разработку политик по улучшению качества обучения, разработку новых стандартов обучения и требований к средним школам, улучшению инвестиционной привлекательности рынка образовательных услуг.

Онлайн обучение. Развитие формата онлайн обучения также позволит нагрузку со школ, а также решит вопрос повышения качества малокомплектных школ

1) Легализация, законодательное регулирование деятельности образовательных онлайн платформ;

2) Возмещение капитальных и операционных расходов образовательных онлайн платформ через подушевое финансирование.

Национальный Фонд РК. Инвестиционный доход Национального фонда составляет 3.17% от 53.1 млрд долларов США или 1,68 млрд долларов США или около 768 млрд тенге. Вместо единовременного расхода денег из Национального Фонда на строительство школ, источником ежегодного возмещения подушевого финансирования или же расходоно по ГЧП можно определить инвестиционный доход Национального Фонда РК [4].

Качественная адаптация к изменениям также предполагает создание экосистемы, которая обеспечит подготовку кадров, развитие саморегулируемых организаций в образовательной индустрии, создание независимых квалификационных систем, развитие конкуренции и многих других составляющих, которые в совокупности обеспечат подготовку казахстанцев с критическим мышлением, способных принимать правильные решения и быть успешными в условиях постоянных изменений и трансформации.

Литература:

[1] Доклад о человеческом развитии 2020. Следующий рубеж. Человеческое развитие и антропоген. https://hdr.undp.org/system/files/documents/hdr2020overviewrussianpdf_1.pdf

[2] **Надирова, Г.** Влияние PISA на образовательные системы: глобальные и

мсетные измерения // <https://www.eurasian-research.org/publication/influence-of-pisa-on-educational-systems-global-and-local-dimensions/?lang=ruorbes> Kazakhstan, 2020

[3] Сводный баланс БВУ. <https://nationalbank.kz/ru/news/svodnyy-balans/rubrics/1703>

ОСНОВНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ КЫЗЫЛОРДИНСКОЙ ОБЛАСТИ

МАТАЕВ Г.М.

*Ведущий научный сотрудник АО «Институт экономических исследований»,
доктор политических наук, г.Астана*

Аңдатпа. Мақалада статистикалық деректер мен басқа да қолжетімді көздерден алынған ақпарат негізінде Қызылорда облысының әлеуметтік-экономикалық дамуындағы негізгі трендтер, ағымдағы жағдайды анықтайтын және аумақтың даму перспективаларына әсер ететін факторлар қарастырылған. Өңірдің бәсекеге қабілеттілігі, оның ішінде экономикалық дамуды жоспарлауда кластерлік-салалық тәсілді оңтайлы пайдалануға, өңірлік дамуды ынталандыруға, экономикалық белсенді халықтың жұмыспен қамтылуын арттыруға, жергілікті кәсіпорындар мен олардың өнімдерінің бәсекеге қабілеттілігін арттыруға байланысты екені атап өтілді.

Кілт сөздер. Экономика, аймақ, даму, сала, өнеркәсіп, фактор, инвестициялар, тиімділік

Annotation. Based on statistical data and information from other available sources, the article examines the main trends in the socio-economic development of the Kyzylorda region, factors determining the current situation and influencing the prospects for the development of the territory. It is noted that the competitiveness of the region depends, among other things, on the optimal use of the cluster-industry approach in planning economic development, stimulating regional development, increasing employment of the economically active population, increasing the competitiveness of local enterprises and their products.

Keywords. Economy, region, development, industry, industry, factor, investment, efficiency

Для выработки оптимальных властно-управленческих решений, направленных на повышение социально-экономическое развитие территории, важен анализ основных трендов, складывающихся в настоящий момент, а также выявление ключевых факторов, определяющих общую ситуацию в области (комплекс факторов, не ограниченный отдельной или рядом отраслей). Такой анализ способствует более полному и глубокому представлению о проблемах, перспективах и конкурентных возможностях региона.

Кызылординская область расположена в юго-западной части страны, занимает 8,3% от территории республики, ее площадь равна 226 тыс. кв. км (4-е место в республике). Численность населения на 1 марта 2023 года составила 833,5 тысяч жителей, в т. ч. городское население – 391,1 тыс. человек, сельское – 442,4 тыс. человек.

На территории области имеются запасы углеводородного сырья, цветных металлов (медь, свинец, цинк и золото), черных металлов (железо, титан и ванадий), урана, кварцевых песков, песков строительных, известняка.

По экономической специфике область позиционируется как индустриально-аграрный регион, основные отрасли экономики региона – горнодобывающая промышленность и сельское хозяйство.

Основные индикаторы, приведенные ниже, показывают в целом положительную динамику социально – экономического развития региона (Таблица 1) [1].

Можно отметить устойчивый рост интегрированного показателя развития - объема валового регионального продукта (ВРП) в номинальном выражении, за исключением 2020 года (фактор пандемии). Такой же рост в эти пять лет демонстрирует и показатель ВРП на душу населения.

Заметно росли объемы продукции обрабатывающей промышленности, особенно в 2021-2022 годах, показатель валовой продукции сельского хозяйства, хотя отметим, что в последние три года индекс роста и не такой уж явный.

Таблица 1 – Показатели социально-экономического развития Кызылординской области (2018-2022 гг.)

Показатели	2018	2019	2020	2021	2022
ВРП, млрд.тенге - в % к предыдущему году	1 647,0 99,9	1 828,8 101,5	1645,1 89,2	1 926 102,2	1 655,5 102,0 ¹⁾
ВРП на душу населения, тыс. тг	2 088,4	2 289,1	2033,3	2 345	2 001,6 ¹⁾
Объем пром. продукции, млрд. тг - в % к предыдущему году	941,4 94,3	852,1 89,8	653,3 87,1	808,6 101,8	1031,4 98,2
Объем добычи нефти, млн.тонн - в % к предыдущему году	6,4 93,8	5,6 87,0	4,6 82,8	4,3 94,2	4,0 92,7
Объем продукции обрабатывающей промышленности, млрд. тг - в % к предыдущему году	119,4 95,9	145,7 108,0	151,9 95,3	192,6 115,1	241,7 105,6
Валовая продукция с/х, млрд.тг - в % к предыдущему году	105,2 103,0	130,2 107,5	145,5 102,1	172,8 100,8	180,1 101,8
Кол-во действ-х субъектов МСБ,ед. - в % к предыдущему году	42 342 113,1	46 297 109,3	48 651 105,1	51 063 104,9	67 145 131,5
Инвестиции в осн. капитал, млрд.тг - в % к предыдущему году	332,6 128,3	400,2 117,9	292,3 74,2	308,9 102,6	409,5 126,8
Инвестиции в обрабатывающую промышленность, млн.тенге - в % к предыдущему году	33 182 137,0	18 030 53,3	3 380 19,0	26 059 750,0	5 530 20,3
Объем инвестиций в с/х, млн.тенге - в % к предыдущему году	5 611 107,5	6 676 116,6	14 106 214,7	8 776 60,4	9 908 108,0
Объем строительных работ, млрд.тг - в % к предыдущему году	93,9 122,9	146,3 154,7	107,5 73,7	103,7 94,2	124,8 116,6
Ввод жилых зданий, тыс.кв.м. - в % к предыдущему году	699,6 114,3	761,4 108,8	608,9 80,0	661,2 108,6	683,2 103,3
Уровень безработицы, в %	4,8	4,8	4,9	4,9	5,0 ²⁾
Розничный товарооборот, млрд. тг - в % к предыдущему году	267,2 103,3	291,3 102,5	311,9 100,8	346,9 102,6	386,6 102,0
Объем бюджета области, млрд. тг	248,6	304,6	376,4	389,9	441,2
Численность населения на конец периода (года), тыс. человек	794,3	803,5	814,6	827,9	833,5
Ожидаемая продолжительность жизни населения при рождении, лет	72,98	72,79	70,15	70,83	-
Коэффиц. смертности, на 1000 чел - общий - детской	5,45 9,09	5,68 9,37	7,4 10,55	6,96 9,72	5,44 9,38

1) данные БНС АСПР РК за январь-сентябрь 2022 года

2) данные БНС АСПР РК за 3-ий квартал 2022 года

Стабильно увеличивалось в эти годы количество действующих субъектов малого и среднего бизнеса. За исключением 2020 года позитивную динамику демонстрировал показатель инвестиций в основной капитал. Росли инвестиции в сельское хозяйство. Более чем на треть выросли объемы строительных работ.

По показателю уровень безработицы за пять лет ситуация практически не изменилась, показатель колебался в пределах 4,8-5%.

Симптоматичен рост объемов розничного товарооборота.

Заметно увеличился объем бюджета области.

Социальные показатели региона также демонстрировали позитивную динамику.

На фоне позитивных показателей контрастом выглядят некоторые социально-экономические индикаторы.

Так, сальдо миграции все эти годы оставалось отрицательным. Рост числа жителей происходит за счет естественного прироста. Между тем снизилась в силу ряда факторов ожидаемая продолжительность жизни населения. Практически не уменьшился общий коэффициент смертности населения, а коэффициент младенческой смертности даже повысился.

О наличии проблем в развитии области свидетельствуют и данные социологического исследования, проведенного Азиатским Банком Развития совместно с АО «Институт социологических исследований» в рамках Проекта «Исследование регионального неравенства в Казахстане». Опрошенные жители региона, городские и сельчане, отметили в числе прочих социально-экономических и бытовых проблем и такие как низкий уровень субъективного благополучия, неудовлетворительное качество окружающей среды и высокий уровень коррупции, а в итоговом Рейтинге по баллам Индекса регионального благосостояния область заняла лишь 15-ю позицию из 17 мест [2].

По-прежнему не сняты с повестки дня системные проблемы экономики области, более того, с течением времени они встают еще острее.

В структуре промышленности (данные по итогам 2022 года) горнодобывающая промышленность занимает 70,9%, в том числе доля добычи нефти и природного газа составляет 81,9%. При этом обрабатывающая отрасль занимает лишь 23,3%, а рост промышленной продукции происходил в денежном выражении, тогда как индекс все эти годы, кроме 2021 имел отрицательное значение.

Добыча нефти в регионе вследствие истощения и обводненности большинства нефтяных скважин стабильно сокращается. Если посмотреть в более широкой ретроспективе, например, с 2013 года, то снижение объемов добычи составило 68%, за этот же период численность занятых в нефтегазовой сфере снизилась с 25 тыс. человек до 12 тысяч, отчисления в консолидированный бюджет сократились в 2,5 раза. Нефтедобывающие предприятия сократили объем нефтесервисных работ, тарифы на которые, кстати, в сравнении с западными регионами в 2 раза ниже и в течение 10 лет практически не индексировались.

Конечно, для поддержки объемов добычи нефти предпринимаются меры, государство проводит геолого-геофизические исследования в Шу-Сарысуском, Аральском и Сырдарьинском осадочных бассейнах, на разведочной площади «Тургай Палеозой» планируется проведение геологоразведочных работ углеводородных запасов на глубине более 5 тыс. метров (хотя надо заметить, что планы эти озвучены уже достаточно давно, а до практической реализации еще не доведены в силу нестыковки позиций частных нефтедобывающих предприятий и государственных органов).

На территории области значительны и подтвержденные запасы газа - 46,9 млрд. куб. метров, а прогнозных запасов - более 100 млрд. куб. метров. Но в силу низкой закупочной цены на газ, утвержденной Национальным оператором АО «QazaqGaz» - 601. куб. метров, потенциальные инвесторы не спешат вкладываться в добычу природного газа, здесь налицо несоответствие интересов региона и «центра». Необходимо выработать новую формулу закупочной цены на газ, которая мотивирует недропользователей инвестировать в добычу и переработку. Это нивелировало бы потери от снижения добычи нефти, по расчетам специалистов, добыча 1,2 млрд. куб. метров газа в год равнозначна добыче около 1 млн. тонн нефти.

Безусловно, важнейшей задачей для региона является максимально возможная и ускоренная диверсификация промышленности, на что в основном и направлены усилия местных исполнительных органов при поддержке Правительства РК.

В 2022 году была запущен Завод по выпуску листового стекла, производительностью

197,1 тыс. тонн, стоимость проекта составила 42,1 млрд. тенге. В продолжение проекта вокруг завода создается пояс предприятий малого и среднего бизнеса по производству: стекловолокна, зеркал, ультратонкого стекла, автомобильных стекол, стекловаты, посуды из стекла, стеклотары, сувениров из стекла. Кстати, в Рейтинге регионов и городов по легкости ведения бизнеса 2021/2022 гг. Кызылординская область заняла 12-е место из 17 регионов. Это также говорит о наличии определенных проблем в такой важной для региона сфере, как малое и среднее предпринимательство.

В истекшем году также введены в эксплуатацию птицефабрика и рыбоперерабатывающий цех в Кармакшинском районе, рисоперерабатывающий цех в Сырдарьинском районе. Продолжается строительство птицефермы по выращиванию бройлеров и переработке куриного мяса в Жанакорганском районе, завода по производству сухого порошка из верблюжьего молока в Аральском районе, мясокомбината мощностью 5 тыс. тонн в год, завода по производству стекловолоконных и композитных материалов.

В области планируются к реализации крупные инвестиционные проекты: начало строительства Горно-обогатительного комбината на месторождении Шалкия в Жанакорганском районе (стоимость 235 млрд. тенге, 1540 раб. мест) и завода по производству кальцинированной соды в Аральском районе (93,5 млрд. тенге, 700 раб. мест).

В целом за последние 3 года в экономику области привлечено свыше 1 трлн. тенге инвестиций.

Согласно теории, конкурентоспособность региона зависит от наличия на его территории кластера взаимосвязанных отраслей. И на практике достаточно положительных примеров функционирования кластеров в производственной сфере региональной экономики, когда происходит стимулирование регионального развития, увеличение занятости, повышается конкурентоспособность местных компаний и их продукции. В Кызылординской области таковыми секторами могли бы, к примеру, выступить производство стройматериалов, в частности, из бетона, производство изделий из пластмасса (плит, профилей), производство неорганических химических веществ, ремонт транспортных средств и оборудования. И конечно, рисовая отрасль также благоприятный сектор для применения кластерного подхода.

Актуальным вопросом для экономики области является и развитие инженерной инфраструктуры, например, износ электрических сетей составляет на сегодня 68%, особенного внимания требует вопрос финансирования из республиканского бюджета работ по реконструкции сетей напряжением ниже 35 киловольт. В этом секторе на очереди стоит реализация проекта по строительству парогазовой установки мощностью 240 МВт электроэнергии и 277 Гкал, стоимостью 215 млрд. тенге турецкой компании «AkseEnergy».

При общем росте объема строительных работ в последние 3 года явно замедлился ввод жилых зданий: если в 2019 году было введено 761,4 тыс. кв. метров, то в 2020 году - 608,9 тыс. кв. м, в 2021 году - 661,2 тыс. кв. метра, а в 2022 году - 683,2 тыс. кв. метра.

В сельскохозяйственной отрасли доминирующей культурой является рис, в области производится около 90% всего риса Казахстана. Внедрение влагосберегающих технологий приведет к увеличению площадей с дождевальным орошением с 457 га в 2022 году до 14,2 тыс. га в 2025 году, с капельным орошением - с 336 га до 3,0 тыс.га, работами по выравниванию рисовых чеков будет охвачено до 2025 года 100 тыс. га (56%), площадь тепличных хозяйств увеличится с 14,6 тыс. га до 24,6 тыс. га.

Довольно широк потенциал развития производства риса не только как продовольственного продукта, но и выпуска на его основе линейки косметологической продукции, использования рисовых отходов для производства упаковочных материалов, активированного угля для рафинирования растительных масел, кормовых добавок, органической продукции для медицинской промышленности и др.

Область имеет значительный потенциал развития рыбного хозяйства, на территории региона - 104 озера и малое Аральское море, 9 перерабатывающих заводов. При этом проблемой является отсутствие производств по консервированию рыбы, линий по

производству рыбкостной муки, икорного масла, удобрений, кормовых добавок для скота.

Недостаточно эффективное использование водных ресурсов проблема для области также не новая, так как 50% всего объема потерь поливной воды по стране приходится на Кызылординскую область. Только 5% земель из 319 тыс. га земель в южных регионах, на которых ведутся мероприятия по восстановлению и модернизации ирригационных систем приходится на кызылординский регион.

Таким образом, несмотря на очевидные достижения области, есть ряд, в том числе системных проблем, от решения которых зависит дальнейшее социально-экономическое развитие региона.

Безусловно, использование отмеченных преимуществ и реализация намеченных Правительством страны и областным акиматом мер постепенно меняют общую ситуацию в регионе. Вместе с тем, дальнейшее развитие территории во многом зависит от определения ключевых проблем и оптимальной группировки потенциальных точек роста для социально-экономического развития области, в ином случае достижение целевых индикаторов, заложенных в Плане развития области до 2025 года может стать проблематичным.

Литература:

[1] Основные социально-экономические показатели Кызылординской области. – <https://stat.gov.kz/region/260099/dynamic>

[2] Исследование по оценке восприятия жителями в регионах своего благополучия. – https://economy.kz/ru/Novosti_instituta/id=5691

[3] План развития Кызылординской области (утвержден решением Кызылординского областного маслихата от «13» декабря 2021 года №74). – <https://www.gov.kz/memleket/entities/kyzylorda/documents/details/244608?lang=ru>

ВОЗМОЖНОСТИ РЕАЛИЗАЦИИ ПРИНЦИПОВ СТРАТЕГИЧЕСКОГО ПАРТНЕРСТВА И СОЮЗНИЧЕСКОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ КАЗАХСТАНА И СТРАНВОСТОКА

АЙТЖАНОВА Д.А.

кандидат экономических наук

ДУЙСЕН Г.М.

доцент экономических наук

ГНС Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова КНМНВО, Казахстан

Аңдатпа. Бұл мақалада жаһандық, аймақаралық және ішкі аймақтық тұрақсыздықты ескере отырып, Жаңа Қазақстан мен Орталық Азия өңірі елдері арасындағы стратегиялық серіктестік пен одақтастық өзара іс-қимылдың негізгі қағидаттарын іс жүзінде жүзеге асырудың негізгі мүмкіндіктері талқыланады.

Кілт сөздер. мүмкіндіктер, стратегиялық серіктестік, одақтас өзара іс-қимыл, Қазақстан, Орталық Азия елдері.

Annotation. This paper considers the main opportunities for the practical implementation of the key principles of strategic partnership and allied interaction between New Kazakhstan and the countries of the Central Asian region, taking into account global, interregional and intraregional instability.

Keywords. opportunities, strategic partnership, allied interaction, Kazakhstan, Central Asian countries.

Складывающиеся в настоящее время процессы и факторы геополитической действительности диктуют необходимость и важность расширения интеграции, промышленной кооперации, многогранного и разнонаправленного взаимодействия и сотрудничества стран и народов при решении локальных и глобальных вопросов жизнеобеспечения, а также достижения коллективной безопасности. Именно это способствует выявлению перспектив углублению взаимодействия и сотрудничества Республики Казахстан и стран восточного направления в контексте геостратегических и – политических сдвигов и трансформаций в режиме глобальной и региональной напряженности и нестабильности, в которой сегодня находится мировое сообщество.

В современной реальности и на перспективу необходимо консолидировать общечеловеческие усилия на формирование новой повестки мира с целью усиления значения стран Востока в глобальной системе международных отношений. По прогнозам, XXI век станет веком Азии и как отмечено Президентом Республики Казахстан К. Токаевым, поступательное развитие государств азиатского пространства зависит от их коллективной готовности к укреплению диалога между культурами, традициями и мировоззрениями [1].

В связи с этим нами предпринята попытка оценить перспективы развития стран РК и стран Востока в контексте долгосрочной мировой динамики, масштабных эволюционных процессов в условиях глобальной и региональной нестабильности. Для этого использованы возможности применения методов долгосрочного моделирования и прогнозирования. Речь идет о возможности поиска сбалансированности внешнеэкономических связей стран-агентов в зависимости от разработанных сценариев, отражающих внешнеторговую стратегию, характерную для стран и групп стран Востока. В связи с этим актуализируются следующие вопросы:

- оценка факторов смещения центра мирового развития в Азию на основе междисциплинарного и многостороннего подхода при биполярном мироразвитии;
- выявление последствий воздействия глобальных трансформаций и формирование архитектуры коллективной безопасности РК и стран Востока;

- экономизация внешней политики Казахстана и стран Востока с расширением взаимодействия и сотрудничества;
- разработка моделей взаимодействия и сотрудничества Казахстана и стран Востока в контексте геополитического и социально-экономического прогнозирования и др.

Внешняя политика Казахстана характеризуется многовекторной дипломатией, в рамках которой особое место отводится экономизации внешней политики, ориентированной на обеспечение национальной конкурентоспособности, устойчивого развития экономики, формирование архитектуры национальной безопасности республики [2]. Данный вектор ориентируется на создание факторов и условий для выхода страны на мировые и региональные рынки товаров, услуг и капиталов, развития собственного экспортно-импортного потенциала, привлечения инвестиций и технологий практически во все сектора и сферы национальной экономики: промышленность, сельское хозяйство и агробизнес, науку, транспорт и логистику, культуру, информационно-коммуникационные области, экология, туризм, озеленение экосистем и т. д.

Практические результаты реализации возможностей и принципов стратегии союзнического взаимодействия зависят, прежде всего, от того, как будет осуществляться обязательный взаимный учет интересов и предпосылки равноправия стран-союзниц-партнеров и будет ли это способствовать укреплению независимости и обеспечению государственных суверенитетов, территориальной целостности государств-участников.

В соответствии с этим и очерчиваются новые контуры и будущий формат Нового Казахстана в условиях меняющегося глобального контекста и внутренних противоречий страны, а также возможностей и потенциала создания основ архитектуры региональной безопасности Казахстана [4]. Анализ глобальных трансформаций и их последствий на внешнеполитическое и –экономическое развитие Казахстана и восточных стран позволил обосновать основные треки экономизации внешних политик стран-агентов на основе стратегического партнерства и союзнического взаимодействия и сотрудничества. Так, углубление внешнеполитических и –экономических процессов и укрепление связей Казахстана со странами мирового сообщества исходит из заявленных руководством нашей страны политических принципов, национальных целей и важнейших приоритетов по обеспечению внутренней социально-политической стабильности, а также достижения экономической независимости страны.

Для обеспечения общемировой политической стабильности Казахстан предлагает и инициирует процессы формирования политической диалоговой платформы в масштабе Восток-Запад при налаживании и укреплении меж- и внутрирегиональных связей. Однако в современных условиях при рассмотрении основных политических направлений построения интерактивной диалоговой площадки взаимодействия Казахстана и стран Востока, на наш взгляд, правомерно поставить акценты на изучение возможностей экономического сотрудничества стран, сложившиеся тенденции, действующие тренды и приоритетные векторы. Это, в свою очередь, обуславливает и актуализирует роль и значимость прогнозирования долгосрочных последствий глобального кризиса, их преодоления и, исходя из этого, вынесение на международную и региональную повестки актуальных и приоритетных вопросов мироустройства при их сопряжении с национальными интересами всех стран-партнеров. В этом случае актуально анализировать, выдвигать и корректно ставить вопросы разработки новых политических моделей и схем межгосударственного взаимодействия, а также координации и реализации межрегиональных программ сотрудничества.

В условиях современных геополитических и –экономических разломов и сдвигов возможность развития национальных экономик является зависимой переменной от:

- 1) взаимодействия с ведущими мировыми игроками и региональными группировками;
- 2) региональной кооперации и интеграции с другими странами – речь идет об углублении межстранового кооперационного сотрудничества;
- 3) факторов неопределенности, включающих объективный и субъективный характер.

Это предполагает изучение роли и оценки внешних шоков и факторов, их влияния на политическое развитие государств в региональном разрезе и выработке предложений по преодолению негативных последствий, выявлению внешнеполитических треков развития стран с учетом формирования и влияния региональных и блоковых балансов сил.

В настоящий период развитие мирового сообщества претерпело воздействие тектонических сдвигов мировой геополитической системы, которые вызвали негативные последствия и сопряженные с ними угрозы и вызовы, которые взаимосвязаны и – обусловлены и зачастую непредсказуемы; их практически невозможно предвидеть и тем более прогнозировать. Глобальные трансформации последних лет затронули все сферы социально-экономического, общественно-политического и культурного развития государств мира. Исходя из этого, необходимыми и важными представляются:

- научно-методологическое осмысление складывающейся ситуации и текущих событий в мире в целом и различных регионах в частности;
- осуществление анализа и оценки глобальных угроз развитию человеческой цивилизации, их последствий;
- моделирование и прогнозирование последующего развития мирового сообщества, регионов и целых континентов.

Все это вкупе позволит выработать основные стратегические и тактические тенденции эволюции человечества на будущее. Причем, все будет зависеть от трекера (будь это игроки биполярного мира или могущественные группировки, союзы, ТНК и т.д.), т.е. от того, кто будет формировать глобальную навигацию мироустройства и выстроит точный маршрут движения, а точнее развития мира.

В связи с этим решение проблем политических, экономических, межличностных и прочих ценностных аспектов сотрудничества и взаимодействия стран и народов выполняет важную интегративную функцию, детерминируя характер и направленность социо-экономико-политических и др. процессов в мировом развитии.

В рамках программы к объектам исследования отнесены следующие страны: РК, страны ЦА и Востока, ведущие мировые акторы: США, КНР, Турция и тюркоязычные государства, страны исламского мира, а также отдельные региональные объединения: ЕС, ЕАЭС, СВМДА, ШОС, ОТГ, ОИС, СНГ и др. Авторами предполагается возможность проведения и/или продления экономического вектора и расширения региональной кооперации с другими странами с учетом многоцелевого институционального формата, что в дальнейшем может раздвинуть географические пределы их возможных интересов.

Согласно анализу внешних политик РК и стран Востока выявлены перспективы союзнического взаимодействия данных субъектов с учетом их специфики и особенностей развития, а также потенциал стратегического партнерства и сотрудничества и возможности обеспечения коллективной безопасности. При этом Казахстан придерживается устойчивой позиции по реализации своей внешнеполитической доктрины с учетом геополитической неопределенности, постпандемийных ситуаций, санкционного противостояния России и Запада и обусловленных ими инфляционных ожиданий, роста цен, особенно на продовольственные товары, экологические факторы и т.д.

При оценке стратегического партнерства и союзнического взаимодействия особое место отводится использованию широкого круга политических матриц при анализе, формировании внешнеэкономических связей и прогнозировании взаимодействия и сотрудничества стран-агентов. Это связано с гипотезой, согласно которой матрицы политической деятельности достаточно устойчивы, в силу чего устойчивость обретают и детерминируемые ими политические процессы, факторы, явления. Матричный метод анализа, на наш взгляд, наиболее приемлем и правомерен для оценки текущей ситуации и в долгосрочном прогнозировании взаимодействия и сотрудничества стран, так как матрица включает самый широкий спектр показателей и параметров как количественного, так и качественного характера, а именно: политическая система; политический режим; правовая система, законодательно-правовая база внутри государства и во внешнеполитической

деятельности; социально-экономическая ситуация в стране; политическая культура, идеологические и информационные процессы в социуме и др. [5].

Внешнеэкономическое сотрудничество предусматривает взаимодействие всех секторов и отраслей национальных экономик, процессов национального воспроизводства, обеспечивая его сбалансированность и эффективность, и в то же время, представляя собой подсистему мирового хозяйства как целый комплекс различных направлений, форм, методов и средств перемещения материальных, финансовых и интеллектуальных ресурсов между странами. Внешнеэкономические связи являются одной из наиболее сложных сфер экономик стран в части рассмотрения ее в масштабе мировой науки, политике, экономике, образовании, религии, культуре, экологии и т.д.

Таким образом, усовершенствование и реформирование стратегии внешней политики РК в условиях глобальных угроз и вызовов и выявления четких контуров региональной безопасности правомерно ставит акценты на усиление стратегического партнерства и союзнического взаимодействия в режиме реального времени и на средне- и долгосрочную перспективы. Именно об этом свидетельствуют все политические шаги и экономические действия правительства нашей страны, основанные на укреплении межстранового сотрудничества глобального уровня и в региональном контексте с учетом оценки внешнеполитических трансформаций последнего времени [6].

Литература:

[1] Выступление Президента К.К. Токаева на IV Консультативной встрече глав государств Центральной Азии – <https://www.akorda.kz/ru/vystuplenie-na-iv-konsultativnoy-vstreche-glav-gosudarstv-centralnoy-azii-2163148> (URL ссылка от 1.08.2022); Выступление Президента Казахстана Касым-Жомарта Токаева на заседании Совета глав государств – членов ШОС в расширенном формате – <https://akorda.kz/ru/vystuplenie-prezidenta-kazahstana-kasym-zhomarta-tokaeva-na-zasedanii-soveta-glav-gosudarstv-chlenov-shos-v-rasshirennom-formate-168294> (URL ссылка от 1.10.2022); СВМДА: общее стремление к миру, сотрудничеству и развитию // Казахстанская правда, 14 октября 2022.

[2] Концепция внешней политики Республики Казахстан на 2020-2030 годы. – Указ Президента РК от 6 марта 2020 г. № 280; Контурсы внешней политики республики Казахстан и стран Центральной Азии: многовекторность и безопасность. Коллективная монография. Под ред. Дуйсена Г.М. – Алматы: Дайк-Пресс, 2020. – 372 с.

[3] Новый Казахстан: путь обновления и модернизации. Послание Главы государства народу Казахстана 16 марта 2022 г. // <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-1623953>; Кыдырали Д. Новый Казахстан: Президент Токаев и внешняя политика // <https://www.ankasam.org/09/05/2022>

[4] Экономический взгляд на сотрудничество Казахстана и стран Востока: анализ и перспективы (в порядке постановки и решения проблем). Под ред. Дуйсена Г.М. – Алматы: ИВ им. Р.Б. Сулейменова, 2021. – 208 с.

[5] **Krivorotov, V.V., Fediai, E.S., Ivanova, O.Y., & Polyakova, O.Y.** (2020). Convergencemodellingininternationalintegrationassociations. Вестник Южно-Уральского государственного университета, серия «Математическое моделирование и программирование», 13(3), 68-72. <https://doi.org/10.14529/mmp200306>; Вігінський В.В. Моделювання економіки: Навч. посібник. – К.: КНЕУ, 2003. – 408с.; Кылбаев Е.С. Использование гравитационных моделей для прогнозирования внешней торговли между странами // Вопросы новой экономики. 2016. - № 1 (37). – С. 29–34.

[6] Принята Декларация о союзническом взаимодействии между Казахстаном и Таджикистаном [El.kz](http://el.kz). – Akorda.kz 04.05.2023; О перспективах экономики Казахстана рассказал Алибек Куантыров на саммите ЦАРЭС. РК05.05.2023.ИА [El.kz](http://el.kz) со ссылкой на пресс-службу МНЭ РК; Казахстанская делегация приняла участие в заседании СМВД ШОС. РК05.05.2023.ИА [El.kz](http://el.kz) со ссылкой на пресс-службу МИД РК.Главы правительств Казахстана и Узбекистана обсудили двустороннее сотрудничество. РК 05.05.2023. ИА [El.kz](http://el.kz) со ссылкой на пресс-службу Правительства РК; Токаева ждут в Китае в середине мая с государственным визитом - МИД КНР. Источник: Sputnik.kz АСТАНА, 8 мая 2023. – Sputnik. Агентство Синьхуа со ссылкой на МИД страны. и др.

ДИВИДЕНТТІК САЯСАТ ҮЛГІСІ: ҚАЗАҚСТАНДЫҚ КАПИТАЛ НАРЫҒЫНДА ҚОЛДАНУ МҮМКІНДІКТЕРІ

БУХАРБАЕВ Ш.М.

Кандидат экономикалық ғылымдар, доцент, г.Ақтобе, Қазақстан

ШЫРАҚБАЙ Г.С.

Магистрант Ақтөбінскі университеті Баишева, г.Ақтобе, Қазақстан

Аннотация. В статье рассказывается о влиянии дивидендной политики на экономику. Также изучено влияние дивидендов на работу частных компаний. Рассматриваются дивидендная политика, управление структурой капитала, цена акций предприятия. Были зафиксированы моменты, связанные с увеличением и обновлением производства.

Ключевые слова. инвестиционная политика, денежный поток, дивиденды, инфляция, инвестиции, акции.

Annotation. The article describes the impact of the dividend policy on the economy. The impact of dividends on the work of private companies has also been studied. The dividend policy, management of the capital structure, the share price of the enterprise are considered. There were recorded moments related to the increase and renewal of production.

Keywords. investment policy, cash flow, dividends, inflation, investments, stocks.

Компанияның инвестициялық саясаты компанияның пайда табуын қарастырады. Алынған пайданы компания әр түрлі мақсаттарға бағыттауы мүмкін: негізгі қызмет барысында қолданылған операциялық активтердің қайта инвестициялануы, нарықтық бағалы қағаздарды сатып алу, қарыздарды өтеу немесе акционерлердің арасында бөліну үшін пайдаланылады. Ағымдағы пайда компанияның дамуына көбірек бағытталған сайын ағымдағы дивидендтерді төлеуге неғұрлым аз ақша қалады.

Дивидендтік саясат сондай-ақ компанияның ақша ағындары қозғалысына, өтімділікке, капитал құрылымына, акциялар бағасы мен құнына ықпал етеді. Осыған байланысты дивидендтік саясаттың аса маңызды қыры пайданы дивидендтік төлемдер мен компанияда оны дамыту үшін қалатын бөлігі арасында бөлудің оңтайлы қатынасын анықтау болып табылады.

Компания акциясын сатып алып, осылайша оның қосалқы қожайыны бола отырып ақша капиталының иесі кірістіліктің талап етілетін ставкасын ғана емес, өзіндік ерекшелігі бар кәсіпкерлік кірісті пайдалана отырып, сыйлықақыларды да алудан үміттенеді. Оның мөлшері көптеген факторларға: меңгерушілердің құзіреттілігіне, салу үшін таңдап алынған қызмет саласының тәуекелділігіне, экономикалық конъюнктураға және т. б. байланысты. Пайыздан ерекшелігі (мысалы, банкідегі депозиттер немесе кірістің есепке алынған ставкасы бар облигациялары бойынша) дивиденд мөлшері алдын ала белгісіз болады. Сондықтан ақшаны кәдімгі акцияларға сала отырып, акционерлер тәуекелге бел буады, бірақ компаниядағы істер ойдағыдай жүрген кезде бұл үшін көтеріңкі кіріспен сыйақыларға ие болады. Компанияның дивидендтерді төлеу мен олардың мөлшері жөніндегі шешімі инвесторлардың компания акцияларына ақша салуларының дұрыстығын бағалауда үлкен рөл атқарады, өйткені компанияның дивидендтерді төлеуге қабілеттілігі оның қаржылық жағдайына дәлел болады.

Дивидендтік саясаттың әр түрлі қырларына басым көңіл бөлу мынадай себептерге байланысты:

1) **біріншіден**, дивидендтік саясат инвесторлармен (акционерлермен) қарым-қатынастарға ықпал етеді. Акционерлер дивидендтерді қысқартатын компанияларға жағымсыз көзқараста болады, өйткені олар мұндай қысқартуларды компанияның қаржылық қиындықтарымен байланыстырады және олардың нарықтық бағасының

төмендеуіне әсер ете отырып, өз акцияларын сатып жіберуі мүмкін;

2) **екіншіден**, дивидендтік саясат кәсіпорынның қаржылық бағдарламасы мен күрделі қаржы бюджетіне әсер етеді;

3) **үшіншіден**, дивидендтік саясат кәсіпорынның ақша қаражаттарының қозғалысына ықпал етеді. Мысалы, өтімділігі төмен компания дивидендтерді төлеуді шектеуге мәжбүр болуы мүмкін;

4) **төртіншіден**, дивидендтік саясат жеке капиталды қысқартады, өйткені дивидендтер бөлінбеген пайдадан төленеді. Нәтижесінде несиелік міндеттемелер мен акционерлік капиталдың өзара қатынас коэффициенті ұлғаяды.

Бөлінуге жататын дивидендтердің сомасы жөнінде шешім қабылдау кезінде компанияның ең жоғары акционерлік құнына қол жеткізу принципін жетекшілікке алу қажет. Осыдан келіп таза пайданың акционерлерге төленуге жататын үлесі ретінде анықталатын дивидендтік төлемдер коэффициентінің елеулі мөлшерде инвесторлардың ақша дивидендтерін немесе күрделі кірісті таңдауымен анықталуға тиіскендігі келіп шығады.

Бұл таңдау дивидендтердің тұрақты өсуі жағдайларындағы акциялар бағасы үлгісінің көмегімен қарастырылады [1]:

$$U = O, I(ke - d),$$

мұндағы, V - уақыттың белгілі бір сәтіндегі акцияның нарықтық бағасы;

O , - уақыттың бірінші кезеңінің соңында төленетін ақшалай дивидендтер;

ke – инвесторлар талап ететін кірістілік ставкасы;

d – дивидендтер өсуінің тұрақты қарқыны.

Бұл формула акциялардың өсуі нөлге тең, яғни $d = 0$ болған жағдай үшін де қолданылады,

$$U = O / k \cdot e$$

Компания құнын бұлай бағалау акциялардың құнын дисконттанған ақша түсімдерінің сомасы ретінде, яғни дивидендтерді анықтауға негізделген. Мұндай тәсіл кезінде бағамдық құнның өзгеруі болашақ дивидендтердің өзгеруін күтулерді бейнелейді.

Дивидендтік кіріс жекелеген компаниялардың акциялары мен тұтастай алғанда нарық акцияларының дәрежелерін салыстыру кезінде маңызды рөл атқарады.

Егер дивидендтің акция құнына қатынасы белгілі біршамадан аз бола түссе, онда акциялар асыра бағаланған болып есептеледі, яғни бұл шама капитал салудың балама нұсқаларының кірістілігінен аз болады және инвесторлар үшін акцияларды тартымсыз етеді.

1-МЫСАЛ: Дәл қазіргі уақытта «А» мен «В» компанияларының бір акциясы 100 АҚШ долларына сатылып жатыр, бұл акциялар үшін инвесторлар талап етіп отырған кірістілік ставкасы 15%, «А» компаниясының жыл соңында күтіп отырған төлемі бір акция үшін 15 АҚШ долларын, ал «В» компаниясында 14 АҚШ долларын құрайды.

Бұдан шығатыны: «А» компаниясы акцияларының нарықтық құны $15 / 0,15 = 100$ АҚШ долларын, ал «В» компаниясыныкі $- \sqrt{0} = 14 / 0,15 = 93,33$ АҚШ долларын құрайды, бұл жағдайда «В» компаниясының акциялары кірістілікті $k = 14 / 100 = 14\%$ мөлшерінде қамтамасыз етеді. Демек, «В» компаниясының акциялары дәл қазіргі сәтте асыра бағаланған және инвесторлар бұл компанияның акцияларын иеленуге ынталы болмайды. Осылайша, дивидендтік кіріс акциялар құнын анықтауда шешуші фактор болып шықты.

Бұдан шығатыны: компанияның оңтайлы дивидендтік саясаты акциялардың бағасын барынша көтеруге қол жеткізу үшін дивидендтерді ағымдағы төлеу мен компанияның болашақ өсуі арасындағы теңбе-теңдікті орнатуы тиіс.

Егер дивидендтік саясат тек қана қаржылық шешім болып табылуға тиіс болса, фирма қол жеткізе алатын тартымды инвестициялық жобалардың саны дивидендтік төлемдер деңгейін анықтайтын негізгі фактор болады. Мұндай мүмкіндіктер көп болғанда төлемдер коэффициенті төмен, ал ондай мүмкіндіктер аз болғанда ол жоғары болады.

Егер компанияның өтімділігі жеткіліксіз болса, онда бұл дивидендтер бойынша

шектеулерді күшейтеді, ал егер компанияда нақты қаражаттар жеткілікті болса, онда дивидендтерді төлеу жөнінде шешім қабылдау анағұрлым жеңілдеу болады. Бұл қысқа мерзімдік өтімділікті бағалау мен ең болмағанда келесі 12 ай үшін ақша қаражаттарының қозғалысын тексеруді талап етеді. Егер компания өтімділікті және онымен бір мезгілде дивидендтік төлемдердің артықшылықтарын сақтағысы келсе, онда акциялармен төленетін дивиденд нұсқасын қарастырған жөн.

Компания өтімділігі талданған кезде оның займдар алу жөніндегі мүмкіндігі де есепке алынады. Займдарды алу жөнінде қосымша мүмкіндіктер бар болған кезде компания өтімділікті неғұрлым епті бағалай алады және қаражатты инвестициялау үшін компанияның ішінде ұстап қалудың немесе оларды сырттан алудың қайсысы дұрыс екендігі жөнінде тағы да шешім қабылдауға тура келеді.

Инфляция кезеңінде бастапқы құнды есепке алу компанияның операциялық пайдасынан артық болады. Бұл активтерді пайдаланғаны үшін төлемдердің бастапқы құнға негізделуіне және бұл активтерді пайдалануға жағдай жасаған шығындарды төмендетуге байланысты. Бұл пайданың бір бөлігінің компания ішінде оның физикалық және қаржылық деңгейіне сәйкес келетін капиталдың сақталуын қамтамасыз ету үшін қалдырылуға тиіс екендігін білдіреді.

Бұл пайданан дивидендтерді төлеу компания капиталы бөлігінің бөлінуін білдіреді. Инфляцияның жоғары қарқындары кезеңінде бұл проблема бұрынғыдан да өткір бола түседі.

Акционерлердің капитал артуынан түсетін кірістерді емес, ағымдағы пайданы артық көретінін мүмкіндігінше есепке алу қажет. Осыған байланысты табыс салығымен салыстырғанда капиталдың артуынан түсетін кірістерге салық салудың артықшылықтары талдануға тиіс. Мысалы, егер акционерлердің көпшілігі көп салықтар төлесе, онда олар ағымдағы пайданы емес, капиталдың артуынан түсетін кірістерді артық көруі мүмкін.

Жоғары дивидендтік төлемдер болған кезде келесі қосымша акционерлік капитал алу қажеттігі пайда болуы және бұл акционерлердің компанияға бақылау жүргізуін азайтуға әкелуі мүмкін. Басқа жағынан алып қарағанда, төменгі дивидендтік төлемдер кезінде капитал құрылымының тиімсіз болуы мүмкін, компания оны жұтып қою мүмкіндігі тұрғысында әлсіз болады. Бұл тағы да акционерлер тарапынан болатын бақылауды жоғалтуға әкеледі.

Дивидендтер инвестор мен нарық тарапынан болатын сенімді қолдауда маңызды рөл атқарады. Тәжірибе көрсеткендей, әдетте нарықта дивидендтердің тұрақты ағындарына ие компаниялар төменгі тұрақтылықтағы дивидендтік ағындарға ие фирмаларға қарағанда жоғарырақ бағаланады. Көптеген компаниялардың жеткіліксіз пайда кезінің өзінде де дивидендтерді сақтауға және ұлғайтуға күш салуы компаниялардың да, акционерлердің де тұрақты (өсіп отыратын) дивидендтік ағындарға үлкен маңыз беретініне дәлел болып табылады.

Осылайша компанияның дивидендтік саясатын қалыптастыру тәсілдерінің көпшілігінде дивидендтерді төлеу мен компанияның нарықтық құнының арасындағы жеткілікті айқын өзара байланыс ізі байқалады, сондықтан да оңтайлы дивидендтік саясатты қалыптастыру кезінде мыналарды басшылыққа алу қажет [2]. Ең алдымен дивидендтерді төлеу компанияның нарықтық құнына белгілі бір ықпал етеді. Акцияларға төленетін дивидендтердің өзгеруі жөнінде хабарландырудан кейін акция бағасының өзгеруі дивидендтер шамасының өзгеруіне тікелей тәуелді болады. Бұған дивидендтер шамасының өзгеруі компанияның ағымдағы және болашақ пайдасының, осыған орай бұдан кейінгі перспективаларының көрсеткіші қызметін атқаратыны жағдай жасайды. Іс-тәжірибеде мынадай тенденция бар - дивидендтерді төлеу жөніндегі хабарландырудан кейін кәсіпорын акцияларының нарықтық бағасы төленетін дивидендтердің өсуі немесе төмендеуіне байланысты бірден өзгереді.

Басқаша сөздермен айтсақ, төленетін дивидендтер шамасының өзгеруі қысқа мерзім ішінде компанияның нарықтық құнына ықпал етеді.

Дивидендтерді акциялар түрінде төлеудің артықшылықтары мынада:

- ақша қаражаттары компанияда қалады;
- олардың ақшалай дивидендтер тәрізді ақпараттық құндылығы бар;
- егер өтімділік шектеулі болса, онда дивидендтерді акциялармен төлеу дивидендтік ағынның қабылданатын тұрақтылық деңгейін қолдауға және компанияның нарықтағы мәртебесін сақтауға көмектеседі;

Акцияларды бөлшектеу немесе жеңілдікті көздеген шығарылым дивидендтерді акциялармен төлеуге ұқсас болады, бірақ әдетте дивидендтерді төлеуді нақты ақшамен төлеу арқылы толықтырады.

Акцияларды бөлшектеу компаниядағы инвесторлар акциялары пакеттерінің жалпы құндылығын өзгертпейді. Акциялардың нарықтық құнына шығарылымдағы жаңа акциялардың есебінен өз-өзінен түзету енгізіледі. Әрбір акционер акциялардың жалпы санынан бұрынғыдай мөлшердегі бөлікті сақтап қалады, өйткені әрбір акционер өзінде бар пакетке пропорционалды түрде қосымша акциялар алады.

Акцияларды бөлшектеудің негізгі артықшылықтары:

- ол әдетте акциялар бағасының әлеуетті өсуінің көрсеткіші ретінде қарастырылатын қолайлы ақпараттық мазмұнға ие;

- ол акцияны неғұрлым өтетін етеді, өйткені шығарылымдағы акциялар саны ұлғаяды және бұрынғы акционерлердің акция пакеттерінің құндылығына әсер етпестен баға төмендейді. Акциялардың көпшілігі ішінде өздері неғұрлым үлкен айналысқа ие болатын өткізу құнының оңтайлы шектеріне ие болады, ал акцияларды бөлшектеу болса бұлшектердің ішінде акциялар бағасын ұстап тұруға пайдаланылады;

- бұның өзі де акционерлерге бірден пайда бермегенмен, неғұрлым ұзақ уақыт ішінде олар өз акцияларының өтуін арттыра алады.

Компанияның өз акцияларын сатып алуы таза пайданы акционерлерге төлем ретінде пайдалануды білдіреді және дивидендті ақшалай төлеуге баламалы дивидендтік саясат ретінде қарастырылуы мүмкін. Алайда акцияларды тұрақты сатып алу іс жүзінде пайдаланылмайды, өйткені транзакциялық және басқа да шығындармен қатар жүреді.

Әдебиеттер:

[1] Қаржы менеджменті журналы №6 (6)6,25 б, 2008 жыл

[2] Қазақстан Жоғарғы мектебі №1, 149 б, 2006 жыл.

О РОЛИ КУЛЬТУРЫ В РАЗВИТИИ ЭКОНОМИКИ**БЕКТЛЕЕВА Д.Е.**

*АО «Институт экономических исследований»
Министерства Национальной экономики, г.Астана, Казахстан*

Аңдатпа. Мақалада мәдениеттің экономикалық процестерге әсері туралы мәселе көтеріледі. Мәдениетті түсіну екі аспект бойынша ұсынылған: құндылықтар, нанымдар, дәстүрлер жиынтығы ретінде және экономиканың бір саласы ретінде. Мәдениетті оның екі аспектісінде бағалаудың әдіснамалық тәсілдеріне шолу жасалды. Қазақстандық қоғамның мәдениетін оның экономикаға әсері тұрғысынан бағалау бойынша зерттеулердің болмауы проблемасы айқындалды. Қазақстандағы мәдениет синергиясы мен экономика мәселесін зерделеу бойынша ұсыныстар ұсынылды.

Кілт сөздер. Мәдениет, қоғамның мәдени құндылықтары, экономика, "мәдениет" экономика саласы.

Annotation. The article raises the question of the influence of culture on economic processes. The understanding of culture is presented in two aspects: as a set of values, beliefs, traditions and as a branch of the economy. A review of methodological approaches to the assessment of culture in its two aspects is carried out. The problem of the lack of research on the evaluation of the culture of Kazakh society in terms of its impact on the economy is determined. Recommendations on studying the issue of synergy of culture and economy in Kazakhstan are proposed.

Keywords. synergy of culture and economy, cultural values of society, branch of economy «Culture».

Влияние культуры на социально-экономическое развитие в современной науке исследуют социологи, экономисты, политологи, историки и представители других дисциплин. Исследования о влиянии культуры на экономику говорят о том, что в основе эффективной деятельности и конкурентоспособности стран лежит культура общества [1]. Анализ теоретических подходов показал, что культуру можно рассматривать в двух аспектах.

Первое – культура рассматривается как набор ценностей, верований, традиций, обычаев и т.д. [1, 2]. И здесь мы попытались представить влияние культуры на экономику через ее воздействие на рынки, классифицируемые по объектам. К сферам влияния культуры на рынок товаров и услуг можно отнести:

- отраслевую структуру экономики;
- предпринимательскую активность;
- инвестиционную и инновационную активность;
- транзакционные издержки;
- потребительское поведение: структура спроса, потребительские стратегии (например, жизнь в кредит).

К сферам влияния культуры на рынок труда можно отнести:

- состав и структура рабочей силы по уровню образования, возрасту, полу;
- трудовое поведение и производительность труда;
- менеджмент: система стимулирования и контроля.

К сфере влияния культуры на финансовый рынок можно отнести активность субъектов спроса и предложения на рынке ценных бумаг.

Второе – культура рассматривается как сектор экономики, вид деятельности: издательская деятельность и литература, исполнительские виды искусства, музыка, фильмы, видео, и фотография, телевидение и радио, изобразительные искусства и ремесла,

реклама, дизайн, включая моду, музеи, галереи, и библиотеки и др. И здесь основными сферами влияния являются объемы производства товаров и услуг и соответственно доля культуры в ВВП страны, а также занятость.

Важным вопросом в данном исследовании является измерение культуры общества. Культуру как сектор экономики можно измерить с помощью статистических данных, а вот культуру, как совокупность норм и ценностей общества сложно измерить и загнать в формализованные рамки статистики, так как это трудноосязаемое явление. Тем не менее, существует ряд моделей измерения культур. Среди них наиболее известны измерения Г. Хофстеда, ценности Ш. Шварца, Р. Инглхарта и др. [2]. К сожалению, в настоящее время в Казахстане актуальных измерений культуры общества в этом аспекте нет.

Мы провели оценку культуры населения Казахстана, с точки зрения влияния на экономику, по данным социологического опроса среди менеджеров среднего звена Казахстана [3], исследования об особенностях национального менеджмента [4], исследования ценностей молодежи [5].

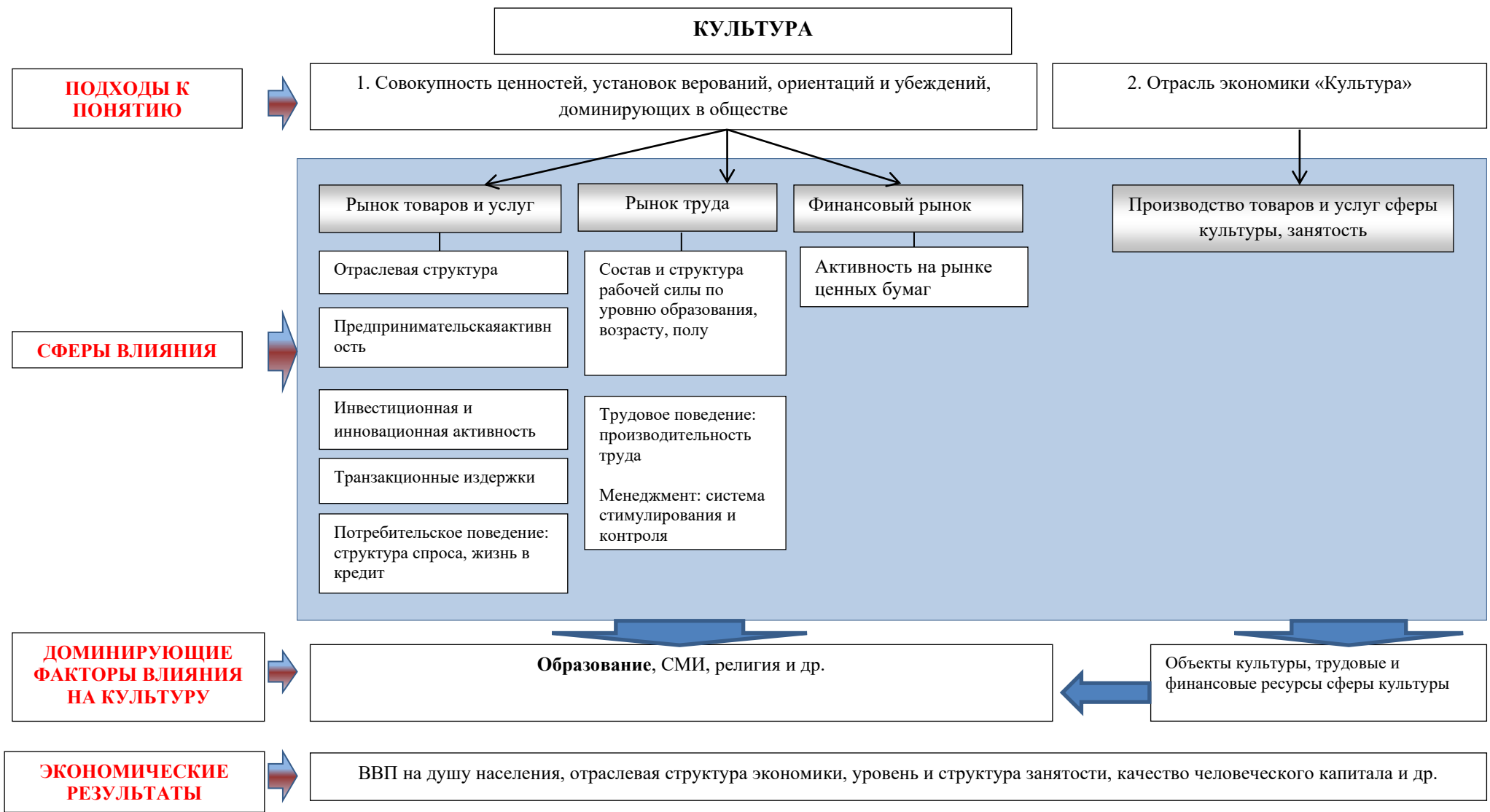

Рисунок 1 – Взаимосвязь культуры и экономики
 Примечание: Составлена автором

Было выявлено, что в казахстанском обществе присутствуют ценности препятствующие росту экономики. Например, по Г.Хофстеду в нашем обществе доминирует высокий уровень дистанции власти. Этот параметр показывает степень неравномерности власти, которая определяется уровнем централизации и автократичности руководства [6]. Другими словами, чем сильнее страх подчиненного перед начальством, тем больше дистанция власти.

В целом, результаты оценки культуры казахстанского общества как совокупности норм и ценностей требуют актуализации и уточнения, через проведение исследований на постоянной основе.

Таблица 1 – Оценка экономических показателей сферы «Культура»

Наименование показателя	2017	2018	2019	2020	2021	Темп роста, %
Инвестиции в основной капитал, млн. тенге	6 559	18 762	31 590	123 287	265 228	4043,7
Расходы консолидированного бюджета на финансирование культуры, млн. тенге	398 540,4	44929 1,5	45620 0,9	500299,9	528296,4	132,6
Доля в общих расходах консолидированного бюджета, %	3,2	4	3,4	3	2,9	90,6
Фактическая численность наемных работников, в сфере деятельности по организации отдыха и развлечений, культуры и спорта, человек	59 254	61 021	64 793	65 893	65 951	111,3
Доля сферы «Искусства, развлечения и отдых» в ВВП, %	0,7	0,8	0,7	0,9	0,9	128,6
Объем производства в сфере «Искусства, развлечения и отдых», млн.тенге	415 736,0	450 094,6	508 692,8	639 680,6	731 327,4	175,9
Эффективность расходования бюджетных средств, объемы производства на 1 тенге бюджетных расходов	1,04	1,00	1,12	1,28	1,38	132,7
Денежные расходы на услуги по организации досуга и культуры в среднем на душу в год, тенге	5 648	6 103	6 308	2 023	3 457	61,2
Удельный вес в общем объеме потребительских расходов домашних хозяйств, в процентах	1,1	1,1	1	0,3	0,5	45,5
Примечание: Составлена по данным источника [7]						

Оценка сферы «Культура» как сектора экономики показала положительные результаты. Здесь следует отметить государственную поддержку отрасли через стабильное финансирование. Объем инвестиций в основной капитал в период с 2017 по 2021 год увеличился более чем в 40 раз, а расходы консолидированного бюджета на финансирование

культуры в 1,32 раза. В тоже время, удельный вес расходов на финансирование культуры в общих расходах консолидированного бюджета имеет тенденцию к снижению: максимальное значение было достигнуто 2018 году – 4,0%, в 2019 году произошло снижение до 3,4%, а в 2021 году до 2,9% (таблица 1). Однако, если сравнивать эти затраты в общих расходах бюджетов других стран, то ситуация не критичная, так как там расходы колеблется от 0,2% до 2,5%.

Наблюдается положительное влияние на рынок труда (занятость в сфере культуры выросла на 11,3%), на объем ВВП (доля сферы культуры в ВВП выросла с 0,7% в 2017 году до 0,9% в 2021 году).

Необходимо отметить, что в отрасли растет эффективность расходования бюджетных средств: если в 2017 году на 1 тенге бюджетных расходов приходилось 1,04 тенге производства, то в 2021 году показатель составил 1,38 тенге.

Выявленные позитивные тенденции имеют риски ухудшения ситуации из-за снижения спроса на услуги культуры и недостаточной привлекательности занятости в сфере из-за относительно низкой заработной платы.

Об уменьшении спроса на услуги сферы культуры свидетельствует снижение удельного веса расходов, в общем объеме потребительских расходов домашних хозяйств: в 2017 году он составлял 1,1%, а в 2021 году снизился до 0,5 (таблица 1). Снижение расходов на культуру можно интерпретировать как снижение качества жизни населения, так как эти расходы удовлетворяют вторичные потребности людей и являются частью жизненной стратегии, направленной на развитие.

Низкая привлекательность занятости в сфере культуры подтверждается показателями оплаты труда в этой сфере. Несмотря на рост уровня оплаты труда сферы культуры (за 2017-2021 годы прирост составил 33,5%), достигнутый уровень все еще отстает от республиканского уровня на 34,5% (таблица 2).

Таблица 2 – Показатели оплаты труда сферы «Культура»

Наименование показателя	2017	2018	2019	2020	2021	Темп роста, %
Среднемесячная номинальная заработная плата наемных работников в РК	150 827	162 673	186815	213003	250 311	166,0
Среднемесячная номинальная заработная плата наемных работников в сфере деятельности по организации отдыха и развлечений, культуры и спорта, тыс. тенге	122 794	130 683	152 486	165 072	163 928	133,5
Прожиточный минимум, тенге	24459	28284	29698	32668	36012	147,2
Соотношение среднемесячной номинальной заработной платы в РК и в сфере культуры, %	81,4	80,3	81,6	77,5	65,5	80,4
Соотношение среднемесячной номинальной заработной платы в сфере культуры и прожиточного минимума	5,02	4,62	5,13	5,05	4,55	90,7
Примечание: Составлена по данным источника [7]						

О недостаточных темпах роста заработной платы свидетельствует снижение покупательной способности номинальной заработной платы сферы «Культура»: если в 2017 году в среднемесячной номинальной заработной плате сферы «Культура» помещалось 5,02 прожиточного минимума, то в 2021 году 4,55.

Подводя итоги, хотелось бы остановиться на некоторых рекомендациях по достижению синергии между культурой и экономикой:

– Инициировать масштабное междисциплинарное научное исследование по оценке культуры как неэкономического фактора развития, который аккумулирует в себе все ценности и нормы, правила и мотивы поведения, отражающие социокультурную специфику общества.

– Актуализировать роль образования и СМИ с точки зрения изменения и формирования ценностей людей, способствующих прогрессу и развитию. Важно выявить региональную специфику, так как население Казахстана, проживающее в разных регионах, имеют разные ценности и соответственно разную культуру.

– Активизировать развитие культуры как сектора экономики. Продолжить работу по росту обеспеченности регионов объектами сферы «Культура». Одним из важных решений должно стать повышение статуса работников культуры, в том числе за счет роста заработной платы.

– Повысить доступность информации о развитии культуры через организацию выпуска ежегодного национального отчета или статистических сборников по примеру сборников министерства образования и науки.

Литература:

[1] **Аузан, А.А.** Социокультурная экономика: как культура влияет на экономику, а экономика — на культуру: курс лекций / А. А. Аузан, Е. Н. Никишина. — М.: Экономический факультет МГУ имени М. В. Ломоносова, 2021. — 200 с. // <https://istina.msu.ru/publications/book>

[2] **Лебедева, Н.М., Татарко А. Н.** Культура как фактор общественного прогресса / Н.М. Лебедева, А.Н. Татарко. — М. : ЗАО «Юстицинформ», 2009. — 408 с. // www.hse.ru/data/2010/03/20/Culture.

[3] **Ставинская, А., Никишина Е.** «Социокультурный ресурс модернизации республики Казахстан» // Вопросы экономики. — 2012. — № 6. — С. 74-83.

[4] **Тулембаева, А.** Особенности национального менеджмента. — 2013 // <https://carnegieendowment.org/2013/10/21/ru-pub-53364>.

[5] **Шарипова, Д., Бейменбетов С.** Молодежь в Казахстане: оценка ценностей, ожиданий и стремлений. Friedrich-Ebert-Stiftung Kazakhstan Алматы, 2021. — 98 с. // www.library.fes.de/pdf-files/bueros/kasachstan.

[6] **Аузан, А.** Долгосрочная экономическая динамика: роль неформальных институтов <https://istina.msu.ru/publications/article>.

[7] Статистика культуры // <https://stat.gov.kz/ru/industries/social-statistics/stat-culture/>.

ВОПРОСЫ ФОРМИРОВАНИЯ КОНСОЛИДИРОВАННОГО ОТЧЕТА О ПРИБЫЛЯХ И УБЫТКАХ

ТУЛЕЕВА Г.Т.

*Старший преподаватель Таразского Регионального Университета имени М.Х.Дулати магистр
экономических наук, г.Тараз,Казахстан*

Андатпа. Мақалада кірістер мен шығыстар туралы шоғырландырылған есепті реттеу мен біріктірудің кейбір мәселелері ашылады. Жұмыста ҚЕХС сәйкес кірістер мен шығыстар туралы шоғырландырылған есепті қалыптастырудың негізгі әдістері қарастырылған, біріктіру күні мен одан кейінгі кезеңдердегі кірістер мен шығыстар туралы есепті шоғырландыру процесі көрсетілген. Шоғырландырылған кірістер мен шығыстар туралы есепте көрсетілген Топтың қаржылық нәтижелеріне көбінесе кәсіпорындарды біріктірудің таңдалған тәсілі әсер етеді деген қорытындыға келді.

Кілт сөздер. шоғырландыру, біріктіру, қаржылық нәтиже, ҚЕХС, компания, кірістер мен шығыстар туралы есеп

Annotation. The article reveals some issues of adjustment and consolidation of the consolidated income statement. The paper discusses the main methods of forming a consolidated profit and loss statement in accordance with IFRS, describes the process of consolidating the profit and loss statement at the date of consolidation and in subsequent periods. It is concluded that the financial results of the group reflected in the consolidated income statement are largely influenced by the chosen method of business combination.

Keywords. consolidation, consolidation, financial result, IFRS, company, profit and loss statement

Консолидированный отчёт о прибылях и убытках составляется для единой хозяйственной организации путем объединения финансовых результатов материнской и дочерней компании, при этом внутрифирменные сделки корректируются во избежание повторного счета. На консолидированный отчет влияют следующие внутрифирменные операции:

- 1) продажа и покупка товаров и услуг, осуществляемая между материнской и дочерними компаниями;
- 2) прибыли и убытки по займам, дебиторской задолженности, обязательствам по облигационным займам между этими компаниями;
- 3) прибыли и убытки по внутрифирменным сделкам.

При подготовке отчеты о прибылях и убытках отдельных компаний сначала претерпевают регулировку, а затем объединяются. Для консолидированной экономической единицы не ведутся отдельные журналы или книги. Вместо этого готовятся рабочие листы (таблицы), в которых используются данные из счетов отдельных компаний. При этом корректирующие проводки отражаются только в разработочной таблице[1].

Подготовка консолидированной отчетности предполагает также следование теории предприятия, в соответствии с которой из рассмотрения исключаются внутрисистемные реализации и прибыль, а иные доходы и расходы объединяются для определения финансового результата деятельности объединения в целом.

При составлении консолидированного отчета о прибылях и убытках необходимо учитывать внутригрупповые продажи и результаты от этих операций.

В условиях консолидации отчетности группы одним из важных составляющих является обеспечение раскрытия заинтересованным пользователям качественной, надежной и сопоставимой корпоративной информации о финансовых результатах деятельности группы.

В работе рассмотрены основные методы формирования консолидированного отчета о прибылях и убытках в соответствии с МСФО, изложен процесс консолидации отчета о

прибылях и убытках на дату объединения и в последующие периоды. Сделан вывод о том, что на финансовые результаты группы, отражаемые в консолидированном отчете о прибылях и убытках, во многом влияет выбранный способ объединения предприятий.

При составлении консолидированного отчета о прибылях и убытках финансовые результаты деятельности объединяющихся компаний и представление этих результатов будут зависеть от способа объединения: метода покупки (приобретения) или метода объединения интересов.

Метод покупки рассматривает объединение предприятий в виде поглощения одной хозяйственной единицы другой. Компания-покупатель учитывает приобретаемые активы, включая гудвилл и пассивы по их объективной стоимости на дату поглощения. Компания-покупатель ассимилирует доходы приобретаемой компании только с момента поглощения.

Метод объединения интересов (метод слияния пакетов) базируется на предположении о том, что объединение представляет собой слияние долей собственности посредством обмена долевых ценных бумаг. В соответствии с этим методом права собственности сливающихся предприятий сохраняются, а их активы и пассивы суммируются по учетной стоимости для получения активов и пассивов объединенной компании[2].

В настоящее время в международной практике запрещено регистрировать объединение компаний как объединение интересов. Сначала такое решение было принято в США (US GAAP), а с 2005 г. - и в Европе (МСФО). В соответствии с данным решением запрещено использовать метод объединения интересов. Оно было принято в интересах внешних пользователей финансовой отчетности, поскольку ее показатели в большей степени зависят от используемого метода объединения компаний.

При консолидации отчетности компаний в случае использования метода объединения интересов:

- не элиминируется нераспределенная прибыль, полученная до слияния;
- не проводится переоценка чистых активов до справедливой стоимости;
- не возникает деловая репутация;
- не признается эмиссионный доход от обмена акций.

При методе покупки (приобретения) финансовые результаты группы включаются в консолидированный отчет о прибылях и убытках только с даты покупки (приобретения), а при методе объединения интересов - за весь отчетный период. Таким образом, метод объединения интересов является предпочтительным для компаний, стремящихся максимизировать показатели прибылей и активов в результате объединения интересов и минимизировать расходы на проведение подобных операций. В результате этого финансовые показатели отчета о совокупной прибыли, отчета о финансовом положении будут другими, что затруднит сравнительную оценку деятельности разных экономических групп.

Консолидация отчета о прибылях и убытках корпоративной группы формируется в трех этапах:

Первым этапом составления сводного отчета о прибылях и убытках является построчное суммирование данных отчетов о прибылях и убытках головной организации и ее дочернего общества, в результате чего получается промежуточный сводный отчет о прибылях и убытках.

На втором этапе необходимо исчислить долю меньшинства в прибыли дочернего общества. В сводном отчете о прибылях и убытках показатель доли меньшинства отражает величину финансового результата деятельности дочернего предприятия, не принадлежащую головной организации. Доля меньшинства для составления сводного отчета о прибылях и убытках определяется исходя из величины нераспределенной прибыли или непокрытого убытка дочернего общества за отчетный период и не принадлежащих головной организации голосующих акций в их общем количестве.

На третьем этапе составления сводного отчета о прибылях и убытках из соответствующих строк промежуточного отчета исключаются следующие величины:

- дивиденды, полученные головной организацией от дочернего предприятия;
- выручка от продажи продукции (товаров, работ, услуг) между головной организацией и дочерним предприятием;
- стоимость продукции, проданной головной организацией дочернему предприятию в части списанной дочерним обществом на себестоимость реализованной им в текущем периоде продукции[3].

Таким образом, порядок формирования консолидированного отчета о прибылях и убытках или совокупного дохода зависит от метода консолидации отчета о прибылях и убытках и учетной политики материнской компании.

При консолидации отчета о прибылях и убытках корпоративные группы должны обязательно учесть следующие моменты консолидации:

- выбор надлежащих принципов бухгалтерского учета и их последовательное применение;
- применение обоснованных оценок и расчетов;
- соблюдение требований МСФО или раскрытие всех существенных отклонений от МСФО в примечаниях к консолидированной финансовой отчетности; и
- подготовку консолидированной финансовой отчетности, исходя из допущения, что группа будет продолжать свою деятельность в обозримом будущем, за исключением случаев, когда такое допущение неправомерно.

Руководство группы также должно нести ответственность за:

- разработку, внедрение и обеспечение функционирования эффективной и надежной системы внутреннего контроля во всей группе;
- поддержание системы бухгалтерского учета, позволяющей в любой момент с достаточной степенью точности подготовить информацию о финансовом положении группы и обеспечить соответствие консолидированной финансовой отчетности требованиям МСФО;
- ведение бухгалтерского учета в соответствии с законодательством и МСФО;
- принятие мер в пределах своей компетенции для обеспечения сохранности активов группы; и
- выявление и предотвращение фактов мошенничества и прочих злоупотреблений [4].

Литература:

- [1] Гражданский кодекс РК (с изменениями и дополнениями по состоянию на 07.03.2014 г.).
- [2] **Ковалев, В.В.**, Ковалев Вит. В. Финансовая отчетность. Анализ финансовой отчетности (основы балансоведения): учеб. пособие. – 2-е изд., перераб. и доп. –М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2006.
- [3] Международные стандарты финансовой отчетности. –Бишкек. изд. «С-Б-С» 2001 г., с. 1021.
- [4] Международные стандарты финансовой отчетности. –М.: Аскери, 2011.
- [5] **Солтанмуратова, А.К.**, Варавин Е. В. Консолидированная финансовая отчетность группы компаний и ее аудит // КазЭУХабаршысы (Вестник КазЭУ). Алматы: Экономика. № 4.

АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫНДА ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ ҚЫЗМЕТТІ РЕТЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

ЖУМАДИЛЬДАЕВ М.

*Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институтының доценті,
экономика ғылымдарының кандидаты Тараз қ., Қазақстан*

Аннотация. В статье рассмотрено состояние инвестиционных услуг в развитии сельскохозяйственного производства, даны предложения по его совершенствованию.

Ключевые слова. сельскохозяйственное производство, инвестиционные услуги, лизинг, налоговое стимулирование, государственная поддержка.

Annotation. The article considers the state of investment services in the development of agricultural production, and offers suggestions for its improvement.

Keywords. agricultural production, investment services, leasing, tax incentives, government support.

Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың Үкіметтің кеңейтілген отырысында «Қордаланған мәселе көп, шешімді кешіктіруге болмайды» атты баяндамасында ауылдық аймақтарды дамыту тұжырымдамасын әзірлеу туралы жарлыққа қол қойғанын айтып, ауылды өркендетудің тың тәсілдері керектігін атап өтті [1].

Осыған орай еліміздің ауыл шаруашылық саласын дамыту бағдарламалары жасалуда. Олардың негізгі мақсаты нарықта сұранысқа ие, бәсеге қабілетті ауыл шаруашылығы өнімін өндіруді қамтамасыз ету болып табылады.

Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіптік кешенін дамытудың 2017–2021 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында 5 жылда АӨК-ді қаржыландыруға жалпы сомасы 1989,3 млрд.теңге қарастырылған, оның ішінде: «Ауыл шаруашылығын қаржылай қолдау қоры» АҚ – 301,9 млрд.теңге, «Аграрлық несие корпорациясы» - 1233,2 млрд.теңге және «КазАгроҚаржы» АҚ – 454,2 млрд.теңге [2].

Осы бағдарламадағы қарастырылған іс-шаралар және оларды жүзеге асыруға бөлінген қаражаттар ауыл шаруашылығы өндірісін жаңа деңгейге көтерді.

ҚР статистикасының мәліметі бойынша ауыл шаруашылығы өнімінің көлемі 2021 жылы 2017 жылмен салыстырғанда 84,6 пайызға өсіп, 7515,4 млрд.теңгені құрады, оның ішінде өсімдік шаруашылығы өнімдері 95,1 пайызға жоғарлап, 4387,2 млрд.теңгені құрады және мал шаруашылығы өнімдері 72,1 пайызға артып 3116,9 млрд.теңге деңгейіне жетті.

Жамбыл облысының жалпы ішкі өнімі 2017-2021 жылдары арасында 1350,7 млрд.теңгеден 2262,8 млрд.теңгеге дейін, яғни 67,5 пайызға өскен. Егер ҚР бойынша ауыл шаруашылығы өнімдерінің үлесі еліміздің жалпы ішкі өнімінің 7,4 -тен 8,9 пайыз аралында қалыптасқан болса, бұл көрсеткіш Жамбыл облысында 2,5 мен 2,7 пайыздың аралығында болған.

Жамбыл облысының ауыл шаруашылығы өндірісі өнімінің көлемі ҚР ауыл шаруашылығының өнімдерінің 6,2 – 6,6 пайызын ғана құрайды.

Әрине облыс өндірісінің негізгі бағыты аграрлық сала екенін ескерсек, бұл көрсеткіштің деңгейі әлі де болса төменгі деңгейде қалуда.

ҚР жалпы ішкі өнімінің жан басына шаққандағы осы қарастырылған 5 жылда 3014,7 мың теңгеден 4441,8 мың теңгеге көтерілген, яғни 47,3 пайызға артқан. Бұл көрсеткіштің деңгейі Жамбыл облысында 1350,7 мың теңге мен 2262,8 мың теңгенің қалыптасқаны анықталды. Осы көрсеткіштің 2017-2021 жылдары аралығында өсу қарқыны 43,8 пайызды құрайды.

Дегенмен облыстың осы көрсеткішінің деңгейі республикалық көрсеткішпен

салыстырғанда едәуір төмен. 2017 жылы олардың айырмашылығы 1664,7 мың теңге болса 2021 жылы бұл көрсеткіштің деңгейі 2179,0 мың теңгені құраған, яғни 51,0 пайыз мөлшерінде төмен болғаны (4441,8 - 2262,8) анықталды.

Сондықтан облыстың ауыл шаруашылығы өндірісін дамыту мақсатында мемлекет тарапынан қаржылық қолдауды молайту қажет. Бұл өз кезегінде облыстың ауыл шаруашылығы өндірісінде жаңа ғылыми тұрғыдан негізделген озық технологияларды және кіші, орта кәсіпкерлікті дамытуға септігін тигізетіні сөзсіз.

Алайда Жамбыл облысында ауыл шаруашылығы өндірісінің даму қарқыны бүгінгі күннің талабына сай емес. Облыста өндірілетін ауыл шаруашылығы өнімдері өз тұрғындарын азық-түлікпен қамтамасыз етуге жеткіліксіз. Олардың көпшілігі әлі де болса сырттан әкелінуде.

Осыған байланысты ауыл шаруашылығын тұрақты дамыту мақсатында инвестиция тарту мәселесі экономиканы өркендетудің негізгі мәселелердің бірі болып қала береді.

Ауыл шаруашылығында инвестициялық қызметтің дамуын тежейтін негізгі проблемалар мен қайшылықтарға келесілерді жатқызуға болады:

- бүгінде шаруашылық жүргізуші субъектілердің көпшілігінің өндірістік және әлеуметтік салаларды өздерінің меншікті қаражаттары есебінен инвестициялауды толық көлемде жүзеге асыра алмауы;

- ауыл шаруашылығындағы инвестициялық жобаларды қаржыландыруға бюджет қаражаттарының тиісті мөлшерде бөлінбеуі;

- агроөнеркәсіптік, әсіресе ауыл шаруашылығы өндірісінің инвестициялық қызметтердің тартымдылығының төменділігі;

- құқық қолдану практикасы деңгейінің қолда бар инвестициялық заңнама деңгейінен артта қалуы;

- ауыл шаруашылығы өндірісіне салынған мемлекеттік қаражаттың толық өз мақсатына жұмсалмауы.

Осы жоғарыдағы қайшылықтардың шешімін табатын іс-шараларды іске асыру АӨК-дегі инвестициялық ахуалды жақсартуға мүмкіндік береді, бұл республиканың агроөнеркәсіптік өндірісіне шетелдік инвестицияларды қоса алғанда, қосымша инвестицияларды тартуға және инвестициялаудың нәтижелілігін арттыруға ықпал ететін болады.

Ауыл шаруашылығы саласында инвестициялық қызметті тиімді реттеу мынадай іс-шараларды жүзеге асырудың қажеттілігі туындайды:

- ауыл шаруашылығы өндірісінің тиімділігін тұрақты түрде арттыруда ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді өнім өндірушілерге ұзақ мерзімге жалға беруді қамтамасыз ету;

- ауыл шаруашылығы өнімдерін өндіру жұмыстарын жүргізуге алған ипотекалық кредиттер бойынша пайыздарды төлеуге жұмсалған шығындардың бір бөлігін өтеуге мемлекеттік бюджет қаражаты есебінен субсидиялар беру [3].

Осы іс-шараларды жүзеге асыратын жағдайлар жасалған кезде ауыл шаруашылығының өндірісіне инвестиция тартуға кедергілердің жойылуына мүмкіндіктер туындайды.

Отандық және шетелдік ғалымдардың зерттеулерінің нәтижелерін талдау барысында республикасының агроөнеркәсіптік кешеніндегі тиімді инвестициялық қызметті реттеудің әдістемелік схемасын және инвестициялық қызметті экономикалық реттеу әдістерінің негізгі құралдары ретінде келесі іс-шараларды ұсынамыз.

Инвестициялық қызметті экономикалық реттеудің негізгі әдістеріне төмендегілерді жатқызуға болады:

- тауар өндірушілердің меншікті қаражатын инвестициялық мақсаттарға пайдалануды жандандыру (негізінен пайда және амортизация);

- инвестициялық қызметті салықтық ынталандыру;

- лизингтік қызмет тетігін жетілдіру ;

- қазіргі заманғы ақпараттық технологиялар негізінде инвестициялық жобаларды ұйымдастырушылық және ақпараттық-талдамалық жұмыстарды қамтамасыз ету және оларға қызмет көрсету деңгейін арттыру;

- ауылдық жерлерде кәсіпкерлік қызметті кедергісіз жүзеге асыру үшін қолайлы әлеуметтік-экономикалық жағдайлар жасау.

Осы әдістерді қандай іс-шаралар арқылы жүзеге асыруға болады деген заңды сұрақ туындайды. Осы сұрақтардың шешімін төмендегі іс-шараларды жүргізу және қабылдау арқылы жүзеге асыруға болады.

Тауар өндірушілердің меншікті қаражатын инвестициялық мақсаттарға пайдалануды жандандыру әдісін іске асыру үшін:

- бағаның эквиваленттік принциптерінің бұзылуын (диспаритетін) қысқарту;

- өндірістің энергия, материал және еңбек сыйымдылығын төмендету;

- шаруашылық жүргізу субъектілерінің экономикалық дербестігін кеңейту;

- тауар өндірушілерді жеделдетілген амортизация әдістерін кеңінен қолдануға ынталандыру [4];

- пайданы репатриациялау (қайтару) мүмкіндігін және т.б. сөзсіз қамтамасыз ету кезінде алынатын таза пайданы отандық АӨК-дегі басқа объектілер мен жобаларға салу бойынша шетелдік инвесторларды экономикалық ынталандыру.

Инвестициялық қызметті салықтық ынталандыру үшін төмендегідей іс-шаралардың орындалуын қамтамасыз ету қажет:

- жаңа техниканы сатып алуға және күрделі құрылысқа жұмсалатын пайдаға салық салудан босату;

- ауыл шаруашылығы ұйымдарында ауыл шаруашылығына жатпайтын қызмет түрлерінен (ұн тарту, ет-сүт, көкөніс өнімдерін өңдеу және басқа да өндірістер) алынатын пайдаға және қосылған құнға жеңілдікпен салық салу;

- шетелдік инвестицияларды тартатын тауар өндірушілерге салықтық демалыстар мен салықтық жеңілдіктер беру және т.б.

Лизингтік қызмет тетігін жетілдіру әдісі бойынша банктердің кредиттік ресурстары есебінен емес, лизингтік компанияда бюджет қаражатын орналастыру жолымен негізгі құралдарды сатып алуды қаржыландыруды жүзеге асыру керек [5].

Қазіргі заманғы ақпараттық технологиялар негізінде инвестициялық жобаларды ұйымдастырушылық және ақпараттық-талдамалық қамтамасыз ету және оларға қызмет көрсету деңгейін арттыру әдісі бойынша төмендегі мәселелердің оңтайлы шешімдерін жүзеге асырылуын қамтамасыз ету қажет:

- өндірістік саладағы нақты инвестициялық жобаларды қаржыландыруға мемлекеттік инвестициялардың бір бөлігін конкурстық орналастыруды қамтамасыз ету;

- нақты уақыт режимінде интернет желісінде ашық және тұрақты қолжетімді ағымдағы жай-күйі және АӨК-дегі инвестициялық ахуал мен әлеуетті перспективалық бағалау мәселелері бойынша бірыңғай ақпараттық базаны өзекті жағдайда ұдайы ұстап тұру;

- бухгалтерлік есептің ұлттық жүйесін Халықаралық қаржылық есептілік стандарттары (ХҚЕС) талаптарына сәйкес одан әрі реформалауды жүзеге асыру және оларды шетелдік инвестормен стратегиялық ынтымақтастыққа бағдарланған АӨК ұйымдарына тарату және т.б.

Ауылдық жерлерде кәсіпкерлік қызметті кедергісіз жүзеге асыру үшін қолайлы әлеуметтік-экономикалық жағдайлар жасау әдісі бойынша төмендегі мәселелердің шешімін табу керек:

- ауыл шаруашылығы қызметімен айналысатын кәсіпкерлік құрылымдарға жер учаскелерін пайдалануға беру тәртібін жеңілдету;

- инвесторларды жобалау жұмыстарын жүргізу кезеңінде және осындай объектілерді салу мерзімінде объектілерді салуға арналған жер учаскелері үшін жер салығын (жал ақысын) төлеуден босату;

- инвестордың (олар инвестициялық жобаларды іске асырған кезде) мемлекеттік меншіктегі және үш жылдан астам пайдаланылмаған жылжымайтын мүлік объектілерінің және құрылыс аяқталмаған объектілердің бір базалық шамасы үшін иеліктен шығаруы (олар инвестициялық жобаларды іске асырған кезде) және т.б.

Жоғарыдағы аталған мәселелерді қорытындылай келе, ауыл шаруашылығы өндірісін тұрақты дамуытуда мына төмендегі ұсыныстарды жүзеге асыруды қамтамасыз ету қажеттілігі туындайды:

- әлемнің дамыған елдерінің мемлекеттік қолдау тәжірибелерін негізге ала отырып, еліміздің агроөнеркәсіп кешенінде бағаның, қаржы-несиелік қатынастардың, кіші және орта кәсіпкерлікті мемлекеттік қолдау үдерісінің заманалық әдіснамалық жүйесін жасау;

- аграрлық саланы қолдау ретінде оның ерекшеліктерін ескере отырып несие пайызын төмендету және салық салу мөлшерлемелеріне жеңілдіктер енгізуді жаңа қабылданатын Бюджет және Салық кодекстерінде қарастырудың қысқа мерзімде шешілуін қамтамасыз ету;

- банктердің тек несие беру ғана емес, сондай-ақ инвестициялар жұмылдыру бойынша бағдарлануын жүзеге асыру. Банк жүйесінің экономиканың нақты саласымен өзара әрекеттесуі ауқымды жобаларды жүзеге асыру үшін мемлекеттің жоғары қатысу үлесі бар банктерді құру.

Бұл ұсыныстардың орындалуы еліміздегі ауыл шаруашылығы өнімдерін өндіретін шағын және орта бизнестің өкілдерінің өндірістік негізгі қорларын жаңартуға едәуір септігін тигізетіні сөзсіз. Өз кезегінде бұл іс-шаралар еліміздің агроөнеркәсіп кешені салаларында еңбек өнімділігінің жоғарлауына және азық-түлік өнімдерінің, атқарылатын жұмыстардың көрсетілетін қызметтердің бағасының шамадан тыс өсуін тежеп, кәсіпкерлердің табыстарының мол болуына оң ықпалын тигізеді.

Әдебиеттер:

[1] Қазақстан Республикасының Президенті Қ.Тоқаевтың Үкіметтің кеңейтілген отырысында «Қордаланған мәселе көп, шешімді кешіктіруге болмайды» атты баяндамасында, Егемен Қазақстан газеті №238 13.12.2022 ж.

[2] Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіптік кешенін дамытудың 2017 – 2021 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында (Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2018 жылғы 12 шілдедегі № 423 қаулысы).

[3] **Ахмадеева, А.М.** Проблемы кредитования агропромышленного комплекса // Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий. – 2016. - №5. – С.18-19.

[4] **Бурых, Е.С.** Зарубежный опыт организации сельскохозяйственного кредитования // Вестник Алтайского государственного аграрного университета №1 (87), 2012. – С. 106-110 (электронный ресурс).

[5] **Асилова, А.С.** Инвестицияны қаржыландыру және несиелеу: Оқу құралы/ А.С.Асилова - Алматы: Экономика, 2012. – 248 б.

ВЛИЯНИЕ ВОДНОГО БАССЕЙНА РЕКИ УРАЛ НА ПОКАЗАТЕЛИ МЕНЕДЖМЕНТА ПЕРСОНАЛА СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО ПРЕДПРИЯТИЯ

КУСАИНОВ Х.Х.

*профессор кафедры «Государственного управления, финансов и маркетинга»
НАО «Западно-Казахстанский региональный университет им. Жубанова», доктор
экономических наук, г.Актобе, Казахстан*

ХУСАИНОВ Б.М.

*доцент Высшей школы «Экономики и аудита» НАО «Западно-Казахстанский аграрно-
технический университет им. Жангир хана», кандидат сельскохозяйственных наук,
г.Уральск, Казахстан*

Аңдатпа. Мақалада Жайық өзенінің су бассейнінің ауылшаруашылық кәсіпорнының персоналын басқару көрсеткіштеріне әсері қарастырылған. Шаруа шаруашылығында жұмыс істейтіндер санының уақыттық контексте динамикасы белгіленіп, қызметкерлердің білім деңгейі анықталды. Ғылыми жұмыста азаматтарды кәсіпкерлік және бизнес жүргізу негіздеріне оқыту көрсетілген, Батыс Қазақстан облысының еңбек нарығының негізгі көрсеткіштері абсолютті дәл алынған. Мақалада жеке тұлғалардың микрокредиттер алуы, халықты қамтамасыз ету үшін бөлінген қаржы ресурстарының деңгейі туралы статистикалық ақпарат берілген. Ғылыми жұмыстардың нәтижелері бойынша авторлар Қазақстан Республикасының аймақтары бойынша бизнесті жүргізу жеңілдігінің стандартты рейтингін ұсынады.

Кілт сөздер. менеджмент, экономика, Жайық, динамикасы, білім, кәсіпкерлік, оқыту, рейтинг.

Annotation. The article considers the influence of the water basin of the Ural River on the indicators of the management of the personnel of an agricultural enterprise. The dynamics of the number of employees of the peasant economy in the time context has been established and the educational level of employees has been determined. The scientific work demonstrates the training of citizens in the basics of entrepreneurship and doing business, the main indicators of the labor market of the West Kazakhstan region are absolutely accurately derived. The article provides statistical information on the receipt of micro-credits by individuals, on the level of allocated financial resources to provide for the population. Based on the results of scientific work, the authors provide a standard rating of ease of doing business by region of the Republic of Kazakhstan.

Keywords. management, economics, Urals, dynamics, education, entrepreneurship, training, rating.

Осуществление идей и объективные процессы вынуждают организации ориентироваться на инновационное развитие, особую роль в этом играет менеджмент персонала, грамотное управление которым может расширить возможности – вывести предприятие на новый конкурентный уровень и обеспечить устойчивое развитие.

В настоящее время менеджмент персонала предприятия представляет собой умения и навыки работников, которые могут быть использованы для повышения эффективности в целях получения прибыли или достижения социального эффекта.

Актуальность темы научных исследований обусловливается определяющим фактором развития менеджмента персонала, как наличие человеческих ресурсов, способных качественно решать задачи, которые влияют на показатели конкурентоспособности, экономического роста и эффективности предприятия.

Основной целью научного исследования является влияние водного бассейна реки Урал на показатели менеджмента персонала сельскохозяйственного предприятия и комплексный анализ современного состояния агропромышленного комплекса Западно-Казахстанской области.

Глава государства К.К. Токаев, выступая на УШ съезде Национальной Палаты предпринимателей «Атамекен» поставил перед Правительством шесть задач по поддержке

и развитию бизнеса в Казахстане:

1. Разработка новой регуляторной политики.
2. Создание современной предпринимательской экосистемы.
3. Закон о промышленной политике.
4. Упрощение налогового администрирования.
5. Внедрение цифровых управленческих решений во взаимоотношения государства и бизнеса.

6. Привлечение бизнес - сообщества к разработке проекта концепции низкоуглеродного развития [1].

Современный быстроизменяющийся цифровой мир требует правильного научного подхода к новым вызовам, в том числе и к влиянию водного бассейна реки Урал на менеджмент персонала сельскохозяйственным предприятием.

На планете существуют тысячи рек, а среди них есть такие, которые пользуются особым почетом и уважением в народе - это река Урал, общей водной протяженностью или длиной 2438 км и площадью водного бассейна в 231 тыс. км², орошающая своими полными водами огромные территории нескольких областей, как в Республике Казахстан, так и в Российской Федерации.

В настоящее время водный бассейн Урала – это важнейший индустриально-аграрный трансграничный регион Казахстана и России с населением более 4 миллионов человек, издревле выполняющий особую роль «ключа и врата в Азию» для «Великих исторических ворот» между Европой и Азией [2].

Водохозяйственный комплекс должен эффективно обеспечивать отраслевую экономику и население водными ресурсами для удовлетворения хозяйственно-бытовых, производственных и сельскохозяйственных нужд.

Научные исследования 2015-2022 гг. проводятся на производственной базе сельскохозяйственного предприятия КХ «Джафаров А.К.», которое расположено в живописном месте района Байтерек Западно-Казахстанской области у правого притока реки Урала, который называется река Чаган, общей водной протяженностью или длиной 264 километра.

Таблица 1 – Крупные основные притоки водного бассейна реки Урал, 2022 г.

Правобережные притоки		Левобережные притоки	
Река	Длина, км	Река	Длина, км
Малый Кизил	113	Гумбейка	202
Большой Кизил	172	Зингейка	102
Таналык	225	Большая Караганка	111
Губерля	111	Суундук	174
Сакмара	798	Большой Кумак	212
Иртек	134	Орь	332
Черная	96	Урта-Буртя	115
Чаган	264	Илек	623
Ембулатовка	82	Киялы-Буртя или Ангур	80
Быковка	82	Буртя	95
Рубежка	80	Донгуз	95

На основании существующих географических документов установлено, что в реку Урал впадает 82 основных притока, которые питают водную артерию: 38 - левобережные и еще 44 - правобережные (табл. 1).

Как видно из таблицы 1, самые большие правые притоки водного бассейна реки Урал: это такие реки, как Сакмара длиной 798 км, Чаган 264 км и Таналык 225 км, а наибольшими левыми притоками водного бассейна реки Урал являются река Илек 623 км, Орь 332 км и Большой Кумак 212 км.

Установлено, что чистой пресной воды на планете минимальное количество, и требуется рационально управлять водными ресурсами, чтобы их хватило на удовлетворение всех потребностей.

Западно-Казахстанская область обладает рядом конкурентных преимуществ, благодаря удобному географическому положению, уникальному природному потенциалу, имеющемуся производственному, научно-техническому, инновационному и человеческому потенциалу, а также транспортной инфраструктуре.

Оценка условий развития производства в том или ином районе начинается, прежде всего, с оценки водных ресурсов, которые по своему значению приближаются к топливно-энергетическим, составляющим основу базовых отраслей экономики.

Опыт качественной работы менеджеров, накопленный в США, наглядно показывает, что самыми распространенными методами отбора персонала на работу стали собеседование, наведение справок и центры оценки.

Средний сток воды в реке Урал – самом крупном водоеме Западно-Казахстанской области составляет 10 км³, но в 2020 году он опустился до 4 км³, а в 2019 году и вовсе достиг критического минимума – 3,9 км³.

Известно, что проблемы активной роли человека в обществе получили отражение в работах - А. Смита, Д. Рикардо, Дж. Кейнса, Й. Шумпетера, А. Маршалла и Й. Бен-Пората, влияние на становление концепции развития кадрового и человеческого потенциала оказали труды - К. Хака, К.Гриффина, Дж. Найта, А. Сена [3].

Реальные исследования показывают, что рациональное использование существующих производственных факторов позволяет статистически составить рейтинг легкости ведения бизнеса по регионам страны.

Наиболее высокая легкость ведения бизнеса или совокупный рейтинг наблюдается в следующих регионах – первое место занял г. Алматы - 83,74, второе место Мангистауская - 83,04 и третье место – Актюбинская область - 81,67.

По результатам научных исследований германской компании «Сименс» в нашей стране 80 % производственных предприятий работают в устаревшей технологии 2.0., в то время как все компании развитых стран мира активно функционируют в инновационной технологии 4.0 – это показывает очевидное отставание, при этом казахстанские мегаполисы только в 2021 году в пилотном режиме перешли на технологии 5 G.

Одна из главнейших проблем быстроизменяющегося глобального мира состоит в том, что во многих регионах планеты существует дефицит чистой питьевой и пресной воды – это полуостров Индостан, Северо-Западный Китай, Юго-Западная часть Северной Америки, Ближний Восток, Западная Австралия, пустынные территории в Нигерии, Республике Бангладеш и Пакистане.

Крестьянское хозяйство «Джафаров А.К.» было основано в 1997 году и работает в полном соответствии с Законом Республики Казахстан «О крестьянских и фермерских хозяйствах» [4].

В эффективном продвижении совершенствования квалификационных требований развития кадрового потенциала немаловажная роль принадлежит решению актуальных вопросов влияния водного бассейна реки Урал на динамику численности работников по годам (табл. 2).

Как видно из таблицы 2, на сельскохозяйственном предприятии используются водные ресурсы, и поэтому наблюдается положительная динамика, так в 2022 г. численность всех работников составила 70 человек, что на 25 человек больше аналогичного показателя 2010 года.

В организационной структуре предприятия КХ «Джафаров А.К.» всегда преобладает основной персонал, который в 2022 году составил 77,1 % от общего количества работников хозяйства, при этом численность административно-управленческого персонала составляет 2 человека, что соответствует 2,9 %.

Таблица 2 – Влияние водного бассейна реки Урал на динамику численности работников КХ «Джафаров А.К.», 1997-2022 гг.

Показатели	1997 г		2010 г		2022 г	
	человек	%	человек	%	человек	%
Административно-управленческий персонал	1	20	1	2,2	2	2,9
Специалисты	-	-	2	4,4	5	7,2
Служащие	-	-	5	11,1	9	12,8
Рабочие	4	80	37	82,3	54	77,1
Всего	5	100	45	100	70	100

Таким образом, динамика роста численности трудовых ресурсов предприятия за исследуемый период, свидетельствует о том, что данная положительная тенденция позволит в будущем руководству выполнить все намеченные плановые мероприятия по цифровизации бизнес процессов.

В настоящее время для улучшения мер по совершенствованию квалификационных требований развития кадрового потенциала необходимо изучить существующий на предприятии образовательный уровень сотрудников.

На предприятии КХ «Джафаров А.К.» используются водные ресурсы, и поэтому улучшается образовательный уровень, так в 2022 году численность сотрудников с высшим образованием составила 5 человек или 7,1 %, со средним специальным образованием трудятся - 11, что составляет 15,7 % от общего количества работников.

Установлено, что в Сингапуре для предприятий бизнеса используется льготное налогообложение, цель в привлечении прямых иностранных инвестиций, государство является гарантом безопасности денежных средств, привлеченных в экономику.

В настоящее время актуальным вопросом менеджмента предприятия является цифровое обучение основам предпринимательства в рамках Программы «Дорожная карта занятости – 2025».

Так, в городе Уральске идет положительный процесс по обучению – это стабильное увеличения с 30 до 61 человека, который связан с урбанизацией и притоком молодежи из сельской местности.

Интересен подход Китая, где для переориентации с ресурсоемких производств в высокотехнологичные предприятия используются налоговые льготы, освобождаются от налогов предприятия, сферой интересов которых являются инновации [5].

Кроме того, сегодня существует еще одна проблема водных ресурсов – это серьезное загрязнение прибрежных акваторий на всех континентах мира – нефтепродуктами, промышленными и коммунальными стоками, химическими веществами, твердыми бытовыми и радиоактивными отходами.

Рынок труда Западно-Казахстанской области характеризуется рядом экономических показателей – ежегодным устойчивым снижением уровня безработицы, ростом численности экономически активного и самостоятельно занятого населения.

Инструмент эффективной реализации – возрождение АПК, потому что наблюдается спад на селе, нарушаются цепочки поставок, не полностью предоставляет дотации, это ведет к сокращению посевных площадей под трудоемкие культуры, результат миграционный поток «село-город».

В конечном итоге, все это сформирует устойчивые условия для самоорганизации молодежи, развития творческих инициатив, отвечающих масштабам задач, стоящих перед страной - роста благосостояния граждан и совершенствования общественных отношений.

Для изучения кадрового потенциала агропромышленного комплекса руководителям необходима цифровая информация о получателях микрокредитов в рамках Программы «Дорожная карта занятости – 2025».

В рамках реализации предоставляется поддержка на создание или расширение

собственного дела, количество участников Программы в 2022 году составило 472 человека и предусмотрено 915,4 млн. тенге.

Наблюдается рост количества лиц, получивших микрокредиты, особенно у жителей города Уральска с 12 до 61 человека, или в денежном выражении с 28 до 120,4 млн. тенге, который неразрывно связан с процессом урбанизации - притоком молодежи из села.

Цифровые технологии связаны с мотивацией к труду, поэтому в HR-менеджменте выделяются пять сфер деятельности: обеспечение человеческими ресурсами, продуктивный менеджмент, вознаграждение за труд, обучение и развитие, отношение работников [6]. Существует сложная и фрагментарная система управления водными ресурсами, и ученые экологи бьют тревогу о том, что резкое обмеление реки Урал приведет к необратимым последствиям.

Первый вариант решения – увеличение сброса воды с искусственных водохранилищ, но проблема состоит в том, что, если откроют шлюзы крупного Ириклинского водохранилища в Российской Федерации, которое постоянно обслуживает крупнейший Магнитогорский медеплавильный завод, вся химическая ловушка хлынет большим потоком в реку Урал.

Второй вариант решения – снижение водопотребления крупными компаниями недропользователями в Республике Казахстан, например, нефтедобывающая компания «Тенгизшевройл» восполняет водные ресурсы региону только на 49 %, планирует увеличить до 70 %, но происходит это с большим опозданием.

На реализацию Национального проекта по развитию регионов предусмотрено более 7,5 трлн. тенге, 2022 году отправили по безналичному расчету онлайн более 43 трлн. тенге через отечественные и зарубежные Интернет телекоммуникационные компании.

Установлено, позитивное влияние водного баланса реки Урал на показатели менеджмента персонала сельскохозяйственного предприятия и комплексный анализ современного состояния агропромышленного комплекса Западно-Казахстанской области.

В результате научных исследований по изучению влияния водного баланса реки Урал на показатели менеджмента персонала сельскохозяйственного предприятия КХ «Джафаров А.К.» можно сделать следующие выводы:

1. Наблюдается положительная динамика показателей менеджмента, так в 2022 году численность работников составила 70 человек, что на 25 человек больше аналогичного показателя 2010 года.

2. Улучшается образовательный уровень работников на сельскохозяйственном предприятии, так в 2022 году численность сотрудников с высшим образованием увеличилась и составила 5 человек или 7,1 %.

Литература:

[1] Шесть задач по развитию бизнеса // Приуралье, от 8 октября 2021 года, с.16.

[2] **Чибилев, А.А.** Бассейн Урала: история, география, экология // Екатеринбург: УрО РАН, 2018. 312 с.

[3] **Хусаинов, Х.Х., Хусаинов Б.М.** Основные аспекты развития социальной сферы в аграрном секторе региона // Устойчивое социально-экономическое развитие регионов: материалы Международной научно-практической конференции, посвященной 95-летию создания кафедры экономики и МЭО в АПК / редкол.: А. В. Колмыков и др. – Горки: БГСХА, 2020. – С.145-153.

[4] **Хусаинов, Х.Х., Хусаинов Б.М.** Экономические аспекты цифрового развития кадрового потенциала предприятия. // Сборник трудов между. Науч.-пр. Конф. «Финансовые аспекты Третьей модернизации экономики Казахстана». Под общей редакцией Кучуковой Н.К. – Нур-Султан.: ИП «Булатов Н.Ж.». 2021. – С. 318-322.

[5] **Богдашкина, И.В., Хусаинов Б.М., Джафаров А.К., Исенгадиева М.Е.** Теоретические аспекты комплексного анализа кадрового потенциала предприятия // Ғылым және білім. – 2016. - №3. – С. 118-125.

[6] Развитие государственной поддержки предпринимательства. Зарубежный и казахстанский опыт [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://articlekz.com/article/17845>.

ВЫЯВЛЕНИЕ ФАКТОРОВ УСПЕШНОГО ПЕРЕХОДА НА КАЙДЗЕН

СВЕТЕНКО М.С.

Студент 3-го курса, специальность «Менеджмент», «Международный колледж бизнеса и коммуникаций» г.Алматы, Казахстан

БОНДАРЕНКО Е.Г.

Научный руководитель, преподаватель специальных дисциплин

Аннотация. Бұл мақалада үнемділікке көшуге негізделген табыс факторлары анықталған. Зерттеу авторға кайдзен технологиясын сипаттауға, оның тарихи дамуын көрсетуге және үнемді өндіріске көшудің әртүрлі тәсілдерін талдауға мүмкіндік берген ғылыми еңбектер мен мақалаларды талдау мен синтездеуге бағытталған. Теориялық деректер мен талдау негізінде ұйымдардың кайдзенге көшуінің тиімділігіне әсер ететін алты интерактивті фактор қарастырылады: қуат қашықтығы индексі, ұйымдық құрылым, адамдар, жұмыспен қамту жүйесі, өнімділікті басқару тәжірибесі және психология.

Кілт сөздер. кайдзен, ауысу моделі, үздіксіз жақсартулар, факторлар.

Annotation. This article identifies the success factors based on a successful transition to lean. The study was focused on the analysis and synthesis of scientific papers and articles, which allowed the author to describe kaizen, show its historical development and analyze various approaches to the transition to lean manufacturing. Based on theoretical evidence and analysis, this article explores six interactive factors influencing the effective transition of organizations to kaizen: the Power Distance, organizational structure, people, employment system, performance management practice, and psychology.

Keywords. Kaizen, transition model, continuous improvement, factors.

Философия кайдзен основана на постоянном улучшении. Слово «кайдзен» происходит от двух японских слов — «кай», что означает «изменение», и «дзен» — «к лучшему» (Palmer, 2001). Кайдзен — это японская технология, которая в результате постоянных усилий приводит к небольшим улучшениям и предполагает участие всей организации, от высшего руководства до сотрудников нижнего уровня.

Стратегические улучшения достигаются за счет постепенной работы сотрудников над повышением стандартов работы. Стратегия кайдзен успешно реализована японской промышленностью после Второй мировой войны и была инициирована как ответ на проблемы, с которыми столкнулась японская промышленность, такие как ограниченные ресурсы и трудности с получением сырья. Японские компании стали искать способы улучшения своих производственных процессов за счет минимизации отходов и оптимизации эффективности. Исследования показывают, что компании при переходе на японское управление кайдзен сталкиваются с проблемами [1, с. 17].

Автор критически проанализировал литературные источники, посвященные выявлению факторов, способствующих и препятствующих развёртыванию кайдзен. Например, Брюне А.П. и Нью С. провели эмпирический анализ применения кайдзен в Японии и обнаружили, что у большинства исследованных японских компаний было положительное отношение к кайдзен, они обеспечивали работников соответствующим обучением, использовали кайдзен в проектном подходе, который, в свою очередь, повысил уровень обучения и навыков сотрудников. С такой системой у сотрудников было больше шансов выразить свои идеи улучшения деятельности.

Хиам А. подчеркивает, что компания, которая практикует строгую рабочую культуру, будет иметь тенденцию к расхождению во мнениях между высшим руководством и сотрудниками относительно необходимости генерировать конструктивные предложения или идеи. Таким образом, очень важно иметь хорошую систему предложений по улучшению, которая способствует эффективному общению между высшим руководством и сотрудниками цеха. Это связано с тем, что такая система будет побуждать сотрудников

вносить свои идеи по улучшению, основанные на опыте, который они приобрели в течение своей трудовой жизни. Следовательно, по мере того как сотрудники продолжают выполнять свой распорядок дня и привыкают к процессу, они, вероятно, разработают лучший способ сделать этот процесс проще или быстрее [2, с. 49].

Чен и Тьосволд обнаружили, что успех японской системы предложений позволил японским компаниям повысить удовлетворенность клиентов и индекс производительности, достичь стандартов мирового класса, повысить удовлетворенность сотрудников работой и увеличить доходы компании.

Кроме того, гарантированная пожизненная занятость, система оплаты труда, основанная на выслуге лет, справедливая компенсация, умеренное вознаграждение и доля удовлетворенности достижениями сохраняли кадровый состав сотрудников.

Второй фактор, который может способствовать успеху кайдзен, — стремление высшего руководства иметь четкую корпоративную стратегию, политику и цели, которые могут стимулировать культуру кайдзен в организации. Стратегия кайдзен через приверженность высшего руководства циклу Деминга, также известному как цикл «планирование — выполнение — проверка — действие» (PDCA), может использоваться в качестве инструмента решения кросс-функциональных проблем, связанных с различными функциями в организации. Четкая стратегия и политика кайдзен могут обеспечить хорошую поддержку и указать направление к внедрению кайдзен, например более эффективное распределение ресурсов. В исследовании, проведенном Бейтманом Н. с участием 21 британского производителя автомобильных компонентов, обнаружено, что простота распределения человеческих ресурсов для проведения мероприятий по усовершенствованию была определена как один из основных факторов, способствующих поддержанию деятельности по совершенствованию процессов. Более того, Бейтман определил, что такой подход к менеджменту, который предполагает «открытую культуру» и «энтузиазм» по отношению к изменениям, имеет тенденцию к развитию позитивной культуры кайдзен в организации. Такой стиль управления имеет тенденцию сглаживать распределение ресурсов, особенно когда требуются межфункциональные усилия.

Присутствие в организации опытного кайдзен-тренера — третий фактор, способствующий успешной реализации кайдзен. Кайдзен-тренер, имеющий хорошее понимание того, как разворачивать кайдзен, а также большое личное желание и приверженность управлению постоянным совершенствованием, может стать решающим фактором изменений в организации. Эффективное общение и управление знаниями также являются еще одним важным фактором, который должен иметь кайдзен-тренер для успешной реализации.

Таким образом, операционные менеджеры, обладающие этими навыками, с большей вероятностью будут наиболее подходящими сотрудниками для руководства изменениями на уровне цеха.

Это связано с тем, что роль кайдзен-тренера как связующего звена между высшим руководством и сотрудниками очень важна, особенно на первых стадиях изменений. Кайдзен-тренер должен действовать как драйвер и мотиватор для людей, находящихся под его контролем. Согласно Бейтману, присутствие опытного кайдзен-тренера особенно необходимо в небольших компаниях.

Организационная структура — еще один важный фактор, который влияет на результат внедрения кайдзен. Обнаружено, что организации с горизонтальной структурой, использующие специальные отношения и коллективное членство с высокой степенью автономии, самодисциплины и открытости, имеют большие шансы на успех по сравнению с бюрократической организацией. Вовлеченность руководства, четкая постановка задач и их измерение, наличие тренера по непрерывному совершенствованию, активное участие сотрудников, доступность ресурсов, наличие кросс-функциональных команд и четкая организационная структура — вот факторы, способствующие успеху разворачивания кайдзен [3, с. 78].

Существование кружков качества (группа сотрудников, задействованных в решении проблем) также оказывается катализатором развертывания кайдзен. Предыдущие исследования показывают, что расширение прав и возможностей сотрудников очень важно для успеха развертывания кайдзен. Это связано с тем, что благодаря расширению прав и возможностей сотрудников большее их количество будет активно участвовать в процессе решения проблем, а также может повысить чувство ответственности за поиск правильного решения.

На основе анализа литературы и исследований выявлены шесть интерактивных факторов перехода предприятий на кайдзен: индекс дистанции власти, организационная структура, люди (человеческие ресурсы), система занятости, оплата труда и управление производительностью, а также практика психологии. Между каждыми двумя смежными факторами также есть несколько перекрестных подмножеств. Например, совокупное влияние дистанции власти и организационной структуры повлияет в компании на расширение прав и возможностей сотрудников, командную работу и сложность принятия решений. Аналогично системы найма и управления заработной платой и эффективностью будут влиять на структуру вознаграждения в компании, инициативу и стабильность сотрудников. Эти подмножества предоставляют компаниям подробные подэлементы для рассмотрения во время практики.

На основании приведенных выше выводов, критические факторы успеха перехода к кайдзен можно резюмировать следующим образом.

1. Индекс дистанции власти. Взят из подхода Хофстеда. Дистанция власти влияет на уровень иерархии, степень централизации и участие сотрудников в принятии решений. Высокая централизация власти считается одним из основных препятствий для перехода к кайдзен, а принятие решений снизу вверх позволяет осуществлять передачу.

2. Структура организации. Влияет на эффективность совместной работы, межфункционального взаимодействия и сотрудничества, которые рассматриваются как положительные элементы для успеха кайдзен. Организационная культура преобладает над национальной культурой для успешного перехода к кайдзен.

3. Люди (человеческие ресурсы). Исследования подтвердили, что дисциплина работников, инициатива сотрудников и их участие в кайдзен необходимы для проявления лидерства в компании.

4. Системы занятости. Несколько исследований доказали, что долгосрочная или пожизненная занятость вместо краткосрочных и временных контрактов обеспечивает приверженность сотрудников компании и поддерживает усилия по кайдзен.

5. Оплата труда и управление производительностью. Хорошо структурированная система управления оплатой труда и производительностью необходима для поощрения сотрудников к постоянному участию в кайдзен-мероприятиях. Их вклад в кайдзен может быть связан с оценкой вознаграждения и эффективности персонала. Проверка эффективности существенно влияет на отношение сотрудников к мероприятиям кайдзен и их приверженность. Затем, после оценки эффективности, применение системы поощрений и признания помогает укрепить поведение сотрудников, направленное на постоянное улучшение. Предлагается реконструировать кадровую политику, если она не соответствует потребностям культуры кайдзен. Например, чтобы сохранить долгосрочную приверженность и мотивацию сотрудников, организациям следует создать систему, которая продвигает внутреннюю мотивацию, такую как вызовы самому себе, а также внешние вознаграждения, основанные на результатах, такие как планы распределения прибыли в компании, чтобы признавать и поощрять коллективное превосходство.

6. Практики психологии. Применение организационной психологии для управления отношениями с сотрудниками и ускорения процесса передачи и внедрения кайдзен в другой культуре. Организационная психология делает упор на построение организационной структуры и культуры, чтобы предложить сотрудникам безопасную и удовлетворительную рабочую среду и мотивировать их. Брюнет и Нью обнаружили, что кайдзен приносит

сотрудникам неотъемлемую психологическую выгоду от признания их работы и удовлетворения. Сотрудникам гораздо легче получить психологическое признание в небольших, но в постепенных улучшениях своей деятельности.

Для сохранения конкурентных преимуществ на определенном рынке предприятию необходимо постоянно повышать уровень качества своей деятельности с помощью соответствующих технологий, систематически повышать производительность и сокращать время выполнения заказа. Кайдзен — это признанная философия управления, которая может помочь предприятиям достичь этих целей, независимо от их деятельности [4, с. 12].

С тех пор как концепция кайдзен была окончательно выдвинута Масаки Имаи в 1986 году, кайдзен расширился от качества, производительности и времени выполнения заказа до общего бизнеса, от обрабатывающей промышленности до других отраслей и от Японии до других стран по всему миру. В данной статье рассмотрено определение кайдзен как основы исследования и выявлены факторы, влияющие на переход организаций к кайдзен.

Литература:

[1] **Масааки, И.** (1986). Кайдзен: ключ к успеху японских компаний / Масааки Имаи : пер. с англ. [Т. Гутман]. 4-е изд. – М.: Альпина Паблишер. 271 с.

[2] **Масааки, И.** (2010). Гемба кайдзен: путь к снижению затрат и повышению качества / Масааки Имаи : [пер.с англ. Д. Савченко]. – М.: Бизнеском. 352 с.

[3] **Вумек, Д.П.,** Бережливое производство. Как избавиться от потерь и добиться процветания вашей компании: пер. с англ./ Д.П. Вумек, Д. Джонс - М.: Альпина Паблишер, 2017. — 472 с.

[4] **Маурер, Р.** Шаг за шагом к достижению цели: Метод кайдзен [Текст]. – М.: Альпина Паблишер, 2014. — 192 с.

КАЗАХСТАН – ЦЕНТР МЕЖДУНАРОДНОГО МЕЖКОНФЕССИОНАЛЬНОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ

АМИРОВА Р.Р.

*Доцент кафедры конституционного и административного права
Казанского (Приволжского) федерального университета,
кандидат юридических наук, г. Казань, Россия*

Аннотация. Мақалада Қазақстан Республикасының Конституциясында жарияланған, Республиканың сипаты бойынша конфессияаралық бейбітшілік пен зайырлы келісімнің іргетасы болып табылатын нормалардың іске асырылуы талданады.

Keywords. Зайырлы мемлекет; дәстүрлі құндылықтар; конституциялық құндылықтар; діни ұйымдар; әлемдік қоғамдастық.

Annotation. The article analyzes the implementation of the norms proclaimed in the Constitution of the Republic of Kazakhstan, which are the foundation of inter-confessional peace and consent of the secular Republic.

Keywords. secular state; traditional values; constitutional values; religious organizations; global community.

Конституция Республики Казахстан, принятая 30 августа 1995 года, учреждает в статье 1 не только форму политического и правового устройства, но и утверждает Республику Казахстан как светское государство, в котором высшей ценностью является человек, его права и свободы. Эту цель можно достигнуть, реализуя основополагающие принципы деятельности Республики – политическую стабильность и общественное согласие [1]. Эти конституционно-правовые нормы, являясь фундаментом общественно-политической жизни Казахстана создали для него и возможность консолидировать в общественном пространстве своей новой государственности лучшие нравственные ценности, накопленные человечеством в своей истории. Это выразилось в проведении на территории Республики Казахстан съездов традиционных мировых религий.

В сентябре 2022 г. в столице Казахстана прошёл VII Съезд лидеров мировых и традиционных религий. В приветственной речи Президент Республики Казахстан Касым-Жомарт Кемелевич Токаев подчеркнул, что рост мировых кризисов требует нового подхода и роль единства религиозных лидеров особо важна: «Казахстан всегда выступал за то, чтобы разногласия урегулировать за столом переговоров в духе устава Организации Объединенных Наций» [2].

В Стратегии «Казахстан-2050» (далее – Стратегия) – новый политический курс состоявшегося государства одним из направлений развития является «согласие и мир различных социальных, этнических и религиозных групп».

За последние тридцать лет казахский народ, несмотря на этническое, культурное, религиозное многообразие, сохранил в стране политическую стабильность, благодаря тому, что страна стала родным домом для 17 конфессий и представителей 140 этносов.

Стратегия утверждает, что гражданский мир и межнациональное согласие – это главная ценность казахского государства.

Ассамблея народа Казахстана стала уникальной евразийской платформой для развития межкультурного диалога на основе межконфессионального взаимодействия [3].

В условиях вызовов и угроз политического и иного характера, система традиционных взглядов способствует и устойчивому экономическому развитию Республики, которое также является одной из конституционно-правовых ценностей, лежащей в основе благополучия казахского народа [1].

Являясь центром межконфессионального взаимодействия мирового уровня, Казахстан расширяет своё сотрудничество на международном уровне. Так, например,

сходство традиций и культур Республики Татарстан, одного из субъектов Российской Федерации, является примером эффективного и успешного сотрудничества по целому спектру гуманитарных направлений.

Сотрудничество Республики Татарстан с Республикой Казахстан основано на Соглашении между Правительством Республики Татарстан и Правительством Республики Казахстан о принципах торгово-экономического, научно-технического и культурного сотрудничества от 25 августа 1997 г. [4].

Соглашение между Правительством Республики Татарстан и Акиматом Кызылординской области (Республика Казахстан) о торгово-экономическом, научно-техническом и культурном сотрудничестве (подписано в г. Атырау 30 сентября 2014г.).

Соглашение между Правительством Республики Татарстан и Акиматом Атырауской области (Республика Казахстан) о торгово-экономическом, научно-техническом и культурном сотрудничестве (подписано в г. Атырау 30 сентября 2014г.)

В соответствии с Указом Президента Республики Татарстан от 10.09.1997 г. № УП-464 создано Полномочное представительство Республики Татарстан в Республике Казахстан.

В 2016 году с рабочей поездкой Казахстан посетила делегация из Татарстана, которую возглавлял Президент Республики Татарстан Рустам Миннеханов. В ходе встречи с руководителями татарских общественных организаций Республики Казахстан Президент РТ отметил, что татары Казахстана вносят достойный вклад в сохранение татарского языка и культуры, и преумножение духовных ценностей. Казахский и татарский народы объединяют родственные связи, сказал Президент РТ, у нас схожи языки и традиции, одна религия [5].

Реализуя положения Соглашения между Правительством Республики Татарстан Российской Федерации и Акиматом Актюбинской области о торгово-экономическом научно-техническом и гуманитарном сотрудничестве (2017 г.), а также соглашения между Правительством Республики Татарстан и Правительством Республики Казахстан о принципах торгово-экономического, научно-технического и культурного сотрудничества (1996 г.) стороны способствуют углублению связей в области культуры, свободному пользованию историческим наследием, опираясь на традиции. Примером данного сотрудничества является неоднократное участие представителей религиозных конфессий Республики Татарстан в Съездах духовных лидеров в Нур-Султане: в сентябре 2022 года муфтий Духовного управления мусульман Республики Татарстан Камиль Хазрат Самигуллин и митрополит Казанский и Татарстанский Кирилл в составе официальной делегации приняли участие в работе Съезда.

Литература:

[1] Конституция Республики Казахстан Конституция принята на республиканском референдуме 30 августа 1995 года – [Электронный ресурс]. – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000>

[2] О чем говорили участники VII съезда лидеров мировых религий в Казахстане. – [Электронный ресурс]. – URL: <https://ru.sputnik.kz/20220914/o-chem-govorili-uchastniki-vii-sezda-liderov-mirovykh-religiy-v-kazakhstane-27572465.html>

[3] Стратегия «Казахстан-2050». – [Электронный ресурс]. – URL: https://www.akorda.kz/ru/official_documents/strategies_and_programs

[4] Полномочное представительство Республики Татарстан в Республике Казахстан – [Электронный ресурс]. – URL: <https://kz.tatarstan.ru/normativno-pravovaya-baza.htm>

[5] Агентство инвестиционного развития Республики Татарстан [Электронный ресурс]. – URL: <https://tida.tatarstan.ru/index.htm/news/747069.htm?ysclid=li0om26q8c679264172>

ПОДХОДЫ К УПРАВЛЕНИЮ РИСКАМИ ДЛЯ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ПРОДОВОЛЬСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

КУСАИНОВА Л.И.

*Профессор Академии государственного управления при Президенте Республики
Казахстан, кандидат экономических наук, ассоциированный профессор,
г. Астана, Казахстан*

ЖУНУСОВА А.Ж.

*и.о. доцента Академии государственного управления при Президенте Республики Казахстан,
доктор по профилю, г. Астана, Казахстан*

БЕДЕЛБАЕВА А.Е.

*Координатор Комиссии по обеспечению качества Жетысуского
университет имени И.Жансугурова, магистр бизнеса и экономики,
г. Талдыкорган, Казахстан*

МУСАТАЕВА А.А.

*Доцент Академии государственного управления при Президенте Республики Казахстан, доктор
философии (PhD), г. Астана, Казахстан*

Андатпа. Азық-түлік қауіпсіздігі үшін тәуекелдерді басқаруға қатысты тәсілдерді зерттеу бизнес құрылымдарына экономикалық даму деңгейіне байланысты оңтайлы басқару шешімдерін қабылдауға мүмкіндік береді.

Талдау бизнестің азық-түлік қауіпсіздігіне әсер ететін тәуекел факторларын анықтауға мүмкіндік берді, олардың екі тәсілі бар (ішкі және сыртқы). Тәуекелдерді басқару үшін оны жіктеу қажет.

Авторлар берген АӨК-дегі нақты тәуекелдердің жіктелуі азық-түлік қауіпсіздігін қалыптастыру үшін ауыл шаруашылығы кәсіпорындарының тәуекелдерін жүйелі басқарудың бағыттарын, әдістері мен құралдарын анықтауға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер. тәуекелді басқару, тәуекел факторы, азық-түлік қауіпсіздігі, тәуекелдерді жіктеу.

Annotation. The study of approaches to risk management for food security allows business structures to make optimal management decisions depending on the level of their economic development.

The analysis made it possible to identify risk factors that affect the food security of a business, which have two approaches (internal and external). To manage risks, it is necessary to classify it.

The classification of specific risks in agribusiness given by the authors makes it possible to determine the direction, methods and tools of systemic risk management of agricultural enterprises for the formation of food security.

Keywords. risk management, risk factor, food security, risk classification.

Обеспечение продовольственной безопасностью на региональном уровне охватывает все элементы системы управления: прогнозирование, планирование, организация, мониторинг, контроль.

На каждом этапе системы управления обеспечения продовольственной безопасностью для полного взаимодействия государства, бизнеса и населения возникают риск-факторы как для государства и сельхозпроизводителей, так и для населения.

Как известно, продовольственная безопасность в Республике Казахстан состоит из трех элементов: физической, экономической доступностью продовольственных товаров, качество пищевой продукции. При формировании каждого элемента продовольственной безопасности необходимо выявлять факторы риска.

Главным действующим элементов бизнес-процесса ПБ является сельскохозяйственное предприятие.

Факторы, определяющие степень риска для бизнеса, принято разделять на две группы:

- объективные (внешние);
- субъективные (внутренние).

Внешние – факторы, независимые от предприятия.

К ним относят:

- законодательные и нормативно-правовые акты, регулирующие предпринимательскую деятельность;
- бюджетная, финансово-кредитная и налоговая системы;
- действия органов власти;
- действия экономических субъектов (поставщиков, потребителей и т.п.);
- конкуренция;
- политическая, экономическая, демографическая, социальная, экологическая ситуации и их изменения;
- стихийные бедствия;
- торговля;
- научно-технический прогресс.

Внутренние факторы – те, которые относятся к конкретному виду бизнеса:

- стратегия роста;
- маркетинг;
- производственные мощности;
- технологии;
- персонал;
- качество продукции;
- система управления;
- местоположение и т.п.

Перечисленными факторами возможно управлять и в нужный момент их последствия можно свести к минимуму или полностью нейтрализовать. Также субъективные и объективные факторы тесно связаны между собой поэтому их принято рассматривать в тесной взаимосвязи.

В сельскохозяйственном производстве можно выделить несколько индивидуальных факторов, которые также принято делить на внешние и внутренние (рис.1).

Как показано на рисунке внешние факторы подразделяются на прямые и косвенные, делящиеся в свою очередь на три подгруппы. В сельскохозяйственном производстве природно-климатические факторы являются наиважнейшими, так как от них полностью зависит результат производства. Общеэкономические факторы влияют на развитие экономики страны в целом, однако такой фактор как вступление в ВТО для сельского хозяйства будет более решающим в плане импортозамещения продукции. Введение или отмена экономических санкций призваны отчасти снизить зависимость страны от импорта продовольствия, однако отрицательным эффектом выступает возрастание цен на продукты питания.

Под социальными факторами понимают динамику численности и доходов населения страны, что характеризует платежеспособность потребителей продукции.

К социальным факторам относятся также потребительские предпочтения, видовую структуру спроса на товары и услуги. Техничко-технологические факторы влияют на эффективность сельскохозяйственного производства, а организационные на обеспеченность ресурсами в течение всего производства. Указанные факторы оказывают огромное влияние на развитие сельскохозяйственного производства, так как оказывают непосредственное влияние на политику предприятия, направления развития, стратегию.

Неопределенные ситуации и возникшие благодаря им риски выступают частью всех принятых решений предпринимателями. Риски существуют, несмотря на их принятие во внимание или полное игнорирование или не знание. Их игнорирование затормаживает развитие определенных субъектов сельскохозяйственной деятельности и всей экономики в

целом. Большое количество предпринимательских решений, о результатах которых становится известно только в будущем, имеют неопределенный результат.

Значительный риск характерен для инновационной деятельности. К примеру, при производстве новейшего товара оказывается, что спрос на него отсутствует и товар никому не нужен, однако при произведенном анализе до его разработки ожидалось прямо противоположные результаты. Также имеет место и возможность реализации новейшего товара, но в более меньших объемах, чем было спрогнозировано ранее. Впрочем, риск необходимо рассматривать в виде движущей силы и возможным дальнейшим успехом. Отечественная и зарубежная практика показала, что огромное количество на настоящий момент успешных предприятий ранее выходили на новые рынки, производили новую продукцию, использовали ранее не апробированные методы производства – а значит рисковали.

Рисунок 1 – Система факторов риска, оказывающих влияние на продовольственную безопасность бизнеса

Примечание: Составлено авторами.

Проблема риска оказывает важную роль при обосновании возможных вариантов хозяйственных решений, связанных как с активным, так и с пассивным поведением. Целесообразность выбранной стратегии поведения при принятии тех или иных производственных решений состоит в том, чтобы принимать во внимание неопределенность и риск, планировать и реализовывать мероприятия по их предотвращению или снижению, а не игнорировать и бездействовать.

Вследствие этого возникает потребность в количественной оценке величины неопределенности и риска, а также связанных с ними возможными отрицательными последствиями, оценка отдельно выделенного риска в их общей массе.

Рассмотрим различные классификации рисков (рис.2)

I. По источникам возникновения:

1. Систематический (рыночный) риск – риск, который не зависит от деятельности предприятия. К данным риска относят процентные риски, налоговые риски и т.д.

2. Несистематический (специфический) риск – это риск, который непосредственно зависит от деятельности предприятия. К ним относят риски персонала, риски активов и капитала.

II. По размеру возможного ущерба:

1. Допустимый риск – это тот вид риска, неблагоприятные последствия которого входят в рамки предполагаемой прибыли от производимых мероприятий.

2. Критический риск – риск, неблагоприятные последствия которого входят в рамки валового дохода по осуществляемым операциям.

3. Катастрофический риск – это риск, неблагоприятные последствия которого связаны с частичной или полной потерей собственных средств (а также возможна потеря и заемных средств).

III. По комплексности исследования:

1. Простой риск – вид риска, для которого не характерно его деление на подвиды.

2. Сложный риск – риск, состоящий из нескольких подвидов.

IV. По характеру проявления во времени:

1. Постоянный риск. Такой тип риска присущ для всей продолжительности осуществления мероприятий и связан с воздействием постоянных факторов (процентный риск, валютный риск и т. п.).

2. Временный риск. Возникает и длится не на всей продолжительности производимых мероприятий, а на неопределенный срок в неопределенный момент. Например, риск неплатежеспособности предприятия.

V. По возможности страхования:

1. Страхуемые риски – это риски, которые можно передать в порядке внешнего страхования соответствующим страховым организациям.

2. Не страхуемые риски – риски, для которых нет страховых предложений от соответствующих страховых организаций на рынке.

VI. По частоте реализации:

1. Высокие риски – это риски, характеризующиеся высокой частотой наступления неблагоприятных последствий.

2. Средние – риски, характеризующиеся средней частотой наступления неблагоприятных последствий.

3. Малые риски – это риски, характеризующиеся низкой (малой) частотой наступления неблагоприятных последствий.

Как отмечают некоторые исследователи [1,2,3,4] под предпринимательскими рисками в сельскохозяйственном производстве необходимо понимать комплекс хозяйственных рисков, которые оказывают непосредственное влияние на производственно-хозяйственную деятельность организации, и природно-климатических рисков, влияющих на развитие деятельности предпринимателя как сельскохозяйственного технологического процесса (рис. 2).

Другие исследователи выделяют то, что самыми частыми и высокими рисками при сельскохозяйственном производстве являются природно-климатические риски, а также уровень технического и технологического развития, большая амплитуда цен на сельскохозяйственную продукцию [5,6,7]. Также существуют плохо управляемые и неконтролируемые (слабо контролируемые) виды рисков. Это подчеркивает необходимость изучения рисков через систему риск-менеджмента[8].

Важно отметить то, что сельскохозяйственные риски тесно взаимосвязаны с особенностями данного вида производства:

– сезонностью производства, что связано с погодными условиями;

Хозяйственные риски:

- недобор урожая,

- гибель животных,
- порча основных средств производства,
- несоблюдение агротехнологических сроков

Риски внешней предпринимательской среды

Финансовые риски:

- снижение покупательной способности денег,
- увеличение периода окупаемости инвестиционных вложений,
- санкционные экономические меры и др.

Уклонение

- низкая ценовая динамика спроса на продукты сельского хозяйства, практически неизмеримого при колебании цен;
- характером продуктов сельского хозяйства: потребность в складских помещениях для хранения конечного продукта, большая вероятность потери потребительских свойств и товарного вида за короткий срок, нестабильность качественных характеристик;
- использование доли конечного продукта сельскохозяйственного предприятия для дальнейшего производства;
- взаимосвязь сельскохозяйственного производства рынка со всеми отраслями национальной экономики [8].

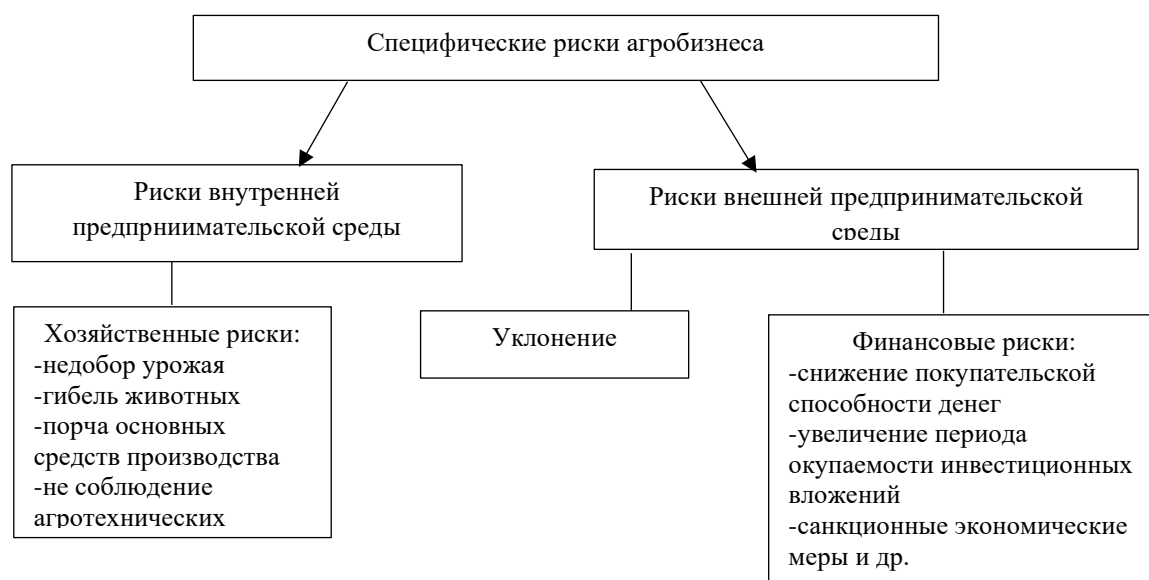

Рисунок 2 – Классификация специфических рисков в агробизнесе

Примечание: Составлено авторами.

На основании проведенного нами анализа можно сделать вывод о том, что на различных уровнях экономики не образовалось определенного понимания важности учета факторов риска при выборе путей развития предприятий сельскохозяйственного производства и аргументирования выбора методов и организационно-экономических инструментов достижения поставленных целей.

Все это можно объяснить многоаспектностью предпринимательского риска и необходимостью в дополнительных исследованиях обсуждаемой темы.

Приведенная уточненная классификация позволит определить направленность, методы и инструменты системного управления рисками предприятий сельскохозяйственного производства для формирования продовольственной безопасности.

90 Статья подготовлена в рамках научного проекта АР14871923«Управление продовольственной безопасностью региона в условиях глобальных вызовов на основе концепта Data Driven DecisionMaking».

Литература:

- [1] **Startcev, A.V** Increasing engine power by applying water injection / A.V. Startcev, С.В. Романов, О.Н. Vagina //Lecture Notes in Mechanical Engineering.–2019.– P.2071-2078
- [2] **Белова, Е.В.**, Огороков Д.К. Технический анализ финансовых рынков. Учебное пособие. Издательство: Проспект, 2016 г.
- [3] **Титова, Е.В.** Методика идентификации рисков взаимодействия бизнес-процессов в агропромышленном комплексе / Н.И. Пыжикова, Е.В. Титова, А.Е. Машнева // Международные научные исследования. 2015. № 4. С. 15–18.
- [4] **Гумеров Р. Р.**, Кириченко И. А. Управление рисками в системе обеспечения продовольственной безопасности Российской Федерации. Мир новой экономики. 2021;15(4):41-47. DOI: 10.26794/2220-6469-2021-15-4-41-47
- [5] **Винокуров, Е.** (ред.), Ахунбаев, А., Чуев, С., Усманов, Н., Забоев, А., Малахов, А., Перебоев, В., Ксенофонтов, М., Ползиков, Д., Потапенко, В., Шалимов, В. (2023) Продовольственная безопасность и раскрытие агропромышленного потенциала Евразийского региона. Доклады и рабочие документы 23/1. Алматы: Евразийский банк развития. [EDB 2023 Report-1 Food-Security_rus.pdf](#)
- [6] **Добросоцкий, В.И.** Обеспечение продовольственной безопасности в странах евразийского экономического союза: мировой и региональные аспекты: монография/ В.И. – Москва: Одинцовский филиал МГИМО, 2019. – 128 с.
- [7] **Матвеев, В.В.** Экономическая эффективность субъектов агробизнеса как фактор формирования и развития бизнес-рисков // Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий. 2016. № 8. С. 45–49.
- [8] **Минаков, И.А.** Экономика и управление предприятиями, отраслями и комплексами АПК. – Санкт-Петербург, 2017.

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ СИСТЕМЫ БАНКОВСКОГО НАДЗОРА В ОБЛАСТИ РИСК - МЕНЕДЖМЕНТА

БОНДАРЕНКО Е.Г.

Преподаватель специальных дисциплин, Международного колледжа бизнеса и коммуникаций, г. Алматы, Казахстан

Аңдатпа. Дәстүрлі түрде қаржылық тұрақтылықты қамтамасыз ету мемлекеттің сөзсіз құзыреті деп есептелді. Бірақ соңғы уақытта бұл идеялар өзгеруде. Банк қызметінің интернационалдық сипаты оны ұлттық Банктік қадағалау органдарының бақылауынан белгілі бір дәрежеде енгізуге мүмкіндік береді. Осыған байланысты әртүрлі мемлекеттердің қадағалау органдарының банк қызметін реттеу және халықаралық банктік қадағалау жүйесін құру жөніндегі күш-жігерін үйлестірудің объективті қажеттілігі туындады.

Кілтсөздер. Банктік қадағалау, тәуекелдерді басқару, тәуекелдерді басқару, халықаралық практика.

Annotation. Traditionally, it was believed that ensuring financial stability was the unconditional prerogative of the state. But recently, these ideas have been undergoing changes. The international nature of banking activity creates the possibility of its introduction to a certain extent out of the control of national banking supervision authorities. In this regard, there is an objective need to coordinate the efforts of the supervisory authorities of various states to regulate banking activities and create an international system of banking supervision.

Keywords. banking supervision, risk management, risk management, international practice.

Базельский комитет по банковскому надзору на протяжении многих лет работает в этой области. Наиболее известный современный пример применения международных стандартов регулирования банковской деятельности – это Соглашение про международное приближение определения капитала и стандартов капитала: пересмотренная концептуальная основа (Базель II), принятая 26 июня 2004 года. Принятие Базеля II стало ответом на многочисленные претензии со стороны международного банковского сообщества к предыдущему Соглашению про международное приближение определения капитала и стандартов капитала (Базель I) в связи с развитием банковского дела и банковской технологии и появлением новых требований в сфере банковского регулирования[1].

Предварительная редакция третьей части положений Базельского комитета по банковскому надзору (Базель III) была принята в декабре 2009 года. Реализацию стандартов Базель III во всем мире проводится поэтапно – с 2013 и до 2019 года. Однако в Казахстане срок ввода положений Базеля III в полном объеме установлен уже с 01 января 2013 года. Основным положением Базеля III является ужесточение требований к форме капитала первого уровня, который должны будут составлять только обыкновенные акции и нераспределенная прибыль. Кроме того, к банкам предъявлены требования по созданию в фазе экономического роста запасов капитала сверх регулятивного минимума и осуществлен переход к формированию резервов на возможные потери на основе модели ожидаемых, а не понесенных потерь. Также введен минимальный показатель ликвидности, позволяющий оценивать, располагает ли банк возможностями продолжать свою деятельность в течение ближайших 30 дней, а также показатель долгосрочной ликвидности (один год). Кроме того, введен дополнительный показатель оценки достаточности капитала - соотношение капитала и совокупных активов (за вычетом резервов и без учетаобеспечения) [2].

Ответственность за управление рисками, за эффективную организацию внутреннего контроля и корпоративного управления лежит, прежде всего, на самих кредитных организациях. При этом задача органов финансового надзора заключается в том, чтобы помочь им в адекватной оценке принимаемых на себя рисков.

Рост интереса к стимулированию развития внутри банковских систем управления рисками и развитию правовой среды в данной области обусловлен следующими факторами:

- ростом объемов банковских операций, развитие принципиально новых банковских продуктов;

- экспансией на внешние рынки;

- стремительным развитием новейших технологий, компьютеризацией банковского бизнеса и развитием онлайн-форм расчетов;

- форсированной либерализацией движения капиталов, заметным смягчением традиционного для банковской сферы протекционизма. Это привело к возрастанию зависимости банковских систем от «внешних шоков».

В этой связи объективной реальностью становится тот факт, что укрепление банковской системы и рынков – это совместная задача ряда ключевых партнеров, ответственных за управление различными аспектами финансовых и операционных рисков. Либерализация и неустойчивость финансовых рынков, возросшая конкуренция и диверсификация подвергают банки новым рискам и проблемам. Растущая рыночная ориентация банков также вызывает необходимость изменения принципов регулирования и надзора. Международная практика свидетельствует, что отсутствие надлежащего корпоративного управления в банках, проблемы внутреннего контроля и управления рисками зачастую приводят к возникновению кризисов, как отдельных банков, так и к угрозе финансовой стабильности банковского сектора. В современных условиях интенсивного развития банковского бизнеса проблемы управления рисками и становления систем внутреннего контроля являются одними из наиболее серьезных факторов, оказавшими негативное влияние на состояние казахстанской банковской системы. Конечные итоги ее развития во многом зависят от объективной оценки надзорным органом качества управления банками и от осознания собственниками банков и менеджментом банков, что такая оценка необходима не только для надзорного органа с целью обеспечения устойчивости банковской системы, но и для самого банковского сообщества [3].

Внедрение специфических методик управления рисками и программного обеспечения было переложено на плечи самих банков. Вследствие чего у риск-менеджеров скопилось много вопросов по поводу тех же методов измерения рисков, что приводило и до сих пор приводит к различным подходам финансовых институтов к решению вопроса внедрения системы управления рисками. Очевидно, что система управления рисками строго индивидуальна для каждого банка и должна разрабатываться им на основе собственной стратегии развития, видов и объемов, проводимых на рынке операций, также как и время ее внедрения. Однако необходимость введения на рынке унифицированных методов оценки риска для банков неоспорима - это избавит их от возможно необоснованных претензий со стороны уполномоченного органа. Ведь в отсутствии единых утвержденных стандартов всегда можно найти повод для признания стандартов конкретной организации некорректными.

Требования регулятора предусматривают наличие в банках систем управления рисками и внутреннего контроля. Согласно приведенным в Инструкции рекомендациям все банки второго уровня в целях обеспечения устойчивого финансового положения должны иметь системы управления рисками деятельности банков и банковских групп. Система управления рисками должна предусматривать полномочия совета директоров банка (в случае его отсутствия – общего собрания акционеров) по утверждению политик и процедур, ограничивающих риски, связанные с деятельностью банка, и мониторингу рисков, а также ответственность правления банка за осуществление операций, в рамках положений указанных внутренних документов и процедур [4].

Документ детально регламентирует полномочия и обязанности ключевых участников, а также особенности процесса управления рисками в банке. В соответствии с Инструкцией, управление риском включает в себя процессы определения, измерения, контроля и мониторинга, которые должны осуществляться на постоянной основе и должны быть

отражены в следующих компонентах: внутренних документах, правилах об общих условиях проведения операций, должностных обязанностях и функциях персонала, системе управленческой информации, в том числе управленческой отчетности. Также предусмотрены требования к различным компонентам системы риск менеджмента в банке, в частности:

- требования к организации системы управления рисками;
- **требования к системе внутреннего контроля;**
- требования к проведению банковских заемных операций;
- требования к системе управления рисками при предоставлении ипотечных жилищных займов, выданных физическим лицам, и ипотечных займов, обеспеченных недвижимостью или предоставляемых в целях строительства недвижимости;
- требования к проведению операций с финансовыми инструментами;
- требования к обеспечению операционной деятельности банка, функционирования информационных систем и систем управленческой информации.

В настоящее время все банки осознают необходимость перехода к более совершенным системам риск-менеджмента. Разрабатываются собственные внутренние модели для управления рисками, адаптируются подходы современного риск-менеджмента на основе собственного опыта и лучших практик западных банков. Вместе с тем, использование внутренних моделей должно иметь практическое применение. Если банк в состоянии разработать или, например, приобрести модель для оценки кредитного риска, то он должен получить возможность применять ее на практике. Это означает, что банк должен рассчитывать обязательные резервы и пруденциальные требования к капиталу на основе своей модели, а не по методикам надзорного органа. Для использования моделей банк должен получить разрешение регулятора, но возникает вопрос: готов ли надзорный орган предоставить такое разрешение? Цель регулятора заключается в поддержании стабильности по всей банковской системе, и если все банки (или, по крайней мере, крупнейшие) начнут использовать свои модели, то это потребует пересмотра в подходах регулирования всей системы целиком.

Кроме того, необходимо также понимать, что внедрение новых технологий, новых требований, новых методик отразится на изменении самой системы в целом, на корпоративной культуре всей банковской системы.

Сложившаяся ситуация повышает риски инвестирования через формальные механизмы финансового сектора, увеличивает транзакционные издержки, ограничивает распространение достоверной информации для участников корпоративных отношений, препятствует развитию фондового рынка.

В этой связи, основными направлениями развития корпоративного управления, которые на наш взгляд должны найти отражение в соответствующей законодательной работе, могут стать:

1. Совершенствование законодательства в части урегулирования внутри корпоративных конфликтов и споров, предотвращения противоправных захватов корпоративной собственности и активов.
2. Совершенствование корпоративного управления в сфере структуры органов управления компании, распределение компетенции и ответственность членов органов управления.
3. Создание правовых норм, регулирующих порядок рассмотрения оспариваемых корпоративных решений и сделок, компенсации ущерба акционерам и другим лицам, причиненного неправомочными действиями органов управления.
4. Установление критериев публичных компаний и формирование соответствующей системы регулирования.

При этом основными проблемами, с которыми сталкиваются сегодня банки при формировании адекватных систем управления рисками, являются следующие:

- *организационные проблемы*: недостаточное понимание важности структуры риск -

менеджмента со стороны акционеров банков (приоритетность краткосрочным финансовым результатам по сравнению с долгосрочными стратегическими целями, непонимание сути и причин кризисов, в результате которых акционеры несли убытки вследствие влияния тех или иных рисков);

- *кадровые проблемы*: отсутствие квалифицированных кадров в сфере управления рисками, существенно снижающих эффективность построения системы интегрированного риск - менеджмента, что в свою очередь отражается на достоверности и объективности проведенных количественных расчетов;

- *технические проблемы*: отсутствие достоверных исторических и аналитических данных или их не обобщенность. Отсутствие методик адаптированных к условиям нашей экономики и позволяющих проводить сравнительный анализ в рамках всей банковской системы.

Известно, что банковская деятельность как основной элемент функционирования финансовой системы любого государства является объектом наиболее жесткого регулирования со стороны государственно-властных структур по сравнению с любой другой формой экономической деятельности. Кредитные учреждения играют основную роль в финансовой системе. Они часто представляют собой удобное место для размещения и заимствования средств и, как таковые, являются источником ликвидных активов и средств по финансированию остальной экономики. Они также предоставляют платежные услуги, которые используют все остальные экономические субъекты в процессе осуществления своей коммерческой деятельности. Поэтому, нестабильность крупных кредитных учреждений существенным образом сказывается на деятельности всех остальных финансовых и нефинансовых структур, а также на доверии к финансовой системе государства в целом и ее функционировании. Более того, недостатки банков, работающих внутри страны, могут глубоко сказываться на доверии клиентов и инвесторов, потоках капитала и состоянии государственных финансов, а также на внутреннем финансовом посредничестве.

Поэтому банковское регулирование и надзор должны включать в себя совокупность мер по установлению и проведению в жизнь требований к банкам, направленных на обеспечение стабильности функционирования всей банковской системы. Посредством регулятивных нормативов и требований должно осуществляться регулирование наиболее существенных сторон функционирования кредитных институтов, не затрагивающих их оперативной самостоятельности и независимости. Установление регулятивных рамок функционирования банков сопровождается системой мер по обеспечению соблюдения этих рамок.

Таким образом, очевидно, что задача органа надзора по обеспечению надежности и устойчивости банковской системы должна быть решена, на сегодняшний момент, в весьма непростых условиях. Предъявляемое надзором требование обеспечить разумное (*prudent*) управление банками не означает, что надзорный орган вправе препятствовать их росту или получению прибыли. Скорее, работа органа надзора должна состоять в том, чтобы содействовать ответственному использованию имеющихся у них возможностей и проведению мероприятий по совершенствованию банковского дела. Задачей регулятора не может являться и предотвращение «провала» каждого отдельного банка, поскольку в некоторых случаях неудачи удаляют с рынка плохо управляемые банки, а также стимулируют другие банки улучшить качество управления. Во главу угла новой философии надзора должна быть положена оценка способностей по управлению рисками в банках. НБ РК должен довести до банков необходимость оценивать риски, существующие «на горизонте». Если банки не в состоянии производить разумные оценки того, как профили их рисков могут меняться во времени, они могут принять излишние риски сегодня и не справиться с управлением ими в будущем. НБ РК должен значительно меньше концентрировать внимание на сиюминутной оценке финансового состояния кредитных организаций и в значительно большей степени – на оценке качества внутренних процессов

и структур контроля, которые защищают от будущих потерь, а также ранней диагностике нестабильности, как конкретного банка, так и финансовой системы в целом [4]. При этом основное внимание должно отводиться проведению специальных инспекционных проверок, во время которых органами надзора должны быть проверены, насколько корректно и правильно банк воплощает им же разработанные процедуры, предписанные регламенты и т. д.

В итоге, отметим, что качество банковского менеджмента, и особенно процесса управления риском, являются решающим фактором обеспечения безопасности и стабильности функционирования, как отдельных банков, так и банковской системы республики в целом. Парадигма банковского надзора в Казахстане должна основываться не только на пруденциальном регулировании банков по соблюдению обязательных нормативов деятельности, но и на формировании правовой среды для стимулирования банковских структур к развитию и совершенствованию внутренних процедур и политик по управлению риском.

Литература:

[1] **Жайлау, Н.Д.** Казахстанская практика совершенствования системы управления банковскими рисками / Н. Д. Жайлау. — Текст: непосредственный // Молодой ученый. — 2017. — № 15 (149). — С. 389-391.

[2] **Архипов, А.** Экономическая безопасность: оценки, проблемы, способы обеспечения [Текст]: науч. статья / А. Архипов, А. Городецкий, Б. Михайлов // Вопросы экономики. – 2020. – № 6. – С. 7-11.

[3] **Гайдук, В.И.** Финансовая безопасность коммерческих банков: критерии и индикаторы [Текст] // Научный журнал КубГАУ. – №114 (10). – 2021 г., с.1-22.

[4] Официальный сайт Национального Банка URL: <http://www.nationalbank.kz>

СОПРЯЖЕНИЕ СТРАН ЭПШП И ЕАЭСВ ЭНЕРГЕТИЧЕСКОЙ СФЕРЕ

МОВКЕБАЕВА Г.А.

*профессор кафедры международных отношений и мировой экономики КазНУ имени аль-Фараби,
директор Центра евразийских исследований,
доктор исторических наук, г. Алматы, Казахстан*

Аңдатпа. Қазіргі уақытта ЕАЭО басқа да перспективалы интеграциялық үдерістермен, ең алдымен Қытай ұсынған Жібек жолы экономикалық белдеуі бастамасымен өзара әрекеттесе бастады, оған соңғысы жақын көрші елдерді ғана емес, сонымен қатар Азияны Еуропаға жақындатуға тырысады, бұл аймақтық қайта құруларға әкеліп қана қоймай, сонымен бірге жаһандық геосаяси және геэкономикалық салдарларға әкеледі.

Кілт сөздер. ЕАЭО, энергетикалық ынтымақтастық, конъюгация, жібек жолының экономикалық белдеуі,

Annotation. The EAEU is currently starting to interact with other promising integration processes, primarily with the initiative of the Silk Road Economic Belt proposed by China, in which the latter is trying to involve not only the closest neighboring countries, but also to bring Asia closer to Europe, which will lead not only to regional transformations, but will also have global geopolitical and geo-economic consequences.

Keywords. EAEU, energy cooperation, conjugation, silk road economic belt

Евразийский регион претерпевает серьезные трансформационные процессы, ведущие к изменению баланса сил в регионе и смене интеграционных приоритетов евразийских государств.

Кроме того, в евразийском регионе происходят наиболее значительные процессы в структуре региональных международных отношений, сталкиваются глобальные и региональные интересы главных акторов современного мирового сообщества.

Быстро развивающийся Китай, практически завершивший экономическую модернизацию, в последнее время лишь активизирует внешнюю политику. В связи с тем, что возрастает роль потребительской революции, для китайского государства также актуальными становятся вопросы развития новых сфер, особенно энергетической. Учитывая нестабильность в энергетической области, сильный разрыв между добычей и потреблением энергетических ресурсов Китай активно проводит политику, направленную на поиск новых взаимодействий и созданию актуальных проектов. Китайская энергетическая политика реализуется в четырех главных энергетических коридорах: северо-восточный, северо-западный, юго-восточный и юго-западный, но в большей степени ориентирован на освоение Евразии.

Одним из ключевых фактором, влияющих на сотрудничества государств-членов ЕАЭС остается асимметричность экономического развития, торговых интересов и неравномерность распределения энергоресурсов. Текущей же общей тенденцией энергетической политики стран ЕАЭС является снижение спроса на энергоресурсы в связи с мировым экономическим кризисом. Таким образом, энергетическая безопасность ЕАЭС может сильно пострадать от обвала цен на нефть и сокращения ее добычи из-за сильной зависимости двух крупнейших стран Союза - Россия и Казахстан от спроса на нефть. Нарастающие риски энергетической безопасности должны убедить страны-участницы ЕАЭС пересмотреть не только свои торговые энергетические отношения в рамках Евразийского экономического союза, но и вне его.

Можно обозначить следующие вызовы для всех стран ЕАЭС: низкая конкурентоспособность экономик стран ЕАЭС; высокая зависимость от энергетического сектора (России, Казахстана, как стран-экспортеров нефти); зависимость от импорта;

формирование новой структуры энергетического сектора в ведущих странах мира; нестабильность поставок энергоносителей и замедление их продаж на глобальных энергетических рынках; режим санкций против России оказывает негативное влияние на другие страны в рамках ЕАЭС.

Следовательно, необходимо перейти с простого использования сырьевых ресурсов на новую инновационную модель развития экономик стран ЕАЭС, и этот переход может осуществляться в рамках процесса энергетической интеграции.

Китай играет важнейшую глобальную роль в качестве инвестора в энергетическую инфраструктуру, что особенно актуально для молодого Евразийского экономического союза. Как ведущий мировой потребитель и импортер энергии, Китай также представляет собой источник спроса и доходов для стран-экспортеров энергоресурсов, в частности России и Казахстана. Для ЕАЭС Китай имеет приоритетное значение как торговый партнер. В свою очередь, его поддержка обеспечивает важнейшее финансирование для растущих экономик Союза.

Необходимо учитывать, что рынки нефти и газа могут быть очень волатильными, и мнения в этом секторе могут меняться мгновенно и без предварительного уведомления. Нарастающие риски энергетической безопасности должны убедить страны-участницы ЕАЭС пересмотреть свои торговые энергетические отношения в рамках Евразийского экономического союза. Минимизация возможных последствий настоящего энергетического кризиса и гарантия плавного перехода к региональной энергетической независимости ЕАЭС уже сейчас указывают на необходимость консолидации усилий в энергетическом секторе.

Китайская энергетическая политика носит масштабный и долгосрочный характер в силу нескольких причин. Во-первых, это общий интерес. Странам ЕАЭС необходимы инвестиции для обеспечения бесперебойной работы единой энергетической системы, а Китай нуждается в диверсификации источников энергии. Во-вторых, наличие общих границ позволяет транспортировать нефтегазовые ресурсы без посредников. В-третьих, развитие северо-западного энергетического коридора обеспечит собственную экономику сырьем, новыми рынками сбыта и новыми рабочими местами. Более того, это должно способствовать стабилизации ситуации в СУАР. В-четвертых, энергетическое сотрудничество может быть основано на новой концепции соразвития, когда страны-участницы проектов не вступают в формальные союзнические отношения, а имеют равноправный свободный характер.

Основная цель проекта ЭПШП состоит в том, чтобы укрепить практическое сотрудничество с государствами на всем пространстве вдоль древнего Шелкового пути, протянувшегося по территории Евразии, постепенно переходя к масштабному региональному сотрудничеству. Речь идет о том, чтобы конвертировать преимущества политического взаимодействия, географической близости, экономической взаимодополняемости этих государств в преимущества практического сотрудничества и устойчивого роста.

Евразийская интеграция развивается достаточно динамично и реализация многих контрольных точек развития ЕАЭС к 2025 году и принятие Стратегии ЕАЭС существенным образом изменят экономическое и геополитическое пространство Евразии [1].

Оценка и сценарное прогнозирование с применением геополитического и геоэкономического подходов наиболее значимых рисков в регионе Евразии позволит сделать вывод о том, что если ЕАЭС не найдет уникальной формы сотрудничества с Китаем и ЕС, то он может стать лишь транспортным мостом между ЕС и Китаем.

Сопряжение ЕАЭС-ЭПШП выгодно потенциальным участникам из-за геополитической целесообразности. Китай и Россия пытаются избежать геополитической конкуренции в регионе, страны ЕАЭС заинтересованы в балансе сил на евразийском пространстве.

В целях осуществления сотрудничества в области энергетики предоставляются

следующие рекомендации:

1. Выявление и разработка проектов в районах разведки и добычи нефти и газа и строительство, и обслуживание транспортных, складских и инфраструктурных объектов для поставок нефти и нефтепродуктов по оси ЕАЭС-ЭПШП, что приведет к росту производства в энергетическом секторе, ускорению инвестиционных потоков, повышению доступности энергии для потребителей, расширению экспортных возможностей и оптимизации транзитных потоков

2. Формирование совместных проектов в области электроэнергетики и энергоэффективности с использованием первичных и вторичных, возобновляемых и невозобновляемых источников энергии. Расширение использования возобновляемых источников энергии, особенно солнечной и ветровой по опыту Европейского союза, также следует включить в энергетические стратегии ЕАЭС и Китая.

3. Проведение оценки различных механизмов в цепочке создания стоимости энергоресурсов и т.д. Данный фактор позволит в меньшей степени зависеть от мировых цен на энергоресурсы, а также позволит играть ключевую роль в формировании рыночной стоимости, т.к. на евразийский энергетический консорциум будет приходиться большая часть мировых энергетических ресурсов.

4. Разработка механизмов для более широкого внедрения НИОКР. Энергетическим компаниям такие исследования помогут перейти на новый технологический и конкурентный уровень.

5. Внедрение инновационных технологий. С целью актуализации потребностей энергетической отрасли в инновациях является цифровизация энергетики, которая позволит управлять большими энергетическими сетями и внедрять интеллектуальные энергосистемы в ЕАЭС.

6. Диверсификация источников энергоресурсов для повышения безопасности энергоснабжения. Диверсификация энергобаланса является ключевой целью для стран, зависящих от источников энергетических поставок.

Казахстан поддерживает ключевые проекты по строительству транспортных коридоров. В идеале страна могла бы стать транзитным хабом для путей «Север – Юг» и «Запад – Восток», что обеспечит развитие даже в случае шоков на мировом рынке углеводородов и прочих кризисов. Кроме того, система транспортных коридоров заметно снижает уровень геополитической напряженности, что также является важнейшей задачей страны.

Казахстан умело ведет свою миссию межстранового, точнее, межроссийско - китайского, ключевого посредника. Правительство РК предложило Пекину совместить инициативу Си Цзиньпина о планах создания ЭПШП с собственной программой «Нурлыжол» («Светлый путь»), заявленной в казахстанской столице. Вместе с тем в Астане озабочены проблемой равноправия в ЕАЭС, особо подчеркивая экономико-интеграционный характер этого объединения и свое отрицательное отношение к созданию наднациональных политических органов. В поле таких подходов находится и отказ Казахстана присоединиться к российскому эмбарго на ее продукцию в ответ на западные санкции в отношении Москвы. Китай также не поддержал Россию в ее контрмерах и расширил свои связи с ЕС, США, Норвегией, Канадой, Австралией, Исландией и другими странами, вставшими на путь введения санкций против России. Образовавшуюся, таким образом, брешь в мировой торговле незамедлительно заполняли в том числе и центральноазиатские страны и Китай.

Для стран Союза сопряжение с ЭПШП представляется фактором, создающим, с одной стороны, риски по целому ряду причин, с другой стороны, – формирующим условия для преодоления разногласий, восстановления и расширения связей в промышленности и торговле, «стягиванию» пространства ЕАЭС. Вовлечение в ЭПШП открывает новые возможности для разработки и реализации энергетической политики Союза, направленной на совместное решение наиболее острых национальных и общесоюзных проблем, не

ущемляющей национальные интересы («в выигрыше оказываются все») [2].

Таким образом, сопряжение ЕАЭС и ЭПШП отражает такие тенденции, как многополярность, экономическая глобализация, региональная интеграция, формирование общего энергетического пространства, эффективное распределение ресурсов и глубокая интеграция энергетических рынков.

При этом инфраструктурные проекты Китая со странами ЕАЭС носят преимущественно двусторонний характер, поскольку Пекин сознательно стремится работать с партнерами напрямую, минуя коллективные органы.

Возможно, положение начнет исправляться с реализацией соглашения об обмене таможенной информацией между ЕАЭС и КНР, если оно будет одобрено китайской стороной [3].

Литература:

[1] Посол Китая в России назвал "Шелковый путь" путем к сотрудничеству и развитию // <https://www.interfax.ru/world/424020>

[2] **Матвеев, И.С.** Энергетическая политика ЕАЭС в ракурсе ЭПШП // Российский внешнеэкономический вестник. - 2017. - №3. – С.13.

[3] **Верховцев, Д.** Сопряжение «Пояса и пути» и ЕАЭС: перспективы инфраструктурных проектов // Ритм Евразии / <https://www.ritmeurasia.org/news--2018-01-24--soprjazhenie-pojasa-i-puti-i-eaes-perspektivy-infrastrukturnyh-proektov-34607>

ТРАНСФОРМАЦИЯ КЕЗЕҢІНДЕГІ САЛЫҚ ОРГАНДАРЫНЫҢ ҚЫЗМЕТІНІҢ ТИІМДІЛІГІН ЖЕТІЛДІРУ ЖОЛДАРЫ

ЖАНТАЕВА Г.М.

*Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институтының «Қаржы және есеп» кафедрасының экономика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы,
Тараз қ., Қазақстан*

САТЫБАЛДЫ А.М.

*Сауран ауданы бойынша Мемлекеттік Кірістер Басқармасының бас маманы
Түркістан облысы, Қазақстан*

Аннотация. В статье рассмотрены особенности практики налоговой службы иностранных государств в совершенствовании деятельности налоговых органов страны.

Ключевые слова. Налог, деятельность налоговых органов, камеральный контроль, электронный налоговый учет, совершенствование налоговой системы.

Annotation. The article considers the peculiarities of the practice of the tax service of foreign states in improving the activities of the tax authorities of the country.

Keywords. Tax, activities of tax authorities, desk control, electronic tax accounting, improvement of the tax system.

Еліміздің салық қызметі өзінің дамуының жаңа сапалы кезеңінде, одан әрі табысты жұмыс істеуі үшін негіз құруға бағытталған бірқатар реформалар жүргізілді және мемлекет тарапынан салық қызметін жетілдіру бойынша көптеген шаралар қабылдануда. Қазіргі уақытта көрсетілетін салықтық қызметтердің жоғары сапасына қол жеткізу салық органдарының негізгі стратегиялық мақсатының бірі болып табылады. Осы орайда, салық қызметін көрсету сапасын арттыру үшін Ақпараттарды қабылдау және өңдеу орталықтарының (АҚӨО) қызметін одан әрі жетілдіру, жанаша құру бойынша жұмыстар жүргізілуі қажеттілігі туындайды. Бүгінде салық органдары электронды түрде өзара әрекет етуді дамыту жөніндегі жұмыстарды жалғастырып, өзара әрекет етудің қолда бар нұсқаларын оңтайлана отырып, жаңа тәсілдерін әзірлеуді қысқа мерзімде жүзеге асыру қажет. Бұл өз кезегінде салық қызметкерлерінің салық жинаудағы жұмыстарының нәтижелілігін қамтамасыз ететіні сөзсіз.

Электронды шот-фактураларды енгізу товарларды сатушылар, жұмыстарды орындаушылар, қызметтер көрсетушілердің жеткізушілеріне шот-фактураларды электронды түрде сатып алушыларға ұсыну мүмкіндігін береді. Біздің пайымдауымызда бұл жағдай қажетті ақпаратты өңдеуге жұмсалған уақыт пен шығындарды едәуір төмендетуге мүмкіндіктер беріп, шот-фактураларды жазып беру бөліміндегі қызметкерлердің атқаратын жұмыстарын едәуір жеңілдетіп еңбек өнімділігін жоғарлатады. Бұл жағдайлар ол өз кезегінде бизнес-үдерістердің тиімділігін арттыруға, әрі осының нәтижесі ретінде мемлекет экономикасының бәсегеге қабілеттілігін арттыруға мүмкіндіктер туғызатыны сөзсіз. Алайда салық есебін жүргізудің бүгіндегі әдіснамалық және ұйымдастырушылық-техникалық жағынан мәселелер туындауда. Оларға төмендегі мәселелерді жатқызуға болады:

- Салық есептілігін толтыру жөніндегі әдіснаманың болмауы;
- салық салу және бухгалтерлік есеп жүйесінде білікті мамандардың жетіспеушілігі;
- кәсіпорындардың салық есебін автоматтандырудың жұмыстарының жеткіліксіз деңгейде болуы [1].

Сондықтан Қазақстан Республикасындағы салық есебін ұйымдастыруды жетілдіру мәселелерінің бірі ретінде салық есептілігінің нысандарын толтыру жөніндегі әдістемелік нұсқауларды әзірлеу болып табылады. Бұл жұмыстарды Қазақстан Республикасының

Қаржы министрілігінің Салық комитеті тарапынан және Қазақстан Республикасының бухгалтерлер мен аудиторларының қауымдастығымен бірлесе отырып әзірлеуіне болар еді. Ол әдістемелік ұсқауларда түсініктемелер мен тәжірибелік мысалдармен егжей-тегжейлі түрде салық есептілігі нысандарының толтыру тәртібі көрсетілуі тиіс. Салықтық бақылаудың тәжірибелік мәселелерін зерттеу барысында елімізде көптеген ірі және күрделі үдеріс пен құбылыстардың орын алуы байқалады. Бүгінде, салықтық бақылаудың негізгі мәселесі – бұл салықтан жалтару құбылысы. Олардың ішіндегі басты, жиі кездесетін және аса күрделілеріне: оффшорлық аймақтардың заңсыз қолданылу мәселесі, салық төлеушілермен келісілген фирмаларды пайдалану мәселесі, салықтық бақылаудың қарапайым мәселелері [2].

Салықтық бақылаудың қарапайым мәселелері бақылау жұмысының барысында салық органдары, төлеушілермен жасалатын салық заңнамасының көзделген және көзделмеген бұзушылықтардың көп санын анықтайды.

Бұл, тәжірибеде жиі кездесетін бұзушылықтар және олардың анықталуы мен тоқтатылуы салықтық түсімдердің тез арада ұлғайтылуына мүмкіндік береді. Біздің қоғамда салықтардан жалтарудың қаупі мен зияндығы көпшілік әлі біле бермейді, сондықтан қоғамда оған жете мән бере бермейді. Бұл жағдайдың қоғамдық қаупі бюджетке ақшалай қаражаттардың тиісті мөлшерде алынбауымен және бюджет жетіспеушілігінің өсуімен ғана байланысты емес. Сонымен қатар салық салудан жалтару нарықтық бәсекелестіктің негіздерін бұзады, салық бойынша қарызы бар тұлғалар, салықтарын уақтылы, толық және дұрыс мөлшерде төлеушілерге қарағанда ыңғайлы жағдайларға болады. Себебі салық төлеуден жалтарған салықтардың сомалары салықты басқа адал түрде төлеушілердің есебінен, яғни мемлекеттің салықтық мөлшерлемелерді жоғарлату салдарынан немесе салық салудың жаңа түрлерін енгізу арқылы жүзеге асырылады. Айталық, корпоративтік табыс салығын есептеу мен төлеу кезінде салық заңнамасын бұзудың келесідей негізгі себептері орын алады:

Жылдық жиынтық табыстың негізсіз төмендетілуі;

- сатылған өнімнің, товардың, орындалған жұмыстың, көрсетілген қызметтің өзіндік құнын жоғарылату;

- тиісті құжаттармен расталмаған сомалардың және кәсіпкерлік қызметпен байланыссыз шығындарды шегерімдерге апару;

- өзінің қызметіне байланысы жоқ және олардың иелігіне жатпайтын шығындарды шегеріске жатқызу.

Біздің ойымызша жоғарыдағы мәселелерді шешудің басты жолы салық заңнамасын салық органдары тарапынан емес, сондай-ақ салық төлеушілер оны жетік білуі қажет. Бүгінгі таңда халықаралық тәжірибе көрсетіп отырғандай, көлеңкелі экономиканың мөлшерін қысқарту мақсатында жеке тұлғалардың кірістеріне салық салуды толық ауқымды әкімшілендіру мәселесін шешуге арналған маңызды мәселе – халықтың кірістері мен мүлкін жалпыға бірдей декларациялау болып табылады. Сондықтан, салықтық әкімшілендіруді жетілдіру саласындағы негізгі іс-шаралардың бірі ретінде Қазақстан Республикасы азаматтарының кірістері мен мүлкін жалпыға бірдей декларациялауға кезең-кезеңімен көшіру жұмыстарын жеделдету қажет деп есептейміз. Жалпыға бірдей декларациялау халықтың нақты табыстарын салықтық бақылау көптеген елдерде, оның ішінде дамыған елдерде көлеңкелі экономикаға қарсы тұру құралы ретінде қолданылады. Қазақстанда жалпыға бірдей декларациялауды енгізу туралы біраздан бері айтылғанымен, бұл заң жобасы тек салық органдары мен азғана кәсіпкерлер арасында талқыланды. Ал, қазақстандықтардың көбісі бұл жөнінде әлі де хабарсыз. Жалпыға бірдей декларацияны енгізуді бастап жүрген салық органдары белсенді емес, олар бұл заң жобасының қажеттілігі, мақсаты мен міндеттері туралы хабардар ету, қарапайым азаматтар болашақта қандай рәсімдерге тап болатындығы туралы түсіндіру бойынша ешқандай жұмыстар жүргізіп жатқан жоқ. Сондықтан осы мәселенің шешуін табатын іс-шараларды әзірлеу қажет деп есептейміз. Әлемде шағын және орта бизнесті мемлекеттік қолдау негізінен

салық жеңілдіктерін ұсыну арқылы жүзеге асырылады. Сонымен қатар, Қазақстан Республикасында шағын және орта бизнесті қолдау мақсатында шағын және орта бизнес үшін арнайы салық салу режимі енгізілген және алдағы уақыттарда да оларды қолдайтын өзгерістер енгізіледі деп ойлаймыз. Алайда салық жеңілдіктерін негізсіз енгізе беруге болмайды, тек шаруашылық жүргізуші субъектілердің жоғары табыс деңгейін қамтамасыз ететін шамада енгізілуі тиіс [3].

Салықтар арасындағы аса маңызды салықтардың бірі корпоративтік табыс салығының жақсаруына байланысты біз төмендегідей шараларды ұсынамыз: - экономиканың негізгі секторларында корпоративтік табыс салығының сараланған және регрессиялық мөлшерлемелерін енгізу, яғни салық салынатын кірісті молайту кезінде салық мөлшерлемесін төмендету. Бұл салық төлеушінің жылдық жиынтық табысын көбейтуіне ынталандырады және салықтық есептілікте салық базасының көлемін азайтпай (жасырмай) нақты сомасын көрсетуге мүмкіндік береді. Біздің пікіріміз ұсынған түзетулер енгізу кезінде туындайтын бюджет шығындары салық базасын кеңейту есебінен болашақта жұмыс істейтін шаруашылық жүргізуші субъектілердің санын ұлғайту есебінен бұрын жасырын кәсіпорындардан салық ауыртпалығын алып тастау нәтижесінде қалпына келтірілуін қамтамасыз етеді. Жалпы, қазіргі жаһандану жағдайында еліміздегі салық жүйесін жетілдіру объективті қажеттілік болып табылады. егер корпоративтік табыс салығы бойынша біздің ұсынысымыз өз шешімін тапқан жағдайда, бұл өндірістің тұрақты дамуына, ішкі инвестициялардың көбейуіне және негізгі қорларды жаңартуға қажетті қаржылардың қосымша көздерінің табуға мүмкіндіктер туындайды. Салық жүйесін, оның ішінде кез келген салықты жетілдіру жолдарын ұсыну үшін бұл мемлекет, салық төлеуші және халық үшін қандай оң өзгерістер әкеледі олардың мүдделері қалай сақталады деген сұрақтарға нақты жауап алу қажет. Қазіргі уақытта салық жүйесін жетілдіру кезінде салық мөлшерлемелерінің деңгейін төмендетудің маңызы зор. Осы мәселе Мемлекет басшысының 2022 жылдың 1 қыркүйектегі Қазақстан халқына жолдауында, атап айтқанда «Экономиканың түрлі саласында дифференциалды салық мөлшерлемесіне көшкен жөн. Пайданың технологиялық жаңғыруға және ғылыми эзірлемелерге жұмсалған бөлігіне салынатын корпоративтік табыс салығын төмендету немесе одан босату тәсілін енгізу керек», -деп атап өтті [1].

Салық мөлшерлемелерін төмендету арқылы өнім мен товарларды өндіру ауқымын, атқарылатын жұмыс көлемдерін және қызмет көрсету аясын барынша жоғарлатуға мүмкіндіктер туындайтыны сөзсіз. Бұл өз кезегінде мемлекеттік бюджетке түсетін қосымша кірістердің ұлғайуына бірден-бір септігін тигізеді. Әрине салық мөлшерлемелерін негізсіз, төмендеуге болмайды. Ол үшін алдын-ала тиісті зерттеулер мен сараптама жүргізіліп солардың нәтижелеріне орай шешім қабылдануы тиіс. Егер мемлекеттің мүмкіндіктері болса, онда салықтың мөлшерлемелерін төмендетуге болады, себебі оның экономиканың тұрақты өсуіне, жандандыруға тигізетін әсері жоғары болады. Осы жоғарыдағы айтылғандарға байланысты төмендегі қорытындыларды ұсынамыз:

- Салықтар тауарлар құнының едәуір бөлігін құрайтындықтан, салықты төмендету тауарлар құнының төмендеуіне септігін тигізеді;

- салықтың бір бөлігінен босатылған кәсіпорындар мен шаруашылық жүргізуші субъектілер табысы артып, оның нәтижесінде амортизациялық аударымдарды көбейту мүмкін болады.

Бұл өз кезегінде ғылыми жетістіктерді, жаңа технологияларды өндіріске енгізу үдерісін тездетеді;

- Еліміздің экономикалық салаларына инвестициялар тарту үшін қолайлы жағдай жасалатын болады, бұл экономиканың қарқынды дамуын және халықтың әлеуметтік ахуалының жақсаруына мүмкіндіктер туғызады;

- жаңа жұмыс орындары ашылып, жұмыссыздардың саны азаяды;

- инфляция деңгейі төмендейді, яғни экономиканың бәсекеге қабілеттілігінің артуына ықпал етеді;

- салықтан қашқан көлеңкелі экономиканың бір бөлігі заңды түрде жұмыс істей бастайды, бұл қосымша салықтардың бюджетке түсуіне мүмкіндік береді;

Салықтар экономикада маңызды орын алатындығымен қатар, олар макроэкономикалық реттеудің негізгі құралдарының бірі болып саналады. Осылайша, салық ставкаларын дұрыс белгілеу және салық саясатын орынды іске асыру экономиканың тұрақтылығына кепілдік береді. Соңғы жылдары еліміздің Салық кодексінде заңнамалық деңгейде бақылаудың жаңа моделі (камералық бақылау) бекітілді. Бұл модель салық есебін және салық төлеуші ұсынған басқа құжаттарды талдау мен зерттеуге негізделген. Камералдық бақылау салық қызметі органының тұрғылықты жері бойынша жүзеге асырылады және салық төлеушінің тиісті есебін беру, құжатты дұрыс толтыру, салық жеңілдіктерін қолданудың заңдылығы сияқты барлық тексерулерді қамтиды. Алдыңғы рейдтік тексерулердің және басқа да зерттеулердің нәтижелерімен салыстырғанда камералдық бақылау салықтық тексеру актісінде тіркелмеген. Салық есептілігін толтыруда кемшіліктер, ақпарат арасындағы қайшылықтар, сондай-ақ шағын кәсіпкерлік субъектілері үшін белгіленген шарттардан асып кету анықталған жағдайда салық төлеушіге камералдық бақылау нәтижелері бойынша анықталған кемшіліктерді жою туралы хабарлама-хат жіберіледі. Салық органының хаты салық төлеушіге қоңырау шалатын уақыттан 2 жұмыс күні бұрын жеткізілуі шарт. Осы хабарламада көрсетілген кемшіліктерді салық төлеуші 10 жұмыс күні ішінде жоюға тиісті. Сонымен бірге, "Әкімшілік құқық бұзушылық туралы" Қазақстан Республикасы Кодексінің 219-бабына сәйкес салық қызметі органдарының басшылары мен орынбасарлары салық төлеушіге заңнама талаптарын сақтамағаны үшін әкімшілік жаза қолдануға құқылы [4].

Осыған сәйкес камералдық бақылауды жүзеге асыру барысында салық органдары кемшіліктерді ғана емес, салық төлеуден жалтарған кәсіпкерлерді де анықтайды. Қазіргі уақытта салық төлеушілердің 20 пайызы есепті электронды түрде дайындауда. Бұл өте жоғары көрсеткіш. Мұндай интерактивті қарым-қатынас, біріншіден, уақытты үнемдейді, екіншіден, қағаз айналымын қысқартады және үшіншіден, компания өкілдерінің инспекторлармен тікелей байланысын азайту арқылы сыбайлас жемқорлық әрекеттерін азайтады [5].

Бүгінгі күнде салық органдарына қойылатын талаптар спектрі бұрынғы жылдарға қарағанда күрделеніп, ауқымы әжептеуір ұлғайған. Бұрынғы түсінікте салық органы салықтар мен басқа да алымдарды төлеудің дұрыстығын, толықтығын және уақтылығын бақылайтын мемлекеттік бақылаушы ғана болып саналса, енді салық органы қызметтер көрсетуге бағытталған. Осы тұрғыдан алғанда, оның міндеті салық төлеушіге бюджетке тиісті алымдарды уақтылы және заңнамаға сәйкес төлеуге көмек көрсету болып табылады. Осындай игі іс-шараларды алдағы уақытта барынша дамыту қажет, яғни салық органдарының қызметкерлерінің салық төлеушілерге заң аясында көмектесуі олардың негізгі міндеті болып есептелінуі тиіс. Ақпараттық технологиялар салық инспекторлары үшін қажетті жұмыс құралына айналуы тиіс. елімізде соңғы жылдары ақпараттық жүйелерді енгізу жөніндегі комиссиялар жұмыс істеп келеді, мұнда салықтық әкімшілендірудің барлық стратегиялық және әдіснамалық мәселелері талқыланып, шешіледі. Мұндағы негізгі басымдықтар салық төлеушілер мен салық инспекторларына қажетті ақпарат пен сервистік қызмет көрсету болып табылады.

Сондықтан осы қызмет көрсету басымдықтарды алдағы уақытта ауқымды түрде жүргізуді толастатпау керек. Бұл салық төлеушілерді қағаз жүзінде есеп беруден босатады, яғни олар өздерінің тиісті жұмыстарымен айналысуына қажетті уақыттарын үнемдейді. Салық төлеушілер салықтық есепті салық органдарына электронды пошта көмегімен кез-келген күні, кез-келген уақытта жіберуге (демалыс күндері, бос және өздеріне ыңғайлы уақыттарында) мүмкіндіктер туындайды. Сонымен қатар бүгіндегі тәжірибеге енгізілген электронды салықтық есеп бағдарламасы салық төлеушілердің есептік мәліметтерінде жіберілген кейбір қателіктердің орын алғандығын, немесе алмағандығын өздері тексеріп анықтауға, түзетуге толық мүмкіндіктерді қарастырған. Бұған қоса салық төлеушілер

өздерінің тапсырған есептерінің қорытындылары туралы ақпаратты салық органдарынан кері байланыс арқылы алуға мүмкіндіктері бар. Салық төлеуші электрондық цифрлық қолтаңбасы бар дискета алып, Салық комитетінің бағдарламасын өз компьютеріне орнатқаннан кейін, ол кез-келген уақытта салық есебін жіберіп, бюджетпен есептеулердің реттілігін, әр бюджеттік біліктілік бойынша сальдоны тексере алады. Ол әр салық үшін шот ашып, қол жетімді деректерді өз компьютеріне көшіре алады.

Басқаша айтқанда, салық төлеуші салық органының иелігіндегі ақпаратты толық біледі. Сонымен қатар, салық төлеушінің өзі берген декларациямен электронды түрде танысуға және енгізілген ақша қаражатының күні мен сомасы дұрыс көрсетілгеніне көз жеткізуге мүмкіндігі бар. Ол үшін Салық комитетінің порталына кіру жеткілікті. Салықтық әкімшілендіру және салықтық бақылау мәселелері экономикалық жағдай жақсарған кезде, салықтар төмендеген кезде, салық жүктемесі азайтылған кезде, сондай-ақ салық салу ережелері жақсы жаққа өзгерген кезде бірінші орынға шығады.

Салықты азайта отырып, мемлекет оларды төлеуді талап етуге құқылы. Салық төлемейтін адам жеке салық төлеушілерге қарағанда бәсекелестік артықшылыққа ие болғандықтан, онсыз нарықта тең жағдайлар болмайды. Басқаша айтқанда, салық ауыртпалығын төмендету бақылауды күшейтумен бірге жүруі керек. Алайда жүргізілетін салықтық бақылаулар кәсіпорындардың, шаруашылық жүргізуші субъектілердің ішкі қызметтеріне ауыртпалық түсірмеуін қамтамасыз ету керек. Салық жүйесіндегі қызметті тәртіпке келтіру мемлекеттің фискалдық міндеті ғана емес, сондай-ақ салауатты экономикалық орта мен тартымды инвестициялық ахуалды қалыптастырудың маңызды құралы болып табылуы тиісті.

Әдебиеттер:

[1] Қазақстан Республикасының Президенті Қ.К. Тоқаевтың «Халық бірлігі және жүйелі реформалар-ел өркендеуінің берік негізі» атты Қазақстан халқына жолдауы, (1.09.2021 ж.)

[2] **Байдүйсенов, А.Д.** «Қазақстан салық жүйесіндегі кейбір мәселелер» Қаржы қаражат, 2018 ж №4.

[3] **Кулумбетов, Д.** Вопросы применения норм налоговой стабильности. // Журнал ЮРИСТ №1(8) 2019 г.

[4] **Ермекбаева, Б.Е** Салық салу негіздері: оқу құралы. - Алматы: Қазақ университеті, 2013. - 196 б.

[5] **Кийосаки, Р.** Налоговые секреты – М: Издательство: Попурри, 2015 г. 80 с С. Лукас.: Личное состояние: Приумножать, защищать, распоряжаться.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ФИНАНСОВОЙ УСТОЙЧИВОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ В УСЛОВИЯХ КРИЗИСА

ТУЛЕЕВА Г.Т.

*Старший преподаватель Таразского Регионального Университета имени М.Х.Дулати магистр
экономических наук, г.Тараз, Казахстан*

ЕРГАШЕВА И.Б.

Студент 1 курса Таразского Регионального Университета имени М.Х.Дулати

Аңдатпа. Бұл жұмыста кәсіпорынның қаржылық жағдайы, оның тұрақтылығы мен тұрақтылығы, оның өндірістік, коммерциялық және қаржылық қызметінің нәтижелеріне байланысты мәселелер қарастырылады. Қаржылық тұрақтылық бәсекеге қабілетті фирмалармен салыстырғанда компанияның керемет артықшылығы болуы мүмкін. Инвесторлар, несие берушілер, ең алдымен, ақша салмас бұрын компанияның несиелік қабілетін, төлем қабілеттілігін және экономикалық әлеуетін бағалайды.

Кілт сөздер. талдау, қаржылық тұрақтылық, факторлар, бәсекеге қабілеттілік, инвестициялық тартымдылық, дағдарыс

Annotation. In this paper, the issues of the financial condition of the enterprise, its stability and stability, which depend on the results of its production, commercial and financial activities, are considered. Financial stability can be an excellent advantage of a company in comparison with competitive firms. Since investors, lenders primarily assess the creditworthiness, solvency and economic potential of the company before investing money.

Keywords. analysis, financial stability, factors, competitiveness, investment attractiveness, crisis

В условиях рыночной экономики важным условием выживаемости на рынке является конкурентоспособность. Уровень конкурентоспособности напрямую связан с основными экономическими показателями: финансовое состояние, устойчивость, рентабельность, платежеспособность и другие.

Важным показателем в финансово-хозяйственной деятельности предприятия является его финансовое положение. По мнению Джаншанло Р.Е. «финансовое положение - это экономическая категория, характеризующая наличие и структуру источников средств, их размещение и использование»[1,с.4].

Способность финансирования своей деятельности, стабильность поддержания платежеспособности и инвестиционной привлекательности является прямым отражением финансового состояния организации. Финансовое состояние можно условно поделить на три категории: кризисное, неустойчивое и устойчивое. Основные рычаги влияния на степень устойчивости финансового состояния являются результаты производственной, финансовой и коммерческой деятельности.

В данной работе рассматриваются вопросы финансового состояния предприятия, его устойчивость и стабильность, которые зависят от результатов его производственной, коммерческой и финансовой деятельности. Если производственный и финансовый план успешно выполняются, то это положительно влияет на финансовое положение предприятия. И, наоборот, в результате невыполнения плана по производству и реализации продукции происходит повышение ее себестоимости, уменьшение выручки и суммы прибыли и, как следствие, ухудшение финансового состояния предприятия и его платежеспособности. Устойчивое финансовое положение предполагает достаточность собственного капитала, достаточную ликвидность и платежеспособность, а также рентабельность, что подразумевает стабильность и хороший уровень доходов. Однако, следует заметить, что одним из самых влиятельных факторов на финансовое состояние организации является мировой финансовый кризис, то есть экономический климат

оказывает сильное воздействие на устойчивость организации.

Выполнение финансовых, производственных, реализационных планов положительно влияют на уровень финансового состояния, при невыполнении хотя бы одного звена в хозяйственном процессе отрицательно сказывается на итоговую прибыль, а как следствие в долгосрочном плане на состояние и устойчивость.

Для обеспечения устойчивого финансового состояния компании необходимо определить факторы, влияющие на него, а также впоследствии минимизировать риски и отрицательное влияние от данных факторов. Основные факторы, влияющие на финансовую устойчивость:

- рыночное положение предприятия;
- конкурентоспособность и количество спроса на предоставляемый товар;
- доверительный рейтинг и имидж с партнерами и агентами;
- уровень зависимости от внешних источников финансирования;
- уровень платежеспособности дебиторов;
- структура и объем издержек, и соотношение с доходами организации;
- размер оплаченного уставного капитала;
- эффективность коммерческой и финансовой деятельности;
- имущественный потенциал, включая соотношение между долгосрочными и краткосрочными активами;
- уровень квалификации менеджеров и специалистов на предприятии.

Стоит заметить, что одним из самых влиятельных факторов на финансовое состояние организации является мировой финансовый кризис, то есть экономический климат оказывает сильное воздействие на устойчивость организации. Кризисная экономика мира, экономического союза или страны способствует дестабилизации финансового состояния кредиторов, дебиторов и других партнеров организации. Что прямо или косвенно отражается на прибыльность и доходность предприятия. Также кризис может влиять на курсы валют, скачек которых сильно приводит к изменениям финансового положения предприятий.

Для систематизации факторов, а также понимания их истоков, можно составить сводную таблицу:

Таблица 1– Основные факторы финансовой устойчивости

Внутренние	Внешние
1. Отраслевые особенности предприятия	1. Экономические условия на рынке
2. Номенклатура и структура выпускаемой продукции, а также оказываемых услуг	2. Уровень механизации в стране
3. Величина и структура издержек предприятия, и их соразмерность с денежными притоками	3. Уровень платежеспособности потребителей, выявивших спрос
4. Сумма оплаченного уставного капитала	4. Экономическая, фискальная и денежно-кредитная политика государства
5. Состав и структура запасов и резервов	5. Законодательная база
6. Эффективность организационной структуры и менеджмента	6. Уровень инфляции и иных проявлений кризиса в мире(стране)
7. Имущественный потенциал	7. Конкуренция на рынке
	8. Уровень развития финансового рынка
	9. Уровень развития страхового рынка и внешнеэкономических отношений
	10. Изменение курса валют
	11. Уровень взаимодоверия и зависимости от партнеров и агентов

Примечание – составлено на основании источника [4]

Помимо кризиса, инфляции и безработицы, которые являются яркими проявлениями первого, важным фактором является изменения экономической политики государства. К примеру, ставки

налогообложения, субсидии отечественным производителям, таможенная политика и др. [3].

По версии А.Д. Шеремета и В.В. Ковалева выделяют четыре типа финансовой устойчивости: абсолютная, нормальная, неустойчивая и кризисная.

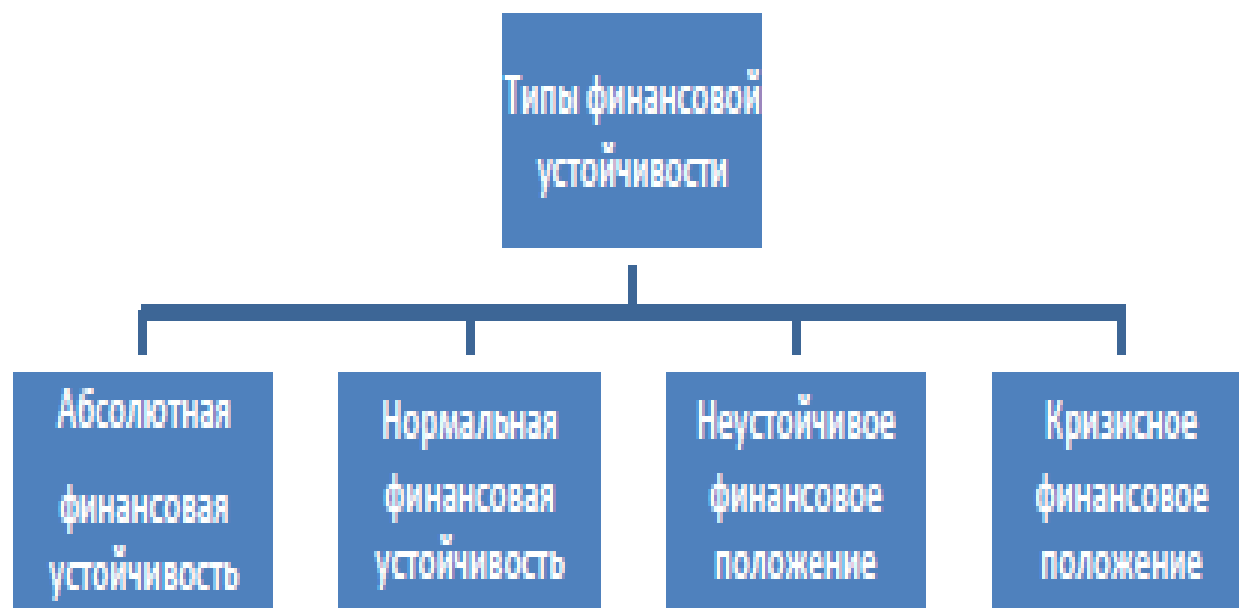

Рисунок 1 – Типы финансовой устойчивости

Примечание – составлено на основании источника [5]

Абсолютная финансовая устойчивость предприятия возникает, если запасы и затраты в сумме дают меньшее значение, чем сумма собственного оборотного капитала и займа банка под товарно-материальные ценности. Данный вид устойчивости наиболее привлекателен для компаний. Для его достижения необходимо грамотное управление активами и пассивами, а также благоприятнейший рыночный климат. Нормальная финансовая устойчивость означает гарантированность в платежеспособности предприятия. Равенство запасов и затрат с СОК и кредитов банка под товарно-материальные ценности.

К менее желаемым видам относится неустойчивая финансовая устойчивость. Она выражается в нарушении платежного баланса, но при этом существует потенциал восстановления равновесия средств и обязательств, так как у компании есть в наличии временно свободные средства из резервных фондов, которые она может запустить в оборот. Также при такой устойчивости компания имеет возможность получить средства из стороны, будь то кредит банка или займы у третьих лиц. Неустойчивое финансовое положение может считаться допустимым, если соблюдаются критерии:

- сумма производственных запасов и готовой продукции больше или равно суммы заемных средств и краткосрочных кредитов, которые участвуют в создании запасов;
- сумма незавершенного производства и расходов будущих периодов меньше или равно суммы собственного оборотного капитала.

Если критерии не выполняются, то компания имеет тенденцию ухудшения финансовой устойчивости.

Наиболее опасное для компании состояние- кризисное. Так как данный вид устойчивости грозит банкротством и закрытию компании. Кризисное финансовое состояние отличается тем, что запасы и затраты в сумме дают большее значение, чем сумма оборотного капитала с кредитами банков под ТМЦ, а также суммы свободных, резервных средств.

Заключение. После анализа финансового состояния аналитик может выработать советы по восстановлению финансовой устойчивости. Универсальными и основными рекомендациями являются действия по ускорению оборачиваемости капитала; экономически-обоснованного уменьшения уровня запасов и затрат; увеличение

собственного оборотного капитала за счет привлечения внутренних или внешних источников.

Для более точных и эффективных советов необходимо проводить обширный анализ финансового состояния с выяснением факторов, влияющих на ухудшение или улучшение устойчивости.

Таким образом, финансовая устойчивость, исходя из вышеперечисленных определений, подходов, факторов, раскрывается следующим термином: финансовая устойчивость - это такое состояние ее финансовых ресурсов, их формирования, распределения и использования, при котором предприятие, оставаясь платежеспособным и кредитоспособным, имеет возможность при сбалансированном привлечении собственных и заемных средств проводить активное инвестирование и прирост оборотных средств, создавать финансовые резервы, обеспечивая тем самым свое развитие и получение прибыли.

Финансовая устойчивость может стать отличным преимуществом компании в сравнении с конкурентными фирмами. Так как инвесторы, кредиторы в первую очередь оценивают кредитоспособность, платежеспособность и экономический потенциал компании, прежде чем вложить деньги. Также устойчивость организации привлекательна для поставщиков и сотрудников, пользующихся большим спросом на рынке труда.

Следующим фактором, который благоприятно оценивает финансовую устойчивость предприятия – государство и общество. Устойчивость означает исправность и пунктуальность в выплате налоговых платежей, социальных взносов, заработную плату, дивидендов и платежей по кредитам и процентам по ним. Чем устойчивее предприятие, тем выше его показатель независимости от изменений в конъюнктуре и климате рынка и экономики.

Литература:

[1] **Джаншанло, Р.Е.** Анализ финансового положения организации. – Алматы: ТОО «Издательство ЛЕМ», 2016– 70 с

[2] **Савицкая, Г.В.** Анализ хозяйственной деятельности. М.: ИНФРА-М, 2013. - 288 с.

[3] **Шеремет, А.Д.** Анализ и диагностика финансово-хозяйственной деятельности предприятия: учебник — 2-е изд., доп. — М.: ИНФРА-М, 2017. — 374 с.

[4] **Ковалева, А.М.,** Лапуста М.Г., Скамай Л.Г. Финансы фирмы: Учебник 4-е изд. Инфра-М. 2007. – 522 с.

[5] **Васильева, Л.С,** Петровская М.В. Анализ хозяйственной деятельности. - М.: КНОРУС, 2016. - 606 с.

MEDIATION CONCILIATION PROCEDURES AS A MEANS FOR RESOLVING CONFLICTS BETWEEN LARGE ENTERPRISES AND LOCAL POPULATION

KASSENOVA A.K.

Master of Law, Head of Secretariat of the Kazakhstan National Contact Point at the Economic Research Institute JSC, Astana city, Kazakhstan

BEISEKEYEVA I.Z.

Master of Law Deputy Director of the World Economy Research Center at the Economic Research Institute JSC, Astana city, Kazakhstan

ТОКМАГАМБЕТОВА А.Д.

*Master's student in International Relations, Project Analyst of the World Economy Research Center at the Economic Research Institute JSC
Astana city, Kazakhstan*

Аңдатпа. Бұл мақала халық пен инвесторлар арасындағы даулы және жанжалды жағдайларды шешудің тиімді әдісі ретінде бітімгершілік соттан тыс процедуралардың рөлін зерттейді. Тұрақты даму мақсаттары негізінде бизнесті жауапты жүргізу ірі кәсіпорындар үшін басымдық болуға тиіс, ал осы басымдықты іске асыруды бақылау жергілікті қоғамдастық пен халықтың құзыреті болып табылады. Кәсіпорындар бизнесті жауапты жүргізу қағидаттарынан ауытқып, даулы жағдайлар туындаған жағдайда, олар өздігінен емес, медиация мен келісу рәсімдерінің көмегімен шешілуі керек. Бұл ірі бизнес жұмыс істейтін аймақтың дамуына және тұрғындарға да, инвесторларға да қолайлы ортаны қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Кілт сөздер. инвесторлар, даулар, қақтығыстар, медиация, Ұлттық байланыс орталығы, Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымы.

Аннотация. Данная статья изучает роль примерительных внесудебных процедур как эффективного способа урегулирования спорных и конфликтных ситуаций между населением и инвесторами. Ответственное ведение бизнеса на основе целей устойчивого развития должно быть приоритетом для крупных предприятий, а контроль над реализацией данного приоритета является прерогативой местного сообщества и населения. В случаях отклонения от принципов ответственного ведения бизнеса предприятиями и возникновения спорных ситуации, то они должны решаться не стихийно, а с помощью медиации и согласительных процедур. Это позволит региону, в котором функционирует крупный бизнес развиваться и обеспечить благоприятную среду, как населению, так и инвесторам.

Ключевые слова. инвесторы, споры, конфликты, медиация, Национальный контактный центр, Организация экономического сотрудничества и развития.

Recently, there has been a tendency in Kazakhstan in growing number of rallies for various reasons, including requests unheard at the right time and unfulfilled promises, which from a number of requests turns into number of uncompromising demands, leads to an increase in discontent of local population and becomes a society's trigger.

Frequent protests and unauthorized rallies in countries is primarily explained by lack of dialogue between the state and population, civil society and institutions. Divergence of views and lack of desire to find a compromise or willingness of parties to build a constructive dialogue is observed both on the part of local population, business entities and civil society, and on the part of government officials, including development institutions. This is fraught with the fact that problems remain unresolved, just hanging in the air.

Historical experience shows that unresolved social and other problems explode most easily in the sphere of interethnic relations. [1; 28 p.]

Ignoring the impact of national and ethnic features that make up a multinational workforce of individuals on its capacity, cohesion, and general spiritual and moral atmosphere is not

permissible. At the same time, it is important to understand what is the measure of this impact that can be caused, as well as mechanisms and ways to overcome negative, destabilizing manifestations. This is especially important when there is a transition of workforce to market relations, which results in emergence and development of competitive relations between team members that may grow into interethnic confrontation in a multinational environment [2].

Therefore, crisis of dialogue leads to an imbalance in spheres of society's life and, accordingly, turns into a regression of the country's economic development.

Good example for the crisis of dialogue in Kazakhstan is an increase in number of rallies over the past few years. In particular, the rally that got out of control in the western regions of Kazakhstan in January 2022, spread to all regions of the country subsequently.

Crisis of dialogue and priority of corporate goals over the needs of employees in multinational companies have led to an increase in social tension in the country and decrease in investment attractiveness of Kazakhstan on the world stage.

In this regard, this topic is relevant and requires particular attention. At the same time, use of effective means for peaceful settlement of disputes and conflicts shows that this method is quite effective and helps to reduce the level of conflict in society.

Nevertheless, any conflict remains an integral function of any society. Conflict stories occur in any society, sooner or later, even in prosperous and cohesive communities. In science, there are a different number of classifications of the concept of conflict, general and particular, conducted based on the various grounds [3; 28 p.].

According to Morton Deutsch, one of the leading experts in conflict resolution, conflict can be divided into two parts: destructive and constructive [4; 17 p.]. We may distinguish these two types by looking at the perception of parties to the conflict. Accordingly, the conflict is destructive if parties are not satisfied with a result.

If parties feel that they have won as a result of the conflict, then the conflict can be identified as constructive. Destructive conflicts should be avoided, while constructive conflicts are necessary and important components of human creativity.

There are interpersonal conflicts, group conflicts that are characterized by more severe social consequences and scale of their manifestation. A group conflict means a confrontation in which at least one of the parties is represented by a small social group [3; 126 p.]. Intergroup conflicts are the most difficult form from in part of regulation and forecasting of possible consequences.

Most of the able-bodied population, particularly in the regions, are employees of systemic companies that are financed by investors or are representative offices of multinational companies (transnational companies).

To resolve a conflict means, by its nature, to get to the true causes: establish what the struggle is about, recognize and determine the needs, interests and values of conflicting parties, and to what extent they are acceptable to society. Practice proves the need to create headquarters or commissions for conflict resolution. People doing this need flexibility, objectivity, and ability to analyze a changing situation [1].

It is worth noting that one of the means for resolving such conflicts between companies (transnational ones) and civil population, guaranteed by the state, is the use of the National Contact Point mechanism (hereinafter - NCP). Civil society and local population express discontent, which leads to conflicts that get out of control.

However, such destructive formation of incident is not reviewed imminent in any way since it is possible to regulate the case. Understanding the consistency of diversity, flexibility, as well as potential of methods for friendly settlement of disputes, having necessary skills to use them, it is possible not only to find a solution to certain issue in the interests of absolutely all participants in dispute, but to settle the disagreement as well.

According to Article 1 of the Kazakhstan Constitution, fundamental principles of activity are: social harmony and political stability, economic development for the benefit of all people, Kazakhstani patriotism, solving the most important issues of public life by democratic means, including voting at a republican referendum or in Parliament [5]. Therefore, all conflicts require

solutions through a civilized dialogue. There are several means of civilized dialogue, including mediation. Advantage of mediation is that the mediator does not take a decision, but works to achieve a mutually acceptable solution for both parties in order to avoid further problems.

Through mediation, parties develop a conflict resolution mechanism jointly and agree on procedures in which problem-solving strategies are applied. Main goal is a consensus (win-win) or mutually beneficial solution, since often court decisions do not contribute fully to resolution of a dispute (one winner).

In Kazakhstan, the Law "On Mediation" entered into force on August 5, 2011. The law regulates public relations in organization of mediation, defines its principles and procedure, as well as the status of mediator.

Kazakhstan is still in process of actively introducing alternative methods of dispute resolution, including mediation. Introduction of mediation may affect positively the existing practice of dispute resolution in various spheres of society.

Since 2012, the National Contact Point of the Organization for Economic Cooperation and Development in Kazakhstan (NCP), which main functions are performed by the Ministry of National Economy of Kazakhstan, and the Secretariat functions are assigned to Economic Research Institute JSC, has been a platform for mediation and conciliation procedures in Kazakhstan to resolve practical issues in the field of responsible business.

Within its activities, NCP is guided by the Constitution, laws and regulatory legal acts of the Republic of Kazakhstan, OECD Guidelines for Multinational Enterprises and the OECD Declaration on International Investment and Multinational Enterprises.

NCP - an effective tool for protecting the rights of employees since it is a neutral, impartial, not interested in conflict party. Unlike national mediation, it has a system for monitoring decision implementation, as well as the right to involve the head offices of multinational companies in dispute.

So, from 2000 to 2021, NCP of the whole world reviewed more than 450 cases of appeals. A total of 51 countries have joined NCP.

In the course of studying foreign cases of strikes, protests of workers, citizens, the same root causes that generate conflict are highlighted.

For example, in 2008, Switzerland's NCP received an appeal from the International Union of Food, Agricultural, Hotel, Restaurant, Catering, Tobacco and Allied Workers' Associations, in which it was alleged that the Nestle branch in Indonesia violated labor regulations, namely, refused to conduct collective bargaining on wage. NCP offered assistance to the parties, which consisted in holding separate conversations and meetings with parties to the dispute, as well as organizing joint negotiations with its assistance, as a result of which both sides reached mutual agreement and understanding of how to resolve the outstanding issue between them [6].

Also, it is worth noting that there are examples when NCP cannot help in resolving the existing conflict between parties. For example, in 2018, NCP of Germany received an appeal from a number of non-governmental organizations regarding the Adidas company [7]. According to appeal, the company did not use its leverage properly in relation to its partner in Indonesia since anti-union behavior, dismissals were recorded and wage issues were raised at partner's factory. NCP made every effort to conduct mediation/conciliation procedures between the parties, but was unable to resolve this case.

Often, ability not to resolve any issues between parties, or not to find a mutually acceptable solution depends on the positions of parties and their principled attitude towards each other. In view of the above, mediators are called not only to contribute to resolution of various conflicts and disputes, but also to contribute to formation and development of a conflict-free civil society.

Conclusion

An unresolved conflict between employees and business leads to irreversible consequences for both sides, as well as for society and the economy as a whole.

As noted by M. Suzhikov in his work, a number of reasons for detailed study of social and interethnic situation in production collectives have been revealed. Firstly, the lack of research on

multinational collectives over the past decade; secondly, a clear understanding of the state of affairs in production cells can foresee trends in development of interethnic relations, as well as a number of measures to eliminate shortcomings and improve the moral and psychological climate at enterprises [8].

We believe that successful practice of OECD countries in using the National Contact Point (NCP) as a mechanism for out-of-court resolution of conflicts and disputes between business and trade unions, through mediation and conciliation procedures at NCP site, will allow finding an optimal and rational solution for parties.

Today mediation is developing actively and is perceived increasingly as an effective dispute resolution means by international community.

It is worth to note the following particular advantages of mediation processes:

First of all, these are fast and cost-effective solutions with more stable and long-term results. They help to avoid long-term lawsuits and material losses. Mediation procedure is completely voluntary and confidential. Parties are the main actors, which promotes communication and peaceful coexistence.

In this regard, process for resolving conflicts and disputes, including ethnic ones, through mediation is relevant and necessary in a dynamically developing civil society.

References:

[1] "Mezhnatsionalnyeotnosheniya v Kazakhstane. Teoriyaipraktikaregulirovaniya" (eng. Interethnic relations in Kazakhstan.Theory and practice of regulation), ed. by M. Suzhikov, Almaty 1993, 28 p. (160 in total)

[2] "Mezhnatsionalnomusoglasiyu v Kazakhstanealternativy net" (eng. No alternative to interethnic harmony in Kazakhstan) //ed. by M. Suzhikov//Monograph. Institute of Philosophy of the National Academy of Sciences, Almaty 1993, 14-15 p.

[3] **Tsvetkov, V.L.**, "Konfliktologiya" (eng.Conflictology). - M.: Shchit-M., 2004. — 176 p.

[4] **Deutsch, M.** (1973) The Resolution of Conflict: Constructive and Destructive Processes. New Haven and London: Yale University Press.

[5] Constitution of the Republic of Kazakhstan, 1995: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000>

[6] Official OECD source: <http://mneguidelines.oecd.org/database/instances/ch0003.htm>

[7] Official OECD source: <http://mneguidelines.oecd.org/database/instances/de0030.htm>

[8] **Suzhikov, M.**, "Napryazhennostiligarmonizatsiya? Razvitiemezhnatsionalnykhotnoshenii" (eng. Tension or harmonization? Development of interethnic relations), Alma-Ata, 1991. –30 p.

ЖОҒАРЫ БІЛІМ БЕРУДІ ЦИФРЛАНДЫРУ: БОЛАШАҒЫ МЕН ТӘУЕКЕЛДЕРІ

АСЕМОВА Р.Д.

аға оқытушы, «Есеп және аудит» ғылымдарының магистрі

КИМ Т.А.

оқытушы, «Қаржы» ғылымдарының магистрі

*Ш.Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз Инновациялық институты,
Тараз қ., Қазақстан*

Аннотация. Информационная революция быстро вошла в жизнь современного общества и коренным образом изменила работу различных сфер его жизни. Цифровизация как одна из основных составляющих информационной революции не только прочно вошла в механизм системы образования, но и коренным образом изменила этот механизм, сущность и характер образования.

Ключевые слова. Инновации, цифровые технологии, трансформация, постмодернизм, пилотное пространство, Цифровые технологии, бенефициары, технология онлайн

Annotation. The information revolution quickly entered the life of modern society and radically changed the functioning of various spheres of its life. Digitalization as one of the main components of the information revolution not only firmly entered the mechanism of the education system, but also radically changed this mechanism, the essence and nature of Education.

Keywords. Innovation, digital, transformation, postmodernism, pilot space, Digital, beneficiaries, technology, online

Егер біз білім беру категориясын классикалық түсіну туралы айтатын болсақ, онда бұл студенттің игеруі керек білім, дағдылар, дағдылар жүйесі, сонымен қатар шығармашылық қызмет тәжірибесі мен әлемге құндылық қатынасы.

Білім басқа қызмет түрлерінен бұрын болады және жеке тұлғаны әлеуметтендіруде де, қоғамның дамуы мен оның ілгерілеуінде де маңызды фактор болып табылады. Қазіргі қоғам өміріндегі оқу орнының рөлі артып келеді. Бірақ білім берудің мазмұны мен формалары нақты тарихи сипатқа ие және дамудың осы кезеңіндегі қоғамның дүниетанымы мен ерекшеліктерін көрсетеді. Бүгінгі қоғамды ақпараттық және постмодернизмдік деп сипаттауға болады. Белгілі менеджмент сарапшысы профессор Питер Вайл мұндай компанияны үнемі қайнап жатқан су қазандығымен салыстырды. Бұл сенімсіздік, тәртіпсіздік және тұрақты хаос сезімін тудырады. Бұл сенімсіздік, тәртіпсіздік және тұрақты хаос сезімін тудырады. Дәл осы болжау мүмкін еместігі мен динамизмінде әлеуметтік доминанттар үнемі өзгеріп отырады, ал ақпарат ағымы адам санасында көшкінге түсіп, постмодернизмдік ақпараттық дәуірдің мәнін құрайды. Ойшылдар бұл әлемді "сұйық" (З.Бауманның анықтамасы бойынша), "қолайсыз" (Э. Гидденс), "қозғалатын топырақ" (Ф. Эмери) деп атайды [1].

Жоғары білім - бұл көптеген аспектіні біріктіретін сала және біздің әлемді цифрландыру нәтижесінде туындайтын өзгерістер жиынтығы.

Осы жолда тиімділікті анықтайтын төрт фактор бар. Олар

- жоғары білім беру процестеріне сандық құралдарды енгізу және сандық кеңістік шешімдерін толығымен пайдалану мүмкіндігі:

- студент жаңа дағдыларды меңгеруі керек, бұл оларға цифрлық дивидендтерлі толық пайдалануға мүмкіндік береді.

- білім беру бағдарламалары дер кезінде жауап беру керек - қоғамдағы және еңбек нарығындағы өзгерістер;

- университеттер дизайн және пилот кеңістігіне айналуы керек - мүмкіндіктерін қамтамасыз етуге бағытталған әлеуметтік реформаларды қоғамда цифрландырудың

артықшылықтарын пайдалану;

- Жаңасын жасау үшін цифрлық құралдарды пайдалану қажет - қолжетімділігі мен сапаны арттыру мақсатында білім беру кеңістіктерінің білім беру қызметтерін көрсету [3].

Қазіргі адам мен маман дұрыс шешім қабылдау үшін тез өзгеретін әлемде жақсы жүре алуы керек. Қазіргі білім берудің міндеті-оны үйрету және заманауи ақпараттық және техникалық құралдардың дағдыларын пайдалану. Дәл осы процестермен цифрландыру тұжырымдамасы байланысты, ол жақында танымал болды және ғылыми және кәсіби ортада кеңінен қолданылады: "сандық экономика", "басқаруды цифрландыру" және т.б. айқын дәлелдерге қарамастан, анық емес цифрландыру тұжырымдамасын егжей-тегжейлі қарастырайық. Бір жағынан, сөздің тар мағынасында цифрландыру көбінесе сандық технологияларды әртүрлі салаларға енгізуді, ақпаратты сандық түрге айналдыруды білдіреді. Білім беру саласында мысал ретінде "Аналогты" жиынтығын, оқытушының қағаз есептерін және түрлі сервистерді электрондық жеке кабинеттерге ауыстыруды немесе әртүрлі ақпаратты біріктіретін компьютерлік жүйелердің арнайы бағдарламаларында деректерді сақтау үшін оқытушының / студенттің / қызметкердің оқу есебін жүргізуден қағаз нұсқасына (немесе кәдімгі файлға) ауысуын келтіруге болады. Бұл жағдайда цифрландыру ұғымы, әдетте, процестерді жеңілдету мен жеделдетумен, сондай-ақ шығындарды төмендетумен байланысты. Сонымен қатар, цифрландыру көбінесе компьютерлендірумен шатастырылады, кейде бұл терминдерді синоним ретінде қолданады. Олар іс жүзінде тығыз байланысты. Олардың арасындағы айырмашылық неде? Негізінен ақпараттық арналардың, ақпараттық инфрақұрылымның сипаты мен сапасының өзгеруімен байланысты компьютерлендіруді жүйелік және функционалды сипаттағы цифрландырудың неғұрлым күрделі процесінің бөлігі ретінде қарастыруға болады. Кез-келген салада цифрландыру адамның алға қойған міндеттерін нәтижені болжау арқылы шешуге көмектеседі. Цифрландырудың қазіргі кезеңінде сөздің қатаң мағынасында көбінесе ақпараттық және компьютерлік технологияларды кеңінен жүйелі қолдану азаяды. Алайда, сандық әдістер, барлық жаңа әдістер сияқты, қолданушыдан сандық дағдыларды қажет ететінін түсіну керек. Бұған ақпараттық технологияларды игеру техникасы ғана емес, сонымен қатар сандық жүйелердің ерекшеліктерін білу, осындай жүйелердің артықшылықтарын пайдалану дағдылары және тіпті цифрландыру процесіне деген эмоционалды компонент кіреді. Әйтпесе, жаңа сандық функционалдылықты пайдалану дағдылары болмаған жағдайда, әсер керісінше болуы мүмкін. Сандық құзыреттілік маманды заманауи технологияларды қолданудың жаңа деңгейіне шығарады. Сөздің кең мағынасында цифрландыру немесе "цифрландыру" (ағылш. Digital-сандық) - бұл әлеуметтік, экономикалық, мәдени ортадағы, ғылым мен білім берудегі өзгерістермен, цифрландырудың қоғамның барлық салаларына енуімен сипатталатын жаһандық процесс. Сонымен бірге, "Цифрлық" қоғамда адамдар сандық құралдарды қолдана біліп қана қоймай, оларды үнемі қолданады, өйткені олар күнделікті өмірімен және жұмысымен тығыз байланысты. Цифрлық әлем кез-келген әрекетті икемді және өте динамикалық жүйелердің жағдайларына бейімдеуі керек, сондықтан бәсекеге қабілетті болуы керек. Осылайша, бүгінгі Цифрландыру - бұл цифрлық технологияларды өмірге енгізу ғана емес, қоғамдық қатынастардың сипатына белсенді әсер ететін қоғамның даму үрдісі. Бұл құбылыс екіұшты. Бұл білім беру саласында айқын көрінеді.

Цифрлық трансформация білім беру кеңістігінде көптеген мүмкіндіктер ашатыны анық. Оларды қарастырайық. Біріншіден, жаңа перспективалар, ең алдымен, білім беру мен оқытудың мазмұнына, оны дамыту жолдарына қатысты. Интернеттің дамуы арқасында оқытушылар мен студенттер үшін ақпараттық кеңістікке, соның ішінде өздігінен білім алуға еркін қолжетімділік бар. Ашық қол жетімділік (немесе ашық қол жетімділік) 20 ғасырдың аяғында ғылыми басылымдардағы монополияларға балама ретінде пайда болды. Тегін қол жетімділік дегеніміз-әр қолданушы үшін ғылыми басылымдар мен оқу әдебиеттерінің толық мәтіндеріне шексіз ақысыз қол жетімділік. Бұл ақпарат тұтынушыда оқу, көшіру, зерттеу ақпаратын тарату және оны заңмен қарастырылған басқа мақсаттарда

пайдалануға техникалық, қаржылық немесе заңды шектеулер жоқ дегенді білдіреді.

Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2019 жылғы 20 желтоқсандағы №949 қаулысына сәйкес "Цифрлық Қазақстан" мемлекеттік бағдарламасының (бұдан әрі – Бағдарлама) мақсаттары орта мерзімді перспективада Қазақстан Республикасы экономикасының даму қарқынын жеделдету және цифрлық технологияларды пайдалану есебінен халықтың өмір сүру сапасын жақсарту, сондай-ақ ұзақ мерзімді перспективада Қазақстанның экономикасын болашақтың цифрлық экономикасын құруды қамтамасыз ететін түбегейлі жаңа даму траекториясына көшіруге жағдай жасау болып табылады.

Осы мақсатқа қол жеткізу дамудың екі бағыты бойынша жүруді білдіреді:

"Қазіргі экономиканы цифрландыру" - нақты сектордағы нақты жобалардан тұратын прагматикалық бастауды қамтамасыз ету, экономиканың қазіргі салаларын, мемлекеттік құрылымдарды цифрландыру және оларды технологиялық қайта жабдықтау жобаларын іске қосу және цифрлық инфрақұрылымды дамыту.

"Болашақтың цифрлық индустриясын құру" - адами капиталды дамыту деңгейін көтеру, инновациялық даму институттарын құру және жалпы алғанда, цифрлық экожүйені қарқынды дамыту есебінен ұзақ мерзімді орнықтылықты қамтамасыз ету, елдің цифрлық трансформациялауды іске қосу.

2018-2022 жылдар кезеңінде іске асырылатын Бағдарлама еліміздің флагмандық салаларын технологиялық жаңғыртуға қосымша серпін беруді қамтамасыз етеді және еңбек өнімділігінің ауқымды және ұзақ мерзімді өсуіне жағдай жасайды.

Бағдарламаны іске асырудың бес негізгі бағыты төмендегідей:

1. "Экономика салаларын цифрландыру" - еңбек өнімділігін арттыруға және капиталдандырудың өсуіне алып келетін озық технологиялар мен мүмкіндіктерді пайдалана отырып, Қазақстан Республикасы экономикасының дәстүрлі салаларын түрлендіру бағыты.

2. "Цифрлық мемлекетке көшу" - қажеттіліктерін күні бұрын біліп халық пен бизнеске қызмет көрсету инфрақұрылымы ретінде мемлекеттің функцияларын түрлендіру бағыты.

3. "Цифрлық Жібек жолын іске асыру" – ішкі контур үшін де, Қазақстан Республикасының транзиттік әлеуетін іске асыру үшін деректерді берудің, сақтаудың және өңдеудің жылдамдығы жоғары және қорғалған инфрақұрылымын дамыту бағыты.

4. "Адами капиталды дамыту" – жаңа жағдайға - білім экономикасына көшуді қамтамасыз ету үшін креативті қоғам деп аталатынды құруды қамтитын түрлендіру бағыты.

5. "Инновациялық экожүйені құру" – бизнес, ғылыми сала және мемлекет арасындағы орнықты көлденең байланыстармен технологиялық кәсіпкерлік пен инновацияны дамыту үшін жағдай жасау бағыты. Мемлекет инновацияларды өндіріске шығаруға, бейімдеуге және енгізуге қабілетті экожүйе катализаторы ретінде әрекет етеді.

Көрсетілген бес бағыттың шеңберінде 17 бастама мен 100-ден астам іс-шара қалыптастырылды, оларды іске асырудан түсетін қайтарылымды алдағы жылдардың ішінде айқын көруге болады, сондай-ақ болашақ экономикасының жаңа саласы ретінде цифрлық секторды қалыптастыруға негіз болатын іс-шаралардың негізгі нәтижесін келесі онжылдықтан байқауға болады.

Бағдарламаны іске асыру республикалық бюджет қаражатынан 109 млрд. теңге көлемінде қаржыландыру тартуды болжайды. Сондай-ақ квазимемлекеттік сектор субъектілерінің 169 млрд. теңгеден астам қаражатын тарту күтілуде.

Бағдарламаны іске асыру бенефициарлары Қазақстан Республикасының барлық халқы, бизнес және мемлекеттік органдары болады, өйткені ол өмірдің барлық салаларына әсер етеді және мемлекеттің әрбір азаматы мен тұрғынының өмір сүру деңгейін арттыруға бағытталған. Бағдарлама жұмыспен қамту құрылымында елеулі өзгерістерге әкеледі - атап айтқанда, 2022 жылға қарай цифрландыру есебінен 300 жұмыс орны құрылады.

Қазақстан экономикасын цифрландырудың қазіргі орташа деңгейі бүгінгі күні кедергі болмайды, бірақ дамуға сапалы серпіліс жасау мүмкіндік, бұл елімізді әлемдік аренада бірінші орынға шығаруға мүмкіндік береді. Ол үшін осы Бағдарламада сипатталған бес

бағыт бойынша және оған қосымшада аталған іс-шаралар шеңберінде шаралар кешенін және жүйелі жұмыстар қабылдау болжанады. Іс-шаралар тізбесі жаңартылып отырады [3].

Жаңа технологиялар электронды оқулықтарды, білім беру мекемелерінің веб-сайттарында жарияланған электронды білім беру ресурстарын және сандық түрде ғана емес, сонымен қатар пән мазмұнын біртіндеп оқыту мен игерудің жолын анықтайтын компьютерлік білім беру бағдарламаларын автоматты түрде басқаруға мүмкіндік береді: мысалы, сіз келесі бөлімді жеткілікті деңгейге дейін меңгермей-ақ оқи алмайсыз. алдыңғы бөлімнің материалы. Мұндай электронды тәртіптік курстардың алуан түрлі мүмкіндіктері бар және оқу бейнелері арқылы материалды түсінікті етеді, сонымен қатар тындаушыларды белгілі ғалымдардың видео дәрістері мен таныстырады [4].

Бір жағынан, инновациялық технологияларды енгізу міндетті түрде оқыту мен оқыту әдістерін өзгертуді талап етеді, ал екінші жағынан, көптеген әлеуметтік тәжірибелер мен гуманитарлық-демократиялық бастамаларды цифрлық трансформация процестері қолдауы мүмкін. Соңғысы-цифрландырудың ең құнды активі. Осылайша, инклюзивті білім беру мүмкіндіктері әртүрлі, соның ішінде ерекше, білім беру қажеттіліктерін қанағаттандыру және оқушылардың жеке мүмкіндіктерін ескере отырып кеңейтіледі. Цифрлық технологияларды енгізу оқытудың мазмұны мен әдістерінің дамуына ғана емес, сонымен қатар бүкіл оқытуды ұйымдастыруға түбегейлі әсер етеді. Цифрландыру білім берудің неғұрлым икемді жүйесін қалыптастыруға - жеке білім беру және кәсіптік жол картасын жасауға ықпал етуге, сондай-ақ басқару рәсімдерін неғұрлым ашық және реинжинирингке жататын етуге тиіс.

Жоғары білім - бұл ең алдымен жоғары зияткерлік және мәдени құндылықтарды дамыту, жаһандық проблемалардың шиеленісуі жағдайында маманға қажет зияткерлік бағажды байыту екенін есте ұстаған жөн. Білім беруді цифрландыру, әрине, жақсы, бірақ айта кету керек, онлайн курстар кез-келген университетте білім алудың міндетті бөлігі болуы керек, бірақ олар дәстүрлі білімді толығымен алмастыра алмайды. Интернеттегі оқыту екінші және одан кейінгі жоғары білім алу үшін қолайлы [5].

Әдебиеттер:

- [1] [https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/gidd/]
- [2] [https://www.vstu.ru/nauka/izdaniya/doi/10.35211_2500-2635-2020-3-43-85-92.pdf]
- [3] [<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1700000827>]
- [4] **Бидайбеков, Е.Ы.** Білімді ақпараттандыру және оқыту мәселелері: /Авторлар ұжымы: Е.Ы. Бидайбеков, В.В. Гриншкун, Г.Б. Камалова, Д.Н. Исабаева, Б.Ғ. Бостанов/ Оқулық. – Алматы, 2014. – 352 б.
- [5] [<http://startinfo.kz/buisness/elektrik-oqyluk/>]

ТРАНСФОРМАЦИЯ ЭКОНОМИКИ КАЗАХСТАНА В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛЬНОГО КРИЗИСА

ӘШРАЛИЕВА Д.М.

магистр экономических наук, преподаватель кафедры «Финансы и учет»

АЙТБАЕВА Д.Т.

магистр экономических наук, преподаватель кафедры «Финансы и учет»

*Международный Таразский Инновационный Институт имени Шерхана Муртазы,
г.Тараз, Казахстан*

Аңдатпа. Мақалада жаһандық дағдарыс жағдайында Қазақстан экономикасының трансформациясы қарастырылған. Қазақстан экономикасының трансформациясы институционалдық базаны нығайтумен және бизнесті құқықтық қорғау деңгейін арттырумен де тығыз байланысты. Бизнес-ахуалды жақсарту, әкімшілік рәсімдерді жеңілдету, сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес және ашық ойын ережелерін құру инвестицияларды тартуға ықпал етеді, кәсіпкерлік белсенділікті ынталандырады және экономиканың дамуына ықпал етеді.

Кілт сөздер. цифрлық экономика, трансформация, инновациялық даму, Экономика ресурстары

Annotation. The article discusses the transformation of the economy of Kazakhstan in the context of the global crisis. The transformation of Kazakhstan's economy is also inextricably linked with strengthening the institutional framework and increasing the level of legal protection of business. Improving the business climate, simplifying administrative procedures, fighting corruption and creating transparent rules of the game help attract investment, stimulate entrepreneurial activity and contribute to the development of the economy.

Keywords. digital economy, transformation, innovative development, economic resources

Казахстан является страной, которая активно осуществляет трансформацию своей экономики с целью достижения устойчивого и инновационного развития. В условиях глобальных вызовов и изменений, таких как кризисы и изменения в мировой экономике, Казахстан стремится к диверсификации своей экономики, развитию нефтегазового сектора и повышению качества жизни своих граждан.

Одним из основных направлений трансформации экономики Казахстана является диверсификация экономики. Казахстан стремится снизить зависимость от нефтегазового сектора и развить другие промышленные отрасли, такие как сельское хозяйство, туризм, информационные технологии и инновации. Это помогает стране снизить уязвимость перед колебаниями цен на нефть и газ и создать более устойчивую экономическую основу.

В рамках трансформации экономики, Казахстан также активно развивает нефтегазовый сектор. Страна обладает значительными запасами нефти и газа, и эти ресурсы играют важную роль в экономике Казахстана. Однако, страна также стремится к развитию альтернативных источников энергии, таких как возобновляемая энергетика, с целью увеличения энергетической независимости и снижения выбросов парниковых газов.

Казахстан является, пожалуй, чемпионом среди стран пост-советского пространства по количеству и качеству реформ за годы независимости. Казахстан проводит структурные, институциональные, социальные реформы в соответствии с теми вызовами и задачами, которые встают перед страной на конкретном историческом этапе, что привело к непрерывному экономическому росту за последние 30 лет, созданию модели устойчивой экономики[1].

Повышение качества жизни граждан также является важным аспектом трансформации экономики Казахстана. Страна стремится развивать социальные

программы, образование и здравоохранение, чтобы обеспечить достойные условия жизни своих граждан. Также акцент делается на развитии инфраструктуры, транспортной сети и доступности общественных услуг[1].

Одной из ключевых стратегий трансформации экономики Казахстана является развитие цифровой экономики. Страна активно инвестирует в информационные технологии, развитие цифровой инфраструктуры и стимулирование инноваций. Цифровая экономика включает в себя различные аспекты, такие как электронная коммерция, цифровые платформы, облачные вычисления, большие данные, искусственный интеллект и другие цифровые технологии. Развитие цифровой экономики способствует повышению производительности, инновационности и конкурентоспособности различных отраслей экономики.

Одной из стратегий развития цифровой экономики Казахстана является создание цифровых хабов и технопарков, где компании и стартапы могут развивать и внедрять новые цифровые решения. Такие инкубационные центры предоставляют инфраструктуру, экспертную поддержку, доступ к финансированию и возможность для обмена знаниями и опытом.

Трансформация экономики Казахстана также неразрывно связана с укреплением институциональной базы и повышением уровня правовой защиты бизнеса. Улучшение бизнес-климата, упрощение административных процедур, борьба с коррупцией и создание прозрачных правил игры способствуют привлечению инвестиций, стимулируют предпринимательскую активность и способствуют развитию экономики.

Трансформация экономики Казахстана в условиях глобального кризиса также требует укрепления международного сотрудничества. Казахстан активно развивает партнерские отношения с другими странами, участвует в международных экономических и торговых блоках, поддерживает взаимовыгодные торговые отношения и привлекает иностранных инвесторов. Это способствует расширению экономических возможностей, обмену технологиями и опытом, а также привлечению новых источников капитала[2].

Диверсификация экономики, развитие нефтегазового сектора, повышение качества жизни граждан, развитие цифровой экономики, укрепление институциональной базы и укрепление международного сотрудничества - все эти аспекты являются важными элементами трансформации экономики Казахстана в условиях глобального кризиса.

Однако, следует отметить, что каждая страна имеет свои особенности и вызовы, поэтому успешная трансформация экономики Казахстана требует постоянного мониторинга ситуации, гибкости и адаптации стратегий к изменяющимся условиям. Ключевыми факторами успеха являются эффективное управление реформами, прозрачность, участие всех заинтересованных сторон и мобилизация ресурсов для реализации планов.

Трансформация экономики Казахстана в условиях глобального кризиса представляет собой сложную, но необходимую задачу для обеспечения устойчивого и устойчивого развития страны. Успех в этом направлении будет способствовать укреплению экономической основы, снижению зависимости от отдельных отраслей, повышению уровня жизни населения и укреплению позиции Казахстана на международной арене.

Трансформация экономики в условиях глобального кризиса является необходимой мерой для адаптации и восстановления. Кризисные периоды создают вызовы, но также открывают возможности для переосмысления и перестройки экономических моделей. Ниже представлены некоторые ключевые аспекты трансформации экономики в условиях глобального кризиса:

1. Диверсификация экономики: Одним из основных факторов успешной трансформации экономики в кризисных условиях является диверсификация. Разнообразие отраслей и источников дохода помогает снизить зависимость от уязвимых секторов и смягчает воздействие кризисных факторов. Это может включать развитие новых отраслей, поиск новых рынков, стимулирование инноваций и развитие предпринимательства.

2. Поддержка малого и среднего бизнеса: Малый и средний бизнес играют важную роль в экономическом развитии и создании рабочих мест. В условиях кризиса правительства должны предоставлять поддержку этому сектору, включая доступ к финансированию, налоговые льготы, консультационные услуги и программы развития навыков. Это помогает стимулировать предпринимательство, создание новых рабочих мест и повышение устойчивости экономики.

3. Привлечение иностранных инвестиций: Иностранные инвестиции могут быть важным источником капитала, технологий и экспертизы в период кризиса. Правительства должны создавать благоприятную инвестиционную среду, предоставлять инвестиционные стимулы, обеспечивать юридическую защиту иностранных инвесторов, а также активно продвигать свою страну на международном рынке инвестиций.

4. Развитие цифровой экономики: Цифровая экономика представляет собой мощный инструмент для трансформации экономики в условиях кризиса [3].

Глобальный кризис, такой как финансовый кризис или пандемия COVID-19, представляет серьезные вызовы для экономики Казахстана. В условиях нестабильности и ограничений, страна сталкивается с необходимостью адаптироваться к новой реальности и преобразовывать свою экономику для обеспечения устойчивости и роста. В этой статье мы рассмотрим основные аспекты трансформации экономики Казахстана в условиях глобального кризиса.

1. Диверсификация экономики: Одной из ключевых стратегий трансформации экономики Казахстана является диверсификация. Сокращение зависимости от определенных секторов, таких как нефтегазовая промышленность, и развитие несырьевых отраслей помогут уменьшить риски и повысить устойчивость экономики в периоды кризиса. Казахстан может сосредоточиться на развитии промышленности, туризма, информационных технологий, аграрного сектора и других потенциально прибыльных отраслей.

2. Поддержка малого и среднего бизнеса: В условиях кризиса, малые и средние предприятия являются двигателем экономики и создают рабочие места. Правительство Казахстана может предоставить дополнительные меры поддержки, такие как льготные кредиты, субсидии, налоговые льготы и обучение, чтобы помочь малому и среднему бизнесу выжить и процветать в периоды экономической нестабильности.

3. Привлечение иностранных инвестиций: Привлечение иностранных инвестиций является важным фактором для трансформации экономики Казахстана в условиях кризиса. Правительство может проводить мероприятия по привлечению иностранных инвесторов.

Трансформация экономики Казахстана в условиях глобального кризиса требует широкого спектра мер, которые включают диверсификацию, поддержку малого бизнеса, привлечение иностранных инвестиций, развитие цифровой экономики, развитие человеческого капитала и укрепление экономической инфраструктуры. Комплексное и систематическое внедрение этих мер поможет Казахстану адаптироваться к условиям кризиса, сократить зависимость от отдельных секторов и создать устойчивую экономическую базу для будущего роста.

Важно отметить, что успешная трансформация экономики Казахстана в условиях глобального кризиса требует согласованных действий со стороны правительства, бизнес-сектора и общества в целом. Это включает в себя разработку и реализацию эффективных стратегий, создание благоприятной инвестиционной среды, обучение и поддержку предпринимателей, а также стимулирование инноваций и развития технологий.

Трансформация экономики Казахстана в период кризиса является сложной задачей, но при правильной стратегии и решительных действиях страна может использовать вызовы для достижения устойчивого и диверсифицированного роста. Ключевым фактором успеха будет гибкость, инновационность и стремление к постоянному развитию, чтобы адаптироваться к меняющимся условиям и использовать возможности, которые предоставляет глобальный кризис [4].

В заключение, трансформация экономики Казахстана в условиях глобального кризиса является сложной и многогранной задачей. Важно разрабатывать и реализовывать комплексные стратегии, учитывать особенности и потенциал страны, а также активно вовлекать государственные и частные секторы, международные организации и экспертов для содействия успешной реализации трансформационных мероприятий.

Литература:

[1] **Ashenev, M.Zh.** Кризису вопреки: трансформация экономики Казахстана в условиях глобального кризиса. Вестник КазНУ. Серия историческая, [S.1.], v. 80, n. 1, p. 152-161, jan. 2020. ISSN 2617-8893. <https://bulletin-history.kaznu.kz/index.php/1-history/article/view/700/530>

[2] «Трансформация экономики Казахстана». Астана: Типография «IndigoPrint», 2019. - 368 с.

[3] Реформы в Казахстане: успехи, задачи и перспективы, <https://www.oecd.org/eurasia/countries/Eurasia-Reforming-Kazakhstan-Progress-Challenges-Opport.pdf>

[4] До и после: как Казахстан пришел к современной рыночной экономике?, <https://kz.kursiv.media/2019-03-27/do-i-posle-kak-kazakhstan-prishel-k-sovremennoy-rynochnoy-ekonomike/>

КӘСІПОРЫННЫҢ НЕГІЗГІ КАПИТАЛЫНА САЛЫНҒАН ШЕТЕЛДІК ИНВЕСТИЦИЯНЫҢ РОЛІ

УРИСТЕНБЕКОВА Б.

*Ш.Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз Инновациялық Институтының
«Қаржы және есеп» кафедрасының доценті, экономика ғылымдарының кандидаты
Тараз қ., Қазақстан,*

Аннотация. В данной статье рассматривается роль и значение иностранных инвестиций в основном капитал в целях стабилизации финансового состояния предприятия и формирование его инвестиционной политики как основного фактора повышения эффективности в реконструкции производственных мощностей.

Ключевые слова. глобальная экономика, инвестиции, основной капитал, внешние инвестиции, внутренние инвестиции, предприятие, новая экономика, иностранные инвесторы.

Annotation. This article discusses the role and importance of foreign investment in fixed assets in order to stabilize the financial condition of the enterprise and the formation of its investment policy as the main factor in increasing efficiency in the reconstruction of production capacities.

Keywords. global economy, investment, fixed capital, foreign investment, domestic investment, enterprise, new economy, foreign investors.

Қазіргі кезеңде жаһандық экономикалық жүйенің дамуына байланысты, сондай-ақ, Қазақстанның мемлекеттік тәуелсіздік алуы және ашық нарықтық экономиканы қалыптастыруымен байланысты шетелдік инвестиция объективті қажеттілікке айналып отыр. Өтпелі кезеңде экономикалық өрлеу мен нарықтық реформаларды қаржыландыру үшін елдің ішкі қорланымдарының жеткіліксіздігі себепті шетелдік инвестицияның рөлі мен мәні арта түсті.

Қазақстан тәуелсіздік алған күннен бастап өзінің экономикалық жағдайын тұрақтандыру, ішкі экономикалық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мақсатында инвестицияларды тарту жөніндегі саясатты белсенді түрде жүзеге асырды.

Шетел капиталының ұлттық экономикаға тартылуы елдің өндіріс базасын тұрақты түрде жетілдіруге және оның өндірістік әлеуетін артыруға көмектеседі және шетел фирмалары жаңа өндірістік кәсіпорындарды ашумен қатар өздерінің өндірісті ұйымдастыру тәжірибесін де ала келеді.

Шеттен елге келетін инвестициялардың қай салаға және қай өңірге қажеттілігін анықтау, нарықтық сұранысқа байланысты талдау арқылы шетелдік инвесторлардың өздерінің және отандық мамандандырылған әлеуметтік ұйымдардың берген бағаларына сәйкес анықталады.

Отандық және шетелдік мамандардың бағалауы бойынша, инвесторларды ең алдымен мынадай факторлар алыстатады:

- еркін экономикалық аймақтардың елдегі жеткіліксіз саны;
- заңнамалық базаның тұрақсыздығы;
- инвестициялық жобалар үшін елдегі қаржыландырудың жоқтығы;
- іскерлік ақпарат нарығының дамуының жеткіліксіздігі;
- көліктік инфрақұрылымның даму деңгейінің төмендегі.

Шетел инвестицияларын тарту мен қолдау стратегиясын жүзеге асыруда, тәуелсіз мемлекеттердің саяси және экономикалық қызығушылықтарын ескере отырып, шетел инвестицияларының табысты және тиімді нысандарын таңдап алу бүгінгі таңда маңызды мәнге ие болып отыр [1,б.6]

Нәтижесінде шетелдік инвестициялау көмегімен Қазақстанда дағдарысты тежеуге, экономиканы қаржылық тұрақтандыруға мүмкіндік құрды және тапшылықпен күрес, құрылымдық қайта құрулар, экономиканың технологиялық және басқарушылық сияқты

макроэкономикалық сипаттағы стратегиялық және тактикалық міндеттерді шешуге ықпалын тигізді. Яғни, осындай факторлар сыртқы капиталдық салымдарды тарту және пайдалану маңыздылығын дәлелдейді.

Республикаға шетел инвестицияларын тартудың негізгі нысаны бірлескен кәсіпорындар (БК) мен 100% шетел капиталы бар еншілес кәсіпорындар болғаны белгілі.

1-кесте – 2020-2021 жж. Қазақстан Республикасының кәсіпорындарының дамуына үлестерін қосып инвестиция салған шетел мемлекеттері [3]

№	Мемлекеттердің аты	Инвестиция көлемі млрд тг				Абсолюттік ауытқуы +,-	Өсім қарқыны, %
		2020 жыл	Үлесі, %	2021 жыл	Үлесі, %		
1	Нидерланд	3105,0	45,9	2295,0	27,8	-810,0	74,0
2	АҚШ	990,0	13,7	1260,0	14,5	270,0	127,7
3	Швейцария	765,0	10,6	1170,0	14,1	405,0	152,3
4	Ресей	495,0	6,8	855,0	9,8	360,0	172,7
5	Қытай	432,0	6,0	810,0	9,8	378,0	187,5
6	Белгия	355,9	4,9	477,0	5,8	121,1	134,0
7	Ұлыбритания	386,5	5,3	459,0	5,5	63,5	118,7
8	Оңтүстік корейя	208,8	2,9	362,4	4,4	153,9	173,5
9	Түркия	163,3	2,3	305,7	3,4	141,3	187,2
10	Франция	311,8	4,3	271,3	3,3	-40,8	87,0
	Барлығы	7213,3	100,0	8265,4	100,0	1052,1	114,6

1 кестенің мәліметінен шет мемлекеттерінің Республикамыздың кәсіпорындарына салынған жалпы инвестицияның көлемі 2021 жылы 8265,4 млрд теңге болып, өткен жылмен салыстырғанда 1052,1 млрд теңгеге немесе 14,6 пайызға (114,6% -100%) жоғарылаған. Оның ішінде инвестиция салудан ең жоғарғы көрсеткішті Нидерланд мемлекеті алып отыр, 2021жылы оның үлесі жалпы инвестицияның 27,8 пайызын құраған, бірақ 2020 жылмен салыстырғанда 810,0млрд теңгеге төмендегені байқалады.

Одан кейін АҚШ-тың үлесі 14,5 пайыз болып, сомасы жағынан 270,0 млрд теңгеге жоғарылап 1260,0 млрд теңгені құраған, ал Швейцария мемлекетінің үлесі 14,1 пайыз болып өткен жылмен салыстырғанда инвестицияның көлемі 405,0 млрд теңгеге жоғарылаған. Сонымен қатар Ресей, Қытай, Белгия мемлекеттерінің де салған инвестицияларының көлемі өсіп келе жатқаны байқалады.

Осыған қарамастан кәсіпорын деңгейінде негізгі капиталдың моральды және физикалық тұрғыда тозу деңгейі жалпы халық шаруашылық бойынша 35,7%, оның ішінде өнеркәсіпте — 41,2%, электр энергетикасында — 21,1%, қара металлургияда — 48,9%, құрылыс материалдары өнеркәсібінде — 45,5% құрады. Сондықтан құрал- жабдықтар мен технологиялар түріндегі капиталдың ескіруінің нәтижесінде, еңбек өнімділігінің деңгейі мен капиталдың қайтарылу төмендігі қалыптасты [4. 29б.].

Осыған байланысты мемлекет кәсіпорынның өндірістік күштерін қайта жаңарту мақсатында, инвестициялардың тиімділігін арттырудың негізгі фактор ретінде өзінің инвестициялық саясатын тиімді қалыптастыра отырып, қарастыруды алға қойды. Себебі қазіргі кезде экономиканың шығындық сипатына әкелетін өндірістік күштер жүйесінің бәсекеге қабілетті болмауына сәйкес және қажетті өсу әлеуеті жоқ болғандықтан ғылыми-техникалық үдерістен кеш қалуына әсер етті.

Өндірістік кәсіпорындарды инвестициялауда бөлінбеген қаржының нәтижесінде негізгі капиталдың жаңару деңгейінің қысқаруына алып келді, осының нәтижесінде негізгі капиталдың табиғи және сапалық тозуы жоғарылап тұрақты экономикалық өсімге әкелмейтіні белгілі болды. Сол себептен елімізде қабылданған үдемелі индустриалды-инновациялық даму бағдарламасына сай алдағы уақытта тұрақты экономикалық өсімнің әлеуетін айқындайтын көрсеткіш – негізгі капиталға жасалатын инвестициялар деп

айқындалды. Осыдан 2022 жылы негізгі капиталға жасалған инвестиция көлемі 3936,1 млрд. теңгені құрады, бұл 2021 жылғы көрсеткішпен салыстырғанда 5,6%-ға артық.

Негізгі капиталға жасалған инвестициялардың басым бөлігін, яғни 44,3%-н қазақстандық жеке меншік нысандағы жеке қожалықтар жасаған. Шетелдік инвестиция көлемі – 36,1%. Мемлекеттік сектордың салымдардағы үлесі –25,6%. Берілген мәліметтерден елімізде кәсіпорындардың қаржылық жағдайын тұрақтандыруға бағытталаған, негізгі капиталды инвестициялауда арнайы бағдарламаларды құру арқылы, олардың дамуын қамтамасыз ете бастағаны байқалады. Оны ҚР аймақтарын дамыту бойынша белгіленген бағдарламалардың жүзеге асуынан көруге болады.

Мемлекеттің кәсіпорындардың негізгі капиталына салынған инвестиция екі ішкі немесе сыртқы көзден болуы мүмкін, оларды меншікті (ішкі) және тартылған (сыртқы) деп те атайды.

Инвестицияның ішкі көзі – бұл кәсіпорынның құрал-жабдықтарды, машиналарды, авторлық құқықтарды сатып алуы және өз қаражатына қажетті ғимараттарын салуы, яғни бұл ақша көбінесе кәсіпорынның пайдасынан немесе амортизациялық қорынан алынады.

Кәсіпорын үшін ішкі инвестициялар ең тиімді болып саналады, себебі кәсіпорынның қарыздық жүктемесі өспейді және бұл ақшаны кез келген жолмен шығаруға болады, бірақ тәжірибеде кәсіпорынның негізгі капиталға инвестициялау кезінде тек өз қаражатын пайдаланатын жағдайлар сирек кездеседі, себебі негізінен жалданушыларды пайдаланады.

Сыртқы (тартылған) инвестициялар – бұл кәсіпорынның негізгі капиталға инвестициялауды үшін үшінші заңды және жеке тұлғалардан алатын қаражаты, яғни бұл банктен алынған несиелері де, ұйымдар мен жеке тұлғалардың несиелері де, мемлекеттен тартылған қаражаттар да болуы мүмкін. Инвестициялар деңгейі компанияның ұзақ мерзімді міндеттемелерінен және оның меншікті капиталынан асып кетуіне жол бермеу керек. Кәсіпорын басшылығы әрқашан белгілі бір инвестиция шегін сақтауы керек, бұл жағдайда тәуекелі ең аз болғандықтан негізгі капиталға салынған ақшаның өзін ақтамауы мүмкін. Сондықтан түскен инвестицияның құрылымына, көлеміне және қай салаға салу тиімді болуын қадағалап талдау жүргізіп отыру қажет.

Жаңа экономикаға өту жағдайында талдаудың мақсаты негізгі қорлардың жаңару деңгейін, қозғалысын, тозуына байланысты істен шығуын, түсімін дұрыс және уақытылы қадағалау, пайдалану жерлері бойынша бар болуын және сақталуын бақылау, негізгі қорлардың моральды және физикалық тозуын уақытылы және дәл есептеу, сонымен қатар оның есепте дұрыс айқындалуын қадағалау, тұрып қалған құрал-жабдықтарды жөндеуге кеткен шығындарды анықтау арқылы, осы мақсатқа бөлінген қаржыларды тиімді пайдалануды басқару, машиналардың, құрал-жабдықтардың, көлік құралдарының және басқа да объектілердің қуаттылығын жоғарылату үшін ішкі резервтерді табу, сонымен қатар өнім шығарудың өнімділігін жоғарылату үшін өндірістік объектілерді қосымша пайдалану, негізгі қорлардың пайдаланбайтын, артық объектілерін істен шығару, кәсіпорын басшысын есептеу техника құралдары базасында есептеп шығару жұмыстарын автоматтандыру жолымен негізгі қорлардың жағдайы туралы қажетті ақпаратпен оперативті қамтамасыз ету.

Қандай да болмасын негізгі капиталдың өндірістің тиімділігін арттырудағы маңызды факторы болып есептеледі, себебі олардың тиімді жаңа техниканы және технологияны пайдалану кәсіпорынның шаурашылық қызметінің қаржылық нәтижесінің жоғарылауына тікелей әсерін тигізеді.

Нарықтық экономика негізгі қорларды тиімді пайдалану арқылы еңбек ресурстарын өндірістің барлық материалды-құндық факторлары ретінде және өнімділікті жоғарылату резервтері ретінде тұрақты іздеуді қажет етеді.

Әлемдік экономикадағы Қазақстанның интеграциялық қозғалысы жыл өткен сайын артып келеді. Мәселен, 2011 жылы шетелдік инвесторлармен 16 келісім – шарт жасалып, 817 млн. АҚШ доллары көлеміндегі капитал ел экономикасына араласты десек, 2021 жылы бұл көрсеткіш 7,6 есеге өскен. Шетел алпауыттарының Қазақстан бюджетінің жыртығын

жамауға себін тигізуі ел экономикасына шетелдік инвестицияны тартудың халықаралық нормаларына сәйкестендіруге, яғни жетілген ұлттық заңнаманың жемісін көруге болатынына үміт ұялатады, сонымен қатар ел өнеркәсібінің өркен жаюына бағыттталып жатқан шетелдік инвестицияның жалпы көрсеткіші капиталдың 31 пайызын құрап отырғаны белгілі.

Кәсіпорынның цифрлық бағытта дамуы технологиялық прогресске, өнім сапасының жоғарылауына және тауарлар мен қызметтердің сапасын жақсартуға әкеледі және әлеуметтік салада адамдардың көп бөлігіне қоғамдық игіліктерді – үймен қамтамасыз етілуге, білім алуға, емделуге мүмкіндік алады, сондықтан цифрлық инвестицияны тарту арқылы оның қаржылық жағдайын жоғарылатуға болады. Цифрландыру инвестиция үшін тығыз байланысты және маңызды, ал инвестиция өз кезегінде цифрлық экономикадан маңызды кері байланысқа ие және оның дамуы үшін өте маңызды. Осы саладағы барлық елдердің дамуы және дамушы елдердің жаһандық цифрлық экономикаға қатысуы, атап айтқанда, тұрақты және директивті инвестициялық саясатты қажет етеді, осылайша тұйық шеңбер алынады.

Қорытындылай келе шетелдік инвесторлар мен зерттеу ұйымдарының пікірлеріне сәйкес қазіргі кездегі мемлекеттің шетелдік және жергілікті инвестицияларды тарту жөніндегі жүргізіп отырған жұмыстарының тиімділігі әлі де болса жеткіліксіз және жүйелі жүргізілмеген, елдің экономикалық мүдделерін халықаралық капитал нарығына өту үшін мамандандырылған орган құру арқылы мемлекетке инвестицияларды тарту бойынша әрекеттерін ұйымдастыруды жақсартуды және мемлекеттің күшін шоғырландыруды талап етеді.

Әдебиеттер:

- [1] **Исаев, I.** Халықстратегиялық инвестор болу керек // 25.05. 2017.
- [2] **Сейітказиева, А.М.,** Байкадамова А.Б., Сариева Ж.И. Институционная деятельность предприятия.- Экономика, 2018.
- [3] Экономикалық даму: экономиканың нақты секторы. ҚР Ұлттық Банкінің жылдық есебі. 2022жыл.
- [4] **Сабден, О.** Бәсекелестік экономика, Оқу құралы - Алматы:Экономика институты, 2007-465б.

РАЗВИТИЕ БУХГАЛТЕРСКОГО И НАЛОГОВОГО УЧЕТА В УСЛОВИЯХ НОВОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО КУРСА

ТУЛЕЕВА Г.Т.

Старший преподаватель, магистр экономических наук

ЕРГАСHEVA И.Б.

Студент 1-курса

Таразский Региональный Университет имени М.Х.Дулати, г.Тараз, Казахстан

Аннотация. Бұл мақалада бухгалтерлік есеп пен салықтық есепті интеграциялау мәселелері, салықтық есепке алу элементтерін ұйымдағы Қолданыстағы бухгалтерлік есеп жүйесімен байланыстырудың орындылығы қарастырылады. Ұйымдар бухгалтерлік есеп пен салық есебін жақындастыру мүмкіндіктерін іздейді, ал бұл мүмкін емес жерлерде жеке аналитикалық шоттарды енгізеді және бухгалтерлік есеп регистрлерінде қосымша мәліметтерді пайдаланады. Бухгалтерлік есеп сапасын арттыру және пайдаға салық салудың еңбек сыйымдылығын төмендету бухгалтерлік есеп пен қаржылық есептіліктің заң шығарушы бөлімімен байланысты.

Кілт сөздер. бухгалтерлік есеп, қаржылық есептілік, салықтық есеп, салықтық есеп, салықтық бақылау

Annotation. This article discusses the problems of integration of accounting and tax accounting, the feasibility of combining elements of tax accounting with the accounting system operating in the organization. Organizations are looking for opportunities to bring accounting and tax accounting closer together, and where this is not possible, they introduce separate analytical accounts and use additional details in accounting registers. Improving the quality of accounting and reducing the complexity of profit taxation are due to the legislative department of accounting and financial reporting.

Keywords. accounting, financial reporting, tax accounting, tax reporting, tax control

При осуществлении контроля расчетов с бюджетом основным источником информационного обеспечения выступает учетная система хозяйствующего субъекта. Если для проверки налога на добавленную стоимость используются предусмотренные законодательством регистры налогового учета: книги продаж и покупок, данные которых сверяются с регистрами бухгалтерского учета и с декларацией, то при проверке корпоративного подоходного налога (налога на прибыль) аудитор сталкивается с различными ситуациями.

Налоговым Кодексом Республики Казахстан предусмотрена система организации налогового учета в следующих вариантах: использование данных из регистров бухгалтерского учета (это возможно при полном совпадении данных бухгалтерского и налогового учета; введение дополнительных реквизитов в регистры бухгалтерского учета (если в регистрах бухгалтерского учета содержится недостаточно информации для заполнения декларации); ведение самостоятельных регистров налогового учета. Большинство организаций используют второй вариант, по возможности сближая бухгалтерский и налоговый учет, а там, где это невозможно вводят отдельные аналитические счета и используют дополнительные реквизиты в регистрах бухгалтерского учета. Аудиторы и должны оценить эффективность такой организации налогового учета [1].

Информация бухгалтерского учета, генерированная в соответствии с такими требованиями, не полностью удовлетворяет фискальные интересы государства, а возросшая трудоемкость налогового контроля, отсутствие точного и детально регламента расчета налогооблагаемой базы может привести к снижению собираемости налогов и даже к разрушению налоговой системы.

Между тем подобной ситуации можно было избежать при разделении бухгалтерского учета и бухгалтерской отчетности. Требования осмотрительности и приоритета содержания перед формой отнесенные к бухгалтерской отчетности, особенно к ее пояснениям с постепенной и продуманной модернизацией методик бухгалтерского учета, соответствующих рыночным условиям, оставляло возможности для исчисления налоговой базы по данным бухгалтерского учета. Налогообложение, когерентное правилам бухгалтерского учета, исторически сложившееся в стране и соответствующее казахстанской традиции, наименее трудоемко и удобно, обеспечивав фискальные потребности с минимальными транзакционными издержками, способствуя росту макроэкономической доходности. Об этом свидетельствует опыт интегрированной модели учета и налогообложения стран континентальной Европы - Германии и Франции, законодательство которых вместе с правовым режимом других стран, в котором бухгалтерский учет подвержен жесткой законодательной регламентации.

Концепция развития бухгалтерского учета и отчетности в Республике Казахстан (одобрена приказом Министерства финансов РК от 28.02.2007 № 234-III) содержит ключевые положения относительно соотношения бухгалтерского и налогового учета: «налоговая отчетность должна составляться на основе информации, формируемой в бухгалтерском учете, путем корректировки ее по правилам налогового законодательства».

Главной задачей в области налоговой отчетности называется снижение затрат на ее формирование путем существенного сближения правил налогового и бухгалтерского учета. Нельзя не согласиться с необходимостью сближения правил налогового и бухгалтерского учета.

Исследование позволило сделать вывод, что взаимосвязь бухгалтерского учёта с налоговым должна носить единый характер.

Следовательно, правила составления финансовой отчётности могут быть использованы в целях налогообложения. Только в этом случае можно обеспечить достоверность показателей финансовой отчетности, позволяющих адекватно оценить финансовое состояние и результаты деятельности хозяйствующего субъекта. Однако на практике это не всегда реализуется.

Следует отметить высокую опасность доминирования налогового учёта над бухгалтерским. Существует угроза вытеснения бухгалтерского учёта налоговым из-за дороговизны учета, необходимости расчета отложенных налогов и др. Финансовая отчетность в этом случае нацелена на минимизацию налогов, а не на отражение реальной экономической ситуации, что не позволяет оценивать финансовое положение и финансовые результаты деятельности организации.

Для облегчения ведения бухгалтерского и налогового учета целесообразно соединять элементы налогового учета с действующей в организации системой бухгалтерского учета, сопоставляя варианты методов учета для целей бухгалтерского учета и целей налогообложения, а затем, отражать в учетной политике те методы, которые совпадают [2].

Решение задач налогового учета бухгалтерскими методами возможно путем обособленного отражения на счетах расходов, уменьшающих и не уменьшающих налогооблагаемую прибыль. Так, в учете расходов по обычным видам деятельности для целей налогообложения должна быть отражена информация о сверхнормативных расходах, включаемых в себестоимость, но не уменьшающих налогооблагаемую прибыль. Сверхнормативные расходы, относимые на себестоимость продукции (работ, услуг), следует отражать на счете «Административные расходы» на отдельном субсчете «Сверхнормативные расходы». Благодаря этому контрольная функция бухгалтерского учета расходов в целях их налогообложения усилится.

Реализация предложенных направлений контроля расчетов с бюджетом крайне необходима, так как надлежащее выполнение обязательств перед бюджетом в части исчисления и уплаты налогов обеспечит отсутствие штрафных санкций и арбитражных судов по налоговым спорам.

Результаты реализации авторской концепции создают необходимую базу для формирования надежных систем внутреннего и внешнего контроля расчетов с бюджетом по налогам, отвечающих современным потребностям управления хозяйствующими субъектами, так как обеспечивают объективную оценку достижения целей их функционирования. Применение предлагаемых нами подходов к моделированию учетной политики, сближению правил финансового и налогового учета, применению интегрированной системы налогового учета, создают дополнительные возможности повышения качества информационного обеспечения, необходимого для повышения эффективности внутреннего и внешнего контроля расчетов с бюджетом по налогам.

Другое дело налоговое законодательство, за невыполнение которого ответственность наступает по нормам административного, налогового и уголовного права. Налоговые органы могут не только наложить штрафы за игнорирование налоговых правил, но арестовать банковские счета, парализовав бизнес, предъявить требования о его ликвидации. Поэтому правила налогового учета выполняются охотнее бухгалтерских норм. Выгоды от ведения налогового учета с учетом правовых санкций по степени воздействия значительно больше, чем затраты на его организацию.

Невысокая эффективность институтов налогообложения, их отрицательное влияние на систему бухгалтерского учета, несоответствие неформальным правилам, значительная трудоемкость подтверждают актуальность сближения налогового и бухгалтерского учета.

Исследование возможностей объединения бухгалтерского и налогового учета позволило нам представить их потенциальные типы: технический тип интеграции; методический тип интеграции; методологический тип интеграции; организационно-методологический тип интеграции.

Техническому типу интеграции свойственно формирование одновременно используемой информации, обеспечивающее снижение трудоемкости ее получения при неизменности правил бухгалтерского и налогового учета.

Интеграция видов учета *методического характера* организуется приближением правил налогового учета к бухгалтерскому учету либо трансформацией последнего по методикам налогового учета.

Отделение бухгалтерского учета и бухгалтерской отчетности и распространение на нее требований, соответствующих международным стандартам финансовой отчетности, облегчает сближение правил налогообложения и правил бухгалтерского учета, создает объективные предпосылки для их интеграции. В противном случае «налоговый учет будет все дальше отходить от бухгалтерского, осуществляя свои цели и задачи посредством собственной методологии», а следовательно, еще больше обострится проблема качества бухгалтерского учета.

В поисках сближения методического характера ученые стремятся трансформировать методики бухгалтерского учета, приблизив их к правилам налогообложения. Так, в бухгалтерском учете авторы предлагают использовать сроки начисления амортизации основных средств, установленные для налогообложения прибыли. Однако подобные решения, рационализируя практику учета и снижая его трудоемкость, позволяют частично решить проблему интеграции видов учета.

Методологический тип интеграции представляет объединение бухгалтерского и налогового учета на базе присущих им единых методологических принципов взаимосвязи между бухгалтерским и налоговым учетом, считаем, что их интеграция имеет реальные возможности при условии законодательного разделения бухгалтерского учета и финансовой отчетности. Таким образом удастся сохранить полноценную систему бухгалтерского учета, одновременно решив несколько актуальных проблем: снизить трудоемкость налогообложения прибыли; сократить транзакционные издержки по методическому обеспечению налогообложения прибыли; привести в соответствие формальные и неформальные институты бухгалтерского учета и налогообложения; увеличить макроэкономическую эффективность бизнеса.

Сближение бухгалтерского и налогового учета на базе отдельного законодательного регулирования бухгалтерского учета и бухгалтерской отчетности, введение в качестве задачи бухгалтерского учета формирование данных для расчета налогооблагаемой прибыли составляют *организационно-методологический тип интеграции*.

При законодательном выборе организационно-методологического типа интеграции возникает вопрос техники бухгалтерского учета, сочетающей генерирование компонентов налогооблагаемой базы. Возможны два пути расчета налогооблагаемой базы: корректировка показателей бухгалтерского учета; одновременное отражение на бухгалтерских счетах бухгалтерской и налоговой информации.

Практическое применение вариантов формирования налогооблагаемой базы по налогу на прибыль по данным бухгалтерского учета позволит снизить его трудоемкость и сохранить учетную систему. Не обладая сведениями управленческого характера, информацией для оценки инвестиционной привлекательности бизнеса, расчета показателей макроэкономического характера на основе данных бухгалтерского учета, невозможно инновационное развитие экономики и ее модернизация[3].

Законодательное закрепление описанных вариантов налогового учета прибыли даст возможность субъектам бизнеса, исходя из внутренних предпочтений, выбрать наиболее оптимальный способ, заявив об этом в учетной политике для целей налогообложения.

Таким образом, повышение качества бухгалтерского учета и снижение трудоемкости налогообложения прибыли обусловлены законодательным отделением бухгалтерского учета и финансовой отчетности. Реформирование бухгалтерской отчетности следует вести на базе трансформации ее традиционных институтов, продуманного заимствования формальных институтов, свойственных международным стандартам финансовой отчетности, с учетом реальной востребованности отчетных показателей отечественными пользователями, что позволит уменьшить транзакционные издержки бизнеса, повысив макроэкономическую доходность экономики в целом.

Литература:

[1] Кодекс Республики Казахстан: «О налогах и других обязательных платежах в бюджет» /Налоговый кодекс/. - №99-IV-ЗРК - Астана: Акорда, 2011. – 504 с.

[2] **Исакова, С.А.** Современные проблемы развития бухгалтерского учета и аудита в Республике Казахстан. - LAP LAMBERT Academic Publishing GmbH & Co. KG Dudweiler landstr. 99, 66123 Saarbrücken, Germany, 2011. – 328 с.

[3] **Тотикова, Т.Е.** Модернизация систем налогового администрирования в зарубежных странах // Известия Саратовского университета. Нов. сер. Сер. Экономика. Управление. Право. – 2016. – Т. 16. – Вып. 4.

УДК:316.36+305

ЭТНОЭКОЛОГИЧЕСКИЕ МЫСЛИ КЫРГЫЗОВ НА ПРИМЕРЕ БЕШИК ЫРЛАРЫ (КОЛЫБЕЛЬНЫЕ ПЕСНИ)

СААДАНБЕКОВА Ч.И.

*Кандидат философских наук, доцент кафедры философии, теории и истории культуры,
Кыргызского национального университета имени Ж.Баласагына,
г. Бишкек, Кыргызстан*

Аннотация. Актуальность научного исследования эпических произведений в современном мире заключается в изучении процессов глобализации, как проявление неоднородности цивилизаций. Целью настоящей работы является изучение характеристик колыбельных, необходимые для более глубокого понимания их влияния на формирование личности ребенка, а также подчеркивает необходимость вернуться к традиционному воспитанию детей. Эта тема является актуальной, так как имеет основополагающее влияние на развитие ребенка, на его эмоциональное состояние. *Бешик ыры* (колыбельные песни) дают первые уроки языка, развивающие память, слух, помогающие овладеть речью и пелись с самого рождения человека и были предтечей сказок.

Ключевые слова. фольклор, колыбельные песни, иррациональное, развитие ребенка, женское творчество.

Annotation. The relevance of the scientific study of the ethnic epic works in the modern world is to study the processes of globalization as a manifestation of the heterogeneity of civilizations. The purpose of this work is to study the characteristics of lullabies necessary for a deeper understanding of their impact on the formation of the child's personality and emphasizes the need to return to the traditional upbringing of children. This topic is relevant, as it has a fundamental impact on the development of the child, on his emotional state. These are the first language lessons that develop memory, hearing, and help to master speech: *Beshikyry* (lullabies) were sung from the very birth of a person, were the forerunner of fairy tales.

Keywords. folklore, lullabies, irrationality, child development, woman creativity.

Большинство факторов в современном мире угрожают продолжению традиции колыбельной песни – множество гаджетов для развлечения, умиротворения плачущего ребенка и растущее использование технологий для общения. Привычка петь, возможно, в меньшей степени является частью повседневной жизни, чем когда-то, предыдущие поколения жили без телевизоров, компьютеров. Естественным образом собирались вместе, чтобы петь и делиться историями. Проблема исследования заключается в отсутствии широкого освещения кыргызского музыкального фольклора, на примере колыбельных песен как материала к формированию интереса к национальной культуре.

Колыбельная песня является способом невербального и вербального кодирования с учетом взросления ребенка. Множество научных работ посвящено исследованию и анализу народных колыбельных песен. Исследование образов колыбельных ставит проблему установления межэтнического взаимопонимания путем изучения особенностей фольклора разных народов [1]. Они могут быть самым древним жанром фольклора. Особенности разговорного аспекта востребованы для музыковедения. Актуальность изучения национального характера колыбельных песен рассмотрена в трудах Красильниковой О.С. [2, с. 24].

В контексте современных тенденций формирования многополярного мира, сохранения, защиты социокультурных различий и самобытности народов актуализируется концепт национального характера [3]. Во многом фольклор влияет на изучение национального языка, особенно народные песни, воспринимаемые с самого рождения. Для того, чтобы понять пересечение традиции и перформанса, фольклор требует твердой теории

того, как культура малых групп влияет на создание и сохранение выразительных форм. Сообщество зависит от активности групп, участники которых верят, что у них есть общее прошлое и предполагаемое будущее, они имеют общую идентичность, участвуют в совместной деятельности и находятся вместе.

Многие научные работы посвящены детскому фольклору, в частности, колыбельным песням и песням, побуждающим детей ходить. На примере аутентичных текстов раскрывается своеобразная специфика данного жанра. Дети слышат колыбельную вместе с первыми психологическими чувствами любви и заботы, передаваемыми родной интонацией.

Колыбельные могли быть предшественниками других форм музыки. *Бешик ырычат* слышать других, получать советы, знания о прошлой, настоящей и будущей жизни. Роль и место женщин высоко отмечено у кыргызов. Дар матери выражено в понятии “Эне тил” (Родная речь, язык). В надежде, что девушки сформируются идеальными, указывали на их недостатки (Жаман айтпай, жакшы жок).

Распад традиционного наследия древних предков, насилия против женщины, ослабление материнского воспитания из-за миграции, неуважение к себе, безразличие, недостаток национальных понятий является условием возрастающего кризиса в обществе. Если учиться на родном языке, получив достаточное воспитание, то больше вероятности стать патриотичным гражданином, заботящийся, служащий и защищающий будущее своего народа. Стержень развития разума заложена в языке человека. Нам завещали жить честно и чисто, не делая неприятных вещей, не обманывая, не употребляя негативных слов, ограничивая себя от плохого.

Материнское воспитание родной речью есть очищающий путь разума. Колыбельная песня – подходящий слуховой стимул для детей, который как подтип ухода за развитием снижает реакцию на стресс. Колыбельные, спетые голосом матери влияют на физиологические данные ребенка. Возможности колыбельных песен, предоставляющие человеку для развития в повседневной жизни огромны.

Кыргызы жили не довлея над другим и не обижая их. Употребляли белое из молока: *курут* (источник кальция), *быштак* (творог), *сары май* (топленое масло), пили *кымыз* (целебный напиток), *айран* (кефир) и ряд других. Кыргызы питались экологически чистыми продуктами, что способствовало чистым мыслям и гармоничной жизни, согласно голографическому принципу все во всем.

Слушая мелодии *комуз* (*музыкальный инструмент*), *санжыра* (*летопись*), *жомок* (сказки), “*Манас*” впитывали и обогащали свой внутренний, духовный мир. Отсюда каждый второй *чечен* (оратор), девушки пели *сармерден* (частушки), матери создавали колыбельные песни, воспитывали лучшими пожеланиями и верой в них. Подобные традиции народа положительно влияли на здоровье, ум и социальное развитие.

Г.Обозова отмечает, “сохраняются первичные формы бешик ыры, изменяясь сообразно времени, вновь обновляя формы, передаются из уст в уста, укладывание ребенка в колыбель проводится как большой традиционный праздник.

Алдей алдей ак бөбөк
Ак бешикке жат бөбөк
Кунан койду сой бөбөк
Куйругуна той бөбөк” [4, 16-б.]

Бешикырлары различаются как *Алдей*, *Салбилек*, *Тайбөбөк* (*тушоокесүү* – обрезание пуп). Освоив секреты предков в воспитании детей и применяя их в жизни, изменяем и свой внутренний мир. При рождении, дедушки специально выделяли малышу *энчи* (долю), увеличиваясь при замужестве составлял долю девушки, что говорит о заботе будущего детей. Покачивая малыша в колыбели или на руках, мать, няня или бабушка, поют и усыпляют. Впервые на кыргызские народные колыбельные песни обратили внимание русские востоковеды и путешественники еще в дореволюционное время. Текст одной песни записан и опубликован в русском переводе, без нот в 1900 г.

Алдей, алдейакбала
Ак бешикке жат бөбөк
Кунан койду сой бөбөк,
Куйругуна той бөбөк

Баю-бай, дитя мое!
В люльку белую ляг, дитя мое!
Разбивши кость, дам мозг я тебе
Хвост Байкутана привязав

Один из примеров колыбельной для девочки приведен в нижеследующем:

Алдей алдей, таттуу кичинекей
Ак бешике жат бала
Энең ишменен жакын арада келет.
Таттуу уйку даамын билгин,
Оо, менин махабатым, Оо, менин асылзатым...

Перевод звучит следующим образом:

Баю-бай, милая малютка,
В колыбели спокойно засни,
Мать с работы скоро придет.
Сладкий вкус сна узнай, моя малютка,
Баю-бай, душа моя...

В лиричной и нежной колыбельной песне семейно-бытовая тема перекликается с социальной. Особенно, в бешик ыры имели место различные общественные мотивы, показывающие те или иные ситуации повседневности, слова которых всегда обновлялись. Убаюкивающая сына мать жалуется на бедность и притеснения баев:

Баю-бай, дитя мое.
Родился ты в бедности.
Баи, манапы унижают Сородичей твоих.
Спи, спи, успокойся, не плачь,
Руки матери твоей устали.
Сделала бы я тебе кашу,
Но нет дома ни щепотки муки.
Баю-бай, спи, дитя...

Бешик ыры создавал непростые эмоции и для нее самой, выражая интересы, потребности женщина забывала свою тоску по родным, мучения, грусть, усталость, тем самым и облегчала себе душу. Смысл колыбельных песен теснейшим образом связано с конкретными обстоятельствами и ситуациями из жизни детей. Отечественный философ К.Сариева отмечает значение человеческих качеств, призывает к патриотическим чувствам:

Эл жериңе мээримдүү	Будь ласков своей земле
Чалкып жаткан деңиз бол	Великодушным как море
Ата журтуң жактырган	Как предпочитает Отечество
Ар намыска бекем бол	Будь достойным чести [4, 25-б.].

Колыбельные исполнялись без музыкального сопровождения. Бешик – это священное священного. Колыбельные песни – один из вариантов иррационального творчества женщины, порождение ее будущего.

Литература:

[1] **Ильина, Л.Е.** Аксиологический аспект колыбельной песни как жанра фольклора. Балтийский гуманитарный журнал, 2019; № 4: 243–247.

[2] **Красильникова, О.С.** Актуальность изучения национального характера. Система ценностей современного общества. 2011. [Электронный ресурс]. – Режим доступа:

<https://www.poznavayka.org/nauka-i-mir/interesnye-nauchnye-fakty-o-detskih-kolybelnyh/>

[3] **Акматалиев, А.** Баба салты, эне адеби. – Бишкек, 1994.

[4] Бешик ыры чакырат. Обондуу ырылар Текст / сост. С. Жороева. – Б.: “Кербээз”, 2012. – 68 б.

КУЛЬТУРОЛОГИЯ В ЭПОХУ ПЕРЕМЕН: НА ПУТИ К НОВЫМ ГОРИЗОНТАМ**ТУЛЕШОВА С.С.***Докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, НИИ востоковедения имени Р.Б. Сулейменова, г. Алматы, Казахстан*

Аннотация. Қазіргі тез өзгеріп жатқан әлемде мәдениеттану бірқатар қиындықтар мен сынақтарға тап болады. «Өзгеріс дәуіріндегі мәдениеттану: жаңа көкжиектер жолында» атты мақалада қазіргі мәдениеттану алдында тұрған негізгі мәселелер қарастырылған. Ақпараттық технологиялардың кеңеюі және жаһандану жаңа мәдени құбылыстар мен динамикалық процестердің пайда болуына алып келеді, олар әдістемелер мен тұжырымдамаларды қайта қарауды талап етеді. Мақалада мәдени процестерді анықтау проблемалары, мәдени мағыналарды түсіндірудегі қиындықтар, сонымен қатар пайда болған әдістемелік қиындықтар талданады. Зерттеулерде әмбебаптық пен мәдени ерекшелік арасындағы тепе-теңдік мәселесіне ерекше назар аударылады. Қорытындылай келе, мақалада осы проблемаларды жеңуге және өзгермелі мәдени ландшафтқа тиімді бейімделуге бағытталған мәдениеттануды дамытудың перспективалық бағыттары ұсынылады.

Кілт сөздер. мәдениеттану, өзгерістер дәуірі, жаңа көкжиектер, мәдениетаралық өзара әрекеттестік, ынтымақтастық.

Annotation. In today's rapidly changing world, culturology faces a number of difficulties and challenges. The article "Culturology in an Era of Change: On the Way to New Horizons" explores the main problems that modern culturology faces. The expansion of information technology and globalization lead to the emergence of new cultural phenomena and dynamic processes that require rethinking of methodologies and concepts. The article analyzes the problems of identifying cultural processes, the difficulties in interpreting cultural meanings, as well as emerging methodological challenges. Particular attention is paid to the problem of balance between universalism and cultural specificity in research. In conclusion, the article suggests promising directions for the development of cultural studies aimed at overcoming these problems and effective adaptation to the changing cultural landscape.

Keywords. cultural studies, era of change, new horizons, intercultural interactions, cooperation.

Современный мир переживает бурное развитие и трансформацию во всех сферах жизни, и культурология не является исключением. В эпоху информационных технологий и глобализации, культурологи сталкиваются с новыми вызовами и проблемами. В этой статье мы рассмотрим основные проблемы, с которыми сталкивается современная культурология, и обратим внимание на возможные пути развития и достижения новых горизонтов в исследованиях культуры.

Одной из основных проблем современной культурологии является сложность идентификации и анализа культурных процессов в быстро меняющейся и глобализированной среде. Культурные явления становятся все более разнообразными и динамичными, что требует от исследователей новых методологических подходов и инструментов для эффективного изучения этих процессов.

Современная культурология также сталкивается с проблемой интерпретации культурных значений. В условиях культурного плюрализма и мультикультурализма исследователям сложно разобраться в различных системах ценностей, символах и смыслах, которые присущи разным культурам. Это требует глубокого понимания контекста и учета культурных особенностей при интерпретации и анализе культурных явлений.

Современная культурология также сталкивается с методологическими вызовами в свете изменяющейся культурной среды. Традиционные методы и подходы могут быть недостаточно эффективными для изучения новых культурных явлений и их взаимодействия с технологиями и глобализацией[1]. Исследователи должны разрабатывать новые методологии, которые учитывают сложности и динамическую природу культуры в современном мире.

Существует постоянная напряженность между стремлением к универсальным теориям и концепциям, применимым ко всем культурам, и необходимостью учета уникальных особенностей каждой конкретной культуры. Современная культурология сталкивается с вызовом найти баланс между универсальными моделями и теориями, которые могут быть применимы к разным культурам, и учетом специфичности и контекстуальности каждой культуры. Это требует гибкости и открытости для различных подходов и пересмотра традиционных представлений о культуре.

Необходимость преодоления данных проблем и вызовов открывает перед современной культурологией новые горизонты и возможности развития. Исследователи могут обратиться к междисциплинарным подходам, внедрять новые методы и технологии, такие как цифровая культурология и анализ больших данных, и активно сотрудничать с представителями других наук и практикующими культурологами. Развитие современной культурологии требует инноваций, открытого диалога и активного включения в динамический культурный ландшафт. Вместе с описанными ранее проблемами и перспективами развития, следует рассмотреть еще несколько важных аспектов, которые оказывают влияние на современную культурологию.

Сегодняшняя эпоха характеризуется интенсивными межкультурными взаимодействиями. Миграция, туризм, интернет и массовые коммуникации приводят к возникновению новых форм культурного обмена и пересечения. Культурологам необходимо изучать и анализировать эти динамические процессы, а также их влияние на формирование новых культурных идентичностей и глобальных культурных тенденций. Сегодняшняя эпоха характеризуется интенсивными межкультурными взаимодействиями. Миграция, туризм, интернет и массовые коммуникации приводят к возникновению новых форм культурного обмена и пересечения. Культурологам необходимо изучать и анализировать эти динамические процессы, а также их влияние на формирование новых культурных идентичностей и глобальных культурных тенденций [2].

Социальные преобразования и изменения в обществе имеют непосредственное отражение в культуре. Культурологи должны исследовать, как социальные факторы и процессы, такие как политические, экономические и социальные изменения, формируют и перестраивают культурные практики, ценности и символы. Анализ взаимодействия культуры и общества позволяет понять, как культурные процессы влияют на социальные динамики и наоборот. Социальные преобразования и изменения в обществе имеют непосредственное отражение в культуре. Культурологи должны исследовать, как социальные факторы и процессы, такие как политические, экономические и социальные изменения, формируют и перестраивают культурные практики, ценности и символы. Анализ взаимодействия культуры и общества позволяет понять, как культурные процессы влияют на социальные динамики и наоборот.

В современной культурологии становится все более важным критическое мышление и осознанная рефлексия. Исследователи должны осмыслить свою роль в процессе анализа и интерпретации культуры, а также осознавать свои предположения, предрассудки и ограничения. Критическое мышление помогает избежать упрощений и однозначных выводов, а также способствует развитию множественности и диалога внутри культурологического сообщества. В современной культурологии становится все более важным критическое мышление и осознанная рефлексия [3]. Исследователи должны осмыслить свою роль в процессе анализа и интерпретации культуры, а также осознавать свои предположения, предрассудки и ограничения. Критическое мышление помогает избежать упрощений и однозначных выводов, а также способствует развитию множественности и диалога внутри культурологического сообщества.

Вместе с описанными ранее проблемами и перспективами развития, следует рассмотреть еще несколько важных аспектов, которые оказывают влияние на современную культурологию.

Современные технологии имеют огромное влияние на культуру и культурные

практики. Цифровая трансформация открывает новые возможности и вызывает новые проблемы для культурологии. Виртуальные миры, социальные сети, цифровые искусственные интеллекты - все это проникает в нашу повседневность и оказывает влияние на культурные процессы. Культурологи должны исследовать воздействие цифровых технологий на формирование культурных практик, идентичностей и коммуникации. Они должны изучать, как цифровая среда влияет на процессы создания, распространения и потребления культурных продуктов, а также на формирование новых форм культурного выражения.

В эпоху перемен вопросы устойчивого развития становятся все более актуальными. Культурология должна исследовать взаимосвязь между культурой и устойчивым развитием, а также изучать роль культурных практик и ценностей в формировании экологического сознания и социальной ответственности. Культурологи должны поощрять диалог и сотрудничество между культурными деятелями и экологическими активистами для создания более устойчивого будущего [4].

Глобализация имеет существенное влияние на культуру. Массовая миграция, распространение мировых культурных продуктов и коммуникационные технологии создают новые формы глобальных культурных связей. Культурологи должны изучать, как глобализация формирует новые культурные практики, адаптации и сопротивление. Они должны анализировать воздействие глобализации на местные культуры и искать способы сохранения культурного многообразия в условиях глобального взаимодействия.

Развитие искусственного интеллекта представляет новые вызовы и возможности для культурологии. Автоматизация, анализ больших данных и алгоритмы влияют на процессы создания, распространения и потребления культурных продуктов. Культурологи должны исследовать влияние искусственного интеллекта на культурные практики, эстетику и креативность. Они должны задаваться вопросами о том, как искусственный интеллект изменяет процессы искусства, литературы, музыки и других культурных выражений. Кроме того, культурологи должны рассмотреть этические и социальные вопросы, связанные с использованием искусственного интеллекта в культурной сфере, и поискать способы балансировки между автоматизацией и человеческой творческой деятельностью.

Современная культурология в эпоху перемен сталкивается с множеством вызовов и новых горизонтов. Она должна приспосабливаться к быстро меняющейся культурной среде, активно внедрять новые методологии и технологии, учитывать межкультурные взаимодействия, социальные преобразования, цифровую трансформацию, устойчивое развитие, глобализацию и влияние искусственного интеллекта. Культурологи должны быть готовы к постоянному обучению, открытым диалогам и сотрудничеству, чтобы развивать новые подходы и расширять границы понимания культуры в современном мире.

Таким образом, современная культурология находится на перекрестке, и ее дальнейшее развитие зависит от способности и готовности исследователей преодолеть сложности и обратить эпоху перемен во время возможностей и новых горизонтов понимания и анализа культуры.

В целом, современная культурология сталкивается с широким спектром проблем и вызовов, но она также обладает огромным потенциалом для исследования и понимания культурного многообразия в нашей эпохе перемен. Развитие новых методологий, таких как этнография виртуальных сообществ, дигитальные гуманитарные исследования и анализ больших данных, позволяют современным культурологам получить более глубокое и всестороннее представление о культуре. Они помогают выявить скрытые тенденции, интерконнекции и влияние технологий на культурные практики [5].

Кроме того, важно развивать сотрудничество между культурологическим сообществом и практикующими культурными работниками. Это может включать совместные проекты, консультации и обмен опытом. Такое сотрудничество поможет преодолеть проблемы перевода теоретических концепций в практику и обеспечит более глубокое и реалистичное исследование культурных явлений.

В конечном итоге, современная культурология находится на пути к новым горизонтам. В эпоху перемен она сталкивается с вызовами, связанными с идентификацией культурных процессов, интерпретацией культурных значений, методологическими проблемами, балансом между универсализмом и культурной специфичностью, а также с межкультурными взаимодействиями и социальными преобразованиями. Однако, через активное развитие новых подходов, внедрение инноваций и установление сотрудничества с другими дисциплинами и культурными практиками, культурология может преодолеть эти проблемы и открыть новые горизонты для исследования культурного мира в современном обществе.

Таким образом, современная культурология, осознавая вызовы эпохи перемен, продолжает свой путь вперед, стремясь к новым горизонтам понимания и анализа культуры. Ее развитие требует открытости, инноваций, критического мышления и сотрудничества. Современная культурология является ключевым инструментом для понимания, сохранения и преобразования культурного наследия человечества в эпоху перемен. Современная культурология сталкивается с рядом проблем, но именно в эпоху перемен она обретает новые возможности и перспективы. Идентификация культурных процессов, интерпретация культурных значений, методологические вызовы и баланс между универсализмом и культурной специфичностью представляют сложности, которые исследователи должны преодолеть. Однако, с активным поиском новых путей и разработкой инноваций, современная культурология может достичь новых горизонтов и расширить свои возможности в понимании и анализе культурного мира. Предстоящее развитие культурологии зависит от готовности к адаптации, сотрудничества и открытого диалога с другими дисциплинами и культурными практиками [6].

Преодоление проблем современной культурологии требует усилий и коллективного вклада. Исследователи должны сотрудничать, обмениваться идеями и опытом, проводить совместные исследования и привлекать разнообразных участников из разных культурных сред. Важно также учесть голоса и мнения представителей самих культур, чтобы исследования были максимально объективными и позволяли понять культуру изнутри.

Новые горизонты для культурологии могут открыться через использование новых технологий и инструментов. Цифровая культурология, анализ больших данных и виртуальная реальность предоставляют исследователям возможности для глубокого изучения культурных процессов, взаимодействия и влияния технологий на культуру [7].

В заключение, современная культурология находится на перекрестке перемен и вызовов. Идентификация культурных процессов, интерпретация культурных значений, методологические вызовы и баланс между универсализмом и культурной специфичностью представляют сложности, которые нужно преодолеть. Однако, через сотрудничество, инновации и внедрение новых технологий, культурология может открыть новые горизонты и достичь более глубокого понимания культурного мира в современном обществе. Только путем активного развития и адаптации современная культурология сможет успешно преодолеть вызовы и осуществить свою миссию в исследовании и сохранении культурного наследия человечества.

Литература:

- [1] **Appadurai**, Arjun. "Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization".
- [2] **Hall**, Stuart. "Representation: Cultural Representations and Signifying Practices."
- [3] **Featherstone**, Mike (Ed.). "Undoing Culture: Globalization, Postmodernism, and Identity."
- [4] **Clifford**, James. "The Predicament of Culture: Twentieth-Century Ethnography, Literature, and Art."
- [5] **Bourdieu**, Pierre. "Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste."
- [6] **Canclini**, Néstor García. "Hybrid Cultures: Strategies for Entering and Leaving Modernity."
- [7] **Hannerz**, Ulf. "Cultural Complexity: Studies in the Social Organization of Meaning."

**ЗНАЧЕНИЕ КАЗАХСКОЙ ФИЛОСОФИИ В ОСМЫСЛЕНИИ РАЗВИТИЯ
СОВРЕМЕННОГО КАЗАХСТАНСКОГО ОБЩЕСТВА***

БАРЛЫБАЕВА Г.Г.

доктор философских наук, главный научный сотрудник Института
философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК
г. Алматы, Казахстан

**Статья подготовлена в рамках научного фундаментального исследования BR20280977
«Новые концептуальные подходы к содержанию справедливости и ее реализации в
казахстанском обществе в условиях глобальных трансформаций современности»*

Аңдатпа. Мақалада рухани мазмұнға бай және қайталанбас этикалық-эстетикалық өзіндік ерекшелігі бар қазақ философиясының мәселелері қарастырылады. Мақала авторы бүкіл әлемді, оның ішінде Қазақстанды қамтыған жаһандану дәуірінде ұлттық бірегейлік пен өзіндік бірегейлікті іздеу жағдайында қазақ халқының философиялық мұрасына үндеу қазақстандық қоғамның қазіргі жағдайы үшін тұрақты маңызға ие деп пайымдайды.

Кілт сөздер. философия, қазақтар, этика, ойшыл, қоғам

Annotation. The article discusses the problems of Kazakh philosophy, rich in its spiritual content and unique ethical and aesthetic originality. The author of the article believes that in the era of globalization that has covered the whole world, including Kazakhstan, in the context of the search for national identity and self-identity, the appeal to the philosophical heritage of the Kazakh people is of enduring importance for the current state of Kazakhstani society.

Keywords. philosophy, Kazakhs, ethics, thinker, society

В эпоху независимости значительно расширились горизонты и диапазон философских исследований, направления философских поисков стали более разнообразными и многовекторными, стала изучаться тюркская философия, выступающая духовным истоком казахской философской мысли. Именно в годы независимости появились термины «казахская философия» и «тюркская философия».

Казахскую философскую мысль следует рассматривать как древнейшую степную ветвь тюркоязычной культуры, включающую глубинные пласты индоиранской, китайской, арабской культур и развившейся в тесном взаимодействии с сопредельными цивилизациями и народами Востока и Запада. Философский мир казахов веками вбирал в себя многие культурные влияния, переплавляя и ассимилируя их в горниле своих исконных степных тюркских традиций. И эти традиции были столь глубоки и прочны, что ни политические катастрофы, ни войны, ни культурная экспансия великих соседей, таких как Китай и Иран, ни арабское и монгольское влияние, ни исламизация не смогли изменить их коренным образом.

Известно, что восточная философская мысль традиционно подразделялась на китайскую, индийскую и арабо-мусульманскую ветви, а тюркская ветвь попросту отсутствовала, в том числе казахская. Громадные пространства Евразии: от Китая и Монголии до реки Волги, от сибирской тайги до междуречья Аму- и Сыр-Дарьи, вплоть до последнего времени в философском отношении оставались «белым пятном».

Темой для интересной дискуссии является вопрос: «Почему тюркской и казахской философии, являющейся одной из ее ветвей, отказывали в праве на существование?» Потому что, на наш взгляд, за образец принимали европейскую модель, сближающую философию с наукой. Один конкретно-исторический тип философии выделялся из всех и объявлялся полномочным представителем философии как таковой. Но ведь исторически

известно множество типов философии, ее сближении не только с наукой, но и с поэзией, фольклором, народной мудростью. Философское мировосприятие может быть выражено нетрадиционными средствами. В сознании людей существуют и переплетаются разные уровни и пласты, а философское осмысление действительности может развиваться в латентной форме, скажем в философско-религиозной, философско-художественной. Восточная философия, казахская философская мысль, в частности, не должны рассматриваться как полярная противоположность западной философии. Культура Востока есть проявление диалектики общего и единичного в истории мировой духовной культуры.

Примечательно, что вплоть до XIV века не имеет смысла разделять единую тюркскую культуру на различные народы и народности. Общим достоянием для казахов и узбеков, кыргызов и каракалпаков является творческое наследие Коркыт-Ата и аль-Фараби, Ж.Баласагуни и М. Кашгари, Ходжи Ахмета Ясави и многих других. Если учесть, что произведения писались на арабском и уйгурском языках, чагатайском и алтайском, то необходимо рассматривать эти народы, как внесшие свою лепту в историю тюркской культуры. Первые тюрки, гунны, как известно, вышли с Алтая, а племя кыпчаков активно участвовало в генезисе всех тюрков Средней Азии, а также татар и башкиров, ногайцев и балкарцев. Если же взять, например, огузов, то они активно участвовали в генезисе турков и туркмен, хотя исторически являются выходцами с берегов Сыр-Дарьи и Арала. Все это выявляет необходимость написания общей истории тюркских народов, проживающих в ареале от северного Ледовитого океана до Средиземного моря, а также позволяет оценить единую тюркскую культуру, как имеющую общие корни.

Мудрецом, с которого, по существу, начинается тюркская этическая мысль, был легендарный мыслитель Коркыт-Ата. Предания о нем наиболее широкое распространение получили у казахов, как прямых наследников огузско-кипчакской культуры, и соседних с ними туркмен. Примечательно, что каждый тюркский народ считает его своим, тогда как, вне всяких сомнений, наследие Коркыт-Ата – это общетюркское достояние.

Коркыт-Ата остался в памяти потомков как выразитель фундаментальных этических ценностей тюркских народов, их духовных и философских поисков, эволюции их сознания к новым вершинам. В известном смысле можно утверждать, что история казахского народа начинается с Коркыт-Ата, так как его имя присутствует везде: в музыке и литературе, космологии и этнографии, философии и истории.

Коркытовское этическое учение, в центре которого находится человек, философские размышления мыслителя о смерти и бессмертии, добре и зле, дуализме бытия, где борются свет и тьма, вошли в ткань духовной структуры казахского этноса и стали основополагающими темами казахской философской мысли. Понимание духовных основ существования казахов, их национальной самобытности и специфики предполагает возвращение к духовному наследию тюркских мыслителей, чья философия и этика проникнуты ощущением полноты бытия и поисками смысла и назначения человека в этом мире.

Поэзия у казахов – это особый тип самого философствования, насыщенного серьезными раздумьями о духовном существовании народа. Казахское поэтическое философствование – это сплав ума и сердца, суфийского мистицизма и рационально-логизированного знания, философской публицистики и лирики.

Одной из примечательных особенностей казахской духовной культуры является тесное переплетение и взаимное плодотворное влияние разных видов творчества: философии, литературы, музыки, политической и религиозной мысли. Например, казахскую литературу было бы верным понимать как способ существования казахской философии, а поэтическое творчество изучать средствами философского мышления, пытаясь вскрыть заключенное в нем философское содержание.

Философско-этическое осмысление мира, человека, его места и роли в жизни – характерная особенность казахской мыслительной традиции. Сущность человека, его этический и эстетический облик глубоко волновали казахских мыслителей. Хотелось бы

особо подчеркнуть, что этика и этическая проблематика – проблемы счастья, добра и зла, долга, совести человека, назначения, смысла и цели его бытия – всегда доминировали в казахской философской мысли, они составляют ядро казахской философии. Специфика мыслительной традиции казахского народа заключается в ее этической окрашенности и эстетической насыщенности, что делает казахскую философию этической и эстетичной по своей сути и позволяет называть ее этикой, выраженной в эстетической форме.

Спецификой казахской философии традиционно является ее направленность на проблему человеческой экзистенции. Духовная ориентированность национального философского сознания казахов сохраняется на протяжении всего длительного периода его развития, и, прежде всего, в творческом наследии таких знаковых фигур казахской философской мысли как Абай и Шакарим. Абай утверждал: «Мудрецом или мыслителем можно назвать только того, кто своим умением, размышлениями и опытностью дошел до осознания высших духовных сил и обязательно соединяет в себе любовь и правду» [1, с. 225]. Эти слова можно отнести к обоим мыслителям, ставшими символами духовности казахского народа и полагавшими, что без духовного роста человека любая деятельность в этом мире теряет свой смысл.

По глубине духовных поисков смысложизненных оснований бытия человека в одном ряду с Абаем и Шакаримом стоит казахский религиозный философ и мыслитель МашхурЖусупКопеев, ясно понимавший драматический характер эпохи безвременья, создавший в своих трудах уникальный образ мира, исполненный трагизма и грусти по утраченным духовным традициям прошлого и уходящему веку кочевников.

Безусловно, существенным вкладом в формирование национального самосознания казахского народа выступает творческое наследие мыслителей «Алаш-Орды»: А. Букейханова, А. Байтурсынова, М. Дулатова, Ж. Аймаутова, М. Жумабаева, М. Шокая, подвергшихся насильственному умолчанию и забвению в советское время, чьи имена золотыми буквами вписаны в историю Казахстана. Хотелось бы подчеркнуть, что репрессировав эту блестящую плеяду мыслителей и поэтов, деятелей казахской интеллигенции, обогативших духовную культуру народа, фактически репрессировали их идеи, ставшие сегодня чрезвычайно актуальными, репрессировали целые системы миропознания и мироощущения.

Деятели «Алаш-Орды» провозгласили, что спасение народа не только в знании и просвещении, а в национальном освобождении и самоопределении. Они были глубоко убеждены, что только став независимым народом, казахи смогут творить свою настоящую историю. Выдающиеся казахские мыслители начала XX века кардинально изменили мышление общества, внося в него идеи активности, деятельности и свободы.

Идея свободы – ключевая идея философских воззрений мыслителей «Алаш-Орды». Свобода ими понималась как порыв, как устремленность, как способность противопоставить себя своему бытию, как возможность человека в своем сознании трансцендировать за пределы своего бытия. Они трактовали свободу как способность восставать против действительности во имя идеала. Такое осмысление проблемы свободы сближает их творчество с философией экзистенциализма.

Возрождение подлинного интереса к собственным философским истокам, уходящим корнями в глубокую древность, укрепляет национальное самосознание, национальную идентичность и культурный код народа. Президент Республики Казахстан К.-Ж.К. Токаев в своей статье «Абай и Казахстан в XXI веке», посвященной 175-летию поэта, совершенно верно отмечает, что идеи казахских мыслителей о том, что нация должна мобилизоваться, консолидироваться и развивать свои внутренние механизмы самодостаточности, конкурентоспособности и народной мощи способствуют «трансформации общественного сознания и придают импульс развитию единой страны, единой нации» [2].

Пульс философской мысли казахов, представляющей собой яркий пример духовно насыщенного понимания мира и гуманистической ориентированности, определялся одной коренной идеей, которая волновала всех без исключения казахских мыслителей – это идея

служения и судьбы народа, его нравственных устремлений и идеалов, возможностей его приобщения к общечеловеческим ценностям и прогрессу. Ясно, что в основе казахской философии, пронизанной высоким нравственным пафосом, лежит признание человеческой личности не средством достижения каких-либо целей, а высшей целью общественного развития. Быть может, это и есть главный нравственный урок, который мы можем почерпнуть у мудрецов казахской степи перед лицом сегодняшних проблем.

Философские принципы и ориентиры, выдвинутые степными мудрецами, не только не остались в породившем их времени, а многие из этих идей могут плодотворно взаимодействовать с теми подходами, которые сложились сегодня в мировой философской мысли. В эпоху современных глобализационных процессов, охвативших весь мир, обращение к казахской философии имеет непреходящее значение для нынешнего состояния казахстанского общества. Идеи патриотизма, борьбы за независимость, справедливость и свободу, глубокое осознание необходимости сплоченности народа также очень характерны для казахской философской мысли, что удивительно созвучно идеям и умунастроениям современного периода развития Справедливого Казахстана.

На наш взгляд, обращение к казахской философии особенно необходимо сегодня потому, что именно ее нравственная составляющая все чаще осознается стержнем национальной мировоззренческой компоненты сознания, важнейшим фактором возрождения отечественной культуры в период трансформации. Казахская философия, ядром которой выступает этика, - это не только теория нравственности, но и программа нравственных действий, жизненно необходимых для осмысления развития современного казахстанского общества.

Примечательно, что каждая эпоха предлагает свой ответ на «вечные вопросы» бытия, но нет «вечных ответов» на них. Мы должны каждый раз искать их сами. Казахская философия хранит этот интеллектуальный духовный опыт, но не как музейную реликвию, а как основу сегодняшней мысли, как такое прошлое, без которого нельзя глубоко и основательно осмыслить настоящее.

Литература:

[1] Абай. Книга слов. Поэмы. Перевод с казахского **Серикбаевой, К.**, Сейсенбаева Р. – Алматы: Ел, 1993. – 255 с.

[2] **Токаев, К.-Ж.-К.** Абай и Казахстан в XXI веке – Egemen Qazaqstan, 9 сентября 2020 г.

КАЗАХСКАЯ ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ: ЕЕ РОЛЬ В ФОРМИРОВАНИИ НАЦИОНАЛЬНОГО САМОСОЗНАНИЯ

АБДИЛЬДИНА Р.Ж.

заместитель директора Казахстанского филиала МГУ, академик НАН РК, доктор философских наук, г. Астана, Казахстан

Аңдатпа. баяндама «зиялы қауым» ұғымын, қазақ зиялыларының ұлттық сананы қалыптастырудағы ролін зерделеуге, оның тарихи эволюциясы мен оның өнегелік бағдарларын бағамдауға арналған.

Кілт сөздер: зиялы қауым, зияткерлік еңбек, өнегелік құндылықтар, қазақ зиялы қауымы, ұлттық сана.

Annotation. This report aims to elucidate the concept of the intelligentsia, the role of the Kazakh intelligentsia in the development of the Kazakh national identity, and the historic evolution of its moral values.

Keywords: intelligentsia, intellectual labour, moral values, Kazakh intelligentsia, national identity.

Термин «интеллигенция» традиционно использовался для обозначения слоя общества, представители которого занимались интеллектуальной деятельностью. Разумеется, в обществах, где господствовали отношения личной зависимости, люди, занимавшиеся интеллектуальной деятельностью – ученые, политики, деятели искусства встречаются лишь в высших слоях общества, тогда как производительный труд вообще считался непрестижным, являлся уделом низших социальных слоев.

Крупной социальной группой интеллигенция становится только в Новое время с ростом промышленности, производства и связанным с их потребностями необходимым развитием образования и науки, и как следствие резким увеличением количества людей, занятых интеллектуальным трудом. В Новое время, в эпоху отношений «вещной» зависимости, эпоху свободы, к господству устремилось третье сословие, представлявшее все слои общества: как людей, занимающихся интеллектуальным трудом – философов, ученых, писателей, адвокатов, так и растущую буржуазию, занятую бизнесом, ростовщицеством, торговым капиталом, туда же включались крестьянство и пролетариат.

Среди руководящей части третьего сословия ведущее место занимают ее идеологи. Следует отметить, что именно в это время среди людей, занятых умственным трудом, возникает особая социокультурная общность, понятие интеллигенции обретает свой истинный смысл и значение. Представители новой социальной общности в своей интеллектуальной деятельности заняты не просто профессиональным умственным трудом, обслуживанием интересов элитных групп, но видят свою роль в создании и развитии культурных ценностей, способствующих просвещению и прогрессу всего народа, всего общества.

Интеллигенция, опираясь на передовую часть буржуазии, пропагандировала просвещенческие идеалы – гражданское общество, свободу человека, политическое равенство, осуществляющееся через участие в выборах, утверждала новую мораль.

Интеллигенция, таким образом, становится феноменом, в котором над критерием занятости умственным трудом, начинает преобладать морально-нравственный аспект. Интеллигенция начинает осознавать себя как субъект исторического самосознания народа, как «определенная, исторически и социально вполне конкретная часть народа, взявшая на себя социальную функцию общественного самосознания от имени и во имя всего народа» [1, с. 613–614].

Являясь порождением просвещенческой идеологии, интеллигенция впитывает в себя главные постулаты эпохи Просвещения: «во-первых, вера в преобразование народа путем

его воспитания и образования; во-вторых, убежденность в том, что в человеческих силах контролировать и направлять исторический процесс; в-третьих, уверенность в возможности достижения всеобщего счастья» [2, с. 214–215]. Таким образом, основные функции новой интеллигенции – это «быть просвещенной и просвещать других людей», разработка социальных проектов будущего, основывающаяся на убеждении в неизбежный прогресс человеческой истории и возможность достижения царства разума и справедливости.

В Казахстане до второй половины XIX века интеллигенции как особой социальной общности не было. В казахском обществе существовали мудрые люди, высокие интеллектуалы, и только с 70-х годов позапрошлого века в казахской среде появляются предтечи интеллигенции, выражавшие новые и важные для существования и развития казахского народа мысли. Эти люди представляли собой первые ростки новой просветительской мысли, они подготовили эпоху Просвещения в казахской степи и посвятили себя его пропаганде. С великих казахских просветителей – Абая, Чокана Валиханова, Ибрая Алтынсарина начинается казахская интеллигенция, но, еще раз подчеркнем, это были одиночки, первые ласточки, подготовившие просвещение в казахском обществе.

Представителям казахского просвещения характерны размышления о человеческой свободе, нравственности, роли образования и просвещения в развитии человека. Как и европейские просветители, представители казахского просвещения выдвигали идеи и концепции о необходимости утверждения новых представлений о человеке, его роли в обществе, о человеческих ценностях и нравственном выборе. Но концепции человека казахских просветителей, их понимание целей и идеалов личности, безусловно, отражали социальные требования казахской действительности того времени. Необходимость пересмотра старых устоявшихся взглядов и ценностей была, прежде всего, связана с серьезными социально-политическими преобразованиями, произошедшими в Казахстане на рубеже XVIII и XIX веков.

В сущности, казахское просвещение сыграло ту же роль, что и европейское просвещение в борьбе со средневековым мировоззрением. Казахское просвещение разоблачало старые, закостеневшие взгляды на мир, место человека в традиционном обществе, традиционный образ жизни казахов, и пропагандировало нового человека – активного, просвещенного, соответствующего новым становящимся общественным отношениям. Казахское просвещение боролось со старыми, отжившими свой век взглядами на мир, человека, которые в новых экономических и политических условиях препятствовали развитию человека, общества.

Историческая заслуга казахских просветителей заключается в том, что сквозь все социальные противоречия и трудности общественной жизни внутри Российской империи, кардинальным путем экономического и культурного подъема своего народа просветители считали включение казахского народа в общемировую культуру. Они убежденно выступали против национальной ограниченности и косности, замыкания в узких рамках. Так, в творчестве великого казахского ученого Ч. Валиханова существенное место занимает разработка идеи развития, идеи общественного прогресса. Подходя к данной проблеме с сугубо просветительских позиций, он писал: «Для нормального роста и развития народа необходимы, прежде всего, свобода и знание... Выходит, что, прежде всего, нужно учить» [3, с. 95].

Важное место критика традиционного образа жизни, понимания места человека в обществе занимает в творчестве великого казахского поэта, просветителя, мыслителя и общественного деятеля Абая. Абай искренне желал видеть казахов нравственными, просвещенными, трудолюбивыми людьми, и постоянно в своих произведениях ставил вопрос: «что делать?» Бесконечно размышляя над этой сложнейшей проблемой, Абай приходит к выводу о том, что всеобщим условием формирования достойного человека, истинного человеческого существования является образование, просвещение, наука, труд. В знаменитых «Словах назидания» просветитель пишет: «Если хочешь жить достойно,

живи трезво, опираясь на свою силу, трудись, и земля принесет свои плоды и не оставит тебя в ничтожестве» [4, с. 327]. Абай, следовательно, выдвигает новую концепцию человека, концепцию нового человека – трудолюбивого, активного, просвещенного, надеющегося в жизни только на свои силы и на свои знания.

Настоящие интеллигенты появляются в казахском обществе с 80–90-х годов XIX века, когда масса казахской молодежи стала учиться в крупных культурных и образовательных центрах России. Это были представители самых разных социальных слоев, образованные люди, ставившие вопрос и задачу освобождения казахского народа. Если у первых просветителей – Абая Кунанбаева, Ч. Валиханова, И. Алтынсарина не было еще четко сформулированного социального проекта освобождения народа, то новая интеллигенция поставила эту проблему во всей своей глубине и объеме.

В конце XIX начале XX вв. в новой исторической обстановке сформировалось молодое поколение деятелей казахской культуры, философской и общественной мысли, которые выдвинули новую национальную идею. Если Ч. Валиханов, Абай, И. Алтынсарин и др. искали выход из тяжелого положения, в котором находилось казахское общество, в просвещении, образовании, развитии науки и знания и т.д., то новое поколение выдающихся деятелей казахского народа – А. Букейханов, А. Байтурсинов, М. Жумабаев, Ж. Аймаутов и др. выдвинули новую национальную идею. Не отрицая идею просвещения, идею прогресса, идею развития, они считали, что многие невыносимые противоречия казахского общества могут разрешиться только в результате обретения свободы, они выдвинули идею свободы, идею независимости и автономии казахского народа.

Новая волна просвещенцев выдвигает социальные проекты об освобождении страны из колониального состояния, обсуждает идею создания национального государства, политических партий, конституции, демократической системы. Плеяда просвещенцев представляла собой разные политические течения, наряду с партией «Алаш», это и казахский союз молодежи «Бухара» (Т. Рыскулов) культурно-просветительское общество казахской молодежи «Бірлік» (С. Сейфуллин) и мн. др. Но несмотря на разногласия, все проблемы казахского народа представители казахской интеллигенции начала XX века, в конечном счете, связывали с его зависимостью, колониальным положением, с национальным угнетением и унижением. Поэтому, выдвинутая новой плеядой казахской интеллигенции идея свободы и независимости является основой всей их деятельности и творчества.

После установления Советской власти дореволюционную казахскую интеллигенцию постигла трагическая участь – ее лучших представителей репрессировали и полностью уничтожили как врагов народа, а их литературные и научные труды были надолго преданы забвению.

В советское время интеллигенцию стали понимать как особую социальную прослойку – образованный, культурный слой профессионалов, занимавшихся непроеизводительным трудом, подлинный же смысл интеллигенции, защищавшей просвещенческие идеалы, размывался. Советская интеллигенция в основном была сведена к инженерно-техническому персоналу, высококвалифицированным специалистам в области образования, культуры, профессионалам умственного труда, в связи с чем один из известных советских лозунгов гласил: «поднять рабочих и крестьян до уровня интеллигенции», что означало до уровня культурных, образованных людей. Функцию же подлинной интеллигенции – раздумья о судьбе народа, заботу о нравственном воспитании человека исполняли отдельные личности, преследовавшиеся советской властью за инакомыслие – Д. Шостакович, Д. Сахаров, К. Сатпаев, М. Ауэзов и др. Эти люди думали о судьбах народа, но вынуждены были скрывать свои мысли – интеллигенция представляла самый репрессированный слой, поскольку для советского государства было характерно «угнетение мысли».

В современном обществе тенденция разделения на истинных интеллигентов в просвещенческом смысле этого понятия и высокообразованных, высококвалифицированных профессиональных специалистов сохраняется. Интеллигенция,

являвшаяся феноменом новоевропейской культуры, начинает постепенно размываться в связи с увеличивающейся потребностью производства в профессиональных специалистах.

Таким образом, истинные интеллигенты в современном обществе не являются массовым явлением. Интеллигенция сегодня – это тонкий слой современных интеллектуалов, которые продолжая просвещенческие традиции, ставят вопрос о морали, нравственности, о будущем человеческого общества, независимо от своей социальной принадлежности. Интеллигентов сегодня можно встретить среди политиков, высококвалифицированных рабочих, ученых, деятелей искусства.

И сегодня подлинный интеллигент – это, прежде всего, думающий, образованный, высококультурный человек, обладающий высоким уровнем самосознания и ответственности, это личность, думающая об обществе, об общественной морали, о перспективах развития народа, о смысле своей жизни и всего человечества в целом. Такие люди живут и действуют в современном казахстанском обществе, олицетворяя его совесть и душу.

Литература:

- [1] **Степанов, Ю.С.** Константы. Словарь русской культуры. – М.: Языки русской культуры, 1997.
- [2] **Филатова, А.А.** Концепт интеллигенции в смысловом пространстве современной русской культуры // Логос. – 2005. - № 6.
- [3] **Валиханов, Ч.Ч.** Записка о судебной реформе / Ч.Ч. Валиханов. Собрание сочинений в пяти томах. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. Т. 4.
- [4] **Кунанбаев, А.** Собрание сочинений в одном томе. – М.: Гослитиздат, 1954.

ОРТАЛЫҚ АЗИЯДАҒЫ ИСЛАМ МЕН ДІНДАРЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІН ЗЕРТТЕГЕН ШЕТЕЛДІК ҒАЛЫМДАРДЫҢ ЕҢБЕКТЕРІНЕ ШОЛУ

АЛТАЙҚЫЗЫ А.

ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының жетекші ғылыми қызметкері, PhD, Алматы қ., Қазақстан

*Ескерту: *Мақала AP09259797 «Қазақстандағы діндарлықтың арту процесі: ерекшеліктері, үрдістері, қоғамның және адами капиталдың дамуына әсері (пәнаралық талдау)» ғылыми жобасы аясында орындалды.*

Аннотация. В данной статье проведено исследование и представлена краткая информация вклада некоторых зарубежных ученых, изучающих феномен «религиолизации», а также вопросы ислама и религиозности в Центральной Азии. Дано определение термина «религиозация (religiousization)». Были рассмотрены исследования Питера ван дер Вира, Марты Нусбаум и Талала Асада по теме «религиолизации». Были также изучены взгляды Адиба Халеда, Кэтлин Коллинз, Джо-Энн Гросс и других ученых на тему ислама и религиозности в Центральной Азии.

Ключевые слова. религиолизация, религиозность, зарубежные ученые, ислам в Центральной Азии, ислам и религиозность.

Annotation. In this article, a study was conducted and brief information was presented on the contribution of some foreign scientists studying the phenomenon of «religiousization», as well as issues of Islam and religiosity in Central Asia. The definition of the term «religiousization» is given. The studies of Peter van der Veer, Martha Nussbaum and Talal Asad on the subject of «religiousization» were reviewed. The views of Adeeb Khalid, Kathleen Collins, Jo-Ann Gross and other scholars on Islam and religiosity in Central Asia were also studied.

Keywords. Religiousization, Religiosity, Foreign Scientists, Islam in Central Asia, Islam and Religiosity.

Діндарлықтың артуы – діннің қоғамда, адамдардың жеке өмірінде немесе белгілі бір аумақта уақыт өткен сайын маңызды рөл атқаратын процесс немесе құбылысқа айналуы. Ол діни әдет-ғұрыптардың күшеюінен, діни бірлестіктер саны мен ықпалының өсуінен, діни сенімдер мен құндылықтардың таралуынан, діни аспектілердің саяси, әлеуметтік және мәдени құрылымдарға әсер етуінен көрініс табуы мүмкін. Діндарлықтың артуы әртүрлі қоғамдар мен аймақтарда әртүрлі формада және көріністе болуы мүмкін. Ол қоғамдық-саяси жағдайдың өзгеруінің, мәдени қайта құрулардың, діни жаңғырудың немесе жаңа діни ағымдардың келуінің нәтижесі болуы мүмкін. Діндарлықтың артуын қоғам үшін мәнді болатын жаңа діни тәжірибелердің, ырымдардың, салттардың немесе әлеуметтік топтардың пайда болуымен де байланыстыруға болады.

«Діндарлықтың артуы» термині діннің қоғамдағы рөлі мен оның өзгерістерін зерттеу және талдау процесін сипаттау үшін қолданылады. Оны әлеуметтану, дінтану, антропология және басқа да ғылыми пәндерде діни өзгерістер мен олардың қоғамға әсерін зерттеу үшін қолдануға болады.

Бұл құбылыс әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар саласында көптеген шетелдік ғалымдар еңбек жазды. Мысалы:

Голланд антропологи және діндарлық зерттеушісі – Питер ван дер Вир [1]; діндарлықты және оның әлеуметтік және саяси аспектілерге әсерін зерттеуші философ – Марта Нусбаум [2]; діндарлықты діннің, саясаттың және мәдениеттің өзара байланысы тұрғысынан зерттеген ғалым – Талал Асад [3]; дін тарихын зерттеуші және діндарлық мәселелеріне арналған көптеген еңбектердің авторы – Карен Армстронг [4].

Ал Орта Азиядағы ислам мен діндарлық сұрақтарын қарастырған ғалымдардың қатарында келесі авторлар бар:

Кэтлин Коллинз [5] – Ресей революциясынан ауған және сириялық жиһадтарға дейінгі аралықтағы мәселелерді көтереді, исламизмнің себептерін түсіндіруге арналған пәнаралық зерттеу жасайды, жұмысында сұхбаттарды және фокус-топтарды қамтиды. Джо-Энн Гросс, Хамид Алгар, Мюриэл Аткин, Уолтер Фельдман, Дру С. Гладни, Эдвард Дж. Лаззерини, Беатрис Форбс Манц, Кристофер Мерфи, Оливер Рой, Исенбике Тоган [6] – ғалымдарың пікірінше, Орталық Азия мәдени, діни және саяси дәстүрлердің ерекше әртүрлілігі бар шекаралық аймақ ретіндегі рөлімен ерекшеленеді. Бірқатар пәндер бойынша сарапшы ғалымдардың бұл эссе жинағы Орталық Азиядағы мұсылман қоғамдарындағы этникалық, діни және ұлттық бірегейліктердің қалыптасуына назар аударады, осылайша осы маңызды аймақтың тарихы мен мәдениеті туралы шетел қауымдастықтарының жалпы түсінігін кеңейтеді. Бұл зерттеу бірнеше геосаяси аймақтарды – Қытайдың Орталық Азиясын, Кеңестік Орталық Азияны, Ауғанстанды, Трансоксиана мен Қорасанды қамтиды және XV ғасырдан қазіргі уақытқа дейінгі тарихи кезеңдерді қамтиды. Орталық Азиядағы мұсылмандар антропология, дін, тарих, әдебиет және тілтану саласындағы ғылыми зерттеулерге сүйене отырып, Орталық Азиядағы мұсылман қоғамдарын түсінудің жаңа тәсілдерін әзірлеуде пәнаралық, аймақаралық диалогты талап етеді. Авторлар әдебиет, исламдық дискурс, тарихи мәтіндер, этникалық белгілер мен шежірелер арқылы бейнеленген сәйкестіктердің әлеуметтік құрылысын қарастырады және мұндай сәйкестіктердің уақыт өте келе қалай қалыптасып, өзгертінін зерттейді. Адиб Халед [7] – Орта Азиядағы жәдидшілдік пен діндарлық мәселелерін қарастырды. Адиб Халед Орталық Азиядағы Орыс патшалығы билігі кезіндегі мәдени дискурстардың алғашқы жан-жақты сараптамасын ұсынған. Халид Ресейдің отаршыл держава ретіндегі рөлін және исламдық реформалар қозғалысының саясатын зерттеу үшін өзбек пен тәжік тілінің бұрын пайдаланылмаған әдеби көздерін, сондай-ақ Өзбекстан, Ресей, Ұлыбритания және Францияның мұрағат материалдарын пайдаланады. Ол жәдидтік күш-жігердің әлемнің басқа елдеріндегі оқиғалармен қалай параллельді екенін көрсетеді және сонымен бірге жәдидтік қозғалыстың әлеуметтік тарихын ұсынады. Мұсылман қоғамдарын салыстырмалы түрде зерттеуді, отаршылдық кезіндегі байырғы зияткерлік өмірді зерттеуді және ерте заманауи кезеңде білімнің қалай таратылғанын зерттеуді жүзеге асырады.

Әдебиеттер:

[1] **Van der Veer P.** Religious Nationalism: Hindus and Muslims in India. – University of California Press, 1994. – 247 p.

[2] **Nussbaum, M.** The Clash Within: Democracy, Religious Violence, and India's Future. – Belknap Press, 2007. – 432 p.

[3] **Asad, T.** Formations of the Secular: Christianity, Islam, Modernity. – Redwood City: Stanford University Press, 2003. – 280 p.

[4] **Armstrong, K.** The Battle for God: Fundamentalism in Judaism, Christianity and Islam. – Knopf, 2000. – 464 p.

[5] **Collins, K.** Politicizing Islam in Central Asia. – Oxford University Press, 2023. – 584 p.

[6] **Algar, H.,** Atkin M., Feldman W., Gladney D. C., Lazzzerini E.J., Manz B.F., Murphy C., Roy J., Togan I. / Edited by Gross J.-A. Muslims in Central Asia: Expressions of Identity and Change. – Duke University Press: 1991. – 240 p.

[7] **Khalid, A.** The Politics of Muslim Cultural Reform. University of California Press, 1999. 400 p.

МЕДИЦИНА ФИЛОСОФИЯСЫНДАҒЫ МОРАЛДЫҚ ЭТИКА МЕН ДЕОНТОЛОГИЯ

БИСЕМБАЕВА З.У.

Доцент

ТУРСУНБАЕВА С.Д.

аға оқытушы, магистр

МУКАНОВА Б.А.

ассистент, магистр

С.Ж. Асфендияров атындағы ҚазҰМУ, Алматы қ., Қазақстан

Аннотация. В статье тщательно изучены и проанализированы философия медицины, ее актуальные вопросы с привлечением известных трудов философов и врачей. Ценная информация об исследовательских программах на стыке философии и медицины, лечебных практиках и техниках, самоисцелении, внутренних возможностях организма, резервах человеческого духа, структуре психики, передаваемых из поколения в поколение, показывает актуальность статьи как незаменимый помощник для авторов работ и научных работ в рамках данной темы.

В статье авторы описывают разные позиции и методологические основания современной медицинской философии, основные вопросы, стоящие перед ними обеими, - здоровье человека и нации, здоровый образ жизни, патологические изменения, которые общество и природная среда оказывают на человеческое тело, здоровье человека, духовность человека, социальные причины «эпидемий века», врач и этика общения с больным, эстетические основы современной медицины, искусство как метод лечения, цветозвукотерапия, красота и гармония как способ восстановления баланса тела и др. положительно рассматривал социальные, медицинские и философские анализы проблем.

Ключевые слова. философия, медицина, патологические изменения, этика общения, этика, здоровье человека и нации, деонтология.

Annotation. In the article, philosophy of medicine and its topical issues are carefully studied and analyzed with the involvement of well-known working philosophers and doctors. Valuable information about research programs on joint philosophy and medicine, healing practices and techniques, self-healing, internal capabilities of the body, reserves of the human spirit, mental structure, transmitted from generation to generation, shows the relevance of the article as an indispensable assistant for the authors of works and scientific works within the framework of this topic.

In the article, the authors describe different positions and methodological foundations of modern medical philosophy, the main issues facing both of them, - human health and the nation, a healthy lifestyle, pathological changes that society and the natural environment have on the human body, human health, human spirituality, social causes of the "epidemic age", the doctor and the ethics of communication with the patient, aesthetic principles of modern medicine, art as a method of treatment, color sound therapy, beauty and harmony as a way to restore body balance etc. Social, medical and philosophical analyzes of problems are positively considered.

Keywords. philosophy, medicine, pathological changes, communication ethics, ethics, human health and nation, deontology.

Қазіргі медицина философиясы әртүрлі ұстанымдарға, әдістемелік негіздер мен философиялық амалдарды басшылыққа ала отырып бірнеше бағытта дамиды және екеуінің қырында тұрған негізгі мәселелер – тұлғаның және ұлттың денсаулығы, салауатты өмір салты, қоғам мен табиғи ортаның адамзат ағзасына тигізетін патологиялық өзгерістері, адамзат руханилығының адам денсаулығының психикалық және физикалық негізі ретінде, «ғасыр індеттерінің» әлеуметтік себептері, дәрігер мен науқастың қарым-қатынас этикасы,

қазіргі медицинаның эстетикалық негіздері мысалы өнер емдеу әдісі ретінде, түс және дыбыс терапиясы, сұлулық пен үйлесімділік ағза тепе-теңдігін қалпына келтіруші тәсіл ретінде және т.б.

Философия мен медицина ғасырлар бойы өзіндік дамуы барысында бір-бірін байытып, өзгеріске түсіре отырып, қалыптаса бастады. Бұны ұлы философтар мен ежелгі дәрігерлердің алдыңғы қатарлы идеяларын талдап және қайта қарастырғандығынан байқауға болады.

XX ғасырда философиялық және медициналық мәселелерді зерттеуге атсалысқан көптеген атақты философтар мен дәрігерлердің ішінде австриялық дәрігер мен философ З.Фрейдты, швейцар психиатры және мәдениеттанушысы К.Г.Юнгты, неміс-француз дәрігері және философы А.Швейцерді, неміс философы К.Ясперсті, орыс ғалымдары Ф.Угловты, Н.Амосовты, М.Норбековты, Г.Сельені және қазақ дәрігері "Шипагерлік баян" авторы Өтейбойдақ Тілеуқабылұлын атауға болады.

Философия мен медицинаға ортақ категорияның бірі –*мораль*. Ол– адамның ішкі рухани өмірінде жақсылық, абырой, ар-намыс, парыз сияқты моральдық құндылықтармен байланысты. Моралдық сананың ережелік, нормативтік ерекшелігін алға тартуға болады, өйткені, күнбе-күнгі адамдардың миллиондаған іс-әрекетін ретке келтіру үшін олар ереже, қағида, идеал ретінде қорытылады.

Дәрігердің этикалық міндеттері:

- ізгілік жасау;
- зиян тигізбеу;
- шындықты айту;
- басқалардың міндеттерін құрметтеу;
- бергенуәденіорындау;
- адал болу;
- науқастың жеке іс-қимыл әрекеттерінің құқығын сыйлау;
- этикалық бағалануы;
- кәсіби шеберлік – жақсы маман болу;
- тәуелсіздік және меншік;
- ықыласқа ие болу дербестігі;
- мейірбикенің адамгершілік қасиеттері;
- адал қызметкер болу – бұл құрметке, беделге жеткізетін мінез-деменің сипаты.

Моралдық қағидалар адамдардың мәндік қасиеттерін құрайды. Сондықтан, адамның моралдық қағидаларды таңдап, оны өз құндылықтарына айналдыруы оның өмір бағыты мен өмір салтын анықтайды. Сол себепті, саясаттан бастап нақтылы күнбе-күнгі адамдардың қарым-қатынасына дейін барлық әлеуметтік құбылыстар моралдық тұрғыдан бағаланады. Моралдық қағидалар біздің алдымызға абстрактылық жалпыға бірдей талаптар қояды. Өмірдегі нақтылы қарым-қатынастар оның мазмұнын біршама өзгертуге мәжбүр етеді.

Мысалы, ерлік пен батылдық–абстрактылық тұрғыдан алғанда – жақсы құндылықтар. Моралдың бүкіл адамзаттық қарапайым қағидалары бір қарағанда тұрпайы сияқты болғанымен, қазіргі адамзат тағдырына өте маңызды болып отыр. Өйткені, тек қана бірлесіп, сабырлық пен төзімділік, қайырымдылық көрсетіп, зұлымдыққа жол бермей, мемлекеттер арасындағы қайшылықтарды шешіп, ядролық соғыс пен экологиялық апатты болдырмауға болады. Сол сияқты нақтылы адами қарым-қатынастарда да төзімділік пек адалдықтың, біреудің қайғысына ортақ болу, аяушылық, үлкенді сыйлау, әке-шешеге риясыз құрмет көрсету т.с.с. құндылықтардың маңыздылығын асыра бағалау қиын [1,235 б.].

Медициналық этика – бұл, зерттеу объектісі медицинаның моральды-құлықтылық аспектілері болып табылатын, этиканың, философия пәнінің бөлімі. Тар мағынада, медициналық этика деп – медициналық қызметкерлердің кәсіби қызметіндегі құлықтылық нормаларының қосындысын түсінеді. Бұл мағынада медициналық этика медициналық

деонтологиямен тығыз шектеседі. XIX ғасырдың басында ағылшын философы Бенхам «деонтология» терминінің мынадай мағынасын анықтады, кез-келген кәсіппен айналысатын маманның тәртібі, ісі туралы ғылым. Әр кәсіпке сай, өз деонтологиялық нормалары бар.

Деонтология екі грек түбірінен шыққан: *díeon* – міндетті, *lógos* – ілім. Яғни, хирургиялық деонтология – бұл міндетті болуы тиіс зат туралы ілім, бұл дәрігерлер мен медициналық персонал тәртібінің ережелері, бұл науқастардың алдында медициналық қызметкерлердің міндеті. Алғаш рет негізгі деонтологиялық ұстанымды Гиппократ құрастырып, былай деген: «Барлық қолданылып жатқан зат немесе істің пайда алып келуіне назар аударылуы тиіс».

Деонтология мәселесіне келсек, медицина қызметкерлеріне ең қымбат – адамдардың өмірі, денсаулығы, олардың жақсы жағдайда болуы сеніп тапсырылған. Ол тек науқас және олардың туыстарының алдында ғана емес, тұтас алғанда мемлекет алдында да жауапкершілікте. Сондықтанда, медицина қызметкерлерінің арасында мейірбикелерге де үлкен міндеттер жүктелген. Мейірбикелер жоғары кәсіби шеберлік иелері болумен қатар бақылаушы болып келеді.

Медицина қызметкерлері қызметтің моралдық этикалық негіздерін олардың рухани және жеке қасиеттеріне қойылатын талаптарын, қоғам мен халық алдындағы жауапкершіліктерін, науқастармен, олардың туыстарымен және әріптестерімен өзара қарым-қатынастарын қамтиды. Бұған дәрігердің кәсібилігі науқастың талаптарын қанағаттандыру мақсатымен емдеу, аурудың алдын алу, мекеменің қызметін ұйымдастыру мәселелері жатады. Дәрігер ауру адамға көмек көрсетіп, оны сырқатынан айықтыруға еңбекке қабілетін қалпына келтіріп, өлімнен ажыратып қалуға жаралған. Сол үшін ол кәсіби шеберлігін үнемі арттырып, кәсібін сүюі керек. Емдеудің тиімділігі бірқатар дәрежеде аурудың медициналық қызметкерлерге сенуіне байланысты: «жазылып шығам деп сену-сауығудың бел ортасы». Емдеудің барлық кезеңінде де, сырқаттың сауығатынына сенім тудыру қажет, ол – гуманист-дәрігердің парызы, ал гуманизм – медициналық мамандықтың табиғи қасиеті. Сырқатпен қарым-қатынаста медициналық қызметкердің дауыс көтермей бірқалыпты, шыдамдылықпен, тіл мәдениетін сақтап, тұрпайылық жасамауы қажет, сырқаттың көңіл-күйін көтеріп отыруы керек. Әдепті мейірбике әрдайым сырқат адамның ықыласына бөленеді.

Әрбір тарихи дәуірдің әділеттілік, адалдық, парыз туралы өз түсінігі қалыптасады. Орта ғасырлық дәуірде медициналық қызметкерлердің мінез-құлқына философ әрі ғалым Авиценна (Ибн Сина) көп назар аударды. Оның айтуынша, дәрігер қыран көзді, мамық қолды, жыландай сабырлы, арыстандай жүректі болуы керек.

Құқықтық нормалардан басқа моралдық нормалар да бар. Егер адам біреуді қорлап тіл тигізсе, немесе жала жапса, заң бойынша сот алдында жауапқа тартылады. Егер ол принципсіз, әділетсіз болса, бірақ заңды бұзбаса, ол сот тұрғысынан жазаланбайды. Мәселен, себепсіз сырқатқа көмек көрсетпегені үшін және бұл қылығынан қауіпті жағдай туындаса, онда медициналық қызметкерлерді қылмыстық жазаға тартады. Алайда ол сырқатқа онша жақсы қарамаса, онда мұндай қылық мораль, эстетикалық жағынан жазғырылса да, заң жүзінде жауапкершілікке тартылмайды. Мұндай жағдайда адамдардың мінез-құлқынан көрінетін және оның санасына әсер ететін әрбір қылық, көпшілік пікіріне сүйенетін ереже іске асырылады. Деонтология мен медициналық этиканың принциптерін қолайлы іске асыру үшін мынадай жағдайлар қажет: парыз сезімі, өз мамандығына бейімділігі мен білімін үнемі жетілдіру [2,29 б.].

Этика мен деонтологияның қазіргі заманғы ережелері:

- субординация, яғни қызметі бойынша төмен маман жоғарысына бағынуы, сақталуы тиіс. Медициналық қызметкер науқастарға қарым-қатынасында мүлтіксіз, зейінді болуы керек.

- Дәрігер жоғары білікті маман болуы, жан-жақты сауатты болуы керек. Дәрігер мен медициналық персоналдың бұрыс істері, абайсыз айтылған сөз, науқас қолына түскен

анализдер мен ауру тарихтары, фобияға яғни белгілі бір аурудан қорқыныштың пайда болуына әкеліп соғуы мүмкін. Мысалы: канцерофобия – қатерлі ісікпен ауырып қалудан қорқу.

- Деонтологияға дәрігерлік құпияның сақталуы жатады.

- Медициналық деонтологиямен ятрогения тығыз байланысты – медициналық қызметкердің ісімен шартталған аурушыл жағдай. Егер адам психологиялық тұрақсыз, сенімсіз, онда оған өзінде бір ауру барына сендіру, иландыру оңай және ол адам өзінде жалған аурудың әр түрлі симптомдарын таба бастайды. Осылайша ятрогенді ауруларға жұқтырылған қан немесе плазмаинфузиясынан кейінгі дамыған гепатитті жатқызса болады.

- Деонтологияға әріптестермен қарым-қатынас та жатады. Науқастың көзінше әріптестерді сынап, олардың ісіне баға беруге болмайды. Әріптестерге ескертулерді қажеттілігі бойынша өзіне, оның абыройын төкпей айтуы керек. Дәрігер өз жұмысында басқа әріптестермен ойласып, ақылдасып, шешім қабылдауы керек.

- Кіші және орта медперсоналмен қарым-қатынас демократиялық болуы керек. Олар барлығын біледі және естиді, оларды дәрігерлік құпия мәселесінде өзіне тарту керек. Оларда сұрақтарға деген дұрыс жауап тәртібін қалыптастырыңыз: «Мен ештеңе білмеймін, емдеу дәрігерінен сұраңыз». Барлық сұрақтар дауыстап талқылануы, біреуге айтылуы керек емес. Сонымен қатар, борыш сезімі, жауапкершілік, әдептілік сезімі тәрбиеленуі керек.

- Дәрігердің туыстарымен қарым-қатынасы деонтологияның ең күрделі мәселесі. Егер ауру ауыр жағдайда болмаса және ем нәтижелі жүрсе толық ашықтылық орынды, ауыр жағдайда жақын туыстармен орынды әңгіме қажет. Қорыта келгенде, дәрігерлік этика мен деонтология түсінігі көп мағыналы. Бұл терең өзара байланысқа сүйене туындайтын, науқаспен қарым-қатынас. Бұл науқас пен қоғам, туыстары, таныстары, әріптестері арасындағы мәселе. Дәрігер науқасқа орасан зор ықпал етеді, себебі науқас өз өмірін оған тапсырып сенеді [3,29 б.].

Биоэтика философиялық білімнің маңызды мәселесі болып табылады. Биоэтиканың дамып, қалыптасуы дәстүрлі этиканың трансформациясы үрдісімен және соның ішінде медициналық этикамен тығыз байланысты. Ол негізінен қазіргі кездегі адам құқықтарына (медицинада бұл науқас, тәжірибеге салынған адам құқығы) көп назар аударылуы мен заңгерлік және моральды реттеуді қажет ететін көптеген көкейкесті мәселе тудыратын жаңа медициналық технологиялардың шығарылуымен шартталған.

Бүгінгі таңда тәжірибеде АҚШ-тың кез-келген штатының медициналық клиникаларында, ауруханаларында кез-келген реанимотолог (мамандырылған, білікті, профессор болса да) реанимация бөлімінде 10 жылдан артық істей алмайды, ары қарай медицинаның басқа саласына ауысады (мысалы, эндокринолог, терапевт). Мұндай тәжірибені енгізу дәрігер өлім мен өмір арасын күнде көретіндіктен, «өлімге еті үйреніп кетіп, өз жауапкершілігіне селқос қарай бастайды» деген тұжырымнан шыққан, өмірге күресу қажеттілігінен туындаған.

Қорытындылай келгенде, АҚШ-тың сот жүйесі прецедент құқығында негізделген. Американдық құқық жүйесі әлеуметтік қозғалыстардан тыс және оған байланыссыз құқықтық нормалардың өмір сүруін қолдамайды. Биоэтика өзінің пайда болуынан бастап, американдық қоғамда құқықтық институтқа және бұл жүйенің прецедент құқығы ретінде арнайылығына берілетін маңыздылық күшіне де салынып келеді. Бұл мына жағдайда байқалады: биоэтика ең алдымен шешім қабылдауға, моралды коллизиялар, проблемалар, қиындықтар туындайтын жағдайларда ғана бағыт ұстанады. Сонымен қатар моралды шешімдерді қабылдау процедурасы американдық соттың бейнесіне лайықтанып ұйымдастырылған.

Әдебиеттер:

[1] **Мырзалы, С.** Философия. – Алматы: Эверо баспасы, 2012 ж. 517 б.

[2] **Асимов, М.А.** Коммуникативтік психология негіздері. – Алматы: Санат баспасы, 2012 ж.

215 б.

[3] **Бегалинова, К.К.,** Альжанова У.К. *Философия. Часть 2.* – Алматы, 2010, с.416

ЗОРОАСТРЛЫҚТАР МЕН ҚАЗАҚ МӘДЕНИЕТІНІҢ ҰҚСАСТЫҚТАРЫ МЕН ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

ҚАСАБЕКОВА Е.Қ.

ҚР ЖБФМ ФК Философия, саясаттану және дінтану институтының
аға ғылыми қызметкері

**Статья выполнена в рамках проекта №BR20280977 «Современные концептуальные подходы к содержанию справедливости и её реализации в казахстанском обществе в условиях глобальных трансформаций»*

Аннотация. В данной статье рассматриваются общекультурные и общезыковые элементы и сходства между традициями зороастрийской и казахской культуры. Автором обсуждаются при помощи сопоставительного анализа параллели и различия в культурных основаниях зороастризма и казахской традиции. В статье приводятся понятия—эквиваленты, являющиеся универсальными в определении ключевых положений в культурных дискурсах зороастризма и казахской культур.

Ключевые слова. Авеста, зороастризм, элемент, пророк, казахские традиции.

Annotation. This article discusses general cultural and general linguistic elements and similarities between the traditions of Zoroastrian and Kazakh culture. The author discusses parallels and differences in the cultural foundations of Zoroastrianism and the Kazakh tradition with the help of a comparative analysis. The article provides equivalent concepts that are universal in determining the key provisions in the cultural discourses of Zoroastrianism and Kazakh cultures

Keywords. Avesta, Zoroastrism, Prophet, Kazakh traditions, pray.

Ғаламдастыру кезеңінде аламан көштің арасында жоғалып кетпей, өзіндік қолтаңбамызды сақтау, айқындау, рухани құндылықтарымызды зерделеп, зерттеууақыт талаптарының бірі. ҚР Президенті Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаев өзінің қазіргі тарихи кезеңдегі тәуелсіздік мәселесінің тарихи маңызына арнаған тұжырымдамалық мақаласында жоғарыдағы іргелі рухани құндылықтарға ерекше маңыздылық береді [1]. Осы орайда біз кіміз, арғы тегіміз кім, дініміз не, қанша ғасырлық тарихымыз бар деген секілді сұрақтардың туындауы табиғи заңды құбылыс. Ендеше өз тарихымызға, халықтың басынан өткерген діни кезеңдерге көз жүгіртіп көрсек, қазақ халқының тарихының арғы түркілік кезеңінде әртүрлі діни наным-сенімдердің орын алғанын жасырмауға тиістіміз, өйткені ол біздің нақты тарихымыз және болғаны дәлелденген дүниелер. Сонау Шамандық (бақсылық) пен Тәңіріге сенуге арқа сүйеген кезеңінен басқа Зороастризм, Будда, Христиан діндері қазақтың кең даласында өзінің кейбір көріністерін танытып отырған дәуірлер болғанын айта кету керек. Ал әруаққа сену, қасиетті жерлер мен аңдарды қадірлеу дәстүріміз үшін өзінше бір төбе [2, 38 б.]. Кез келген халық пен мемлекеттің, тілдің жеке дара өмір сүре алмайтыны секілді, дін де олармен біте қайнасып мәдениеттің ажырамас бөлігі ретінде қалыптасып, өзара тығыз байланыс пен сабақтастықта бірге жасасады.

Жалпы «дин» сөзі араб тілінен аударғанда, мойынсыну, бағыну, бағыну, құлшылық, үкім, есеп, жаза, заң деген мағынаны береді. Яғни бұл дін сенім, мойынсыну арқылы құлшылық арқылы жүзеге асатын құбылыс екенін байқатады. Негізінен алғанда, дін, тіл, діл қатар жүретін ұғымдар. Менталитеттің қазақ тіліндегі мағынасы – діл. Қазіргі таңдағы ұстанатын ислам – дәстүрлі ислам атауына ие болды, себебі исламның 5 парызымен қатар, салт-дәстүрлік үрдістер, наным-сенімдер, ырым-тыйымдар секілді қазақы менталитеттің элементтері қатар. Олай болса, қазақ халқының ғасырлар бойына ұстанған діндері мен наным-сенімдерінің барлығы дерлік оның дәстүрімен, салтымен, жөнжоралғыларымен біте қайнасып кеткендей. Дегенмен де, діни адасушылыққа жол бермеуіміз қажет, ол үшін өткенге көз тастап, діни сенім-нанымды жете зерттеу керек. Осы орайда қазақ халқының атаулы ұстанған діні болмаса да, олардың өміріндегі өзіндік орын алатын зороастрлыққа

тоқтала кетейік. Зороастризм діні, шамамен біздің заманызға дейінгі IV-III ғасырларда пайда болып, парсы патшалары қабылдаған дін болып саналады. Заратуштра – кім деген сұраққа жауап іздесек, Зороастризм дінінің абызы, пайғамбары, адамның әлемдік тәртіп пен әділеттілік, оның жақсылық жағындағы белсенді күресіне тәуелділігі туралы зороастризм дінінің негізін қалаушы. Заратуштра әділдік іздеуші, жақсылықтың жаршысы болуға үндейді, жамандықпен күресуге шақырады. Зороастризмді зерттеуші ағылшын ғалымы Мэри Бойс «Зороастрийцы. Верования и обычаи» атты кітабында: «Зороастризм шамамен б.з.д 3500 жыл бұрын Азия елдерінде пайда болған бұл үш қуатты Иран империясының мемлекеттік діні болды және көптеген ғасырлар бойы билік жүргізді» - деп сипаттама береді. Мэри Бойс «Зороастризм діні қаншалықты қудалауда болса да, дін ретінде өзін сақтап қалған діндердің бірі ретінде мәні орасан зор, сондай-ақ Таяу Шығыста пайда болған иудаизм, христиандық және исламға өзіндік ықпалы болды», - дейді [3.46]. Орта Азия жерінде Заратуштра қудалауға ұшырап ежелгі Иран жеріне қоныс аударады. Зороастризмнің қасиетті кітабы «Авеста». «Авеста» кітабы авеста тілінде жазылған, десе де, қазіргі қолданыстағы қазақ тілінің сөздік қорынан үндес, мағыналас, айтылуы бірдей сөздерді байқауға болады. Авеста – зороастризмдікі дін өкілдерінің қасиетті діни кітабы. Зороастризмнің өмір сүру үрдісі, тыныс-тіршілігінің, салт дәстүрлерінің жиынтығы. Авеста тарихын зерттеген мамандардың ішіндегі қазақ ғалымдарының арасынан алғашқылардың бірі болып қалам тартқан Әлкей Марғұлан. Ә.Марғұлан өзінің «Ежелгі жыр-аңыздар» атты еңбегінде: «Авеста шығармасы көне түркілерге тікелей ортақ мұра. Бұл қасиетті кітапқа бастан-аяқ арқау болған Тұран даласының тыныс-тіршілігі. Ондағы дәуір тынысы, өмір болмысы, оқиғалар желісі қазіргі қазақ халқының дүниетанымы мен мәдениеті, дәстүр салты, әдеп-ғұрпы сабақтасып жатқаны байқалады» [4], - деп тұжырымдама жасайды. Зороастризмнің ілімі бойынша от стихиясы қасиетті ұғым деп саналады. Кейбір кітаптарда зороастризмді «отқа табынушылар» деп береді, әйтсе де зороастризм бұл пікірге қарсы шығады. Осы тұрғыда шығатын түйін қазақ халқындағы отпен аластау, суды лайламау, күннен жылу тілеу ұқсастықтарға жатса, ал айға сәлем беру қазақ халқына тән ерекшелік болып саналады, сондай ақ осындай құбылыстарды, әрекеттерді ирандықтардың мәдениетінен де байқауға болады. Зороастризм мен қазақ халқын жақындастыра түскен ортақ мерекенің бірі наурыз болып саналады. Иран жыл санауы бойынша фарвардин айының басында біздің айы санауымыз бойынша наурыз айының 21-нен 22-іне қараған түні жаңа жыл кіреді. Яғни наурыз ортақ мереке екенін белгілі болды. Зороастризмнің екінші қасиетті сенімдерінің бірі «фраварх» немесе арвах яғни қазақ тілінде «әруақ» мағынасын береді. Ең қызығы Авеста тілінде де дәл осы мағынасында қолданылған. «Фраварх» – әруақ, өлген адамның рухы деп аударылады. Зороастризм фравархтардың келгеніне разы екендерін осы үй төбесіне от жағу рәсімі арқылы білдіреді екен. Сондай-ақ қазақ мәдениетіндегі «От анасы» – әйел адам, «Отағасы» – ер адам деген түсініктер бар. Авесталықтардың жазбаларында фарвардин айына он күн қалғанда «фраварх» яғни зороастризмнің сенімі бойынша адамзат баласының бойындағы жақсы, игі істердің бастамашысы, өлген кісілердің «фравархтары» қазақша аударғанда «әруақтары» жерге түсіп, жердегі тазалық пен жақсылықтардың, игі істерді бақылауға келеді. Қазіргі Ирандағы фарвардин айының аты осы «фраварх» деген сөзге тікелей байланыстырады. Мәдени байланыстардан жа өзге тілдік байланыстарды да байқауға болады, мысалы:

1. **Пашиман** парсы тілінде - пұшайман болу, қазақ, қырғыз тілінде – мағынасы өкініп қалу, орыс тілінде - сожалеть.
2. **Барадар** парсы тілінде –brother ағылшынша, қазақ тілінде пірадар - діндарлық тұрғыда бауыр болу, орыс тілінде - брат .
3. **Фрагард немесе Фрагардегар** авеста тілінде - пәруардігер қазақ тілінде – мағынасы жаратушы, орыс тілінде - создатель .
4. **Эбедат** парсы тілінде – ғибадат ету қазақ тілінде – мағынасы құлшылық ету, орысша- молиться.

5. **Сил** парсы тілінде – сел қазақ тілінде – мағынасы су басу, орысша наводнение.
6. **Кавсар** парсы тілінде – кәусәр қазақ тілінде – мағынасы таза, кейде булақ, орысша-новоднение.
7. **Гоуһар** парсы тілінде – гауһар қазақ тілінде – асыл тас, орысша, драгоценная камень, бриллиант.
8. **Джаһангир** парсы тілінде – жиһангер қазақ тілінде- мағынасы саяхатшы, орысша-путешественник.
9. **Пишане** парсы тілінде – пешене қазақ тілінде –мағынасы тағдыр, орысша - судьба.
10. **Фраварх** парсы тілінде – әруақ қазақ тілінде - өлген адамның рухы, орысша- души умерших людей..
11. **Асеман** парсы тілінде – аспан қазақ тілінде – мағынасы көк, орысша небо.
12. **Гүнаһ** парсы тілінде – күнә қазақ тілінде – көп жамандық жасау, орысша грех .
13. **Бидава** парсы тілінде – қазақ тілінде бидауа – дауасыз, орысша неизлечимый.
14. **Жал** парсы тілінде -ажал қазақ тілінде, мағынасы өлімнің келуі, орыс тілінде-смерть.
15. **Фереште** парсы тілінде – періште қазақ тілінде, мағынасы күнәсіз, орыс тілінде-ангел.
16. **Аманат** парсы тілінде - аманат ету қазақ тілінде, мағынасы тапсыру, орыс тілінде-доверие.
17. **Пайамбар** парсы, қазақ, өзбек тілдерінде пайғамбар, орыс тілінде- пророк.
18. **Перде** парсы, қазақ, қырғыз, өзбек тілдерінде перде, орысша занавес - от қазақ тілінде, мағынасы[5].
19. **Намаз** қазақ, парсы, араб тілдерінде намаз, орыс тілінде намаз, авестада немаһ - заклинание.

Зороастризм діні мен Авестаның жалпы түркі халықтарына ортақ мұра екеніне көз жеткізе отырып, екі дәстүрдегі ұқсастықтар мен үндестіктерді зерделедік. Зороастризм кезеңінде қазақ халқы мен тілі деген түсінік болмағаны және ол кезеңде өмір сүрген тайпалардың түркі тілдес тайпалардың болғаны белгілі жайт. Десе де, Тұран мен Иран арасындағы мәдени және рухани байланыстың болғаны байқалады.

Әдебиеттер:

- [1] **Тоқаев, Қ.К.** Тәуелсіздік бәрінен қымбат // Егемен Қазақстан. – 2021. – 5 қаңтар.
- [2] **Нұрмұратов, С.Е.** Зайырлы мемлекеттегі дінің рөлі. Қазақстандінтанушыларының III форумының материалдары. – Астана, 2013. - 38 б.
- [3] **Мәри Бойс.** Зороастрийцы: Ворование и обычаи. – Москва, 1987. – 303с.
- [4] **Марғұлан Әлкей.** Ежелгі жыр аңыздар: Ғылыми-зерттеу мақалалар / Құраст. Р. Бердібаев – Алматы: Жазу- шы, 1985. – 368 б.
- [5] Русско-персидский словарь. Сост. **Овчинникова, И.К.,** Фуругян Г.А., Бади Ш.М.. Тегеран. – 2005. –1061 с.

ГУМАНИТАРНЫЙ АСПЕКТ РАЗВИТИЯ ЦИФРОВОГО ГОСУДАРСТВА

КУЛБАШЕВА Г.К.

*доцент Кызылординского университета имени Коркыт Ата,
кандидат философских наук, г. Кызылорда, Казахстан*

Андатпа. Мақалада тұрақты және прогрессивті ақпараттық қоғам құрудағы сандық мемлекет дамуының гуманитарлық астарларының рөлі қарастырылады. Гуманитарлық астарларда сандық технологияның қоғамға, мәдениет пен азаматтық белсенділікке әсерін қарастыру қамтылған.

Кілт сөздер. Сандандыру, сандық мемлекет, электрондық үкімет, сандық технология, ақпараттық қоғам, сандық сауаттылық.

Annotation. The article examines the role of the humanitarian aspect in the development of a digital state in the creation of a balanced and progressive information society. The humanitarian aspect includes consideration of the impact of digital technologies on society, culture and civic participation.

Keywords. digitalization, digital state, electronic government (e-government), digital technologies, information society, digital literacy.

В современный период концептуальной и приоритетной задачей большинства государств считается формирование и развитие информационных и цифровых технологий, способных усовершенствовать государственное управление, улучшить качество жизни граждан, оказав существенное влияние на экономический рост всего государства и укрепление его суверенитета [1]. Появление цифрового государства можно рассматривать как этап в развитии форм государственного устройства [2]. Цифровое государство представляет собой новую модель государственного управления, основанную на широком использовании цифровых технологий и цифровых инструментов для предоставления государственных услуг, взаимодействия с гражданами и управления ресурсами [3].

Развитие цифрового государства связано с переходом от традиционных форм управления к электронному правительству (e-government) и дальнейшему развитию концепции "умного государства" (smart government) или "цифрового государства". Цифровое государство - это концепция, которая охватывает интеграцию информационных и коммуникационных технологий (ИКТ) во всех сферах государственной деятельности [4]. Однако, при разработке и внедрении цифровых решений необходимо уделять особое внимание гуманитарному аспекту данного процесса. С появлением все более сложных и влиятельных технологий, таких как искусственный интеллект, большой объем данных (Big Data), интернет вещей (IoT) и других, учет гуманитарных аспектов становится все более очевидным. Включение гуманитарного аспекта в развитие цифрового государства имеет важное значение по ряду причин.

Во-первых, без гуманитарного аспекта развитие цифрового государства может не учитывать социальные потребности и интересы наиболее уязвимых групп общества. Это может привести к дальнейшему увеличению социального и цифрового неравенства, социальным напряжениям и недоверию в обществе. Чтобы обеспечить инклюзивность и равноправие доступа к цифровым технологиям, необходимо установить партнерские отношения между правительственными организациями, гражданским обществом, частным сектором и другими заинтересованными сторонами. Сотрудничество позволяет объединить ресурсы и экспертизу для разработки и реализации эффективных стратегий по обеспечению доступа к цифровым технологиям. Именно учет гуманитарного аспекта оказывает влияние на создание равноправных условий по обеспечению возможностей цифрового обучения и развития навыков для всех граждан [5].

Во-вторых, отсутствие гуманитарного аспекта может привести к недостаточной защите персональных данных граждан и нарушению их приватности. Это может создать риск для граждан в отношении утечки конфиденциальной информации, киберпреступности

и злоупотреблений. И здесь возникает актуальная проблема нахождения баланса между необходимостью контроля и защитой прав и свобод граждан. Известно, что особенностью цифрового контроля является использование цифровых технологий и средств связи для мониторинга, сбора, анализа и управления информацией о гражданах или организациях. Цифровые технологии позволяют собирать и анализировать данные на индивидуальном уровне, что может включать информацию о местоположении, привычках, предпочтениях, поведении и других аспектах жизни граждан. Использование алгоритмов и искусственного интеллекта для автоматического анализа данных и выявления определенных паттернов, связей или аномалий позволяет с одной стороны, усилить возможности контроля, а с другой - обнаружить потенциальные риски или нарушения. И только учет гуманитарного аспекта помогает найти необходимый баланс с помощью разработки соответствующих норм и правил, защищающих права и свободы людей, а также обеспечивать прозрачность и ответственность в использовании цифровых технологий [6,7]. Поэтому защита персональных данных граждан, конфиденциальность коммуникаций и приватность в цифровом пространстве становится важной задачей на законодательном уровне. Гуманитарный фактор обеспечивает прозрачность в отношении сбора и использования данных граждан, а также в отношении процессов принятия решений и применения цифровых технологий. Граждане должны иметь доступ к информации о том, как их данные используются, и иметь возможность контролировать свои собственные данные.

В третьих, без учета гуманитарного аспекта цифровое государство может ограничивать свободу выражения, свободу доступа к информации и другие гражданские права. Недостаточная прозрачность и открытость государственных действий могут привести к возникновению цензуры и контроля над информацией. Поэтому гуманитарное влияние на цифровое государство проявляется в доступе к открытым данным, включая информацию о бюджете, проектах и решениях правительства, что позволяет гражданам более полно информироваться и участвовать в общественном контроле, а также способствует более ответственному управлению. В результате, возникает паритетная коммуникация между правительством и гражданами через электронные каналы связи. Это обеспечивает быстрое распространение информации о политиках, программах и инициативах, а также получение обратной связи и учета мнений и предложений граждан. Предоставляя инструменты и возможности для участия граждан в развитии общества, государство создает более открытую, прозрачную и включающую систему управления. Однако важно, чтобы такое участие было доступно и равноправно для всех слоев населения, чтобы избежать цифрового неравенства и исключения определенных групп.

Несоблюдение гуманитарного аспекта может привести к потере доверия граждан к цифровому государству. Граждане могут стать осторожными в использовании цифровых сервисов и опасаться недостаточной защиты их интересов. Недоверие в основном может проявляться в уклонении от использования цифровых сервисов и приложений, а также к негативному отношению к сбору и обработке персональных данных. Для преодоления недоверия необходимо создание независимых органов, которые будут осуществлять контроль за соблюдением приватности и прав граждан в цифровом пространстве. Эти органы должны иметь полномочия и ресурсы для расследования жалоб, наказания нарушителей и обеспечения соблюдения законов о приватности. Важно также распространять образовательные программы и проводить кампании для повышения осведомленности граждан о цифровой приватности, кибербезопасности и их правах в цифровом мире. Это позволит гражданам быть более осведомленными и активными в защите своей приватности. Кроме этого, необходимо разрабатывать и соблюдать международные стандарты в области защиты данных и приватности, а также участвовать в международном сотрудничестве для обмена опытом и лучших практик. Использование этих подходов поможет создать баланс между использованием цифровых технологий для развития общества и защитой прав и приватности граждан. Важно, чтобы развитие цифрового государства происходило с учетом принципов правового государства, свободы

выражения и уважения к правам граждан.

Одним из самых болезненных последствий цифровизации государства является изменение рабочих мест и, как следствие, проблема безработицы в определенных отраслях. В ее решении кроме переквалификации и обучения, социальной защиты, содействия предпринимательству и инновациям, введения универсального базового дохода с точки зрения гуманитарного подхода важное значение имеет расширение социальных предпринимательских проектов, которые будут направлены на решение социальных проблем и создание рабочих мест в уязвимых группах населения. Это может включать создание программ поддержки для малого бизнеса, кооперативов и некоммерческих организаций, которые способствуют включению и экономическому развитию. В целом же, справиться с проблемой безработицы, вызванной цифровыми технологиями, требует комплексного подхода, включающего сотрудничество между государством, образовательными учреждениями, бизнес-сектором и общественностью.

Цифровое развитие влияет на культурные и социальные аспекты общества, включая язык, образование, межличностные отношения и доступ к информации. Необходимо будет учитывать многообразие и специфику различных культур и общностей при разработке цифровых решений.

В сфере образования наиболее перспективными являются инновационные технологии, в основе которых формирование компетентностно-ориентированной среды. Для этого в педагогике разрабатывается методология развития трансверсальных компетенций, то есть тех, которые будут связаны с лидерскими качествами, решением проблем и командной работой, высоко ценимые рынком труда [8]. Развитие таких компетенций окажет влияние на активизацию развития социальных предпринимательских проектов, которые будут направлены на решение социальных проблем и создание рабочих мест в уязвимых группах населения. В таком взаимодействии сфера образования будет непосредственно нацелена на развитие экономического потенциала общества.

Формирование цифровой культуры связано с различными аспектами, среди которых гуманитарный является определяющим. Прежде всего, цифровое государство способствует расширению доступа к культурным ресурсам, таким как литература, искусство, музыка, фильмы и прочее. Цифровые платформы и сервисы позволяют гражданам получать информацию из разных культурных источников и знакомиться с творчеством разных стран и народов мира, что способствует обмену и разнообразию культурного опыта. Особое место в формировании цифровой культуры занимают цифровые архивы, музеи и библиотеки, которые помогают сохранить и документировать историю, традиции и культурные ценности. Это способствует распространению и доступности культурного наследия для широкой аудитории [9].

Создание и распространение культурного контента позволяет творцам культуры через цифровые платформы, социальные сети и стриминговые сервисы делиться своими произведениями с широкой публикой, увеличивая их доступность и влияние [10]. Главным же является участие граждан в культурных процессах. Онлайн-платформы и социальные сети предоставляют возможности для выражения мнений, обсуждений, сотрудничества и участия в культурных и творческих проектах. Это способствует развитию гражданской и культурной активности в обществе.

Развитие цифровой культуры включает себя навыки, знания и этические аспекты использования цифровых технологий. Это важно для успешного участия граждан в цифровой среде, обеспечения информационной безопасности и эффективного использования цифровых инструментов и сервисов. Развитие культуры и цифровое государство должны активно взаимодействовать, учитывая важность культурных аспектов в процессе разработки и реализации цифровых стратегий.

Актуальность проблемы включения гуманитарного аспекта в развитие цифрового государства продолжает расти, поскольку цифровые технологии становятся все более широко применяемыми и влиятельными в различных сферах жизни. В целом, учет

гуманитарного аспекта в развитии цифрового государства помогает создать более справедливое, инклюзивное, этическое и гармоничное цифровое пространство, которое учитывает интересы и потребности граждан.

Литература:

[1] Государственная Программа "Цифровой Казахстан» утверждена постановлением Правительства Республики Казахстан от 12 декабря 2017 года № 827. с изменением, внесенным постановлением Правительства РК от 20.12.2019 № 949. URL: <https://primeminister.kz/assets/media/gosudarstvennaya-programma-tsifrovoy-kazakhstan-rus.pdf> (Дата обращения: 24.05.23)

[2] **Золаев, Э.А.** Цифровое государство как новый этап развития общества // Креативная экономика. – 2021. – Том 15. – № 5. – С. 1583-1594.

[3] **Кириленко, В.П.,** Фотопулу А. Проблемы цифрового государства в современном обществе //Евразийская интеграция: экономика, право, политика. 2019(2) – С.49-56.

[4] **Киселев, А.С.** Формирование идеи электронного государства и особенности ее реализации: теоретико-правовое исследование: автореф. дис.кан.наук.-Белгород, 2019 -22 с.

[5] **Агошков, А.В.** Социальная справедливость как ценность культуры. - Москва: Перо, 2018. 262 с.

[6] **Катасонов, В.Ю.** Цифровая диктатура и пандемия обмана. Серия “Финансовые хроники профессора Катасонова”). (Выпуск XVII). – М.:Книжный мир, 2021.- 512с.

[7] **Гавриленко, О.В.** Цифровые технологии социального контроля: перспективы и социальные последствия их внедрения//Вестн. Моск. ун-та. сер. 18. Социология и Политология. 2022. т. 28. № 1. – С. 145 – 162.

[8] **Мухидова, О.Н.** Формирование трансверсальных компетенций – приоритетная задача преподавателей высшей школы// Общество и инновации. 2, 11/S, янв. 2022, С.394-398.

[9] **Мастеница, Е.Н.** Интерпретация культурного наследия в музее: гуманитарный дискурс//Вестник СПбГУКИ, сентябрь, 2011.- С.6-9.

[10] **Астафьева, О.Н.,** НиконороваЕ.В., Шлыкова О.В. Культура в цифровой цивилизации: новый этап осмысления стратегии будущего для устойчивого развития// Обсерватория культуры. 2018. Т. 15, № 5 - С.516-531.

МӘДЕНИ ДӘСТҮРЛЕРДІҢ ҚҰНДЫЛЫҚТЫҚ МАЗМҰНЫ*

НҮРМҰРАТОВ С.Е.

*ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты Философия орталығының
директоры, философия ғылымдарының докторы, профессор,
Алматы қ., Қазақстан*

*Ескерту: *Мақала АР19677167 «Қоғамның тұтастанған қайта пішімделуі жағдайындағы
тұлғаның рухани қалыптасуы мәселелері» гранттық жобасы ауқымында орындалды.*

Аннотация. В научной статье выявлены особенности казахстанского ценностного дискурса, исследовано онтологическое значение религиозных ценностей в иерархии культурных ценностей Казахстана. Философско-социологическое измерение культурно-ценностной парадигмы Казахстана и практики ее реализации сквозь призму духовно-нравственного развития, анализа рисков и открывающихся возможностей в сфере науки, образования, цифровой реальности в контексте устойчивого развития общества является очень важным фактором при выявлении гуманистического потенциала современной казахстанской культуры и ее ценностных оснований.

Ключевые слова. духовность, история, культура, мировоззрение, модернизация, нация, ценность, цивилизация, этнос.

Annotation. The scientific article reveals the features of the Kazakh value discourse, explores the ontological significance of religious values in the hierarchy of cultural values of Kazakhstan. The philosophical and sociological dimension of the cultural and value paradigm of Kazakhstan and the practice of its implementation through the prism of spiritual and moral development, analysis of risks and opportunities in the field of science, education, digital reality in the context of the sustainable development of society is a very important factor in identifying the humanistic potential of modern Kazakhstani culture and its value base.

Keywords. spirituality, history, culture, worldview, modernization, nation, value, civilization, ethnosc.

Қазақстандағы ұлттық жаңғырту үдерістері жаңа деңгейге көтерілуде, сондықтан ғылыми зерттеулер ауқымындағы әлеуметтік-философиялық, саясаттанулық, дінтанулық, әлеуметтанулық зерделеулер негізінде алынған ғылыми нәтижелер қоғамдағы пәрменді үдерістердің көрініс беруіне, жаңарған дүниетанымдық мазмұндарды қалыптастыруға ықпал етуі тиіс, сондықтар зерттеу барысында осындай тиімді рухани бағдарлар мен факторлар жүйесін айқындау мақсаты мен міндеттері алға қойылғаны белгілі. Зерттеуші қазақстандық қоғамның даму заңдылықтарының ерекшеліктерін айқындау үшін жалпы адамзаттың тарихи эволюциясынан хабардар болу керек екені анық.

Қазақстанның тұрақты дамуы аясында еліміздегі мәдениет жүйесін, рухани-адамгершілік, діни құрылымдық мен саяси құндылықтар саласын институционализациялау мәселелері бойынша халықаралық тәжірибеге негізделген ұстанымдарды зерделеу мақаланың негізгі мақсаттарының бірі. Ғылыми мақаланың негізгі идеясы – Қазақстанның заманауи қайта пішімделу кезеңіндегі орнықты және тұрақты дамуын қамтамасыз етуге қызмет жасайтын әлеуметтік, мәдени және рухани факторлардың маңызы мен рөлін көрсету болып келеді.

Қазақстан қоғамын жаңғыртудың мәдени және құндылық негіздерін айқындау үшін философиялық-әлеуметтанулық зерттеулердің маңызы зор. Автор өзінің ғылыми тұжырымдарын дәйектеу үшін осы бағыттағы зерттеулердің нәтижелеріне сүйенеді, сонымен қатар жаңа цифрлық жағдайдағы еліміздің тұрақты дамуын философиялық негіздемелері және әлеуметтік дамудың типі мен деңгейін айқындауға тырысады, құрылымы мен негізгі элементтеріне талдау жасайды, республика халқының заманауи саяси мәдениетінің трансформациялану үрдістері мен сипатына назар аударылып, тұрақты даму тұжырымдамасы аясында діни құндылықтардың мазмұнын айқындайды.

Қазақстанның тұрақты дамуы үшін әлеуметтік-саяси саладағы гуманистік, рухани-адамгершілік негіздегі билік пен халықтың арасында қарым-қатынастар, сұхбаттар өрбіп отыруы тиіс, қоғамдағы діни құндылықтардың мәнін түсіну және мүмкіндіктерін өзектендіру еліміздің рухани мәдениетін жүйелеу үшін қажет. Сонымен, қазақстандық қоғамды жаңғыртудың мәдени және құндылықтық негіздерін жетілдіру Қазақстанның орнықты және тұрақты дамуына барынша ықпал ететіні анық.

Қазіргі Қазақстандағы түрлі этнос өкілдерінің әлеуметтік болмысындағы құндылықтық жүйелердің даму динамикасын болжамдау мен бағалау үшін факторлық талдаудың әдіснамалық қабілеті қолданылады. Салыстырмалы талдау мен тұтастық принципі тұрғысынан ғылыми парадигмаларды қалыптастыру аталмыш мақаладағы кешенділік пен пәнаралық сапаны қамтамасыз етеді. Сонымен қатар, қоғамдық-саяси үдерістерді заманауи мақсатта бағамдау арқылы жаңғыру үдерістердің қырларын көрсету үшін әдіснамалық инновациялар қолданылады.

Ал енді институционалды талдау әдістері рухани және мәдени салалардағы жаңғырту үдерістерін жан-жақты зерттеу барысында қолданылады. Қазақстандағы көп қырлы, тұтастанған мәдениетті талдау үшін гуманитарлық ғылымдардың кешенді әдіснамасы пайдаланылады. Бүкіл Қазақстан деңгейінде халық арасында кең ауқымды жаппай сауалнама жүргізу барысында анықталған нәтижелерге мақалада назар аударылып, әлеуметтанулық ғылыми ақпараттарды философиялық өңдеуден өткізіледі және сонымен қатар тұжырымдамалық қорытындылар жасауға пайдаланылады.

Кез келген халықтың мәдени дәстүрі терең жатқан тарихи эволюцияның заңдылықтарына бағынады. Қазақстан Республикасы жағдайында демографиялық құрылымда тұрғындардың негізгі құрамын қалыптастыратын (қазақ этносы өкілдері соңғы 2021 жылғы бүкілелдік санақ бойынша мемлекет халқының үштен екі бөлігінен көбін құрайды) қазақ халқының мәдени, рухани және саяси тарихын жете түсінбей, оның этникалық болмысындағы басымдық танытатын құндылықтарының жүйесін сараламай қоғамдық санадағы бірлік пен бірегейлік туралы, әлеуметтік дүниенің тұрақтылығы туралы терең мағыналы тұжырымдар айту қиын. Сондықтан өзіміздің ұлттық дәстүріміздегі, болмысымыздағы маңызды деген құндылықтар жүйесін уақытылы және жүйелі анықтап отыруымыз керек, кез келген деструктивті әрекеттерге жетелейтін қадамдардан аулақ болудың жолын іздеу керек.

Өзінің рухани құндылықтарын дәріптемеген елдің болашағы күңгірт екені туралы салиқалы ойлардың айтылып жүргеніне де біраз болды. Бірақ көбісіне әлеуметтік ортада осы рухани құбылыстар тек айтылып қана қалатындай әсер қалдырады. Еліміздің билік органдары тарапынан өте мұқият құндылықтық тәрбиенің, саяси мәдениеттің негіздерін анықтауға көңіл аударылуы тиіс және саяси-әлеуметтік ахуалды үнемі бақылап отыратын мониторингтік орталықтар қажет екендігі айқын. 2022 жылғы қаңтар айындағы Қазақстанның көптеген қалаларындағы саяси оқиғалар осындай мемлекеттік қызметтің қажет екенін көрсетіп берді. Бір жағынан демократиялық институттардың қатарына жататын бейбіт шерудің өзі өте теріс мағынадағы кейбір әрекеттерге ұласуы мүмкін екендігін Қазақстандағы әлеуметтік практика дәлелдеп берді [1].

Еліміздегі жастардың кейбір бөлігінде әлі де дүниеге көзқарастағы құндылықтық басымдылықтардың қандайы маңызды екеніне, базалық құндылықтардың айқындылығы туралы оқу және тәрбие орындарында жеткілікті білім алмайтындығы байқалды. Білім беру саласындағы технократиялық бағдарларға бет бұрған үлкен өзгерістер осы мәселеге де көңіл бөлуі шарт. Қоғамдағы өзекті мәселені күшпен, қылмыстық жолдармен шешудің болашағы өте төменгі деңгейде екені анық. Оны тарихтың өзі бірнеше рет дәлелдеп берген еді. Әрине, бұқара халықтың өзінің көтерген мәселесі бойынша балама көзқарасы болса, онда басқарушы мемлекет органдарына, жеке мекемелердің басшылығына уақытылы және құқықтық нормалар ауқымында білдіріп отыруға хақылы. Бұл әлемдік тәжірибедегі демократиялық дамудың айқын көрінісі.

Қазіргі қазақстандық қоғамдағы билік саласы қатынастары жүйесіндегі кейбір саяси

дәстүрлердің, құндылықтардың, тұтастай алғандағы мәдениеттің жетілуі, өзгеруі қажет екендігі айқын байқалып отыр. Екінші жағынан, жастардың заманауи саяси менталитеті біршама деформацияға ұшырағаны байқалып отыр және ол кейбір әлеуметтік орталарда маргиналдықпен астасып жатқанын да атап өткен жөн. Оған тек бірыңғай жастар ғана кінәлі емес екені айқын.

Ұзақ уақыт бойы кеңестік кезеңде негізінен мемлекеттік патернализм саясаты жүргізілді және осындай жағдайға үйренген аға ұрпақ негізінен нарықтың қыспағы заманында, әсіресе әлеуметтік қиындықтар кезеңінде билікті сынауды әдетке айналдырғанын жасырмауымыз керек. Дәл осындай жағдай көрші жатқан Қырғызстанда да бірнеше жылдар бойы орын алғанын айта кете аламыз. Сондықтан бейбіт шерудің арты белгілі бір жастардың өкілдері үшін девиантты әрекеттерге әкелді.

Әрине, елімізде тарихи сананың жақсы үлгілерінде тәрбиеленген жастарымыз көп, бірақ кейде осы өркениеттіліктің, мәдениеттіліктің белгісінің өзара байланыстық дейгейдегі өзіндік астасу ауқымы төмен кездері де болады. Мәселен, ұлт менталитеті негізінен халықтың рухани өміріндегі әлеуметтік психологиялық бейімділіктер мен таптаурындық негізде қалыптасқан ұстанымдардың синтезінен тұрады. Ал тарихи сана соның белгілі тарихи кезең мен кеңістіктегі әлеуметтік әділдік пен саяси мәдениеттің деңгейінен тұрғысынан алғандағы азаматтық бірегейленумен астасқан көрінісі екені анық. Сондықтан кез келген ұлттың заманауи кезеңдегі болашағы жалпыадамзаттық құндылықтарды бойына барынша бұқаралық санада орнықтырумен тікелей байланысты.

Осы тұрғыдан алғанда «BISAM Central Asia» әлеуметтанулық және маркетингтік зерттеулер бизнес-ақпараттық орталығы 2021 жылы Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым Комитеті Философия, саясаттану және дінтану институтының тапсырысы бойынша дайындаған «Қазақстанның тұрақты дамуының стратегиясы аясындағы қоғамның мәдениеті мен құндылықтарын зерттеу» тақырыбындағы әлеуметтанулық зерттеудің нәтижелері бойынша төмендегі мәліметтерге назар аударамыз.

Қазақстандық қоғамның даму үдерістеріне әр түрлі сыртқы және ішкі факторлар жиынтығы әсер етеді. Қазақстандық қоғамның тұрақты дамуына әсер ететін негізгі факторлардың ішінде респонденттердің 55%-ы жалпы адамзаттық құндылықтардың сақталуын көрсетті, ал 45%-ы мәдени жады пен материалдық мәдениеттің құндылықтарының сақталуына қатысты жауапты атап, оның маңыздылығына назар аударды. Әрине, жоғарыдағы көрсеткіштер еліміздің тұрғындарының жалпы құндылықтық басымдылықтарын көрсетуі әбден мүмкін.

Бірақ әлеуметтік мәселелер өзектенген кезде кейбір әлеуметтік және саяси факторлардың ықпалының арқасында бұқаралық дүниетанымдағы «құндылықтық ығысулар мен өзіндік орын ауысулар» болуы мүмкіндігін жоққа шығармаймыз. Негізінен сауалнамаға қатысқан Қазақстан халқы түрлі әлеуметтік-саяси институттардың қызметіне сенеді. Ең үлкен сенім несиесі – президент пен әскерге, ең азы – парламент пен мәслихаттар және әкімдіктер атынан жергілікті билік органдарында. Өңірлік бөліністе барлық әлеуметтік-саяси институттарға сенімсіздік авангардын Алматы және Астана қалаларын құрайтыны байқалды. Осыдан «Қаңтар оқиғасын» кездейсоқ дей алмаймыз.

Заманауи тарихи кезеңде кез келген гуманитарлық саладағы ғылыми зерттеулер стратегиясы қоғамның жаңа гуманизмі мен трансформациясы аясындағы полиэтносты қазіргі Қазақстанның мәдениеті мен құндылықтарын қарастыруда объективті ғылыми сыни-сипаттамалаулар мен дәйектеулер амалына сүйенуі қажет екенін ескергеніміз жөн. Отанымызға техникалық, технологиялық білімді күшейту қажеттігін жоққа шығармай отырып, гуманитарлық білімнің орны ерекше екенін де ескеруіміз шарт. Өйткені, жаңа Қазақстанға жаңаша ойлауды, әрекет етуді қабылдайтын, өркениеттілік қағидаттарына басымдылық беретін заманауи мағынадағы азаматтар қажет. Олар қарапайым халықта да, билік құрылымында да танылуы тиіс, сонда ғана қоғамдағы әлеуметтілік әділеттіліктің тұғыры орнығады және әрбір азаматтағы жауапкершілік сезімін ұялауы да өте маңызды.

Еліміздегі барлық өңірлерде өткізілген бұқаралық анкеталық сауалнама барысында

«Сіздің пікіріңіз бойынша қазақстандық қоғамның оңды, табысты дамуы үшін не жетіспейді?» деген сұраққа респонденттердің 39,7% азаматтарға «білімділік» жетіспейді, ал 38,5% тұлғаның «еркіндігі мен құқықтарын құрметтеу жетіспейді» деген жауаптар берген. Сонымен қатар респонденттердің «әлеуметтік әділеттілік» (31,5%) мәселесін атап өткен, ал сұралғандардың төрттен бір бөлігі (25,6%) отансүйгіштің әлсіздігін көрсеткен. Сөйтіп, азаматтардың қоғамдық пікірінде біршама әлеуметтік позициялардың күрделілігі көрініс тапқаны байқалды. Позициялардың оң бағытта өрбуі үшін бұл бағыттағы жүйелі және нақты жұмыстардың жасалуын талап етеді.

Жоғарыдағы тақырыптағы ғылыми әдебиеттерге тоқталатын болсақ; онда отандық дінтанушы маман А.Г.Косиченко қоғамдағы діни құндылықтардың либералды құндылықтармен қайшылыққа келіп отыратындығы жөнінде өз ғылыми зерттеулерінде атап көрсетеді [2], З.Н. Сәрсенбаеваның зерттеулерінде әрбір этностың өзіндік құндылықтық әлемі және жүйесі бар екендігіне тоқталып, осы құбылыста мәдени мұраның маңызы зор екендігін дәйектеледі [3].

Әрине, мәдени мұра саласын зерттеуге көптеген мамандарымыз үлкен үлес қосты, әсіресе, көрнекті Шығыс ойшылы әл-Фараби мұрасын еліміздің зияткерлік, ғылыми кеңістігіне енгізу бойынша көптеген ғылыми зерттеулер жасау арқылы ұлттық философиямыздың өркендеуіне және оларды білім беру саласында Ғ.Қ.Құрманғалиева мен Н.Л.Сейтахметовалар үлкен еңбектер сіңірді.

Жарқын болашаққа деген сенім қоғамдағы басшы кадрлар мен әділ құқықтық реттеулерге сенімдерден, адам еркіндігін қорғаудан басталады. Жалпы билік пен жұртшылықтың өзара қатынасын жетілдіретін, тереңдететін механизм жауапкершілік құбылысынан нәр алады. Өзара әлеуметтік серіктестік қатынастарды тиімді паш ету арқылы билік пен тұрғындарды өзара жақындатуға болады. Бұл азаматтардың, әсіресе заманауи қоғамдағы жас тұлғаның адамгершілік тәрбиесімен, руханилық қасиеттерін бойына сіңіруімен астасып жатады.

Ұлттық идея қазақстандық қоғам үшін алға жетелейтін құндылықтық бағдар болуы шарт, ол кез келген отбасыға ұжымдық және тұлғалық қауіпсіздікті орнықтыруға көмектiсiп, өмiрлiк жол таңдаудағы идеялық көшбасшылық жасайтын ой-тұжырым мен қондырғы рөлiн атқаруы тиiс. Сонымен қатар, заманауи кезеңде ұлттық болмыс географиялық мағынадағы шектеулердiң сыртына шығуда, осыған орай алыс және жақын шет елдердегi қандастарымыз да елiмiздегi ұлттық қауiпсiздiк мәселесiне, әсiресе, осы үдерiстiң болашағына алаңдайтыны анық.

Әдебиеттер:

[1] Президент Қ.-Ж. Тоқаевтың Қазақстан халқына үндеуі, Нұр-Сұлтан, 07 қаңтар, 2022. <https://www.akorda.kz/kz/prezident-kasym-zhomart-tokaevty-n-kazakstan-halkyna-undeui-70434>

[2] **Косиченко, А.** Влияние глобализации на культуру и ценности человека. Аналитическое обозрение. № 4-5. Алматы, 2001.- 40 с.

[3] **Сарсенбаева, З.Н.** Этнос и ценности. – Алматы: Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, 2018.- 316б.

ИСЛАМ ДӘСТҮРІ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ҚОҒАМ

ТОКТАРБЕКОВА Л.Н.

ҚР ҒК ҒЖБМ Философия, саясаттану және дінтану институтының жетекші ғылыми қызметкері, PhD, Алматы қ., Қазақстан

*Ескерту: *Бұл мақала ҚР ҒЖБМ ҒК-нің қаржыландыру аясында әзірленді (Грант АР09252975 «Қазақстандағы дәстүр мен жаңашылдықтың діни қырлары: бүгін мен келешегі»).*

Аннотация. В Казахстане сложилась собственная исламская традиция, основанная на уникальных культурно-исторических и региональных особенностях (ханафитский мазхаб, поликонфессиональный ландшафт, разнообразные традиции казахской культуры), которые противостоят религиозному радикализму и способствуют объединению казахстанского общества. Тем не менее, следует отметить, что существует и объективная необходимость развития его всесторонних аспектов. В статье рассматривается место исламской традиции в современном обществе, формирование религиозной веры у молодежи, а также проблемы в принятии и понимании ими исламской традиции.

Ключевые слова. религия, ислам, традиция, религиозная традиция, исламская традиция, современное общество.

Annotation. Kazakhstan has developed own Islamic tradition based on unique cultural, historical and regional features (Hanafi madhhab, multi-confessional landscape, various traditions of Kazakh culture), which oppose religious radicalism and contribute to the unification of Kazakhstani society. Nevertheless, it should be noted that there is also an objective need to develop its comprehensive aspects. The article discusses the place of the Islamic tradition in modern society, the formation of religious faith among young people, as well as problems in their acceptance and understanding of the Islamic tradition.

Keywords. Religion, Islam, Tradition, Religious Tradition, Islamic Tradition, Modern Society.

Қазақстан - құқық пен діншілдерді құрметтейтін зайырлы мемлекет. Жалпы қоғамдық сана діни және зайырлы көзқарастармен де бөліседі деуге болады. Бұл Қазақстандағы исламның таралуының тарихи ерекшеліктеріне, оның қалыптасу ерекшелігіне және қазақ қоғамындағы діни, мәдени және саяси үдерістердің дамуына байланысты. Оның дәлелі Қазақстанда діни себептерге байланысты дау-жанжалдардың болмауы. Исламмен байланысты терроризмдік қауіп көбінесе қазақ жеріне әсер етпей, айналып өтетін. Алайда бұның барлығы ХХІ ғасырға дейінгі құбылыс. Қазақстан халқы тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейін, 70 жыл «дін – апиын» ережесін ұстанып, бір партияға бас ұрып, ұрандап келген халық рухани тұрғыдан дінін, ділін іздеген болатын. Қазақ жастары ислам дінін меңгеру үшін араб мемлекеттерін жаппай аралап кетті. Нәтижесінде, тәуелсіз Қазақстанда ислам ғана емес, араб дәстүрі, пәкістандық дәстүр және т.т. қазаққа жат салт-дәстүрлер ере келгені рас. Соның салдарынан, өзін мұсылман санаған азаматтар арасында іріткі туындап, қазақтың Кеңес Одағына дейінгі діні осы болған деген дау-жанжалдар туындады.

Алайда шетелдік мұсылмандардың әр түрлі мұсылман ұйымдарының исламдық өмір салтын түсіндіру мен түсінуін ынталандыруға деген ұмтылысы көп жағдайда қазақстандық мұсылмандарға сәйкес келмейді. Бірақ та араб елдерінен, оның ішінде Ливан, Сауд Арабиясы сияқты елдерден білім алып, діни сауатын ашып келген шәкірттердің қазіргі таңда адасу жолында жүргенін де білеміз.

Ислам факторы қазіргі заманғы әлемде маңызды рөл атқарады, саясатқа, экономикаға, халықаралық қатынастарға әсер етіп, негізгі державалардың геосаяси мүдделерін қозғайтын белсенділікке ие. Ислам факторының маңыздылығы көбіне ислам әлемінің стратегиялық маңызы мен көлемін қамтитын бірқатар себептерге байланысты. Исламның басқа діндерден айырмашылығын көрсететін ерекшеліктері – діннің барлығын жалпылама қамтитын сипаты, өзгешелігі, яғни, жай ғана дүниетанымдық көзқарас, идеология немесе рухани

құндылықтар құрамы ғана емес, ол өмір сүру тәсілі, өйткені ол мұсылманның өмірін тұтастайтын қамтып, жан-жақты реттейді. Ислам, сондай-ақ, адамның түсіне, шығу тегіне, ұлтына қарамастан, барлық діндар адамдарды біріктіретін керемет ынтымақты дін болып табылады.

Қазақстанда ислам діні өзіндік ерекшеліктерге ие. Ол қоғамның мәдени және рухани өмірінде маңызды орын алады және оның ажырамас құрамдас бөлігі болып табылады. Уақыт та, өзгермелі саяси режимдер де ислам дінін әлсіреткенімен, халықтың жанынан өшіре алмады. «Шығыс даналығында: «Терезены ашсаң, саф ауамен бірге шаң-тозаң бірге ілесіп кіреді», деген сөз бар. Тәуелсіздік алған жылдарды Исламның қайнар бұлағы саналған Құран мен сүннетті, асыл дінімізбен үндескен дәстүрімізді жоққа шығарып, оны бұрмалап жеткізіп, тура жолдан тайдыратын ағымдар жұмысын белсенді жүргізу бастады» [1, 43 б.] деп Еркін Малғажыұлы тәуелсіздік алғаннан кейін қазақ жеріне дәстүрлі емес ағымдардың таралғанын айтады.

Дінтанушы М.Смагулов жастар арасындағы діни сенімін үш түрде бөліп көрсетеді:

1) Саналы түрде толық және жартылай қабылдау және діни догматтарды рационалды/саналы түрде орындау; 2) Ішінара – уақыт, қаражат және күшті қажет етпейтін әдет-ғұрыптарды орындау; 3) «Сән ретінде» уақыт, қоршаған орта мен өмірлік қиыншылықтарға байланысты өзгеру.

Өйткені жастардың көбісі діни білімі жоқ болғаннан кейін, ислам дінінің бағыттары мен ағымдарын ажырату қиынға соғады. Көптеген жастар дінді уағыздаушыға таза қағаз тәрізді болып келіп, оны псевдо діни догматтар мен жаңа құлшылық жолдарымен толтырады.

XXI ғасырда ислам дәстүрі Қазақстанның әлеуметтік-мәдени кеңістігінде жастардың киім үлгісінен, ауыз екі тілден, шоу-бизнестен, спорт салаларынан көрініс тауып жатқаны рас. Жастардың үлкен буынға қарағанда діншілдігі басым, спорттың бокс, күрес саласындағы спортшылардың басым көпшілігі намаз оқып, орамалды аруларды өздеріне жар ету үрдісі басымдылық көрсетуде. Сондай-ақ шоу бизнестегі бірталай әншілер мен топтардың дінге бет бұрып, әлеуметтік желілерде дінді насихаттап жүргенін көре аламыз. Алайда осы мәдениет саласындағы адамдар арасында бұндай діншілдік неліктен, не себептен артқандығы туралы ақпарат немесе әлеуметтік зерттеулер жоқ. Сондықтан біз тек әлеуметтік желілер арқылы ғана олардың көптеп дінге ойыстап бара жатқанын көре аламыз. Сондай-ақ айтыс ақындарының да дін туралы насихаттары жастарға көп әсер етеді.

«Қазақ жерінің әр өңіріне тән қыздардың сәукелесі мен әйел кимешігі болған. Тіпті, әйелдердің жас ерекшеліктеріне де байланысты кимешек үлгілері тігілген. Бүгінгі таңда да Құран өлшемдерін ескере отырып, заман талабына сай әр үрлі ұлттық орамалдардың үлгілерін тігіп киюға болады. Оған шарифатымыз рұқсат еді» [2, 91 б.]. Хиджаб, никаб жайлы мемлекеттік және діни қызметкерлер де көптеген сындар айтқанымен, қазіргі қоғамдағы орамал мәселесі әлі шешімін таппаған. Оның бірі себебі, біздіңше, осы ел алдында өз талантымен, өзінің жетістіктерімен жастарға үлгі, тәрбие болып жүрген спорт, мәдениет, шоу-бизнестегі адамдардың орамал тағып немесе орамалды қызға үйленіп, сонымен қатар олардың келіншектері Инстаграмм желісінде өз блоктарын жүргізіп, өздерінің әдемі өмірін қалың көпшілік арасына паш етуде. Өздерінің осындай қамсыз өмірге, бақытты отбасына ие болуының бірден-бір себебі осы исламның арқасында, денесін жауып жүргендігінде дегендей ойлар айтады. Әрине, әдемі өмірді аңсамайтын, қаламайтын адам жоқ, осындай ой-пікірлерді оқыған буыны қатпаған жасөспірімдер, исламды, дінді толық білмей, басына орамал тартып, діннің сыртқы бейнесін, қалпын қабылдайды. Әрине дұрыс жүру, ғайбат сөйлемей, біреудің ала жібін аттамау өте дұрыс, алайда, адам ең алдымен материалды байлыққа емес, рухани тазалыққа ұмтылу керек. Осылайша, жастарымыз өздерінің қазақилығынан, қазақтығынан алыстап бара жатқандай. Ислам дәстүрі, иман шарттары мен ислам сипаттары жайлы заманында қазақ санасына түсінікті еңбектер жазып кеткен Абай, Шәкәрім, Ыбырай, Мәшһүр Жүсіпті оқымай, араб әдебиеттерін өздеріне жақын тұтуда.

Ислам мен ислам дәстүрі Абай өлеңдері мен «қара сөздерінде» көрініс тауып, халықты адамгершілікке, имандылыққа шақырып, кемел адам деңгейіне көтерілуін тілейді. «Он үшінші» сөзінде иман келтірудің екі себебін айтса, «Отыз сегізінші» қара сөзінде адамға иман өзі үшін қажет екендігін жазады.

«Алла деген сөз жеңіл,

Аллаға ауыз қол емес.

Ынталы жүрек, шын көңіл,

Өзгесі хаққа жол емес», – деп адамның иманы тілінде емес, оның іс-әрекеті мен амалдарында екенін нақтылайды.

Ыбырай өзінің «Мұсылманшылық тұтқасы» атты кітабында исламның шарттары мен оқылатын дұғалардың қазақша мағынасын қарапайым халыққа шарифат шарттарын, танып-білу үшін ұсынған, Шәкәрім болса «Мұсылман шарты» кітабында ислам дінінің негізгі қағидаттары мен шарттарын қазақ тілінде баяндап береді. Жалпы ислам дәстүрі қазақ халқының рухани мәдениетінен сөз өнері арқылы кең таралған. Ауызша орындалатын дәстүрлі қазақ өнері исламда дұға оқу мен Құранның сүрелерін әуездеп оқу дәстүрімен сәйкестенген.

М.Ж.Көпеев адам бойындағы жағымсыз, сүйкімсіз қасиеттердің пайда болуының түп төркіні оның Алладан алыстауынан, қол үзіп қалуынан деген тұжырымға келеді. Ақын рухани бірлікті жоғалтуды адамзат қоғамының құндылық бағдарларының өзгеруімен байланыстырады. Адамдар өздерінің шексіз рухани мүмкіндіктерін толыққанды пайдаланбай, болмашы, өткінші дүние үшін өзімшілдікке бой алдыратыны белгілі. Мәшһүрдің түсінігінше, «Аллаға деген сүйіспеншілік – бұл тек жақсылық пен әсемдік, адамшылық пен адалдық, діни жоралғыларды атқару ғана емес, жалпы оның жаратылысына деген махаббат» [3, 206 б.]. Яғни тек шынайы махаббат адам бойына адалдық пен әдептілік, қамқорлық пен мейірімділік қасиеттерін тудырады. Жалпы моральдық жауапкершілік, тәубешілік қасиеттердің адам бойынан, оның рухани әлемінен табылуы ар-ұяттан, иманнан екені анық.

Сондай-ақ бірқатар татар ғалымдары жастар арасындағы «татар исламы» мәселесін қарастыруда. Олардың ойынша, мұсылман және татар болу бір ұғым, сондықтан олар мұсылмандар арасында немесе өз ұлттары арасында өздерін еркін сезініп, ұлттық тілінде сөйлеуге мүмкіндік туғанын айтады. Татар ұлының тарихы татар тілі мен сенімге осы ислам дінінің ықпалы болғанын, осы күнге дейін татардың татар болып қалуы діннің арқасы деп тұжырымдайды. Сондай-ақ орыс тілді татарлар арасында балаларына славян есімдерін қою үрдісінің әлі де аяқталмағанына наразылықпен жеткізеді. «Исламның мыңжылдық тарихында ХХ ғасырдың 30 жылдарына дейін Поволжьеде тек татар исламы бейбіт, төзімді, агрессивті емес болған. Осы бес ғасырда ол «татар исламы» болып, өзінің тілін, ұлтын, мәдениетін, ұлттық намысын, дәстүрін сақтай отырып, өзге конфессия, этнос немесе мәдениетті өзіне қарсы қоймаған» [4, с. 170] деген ғылыми тұжырым жасайды. Ал қазіргі Татарстандағы ислам өзгешерек, экстремизмге жақынырақ, бұрынғы исламнан бөлек екен.

Заманауи философтар бірде бір дін, сондай-ақ ислам діні, ең алғашқы қалпында сақталмаған, бірақ та діннің қанондары емес, діннің өмір сүру ортасының өзгергенін айтуда. Адамзат даму үрдісінен құтыла алмайды, дін де солай. Адамдар өзгереді, олармен бірге құндылықтарға көзқараста өзгеріске түседі, бұл құбылыс болған, болып та жатыр, әрі болашақта болатыны анық.

Бұндай құбылыстар біздің елде де орын алуда. Ислам дәстүрі деп өзге елдің дәстүрін тықпалап, тілді бұрмалап, балаларға жаппай араб есімдерін қою тенденциясы жалғасуда. Сонымен қатар «дін саласында тәжірибелі, білімді деп есептелетін кейбір діндарлардың өзі дінге болысудың жөні осы екен деп, қазақша бірдеңе жазғанда араб, түрік сөздерін қаз-қалпында жазады. Мысалы, қазақтар Жүсіп, Жақия, Жүніс деуге үйренген әу баста бар есімдерді араб тіліндегі қалпында Юсуф, Яхия, Юнус деп береді. Осындай қылықтары арқылы олар екі түрлі қателікке бой алдырады. Біріншісі – дін мұратын жаңсақ түсіну. Ислам діні ұлттық ерекшеліктерді жоюға, әрбір тілдің табиғи заңдылықтарын мансұқ етуге

мүлде шақырған емес әрі шақырмайды да. Керісінше, әрбір елдің өзіне тән жағымды әдет-ғұрыптары мен қалыптасқан заңдылықтарының сақталуына ерекше мән береді. Олардың екінші қателігі өз халқының тарихы мен ділінен, тілі мен рухани әлемінен бейхабар болуы. Сондықтан ұлтымыздың генетикалық жадында ғасырлардан бері сақталып келе жатқан өзіндік болмысын, дәстүрі мен мәдениетінің тамырына балта шабады. Қазақ тіліне араб не түрік тілінің заңдылықтарын әкеп тықпалап, таза қайнарының тұнығын лайлайды. Сөйтіп, қазақ тілінің емлесі мен грамматикасына «ерекше жаңалық» енгізгісі келеді» [2, 12 б.]. Соңғы жылдары Әмина, Сәфия, Мұхаммед, Ибрахим, Исмаил, Раяна, Фатима және т.б. есімдер өзекті. Сондай-ақ «Өнер қырандары», «Алдараспан» сияқты театрлар ислам дінін, дәстүрін қазақы салт-дәстүрмен, қазақы құндылықтар, қазақы отбасындағы қарым-қатынасты насихаттап, ислам ағымдары мен исламның ара-жігін айырып сахнылауда.

Қорытындыласақ, қазіргі Қазақстандағы кезде татар ғалымдары сияқты қазіргі ислам бұрынғы исламнан өзгереді деп уәж айта аламыз. Тәуелсіздік алған жылдары қазақ жеріне ислам ағымдары мен өзге діні ағымдардың ағылғаны рас. Жан-жақтан ағылған діни ағымдар, Қазақстанның руханиятына, мәдениетіне едәуір өзгерістер алып келді. Сауд Аравиясы Орталық Азия, оның ішінде Қазақстанға діни білім беру үшін жылына 100 грант бөліп отырды. Діни сауатын ашқысы келген жастар араб мемлекеттеріне білім қуып кетті. Білімдерін шыңдап, ислам дінінің жілігін шағып, майын ішіп келумен қатар, өздері білім алған араб елдерінің ұлттық дәстүрін қоса алып келді. «Ислам әлеміндегі исламның әмбебаптылығы мен жергілікті ұлтшылдық мәселесі – бұл ұлттық ислам бірегейлігіндегі мәселе. Индонезиялық ислам, мароккалық ислам, алжирлік ислам, түрік исламы, қазақи ислам, сондай-ақ АҚШ-тағы қара ислам және т.б. қалыптасқан тұрақты ислам бар. Бұл ұғымдарда қандай да бір ұлт немесе мемлекеттің ислам бірегейлігінің мағынасы жатыр» [5, 135 б.]. Яғни қазақи ислам – исламның басқаша түрі емес, ол өмір сүру салты. Ол барлық рухани, догматтық, құқықтық, адамгершілік-этикалық, философиялық және дәстүрлі бірліктің негізгі бірлігі ретінде әрекет етеді. Яғни бұл әмбебап теория. Көптеген исламтанушылар исламның осы ерекше әмбебаптылығын, ондағы діни және табиғи, діни және азаматтықтың бірігуін бірнеше рет атап өткен болатын.

Әдебиеттер:

[1] **Естемір, М.** Бас мүфти Ержан қажы Малғажыұлы. Ғибратнама. – Шымкент: Азиат, 2013. – 96 б.

[2] Дін мен дәстүр. – Алматы: «Ғибрат» баспа үйі, 2013. – 192 б.

[3] **Көпеев, М.Ж.** Таңдамалы. Екі томдық. – Алматы: Ғылым, 1990. – Т.1. – 273 б.

[4] **Гиниятуллин, Р.** Зачем этносу татар необходим «татарский» ислам? – Исламоведческие исследования в современной России и СНГ: достижения, проблемы, перспективы: материалы I между-народного научно-практического симпозиума (19-20 февраля 2009 г.): в 2 томах / Под ред. Б.М.Ягудина. – Казань: «Intelpress+», 2009. – Том II. – 306 с.

[5] **Bektenova, M., Toktarbekova L.** Islamic identity in the context of national culture – ҚазҰУ Хабаршысы. Философия, мәдениеттану, саясаттану сериясы. – 2019. – №2. – С. 129-136.

ХАНАФИ МӘЗҒАБЫНДАҒЫ РАЦИОНАЛИЗМ ФЕНОМЕНИ

ҚАЛДЫБЕКОВ Н.

*ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының ғылыми қызметкері,
докторант. Алматы қ., Қазақстан*

*Ескерту: *Мақала АР13068253 «Қазақстандық қоғамның рухани жаңғыруындағы Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының діни-өнегелік мұрасы» гранттық жобасы аясында жазылды.*

Аннотация. В статье исследуется роль разума в ханафитском мазхабе на основе мировоззрения авторитетного представителя ханафитского мазхаба Абу Зайда ад-Дабуси и казахского мыслителя Машхур Жусупа Копеевича. Кроме того, подчеркивается методология ханафитского владычества, которая дала особое место разуму.

Ключевые слова. Дабуси, рационализм, аһлі хадис и аһлі рай, разум в Исламе, Машхур Жусуп Копеевич

Annotation. The article examines the role of reason in the Hanafi madhhab on the basis of the worldview of the authoritative representative of the Hanafi madhhab Abu Zayd al-Dabusi and the Kazakh thinker Mashkhur Zhusup Kopeyevich. In addition, the methodology of Hanafi dominion is emphasized, which gave a special place to reason.

Keywords. Dabusi, rationalism, ahli hadith and ahli ray, reason in Islam, MashkhurZhusupKopeyevich.

«Адам деген бір жалаңаш нәрсе. Мінез, ақыл, сөз оның киімі есепті. Осылар көркем болса, жұрт көзіне көрікті, сүйкімді көрінеді» деген екен Мәшһүр Жүсіп Көпеев. Ислам тарихында сонау соңғы пайғамбардың көзі кеткен кезеңнен қазіргі кезге дейін өзара тартысып келе жатқан екі таным бар. Бірі – әһлі хадис, екіншісі – әһлі рай. Рай (ой-пікір) мектебінің негізін қалаушы екінші танымның өкілдері ретінде Ханафи мәзһабының ғалымдары, содан кейін оны одан ары дамытқан Матуриди мектебі өкілдері аталады. Сол Ханафи мәзһабының белді өкілі Әбу Зайд әд-Дабусидың еңбегі негізінде және Мәшһүр Жүсіп шығармашылығы бойынша ханафи мәзһабындағы ақылдың рөлін бағамдап көрмекпіз. Себебі, Мәшһүр Жүсіп те осы мектептің өкілі.

Қарахандар мемлекеті кезеңінде Мәуеренаһр өлкесінде өмір сүрген, Бұқара мен Самарқанд арасында орналасқан Дабус деген жерде туған түркі текті ғалым Әбу Зайд Абдуллаһ ибн Омар ибн Иса әд-Дабуси 430/7039-да Бұқарада қайтыс болады. Ханафи құқықтанушыларының (фақиһ) алдыңғы қатарлы ғалымы, талай жыл қазылық қызмет атқарған [1, 490 б]. Фикһтың тармақ мәселесі, фикһ усулі және һилафиат салаларында еңбек жазған [2, 66-67 б], тіпті хилафиат ілімінің негізін қалаушы деп те бағаланады. Оның «Тақуим әл-әдилла» кітабы одан кейінгі усулшілер үшін алғашқы кезекте жүгінетін маңызды еңбек саналады. Тіпті Сарахси мен Пәздауи өз еңбектерін жазарда көп жағдайда осы еңбекке көп жүгінгені белгілі.[3, 17-18 б.]

Самарқанд Дабуси өмір сүрген кезеңде білім мен мәдениет тұрғысынан Бағдатқа қарағанда анағұрлым дамыған өлке болатын. Аббаси династиясының құлдырауымен Бағдат та білімнің орталығы болу сипатынан ажырай бастады. Самарқандта кейінгі кезеңдерде имам Матуридиге телініп жүрген Әбу Ханифа мәзһабына негізделген сунни ақидамен қоса, Аббаси билігінен теперіш көрген харижилік, муржия, мұғтазила, зайдилік, исмаилік секілді көптеген саяси әрі ақидалық ағымдар болды. Бір жерде сантүрлі ағымның бас қосуының сыры – бұл өлке орталық биліктен шалғайда орналасқандығынан болса керек. Бірақ бұлардың арасында Ханафи мен Муржия мәзһабтары кең тараған бағыт саналады. Өмір сүрген ортасында мұншалықты көп бағыттың болуы әлбетте Дабусидің ой-пікірінің дамуына әсер етпей қоймады.

Мәуеренаһр өлкесінің білім ошағына айнала бастаған кезеңінде өмір сүрген Әбу Зайд Дабуси (430/1039) осы өлкедегі рационализмге негізделген таным мектебінің қалыптасуына үлкен үлес қосқан ғалымдардың бірі. Әртүрлі ұстаздардың алдын көріп, Бағдаттың білім мұрасынан үлес алған Дабуси осылайша алғашқы кезеңдегі (салаф-салих) ғалымдардың білім мұрасын да тиісінше меңгерді. Осындай білімі арқылы Ханафи мәзһабының фикһ усуліне айтарлықтай үлес қосқан. Осы салада жазған «Тақуим әл-әдилла» атты еңбегінде Жассастың қалыптастырып кеткен Ханафи усулін ары қарай дамытқан. Оның ақыл мен уахидың байланысындағы көзқарастарын кітабының соңғы жағындағы «ақылдың дәлелдері» деп аталатын бөлімінде және ақылдың дін мен дүние тіршілігі жайында шығарған үкімдері бөлімінде көбірек талқыға салынады [4, 442-464 б.].

Ақылдың эпистемологиядағы орны

Ақыл ислам ой-танымында жиі талқыға салынған, көптеген пікірталасқа себеп болған дүние. Адам баласын өзге тіршілік иелерінен ерекшелеп тұратын ақылдың потенциалы қаншалықты, адамның ақылы дүниені тану мәселесінде қай жерге дейін жетеді, адам санасы мен сыртқы ортаның байланысы секілді тақырыптар ислам пәлсапасында жиі қозғалған.

Ақыл ұғымы сөздікте «тосу», «кедергі болу», «бір нәрседен қайтару» деген мағыналарды береді. Ақылға мұндай атау берілуіндегі сыр ақыл өз иесін жаман нәрселерден тосады [5, 577 б.]. Мәшһүр Жүсіп өзінің «Ібіліс шайтан хикаясы» дастанында былай деп толғайды:

Жараттың жақсы жаман екі айыр жол,
Адамның бір жағы оң, бір жағы сол!
Адаспай жақсы жолдан жүрер түзу,
Кімде кім болып жүрсе өзіңе құл! [6, 11 б.]

Дабусидің эпистемологияда ақылды қалай бағалағанын білу үшін білімге қол жеткізуде және білімнің қалыптасуында ақылға қаншалықты маңыз бергенін бағамдау керек. Дабуси білімге қол жеткізу жолына тек ақылды жатқызу мәселесінде ғалымдар арасындағы ортақ көзқарасты баяндай келе, өзінің көзқарасын білдіреді:

«Ақыл иелері көзге көрінетін әлемде сезімдері ортақ нәтижеге қол жеткізетіні секілді, сезім арқылы танып біле алмайтын мәселеде де ақылдың нәтижесінде қол жеткізетін ортақ дүниелері болады. Сондықтан да өзінің игілігі үшін ақылын қолданбайтын адамды көре алмаймыз. Тіпті ақылы дәлел болмаса самғи дәлелдер (естіген нәрселеріміз) де жарамсыз. Мұғжиза мен көзбояушылық, пайғамбар мен пайғамбарсымақтың айырмашылық та ақыл арқылы танылады. Сенің отты көзбен көруің де, оның түтінін иіскеп ақыл арқылы қорытынды шығарып от жанып жатқанын білуің де осы секілді дүние. Білімге қол жеткізде сезімдерден және сезіммен танып біле алмайтын нәрселерді ақылмен танудан басқа жол жоқ» [4, 442 б.].

Дабуси ақылдың білім қайнары екендігі мәселесінде ғалымдар арасында пікір қайшылығы жоқ екендігін айтады. Оның айтуынша пікір қайшылығы ақылдың уахидан тәуелсіз Құдайды танып-танымайтындығы, егер таныса бұл білімнің адамға жауапкершілік жүктеп-жүктемейтіндігі мәселесі. Ақылдың самиғ (естіген нәрселерін) мәселесінде жаңа білімге қол жеткізіп-жеткізбейтіндігі және бұл білімнің адамға жауапкершілік жүктеп-жүктемейтіндігі мәселесіндегі көзқарастарын Дабуси төрт топқа жіктейді:

а) Уахи ақылға бағыт-бағдар бермейінше тек ақылдың дәлелі арқылы Алланы тану мүмкін емес.

ә) Ақыл арқылы Құдайдың бар әрі бір екенін білуге болады. Бірақ оны дәлел ретінде алға тартудың қажеті жоқ.

б) Ақылмен білуге болады, жамандық келмей тұрып одан сақтануда ақылды қолдану керек.

г) Алла тағала бізді ақылмен жеке дара қалдырмағандықтан мұндай тартыстың мәні жоқ.

Дабуси бұл мәселені ең алғаш ақылдың Алланы танып-тани алмайтындығы мәселесін,

содан кейін ақыл арқылы Құдайды тануда адамға жауапкершілік жүктеліп жүктелмейтіндігі турасында екі түрлі көзқарасты алға тартады. Өзі екі мәселеде де ашық көзқарас білдірудің орнына өзі құп көрген көзқарасты дәлелдеуге тырысады.

Ақыл Алланы тани алады деген көзқарасты ұстанатын топ (ішінде Дабуси де бар) өздерінің көзқарастарын негіздеу үшін мына аятты көлденең тартады: Ибраһим алейһиссалам әкесіне «Мен сенің де, қауымыңның да анық адасуда екендерінді көріп тұрмын» деді [Құран: 6/74]. Аятта әзіреті Ибраһим өзіне уахи келгендігін тілге тиек етпестен әкесінің адасуда екенін айтып отыр. Ол бұл қорытындыға өз ақылы арқылы келді делінеді. Бұған қоса Ибраһим алейһиссаламның жұлдыздар жайлы дәлел келтіріп Алланың бар екендігін жеткізуі тек ақыл арқылы Алланы тануға болатынын білдіреді. Басқа бір аятта «Біз оларға жер-көктегі және өз болмыстарындағы ап-айқын дәлелдерімізді ашып көрсетеміз» [Құран: 41/53] делінеді. Бұл аятта да жоғарыдағы аяттағы секілді «оларға уахи етеміз» немесе «сезіндіреміз» деген секілді сөз қолданылмастан «оларға көрсетеміз» дейді. Бұл тура ақылға қарата айтылған меседж [4, 443 б.].

Дабуси жалаң ақыл арқылы Алланы тануға болады деп есептейді. Дабуси уахисыз ақыл өз алдына Алланы таба алмайды деген көзқарас пен ақыл арқылы Алланы табу адамға жауапкершілік жүктейді деген көзқарасты ифрат-тафрит (шектен шығу-кем жасау) деп бағалап, ақылдың Алланы табуға жететіндігін, бірақ уахи келместен ақылдың болуы себепті жауапкершілік жүктелмейтіндігін алға тартатын көзқарасты орта жол ретінде көрсетеді [4, 466 б.]. Бұл жерде өзі де осы пікірді құптайтынын аңғартып отыр. Алайда орта жол деп сипаттаған топтың келтірген дәлелдерін де сын елегінен өткізеді. Бұл топ былайша пікір жүргізеді. Олардың ойынша адам өзіне ашық бір нұсқау не дәлел келмейінше өзінің әуесіне еріп әрекет етеді. Мұндай көңіл қалауларының құтылып, ақылдың шығарған қорытындысына сай әрекет етуін ақылы толыспаған баланың уахиды түсінуінен де қиын деп есептейді [4, 444 б.]. Дәлелді қажет деп санамайтын топ балалардың ақылы толыспағандығы себепті құлшылық жасауға міндетті болмайтынын дәлел ретінде келтіреді. Бала кәлима шаһадатты айта алмайтындай кішкентай болса, оған біреу исламды түсіндіріп, ол мұны қабыл етпесе де, ол бұл әрекетіне жауапты болмайды. Кәмелетке толған кезінде Алладан басқаны құдай етіп табынбайынша, бұл мәселеде дәлелмен жүруге міндетті емес [4, 442, 444 б.].

Дабуси бұл дәлелдерге қарсы мынадай уәж айтады: Өмірді сүруге жететін ақылы бар адамды Алланы білу мәселесінде жауапты емес деу дұрыс емес. Өйткені адам дүниеуи мақсаттарға тек осы ақылдың көмегімен ғана қол жеткізеді. Бұл мақсаттарға қол жеткізе алатындай ақылы бар адамның ғимараттың ұстасыз, жазудың жазушысыз дүниеге келетінін қабылдауы қиын іс. Дабуси ақыл арқылы қол жеткізілетін ғимараттың ұстасыз болмайтыны турасындағы қорытындыны Алланың бар екендігін түсінудегі ақылдан шығатын қорытынды мен пайғамбарлар арқылы келетін ақпаратпен бірдей күшке ие деп есептейді.

Дабуси қиястың (аналогия) негізсіз емес екендігіне пайғамбар мен Мұғаз ибн Жабал арасында болған диалогты келтіреді. Расулалла Мұғаздан қандайда бір мәселенің шешімін іздегенде қалай әрекет ететіндігін сұрайды. Сонда Мұғаз «Құран, сүннет және өз ойыма жүгінем» деп жауап береді. Алла елшісі оның бұл жауабына дән риза болады. Дәл сол секілді әзіреті Омар да зекет жинайтын қызметкерлерге жолдаған хатында ретімен Құран, сүннет және өз ойларыңмен амал етіндер деп бұйырады [4, 470 б.].

Дабусидің «Тақуиму әл-әдиллә» атты еңбегіндегі ақылға берген анықтамасы мен фикһ саласындағы ақылдың орны мен оның қисын мен пәлсапаға негізделген функциясы назар аударарлық. Ханафи усуліне (методологиясына) айтарлықтай үлес қосқан ғалым Дабусидің бұл еңбегі шарифат, хикмет және тасаууыф арасындағы тығыз байланыс пен адам болмысының мәніне қатысты ой-пікірлер және мұның бәрін жеткізуде қолданған әдеби тәсілімен ерекше назар аудартады.

Дабусидің айтуынша адамда төрт негізгі элемент бар: Рух, нәпсі, жүрек және бас. Рух Алла тарапынан, ал нәпсі дүние тарапынан келген әмірші іспетті. Сәйкесінше жүрек пен бас бұл екі әміршінің уәзірлері. Нәпсі бастағы сезімдерді қолдану арқылы тәнге дүниелік

қалауларды таттырады немесе тыйым салады. Ал рух жүректің ақылды қолдануы барысында ақыретке қатысты бұйрық-тыйымдарды береді.

Жалпы ханафи мәзһабының фикһи үкімдерінің шығуы көп жағдайда ақылға, қисынға негізделеді. Бұл мәзһаб сонысымен де өміршең әрі кең тараған мәзһаб деп ойлаймыз. Мәшһүр Жүсіп болсын, басқа да қазақ ойшылдары болсын, діни танымы осы ханафи мәзһабына негізделгендігін біз олардың шығармаларынан, жалпы дүниетанымынан аңғарамыз.

Әдебиеттер:

[1] Изиддин ибн әл-Асир әл-Жазари (1233). Әл-Лубабфит-тахзибиәл-ансаб, Т.І, Бейрут: Дару әс-садр.

[2] TDV İslam ansiklopedisinin 1994 yılında İstanbul'da basılan 9. Cildi.

[3] **Тунжай Башоғлу** Ѓижри бесинжи асырда усулесерлерінде иллет тартышмалары. Жарыққа шықпаған докторлық диссертация. Мармара университеті әлеуметтік ғылымдар институты. – Стамбул. 2001 ж.

[4] **Әбу Зайд әд-Дабуси** Такуимәл-әдилла. Өңдеп баспаға әзірлеген: Х. Мухиддин-Мейс, Бейрут: Дарул-кутубиәл-илмия. 2001 ж.

[5] **Рағибәл-Исфәһани** Муфрадат. – Димашқ-Бейрут: Сафуан Аднан Дауди. 1997 ж.

[6] **Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы** Шығармалары. 1 том. – Павлодар: ЭКО ҒӨФ, 2003. – 436 б.

**МИНИСТЕРСТВО ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ
РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
КЫЗЫЛОРДИНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ КОРКЫТ АТА**

Информационное письмо

Кызылординский университет имени Коркыт Ата приглашает принять участие в работе Международной научно-практической конференции «Гуманитарные аспекты осмысления развития казахстанского общества в период трансформации», посвященной 90-летию первого ученого-философа из Кызылординской области, Почетного работника образования РК, Почетного академика Академии социальных наук РК, кандидата философских наук, профессора **Матаева Мустафы Матаевича**, которая состоится 6 июня 2023 года.

Целью конференции является обсуждение актуальных теоретических проблем современной философии, социологии, политологии, экономики и права, обмен научными результатами и исследовательским опытом.

Основные направления работы конференции:

- философия;
- право и правоведение;
- политология;
- социология;
- экономика;
- культурология.

Рабочие языки – казахский, русский, английский.

Оргкомитет планирует публикацию материалов конференции в электронном формате. Для включения в программу необходимо предоставить на адрес оргкомитета **до 25 мая 2023 года** регистрационную форму участника, доклад в электронном виде.

Условия участия:

Для публикации статьи должны быть оформлены в строгом соответствии со следующими требованиями:

1. Текст статьи (доклада) объемом не менее 4 страницы и регистрационная форма должны быть набраны в текстовом редакторе MS Word:
2. Таблицы, схемы, рисунки должны иметь название и быть набраны в Windows.
3. Поля: верхнее – 2,5 см, нижнее – 2,5 см, правое – 2,0 см, левое – 2,5 см.
4. Шрифт: Times New Roman, KZ Times New Roman, размер кегля – 12.
5. Интервал: одинарный.
6. На первой строке листа слева обязательно указать ГРНТИ.
7. Абзацный отступ (красная строка): 1,25 см.
8. На следующей строке – по центру название статьи прописными буквами (жирным шрифтом).
9. Под названием статьи – по центру строчными буквами (жирным шрифтом) инициалы имени, отчества и фамилия автора (-ов).
10. Ниже: полное название учреждения, где выполнена работа (жирным шрифтом).
11. Через один интервал (пустую строку) после абзацного отступа – непосредственно текст статьи.
12. Через строку – Аннотации, содержащие не менее 4-5 предложений, и название доклада на трех языках: казахском, русском и английском.
13. Ключевые слова (4-5 слов) на трех языках.
14. В конце рукописи приводится список литературы, оформленный по ГОСТ 7.1-2003, в тексте указываются номера ссылок в порядке цитирования. Таблица и графические

материалы располагаются по тексту статьи. Рисунки выполняются векторной графикой в форматах **cdr, pdf**.

Регистрационная форма

Фамилия, имя, отчество (полностью) _____
Ученая степень, ученое звание _____
Организация (учреждение), должность _____
Адрес (указание индекса обязательно) _____
Телефон (с кодом международной связи) _____
E-mail _____
Название доклада _____
Секция _____
Необходимые оборудование для презентации _____
Необходимость бронирования номера в гостинице (да, нет) _____

При пересылке по электронной почте в разделе "Тема" электронного письма указать:
На "**Посвященной 90-летию М.М.Матаева**" от _____ (фамилия докладчика).

Текст статьи и его электронная версия принимаются **до 25 мая 2023 года** по адресу: 120014, г. Кызылорда, ул. Айтеке би, 29А, Главный учебный корпус, 5 этаж, комната 510. E-mail: yerlan.altayev@mail.ru, кафедра «Правоведение» Кызылординского университета имени Коркыт Ата.

Конференция проводится на казахском, русском и английском языках.

Материалы конференции издаются бесплатно в виде научного сборника. Оргкомитет вправе отказаться от публикации статей, содержание и оформление которых не соответствуют требованиям.

Ответственные за прием материалов:

Телефоны: 1. Алтаев Ерлан Амангелдиевич +7 702 569 3210

2. Муйденова Алия Калжановна + 7 771 693 7637

Регистрация на конференцию проводится 6 июня 2023 года с 10.30 час. Начало конференции в 12.00 час., время Астаны (11.00 час. местное время), в офлайн и онлайн формате.

Участие в конференции - **бесплатное**.

Образец оформления статьи:

УДК 347.1

ПОДСУДНОСТЬ ГРАЖДАНСКО-ПРАВОВЫХ СПОРОВ С УЧАСТИЕМ ИНОСТРАННЫХ ЛИЦ

МУЙДЕНОВА АЛИЯ КАЛЖАНОВНА

Старший преподаватель Кызылординского университета имени Коркыт Ата,
магистр юридических наук, Казахстан, г. Кызылорда

Резюме (если доклад на казахском языке, то резюме на русском, английском языках, а если на русском, то резюме на казахском, английском языках в соответствии с требованиями)

Ключевые слова (4-5 слов) на трех языках.

Участие иностранных лиц в международной экономической жизни, которая каким – либо образом влияет на Республику Казахстан (далее - «РК»), предполагает необходимость контактов иностранных лиц с судебной системой Казахстана. Соответственно, судебные производства, такие как гражданско-правовые (имущественные и личные неимущественные) производства, также могут быть осложнены иностранным элементом различного содержания.

Конституция Республики Казахстан (Статья 4) [1] устанавливает принципы взаимодействия международных норм с нормами национального права; принципы и пределы применения норм иностранного права для регулирования отношений в Республике Казахстан, предписанных интересами взаимоотношений; необходимость содействия широкому участию физических и юридических лиц в международном гражданском обороте; Определяет необходимость гармонизации и унификации законодательства Республики Казахстан с законодательством государств мирового сообщества, составляющим единую правовую основу деятельности всех субъектов в условиях глобализации мировых процессов.

Литературы:

1. Конституция Республики Казахстан Конституция принята на республиканском референдуме 30 августа 1995 года // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000>

**MINISTRY OF HIGHER EDUCATION AND SCIENCE
REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
KYZYLORDA UNIVERSITY NAMED AFTER KORKYT ATA**

Information mail

Kyzylorda University named after Korkyt Ata invites you to take part in the International scientific and practical conference «**Humanitarian aspects of understanding the development of Kazakhstan society in the period of transformation**» which will be held on **June 6, 2023** (beginning at 11:00 - local time, GMT + 5) which is dedicated to the 90th anniversary of the first scientist-philosopher from the Kyzylorda region, Honorary Education Worker, Honorary Academician of the Academy of Social Sciences of the Republic of Kazakhstan, Candidate of Philosophical Sciences, Professor **Mataev Mustafa Mataevich**.

The purpose of the conference is to discuss the main theoretical problems of modern philosophy, sociology, political science, economics and law, also to exchange with scientific results and research experience.

Conference sections:

- Philosophical Sciences;
- Legal Sciences;
- Political Sciences;
- Sociological Sciences;
- Economic Sciences;
- Culturology.

The conference will be held in three languages Kazakh, Russian and English.

Conference materials are published free of charge in the form of a scientific collection. If the content and design of the article do not satisfy the requirements, the conference organizers have the right to refuse to publish articles.

Organizer: Department of «Jurisprudence» of Kyzylorda University named after Korkyt Ata.
Responsible for receiving materials: Altaev Erlan Amangeldievich, Ansatbaeva Gulnar

Dusenaliyeva, Utegenova Gulzat Amandykovna.

Contact phones: +7 702 569 3210, +7 777 344 5055, +7 777 271 7482.

Acceptance of scientific papers and its online version is carried out until **May 25, 2023** on the address: 29A Aiteke bi street, Main educational building, 5th floor, room 510, 120014, Kyzylorda, Kazakhstan.

You can also send an Electronic version of the articles to this E-mail address: yerlan.altayev@mail.ru

You have to register till 10.30 am.. **June 06, 2023**. in order to participate in the conference. Both offline and online conference starts at 11:00 am.

Participation in the conference **is free**.

The volume of the text should be no more than 4 pages or in the form of abstracts. The collection of conference materials is sent electronically.

General design requirements: the UDC index (UDC) must be affixed in the upper left corner of the report; Editor – WORD; TIMES NEW ROMAN font; Font size – 12; Spacing between letters – 1pt (one); The dimensions of the lower and upper parts of the paper - 2 cm; The right size is 1.5 cm, the left size is 3 cm; New line indent (paragraph) - 1 cm. Pages are not numbered.

Articles are requested to be submitted both in paper form and in electronic version. Cited literature is placed in parentheses according to the ordinal number inside the article [1, p. 25], in the same order till the end of the article. An article that is not executed the requirements is not sent to print and not included in the collection.

Annotation is required in three languages (Kazakh, Russian, English). If the article is in Kazakh, the annotation has to be written in Russian and in English. If the article in Russian, the annotation has to be written in Kazakh and in English.

Keywords are obligatory and are issued in three languages: Russian, Kazakh and English. Keywords should contain 5-10 words and phrases. The given keywords should accurately reflect the subject area of the study.

Sample article format:

UDC 347.1

COUNCIL OF CIVIL LEGAL DISPUTES INVOLVING FOREIGN PEOPLE

MUIDENOVA ALIA KALZHANOVNA
Senior Lecturer, Kyzylorda University named after Korkyt Ata,
Master of Laws, Kyzylorda, Kazakhstan.

Annotation (If the report is in Kazakh, then the summary will be in Russian and in English. If the report is in Russian, then the summary will be in Kazakh and in English in accordance with the requirements).

Keywords (4-5 words) in three languages.

The participation of foreign people in international economic life, which in any way affects the Republic of Kazakhstan (hereinafter referred to as the "RK"), implies the need for contacts of foreign people with the judicial system of Kazakhstan. Accordingly, court proceedings, such as civil law (property and personal non-property) proceedings, can also be complicated by a foreign element of various content.

The Constitution of the Republic of Kazakhstan (Article 4) [1] establishes the principles of interaction of international norms with the norms of national law; the principles and limits of application of the norms of foreign law to regulate relations in the Republic of Kazakhstan prescribed by the interests of the relationship; the need to promote the broad participation of

individuals and legal entities in international civil circulation; Determines the need for harmonization and unification of the legislation of the Republic of Kazakhstan with the legislation of the states of the world community, which constitutes a single legal basis for the activities of all entities in the context of globalization of world processes.

References:

1. The Constitution of the Republic of Kazakhstan The Constitution was adopted at the republican referendum on August 30, 1995 // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000>

МАЗМҰНЫ

1.	КАРИМОВА БЕЙБИТКУЛЬ САРСЕМХАНҚЫЗЫ Алғы сөз	4
	ҚҰҚЫҚ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚТАНУ БАҒЫТЫ БОЙЫНША	
2.	САДЫКОВ М.А., САКУПОВА М.О., АЛТАЕВ Е.А. Актуализация некоторых вопросов криминалистики и пути их решения с использованием новейших научно-технических средств	6
3.	СМИРНОВА О.М. Кодификация законодательства в сфере здравоохранения как фактор, способствующий улучшению организации системы здравоохранения в Республике Казахстан	16
4.	АМИРОВА Р.Р. Казахстан – центр международного межконфессионального взаимодействия	18
5.	ТУЛТАБАЕВ З.Ч., КОЖАХМЕТОВА Ж.Т. Молодежь Казахстана – против коррупции	20
6.	КУРБАНБАЕВА С.А., АБЫЛОВА К.А. Формирование правовой грамотности	25
7.	ЖУНИСПАЕВА А.Б. Жұмыскерлердің еңбек құқықтарын қорғаудың құқықтық негіздері	29
8.	УТЕГЕНОВА Г.А. Қазақстанның денсаулық сақтау саласындағы сыбайлас жемқорлықтың қазіргі жағдайы және оны алдын-алу шаралары	33
9.	ИМАШЕВ Б.Е., СЕРИК Г. Исследование эффективности по совершенствованию процедур медиации	38
10.	САРИПБЕКОВА А.Т., ОМАРОВА Ф.А. Қалпына келтіру медиациясы	42
11.	ТАЙТЕЛИЕВ Б.Б. Жылжымайтын мүлікті электронды түрде тіркеудің заңдылықтарымен ерекшеліктері	45
12.	АЙТЕКЕ К.А., АБЫЛОВА К.А. Демократия және авторитаризм: салыстырмалы перспективада қазақстан конституционализмі	49
13.	КИПШАКБАЕВ К.З. Қазақстан Республикасы саяси жүйесі институтының кейбір конституциялық-құқықтық мәселелері	53
14.	КАРЖАУБАЕВА Л.М., САНИЯЗОВА Е.К. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы тұру саласындағы бұқаралық ақпарат құралдарының рөлі мен ықпалы	57
15.	МУЙДЕНОВА А.К., ЖУЛДЫБАЕВА А.Р. Шетелдік тұлғалар қатысатын азаматтық-құқықтық даулардың соттылығы	62
16.	MALIK G., NESSIPKALIYEV D. Concentration of power: phenomenon, historical manifestations	74
17.	АЛТАЕВА М.О., СЕРИК Г. Адам және азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау бойынша сот органдары қызметінің конституциялық-құқықтық негіздері	81
18.	САРЫМБЕТОВ Е.А. Халықаралық бала асырап алудың құқықтық мәселелері	85
19.	АЛЛАНАЗАРОВА К.Б. Қазақстан Республикасындағы сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес жүргізу тетіктерін жетілдіру мәселелері	89
20.		

	ЖУНУСОВА Т.Б.	93
	Брачные отношения и свидетельский иммунитет в уголовном процессе: оценка существующих коллизий	
21.	МАШАБАЕВ А.Ж.,КАЛГУЖИНОВА А.М.	98
	К вопросу о социальной обусловленности и характеристике «использования сетей телекоммуникаций, в том числе сети интернет» как признака составов уголовных правонарушений	
22.	АЛТАЕВ Е.А., ӘЛІБЕКОВ С.К., УМИРЖАНОВ Т.У.	103
	Қазақстан Республикасының Қылмыстық процестік кодексіндегі сыбайлас жемқорлық тәуекелдері	
23.	ЖУСУПБЕКОВА М.Қ., ШУКЕНОВА Ж.С.	111
	Қоршаған ортаны қорғаудың конституциялық негіздері	
24.	ИСАЕВА Ж.А., ИСАЕВА А.Ж.	115
	Азаматтық істер бойынша электрондық сот ісін жүргізудің ерекшеліктері	
25.	ЖҰМАГУЛОВА Ш.Р, МУЙДЕНОВА А.К.	118
	Аса қатыгездікпен жасалған кісі өлтіру үшін қылмыстық жауаптылық мәселелері	
26.	ТОЙЛЫБЕКОВА Э.О., ЖАРЕКЕЕВ Қ.Ж.	122
	Бейбарыс Сұлтан мемлекетінің құрылуы және оның тарихи-құқықтық маңызы	
27.	АБУБАКИРОВА Г.М., ШӨКЕН Ж.	126
	Кәсіпкерлік саласындағы сыбайлас жемқорлық	
28.	САНИЯЗОВА Е.К., АНСАТБАЕВА Г.А.	130
	Сыбайлас жемқорлыққа қарсы құқықтық сананы қалыптастыру – жемқорлықтың алдын - алудың ресурсы ретінде	
	САЯСАТТАНУ БАҒЫТЫ БОЙЫНША	
29.	ТАВАШЕВ В.А.	132
	Региональная молодежная политика(на материалах оренбургской области России)	
30.	АЙТЖАНОВА Д.А., ДУЙСЕН Г.М.	136
	Возможности реализации принципов стратегического партнерства и союзнического взаимодействия Казахстана и стран востока	
31.	РАСИЛОВ Б.Ж.	141
	Саяси жүйенің түрленуі мен қазақстан мемлекеттілігінің жаңару проблемасы	
32.	ИЛЬЯСОВА Э.У.	145
	Еліміздің болашағы – ұрпақ тәрбиесінде	
33.	MUSINA A.M.	149
	The role of international standards in the development of civil society in Kazakhstan	
34.	ДУЙСЕНОВА С.М., АЛДУБАШЕВА Ж.М.	152
	Мотивация молодых ученых в сфере высшего образования	
35.	ПАНИЯЗ Т.	158
	Геосаясат және орталық азияның геосаяси қауіпсіздігі хақында	
	ӘЛЕУМЕТТАНУ БАҒЫТЫ БОЙЫНША	
36.	NURYMBETOV Y.	162
	Exploring the humanitarian influence of teachers on students in the transformational context of kazakhstani society: a qualitative study	
37.	СЕМИНАР Е., АЙТБАЙ Қ.Н.	169
	Ақтөбе облысының шөл зонасында туризмді дамыту	
38.	СУЛЕЙМЕНОВА Б.К.	173
	Роль мелкой моторики в развитии речи у детей с тяжелыми нарушениями речи	
39.	САПИРОВА М.М.	177
	Әйелдерге қатысты тұрмыстық зорлық-зомбылықтың- біздің еліміздегі өзекті мәселелері	
40.	SMAN G.N.	181
	State support in the field of youth employment: building inclusive labor markets in	

	Kazakhstan	
41.	АВСЫДЫКОВА К.А. Профессиональная мотивация как социальная ориентация студентов технического вуза	184
42.	БЕЙСЕНОВА А.А., КАСЫМОВА Н.А. Влияние интернет-рекламы на потребительское поведение карагандинской молодежи	189
43.	ДУЛАТ М.Ә. Жетім балалар мен ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балаларды әлеуметтендіруді қамтамасыз ету	194
44.	ЕЛЕУСИЗОВА Ш.С., ЖАБЫКБАЕВА Д.М. Гендерная компетентность как необходимое условие эффективной деятельности преподавателя	198
45.	ОМАРОВА А.Т., АМАНТАЕВА Д.Б. CASE-STUDY білім беру технологиясының жоғары білім беру жүйесіндегі кәсіби маман дайындауда қолданылуы	202
46.	ТӨЛЕШОВА Ш.П. Қазақстанның демографиялық әлеуеті	205
	ЭКОНОМИКА БАҒЫТЫ БОЙЫНША	
47.	ПАЗЫЛХАИРОВА Г.Т. Достойное образования – важный фактор качественной адаптации общества к изменениям.	209
48.	МАТАЕВ Г.М. Основные тенденции социально-экономического развития кызылординской области	213
49.	АЙТЖАНОВА Д.А., ДУЙСЕН Г.М. Возможности реализации принципов стратегического партнерства и союзнического взаимодействия Казахстана и стран востока	218
50.	БУХАРБАЕВ Ш.М., ШЫРАҚБАЙ Г.С. Дивиденттік саясат үлгісі: қазақстандық капитал нарығында қолдану мүмкіндіктері	223
51.	БЕКТЛЕЕВА Д.Е. О роли культуры в развитии экономики	227
52.	ТУЛЕЕВА Г.Т. Вопросы формирования консолидированного отчета о прибылях и убытках	236
53.	ЖУМАДИЛЬДАЕВ М. Ауыл шаруашылығында инвестициялық қызметті реттеу мәселелері	239
54.	КУСАИНОВ Х.Х., ХУСАИНОВ Б.М. Влияние водного бассейна реки урал на показатели менеджмента персонала сельскохозяйственного предприятия	243
55.	СВЕТЕНКО М.С., БОНДАРЕНКО Е.Г. Выявление факторов успешного перехода на кайдзен	248
56.	АМИРОВА Р.Р. Қазақстан – центр международного межконфессионального взаимодействия	252
57.	КУСАИНОВА Л.И., ЖУНУСОВА А.Ж., БЕДЕЛБАЕВА А.Е., МУСАТАЕВА А.А. Подходы к управлению рисками для обеспечения продовольственной безопасности	254
58.	БОНДАРЕНКО Е.Г. Некоторые аспекты совершенствования системы банковского надзора в области риск - менеджмента	260
59.	МОВКЕБАЕВА Г.А. Сопряжение стран эпшп и еазсв энергетической сфере	265

60.	ЖАНТАЕВА Г.М., САТЫБАЛДЫ А.М. Трансформация кезеңіндегі салық органдарының қызметінің тиімділігін жетілдіру жолдары	269
61.	ТУЛЕЕВА Г.Т., ЕРГАШЕВА И.Б. Теоретико-методологические аспекты финансовой устойчивости организации в условиях кризиса	274
62.	KASSENOVA A.K., BEISEKEYEVA I.ZH., TOKMAGAMBETOVA A.D. Mediation conciliation procedures as a means for resolving conflicts between large enterprises and local population	278
63.	АСЕМОВА Р.Д., КИМ Т.А. Жоғары білім беруді цифрландыру: болашағы мен тәуекелдері	282
64.	ӘШІРАЛИЕВА Д.М., АЙТБАЕВА Д.Т. Трансформация экономики казахстана в условиях глобального кризиса	286
65.	УРИСТЕНБЕКОВА Б. Кәсіпорынның негізгі капиталына салынған шетелдік инвестицияның ролі	290
66.	ТУЛЕЕВА Г.Т., ЕРГАШЕВА И.Б. Развитие бухгалтерского и налогового учета в условиях нового экономического курса	294
МӘДЕНИЕТТАНУ БАҒЫТЫ БОЙЫНША		
67.	СААДАНБЕКОВА Ч.И. Этноэкологические мысли кыргызов на примеребешикырлары (колыбельные песни)	298
68.	ТУЛЕШОВА С.С. Культурология в эпоху перемен: на пути к новым горизонтам	302
ФИЛОСОФИЯ БАҒЫТЫ БОЙЫНША		
69.	БАРЛЫБАЕВА Г.Г. Значение казахской философии в осмыслении развития современного Казахстанского общества	306
70.	АБДИЛЬДИНА Р.Ж. Казахская интеллигенция: ее роль в формировании национального самосознания	310
71.	АЛТАЙҚЫЗЫ А. Орталық азиядағы ислам мен діндарлық мәселелерін зерттеген шетелдік ғалымдардың еңбектеріне шолу	314
72.	БИСЕМБАЕВА З.У., ТУРСУНБАЕВА С.Д., МУКАНОВА Б.А. Медицина философиясындағы моралдық этика мен деонтология	316
73.	ҚАСАБЕКОВА Е.Қ. Зороастрылықтар мен қазақ мәдениетінің ұқсастықтары мен ерекшеліктері	320
74.	КУЛБАШЕВА Г.К. Гуманитарный аспект развития цифрового государства	323
75.	НҰРМҰРАТОВ С.Е. Мәдени дәстүрлердің құндылықтық мазмұны	327
76.	ТОКТАРБЕКОВА Л.Н. Ислам дәстүрі және қазіргі қоғам	331
77.	ҚАЛДЫБЕКОВ Н. Ханафи мәзһабындағы рационализм феномені	335

Қызылорда облысынан шыққан тұңғыш ғалым – философ, ҚР Білім беру ісінің құрметті қызметкері, ҚР Әлеуметтік ғылымдар академиясының құрметті академигі, философия ғылымдарының кандидаты, профессор
Матаев Мұстафа Матайұлының 90 жылдығына арналған
«ТРАНСФОРМАЦИЯ КЕЗЕҢІНДЕГІ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ҚОҒАМ ДАМУЫНЫҢ
ГУМАНИТАРЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ»
халықаралық ғылыми–тәжірибелік конференцияның
МАТЕРИАЛДАРЫ

Құрастырған: Мұйденова Әлия Қалжанқызы

Техникалық редакторы: Садуова Раушан Кенжетайқызы